

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980**

A TARTALOMBÓL

Tverdota György: József Attila és Benedetto Croce

Kiss Endre: „A történelem futószalagán”

Bókay Antal: Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében

A MAGYAR IRODALOM MŰFAJAI ÉS A RENESZÁNSZ TÁRSADALOM

Varjas Béla: Irodalom és társadalomtörténet

Vemeskürty István: Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon

Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására

Holl Béla: Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében

Ritókókné Szalay Ágnes: Eleink szórakoztató olvasmányairól

Ízele

Szabolcsi Miklós: Érik a fény (Bókay Antal)

József Attila útjain (Péter László)

Barta János: Klasszikusok nyomában (Veres András)

Tóth Dezső: Élő hagyomány, élő irodalom (Fenyő István)

Csercsényi Dezső válogatott írásai (Barta János)

*

Péczy László

(1906—1980) (Hopp Lajos)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1980. LXXXIV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor
főszerkesztő

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla
társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

<i>Tverdota György</i> : József Attila és Benedetto Croce	561
<i>Kiss Endre</i> : „A történelem futószalagán”	581
<i>Bókay Antal</i> : Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében	591

A MAGYAR IRODALOM MŰFAJAI ÉS A RENESZÁNSZ TÁRSADALOM

Tudományos ülészak (Nyíregyháza, 1980. május 14–16.)

<i>Varjas Béla</i> : Irodalom és társadalomtörténet	607
<i>Nemeskürty István</i> : Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon	620 ✓
Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására	630
<i>Holl Béla</i> : Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében	639

Kisebb közlemények

<i>Ritoókné Szalay Ágnes</i> : Eleink szórakoztató olvasmányairól	650 ✓
<i>Bánszki István</i> : Személyesség és szellemesség az első magyar esszéketben (Bessenyei György: <i>A holmi</i>)	656
<i>Széles Klára</i> : A „népiesség”, a „népi” és a „nemzeti” fogalma Erdélyi Jánosnál 1848–49-ig	666
<i>Csatlós János</i> : Petőfi Svédországban	673
<i>Buzinkay Géza</i> : Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében	681
<i>Jánosi András</i> : Ady Endre Grazban	691
<i>Kovács József</i> : „Amerikából kértek verseket”	696
<i>Stoll Béla</i> : József Attila <i>Arany</i> című versének keletkezési ideje	700

Műhely

<i>Bécsy Tamás</i> : A lírai dráma elméleti kérdéseiről	702
---	-----

Szemle

Szabolcsi Miklós: Érik a fény (<i>Bókay Antal</i>)	716
József Attila útjain (<i>Péter László</i>)	721
Barta János: Klasszikusok nyomában (<i>Veres András</i>)	726
Tóth Dezső: Élő hagyomány, élő irodalom (<i>Fenyő István</i>)	730
Kerecsényi Dezső válogatott írásai (<i>Barta János</i>)	736
Kozma Dezső: Mikszáth Kálmán (<i>Csűrös Miklós</i>)	739
Magyarország története 1848–1890. (<i>Nagy Miklós</i>)	742
<i>Az Arcok és vallomások</i> sorozat hat kötetéről (<i>Erdődy Edit</i>)	747
Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában (<i>Hopp Lajos</i>)	752
A magyar irodalom bibliográfiája 1961–1965. (<i>Lichtmann Tamás</i>)	755

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

JÓZSEF ATTILA ÉS BENEDETTO CROCE

(Az intuíció tanától az ihlet tanáig)

„A költemény nem intuíció, hiszen van róla intuíciónk, míg az intuíciónról nincsen. Nem is érzés vagy érzélem kifejezése, mert úgy az ásitás s a hálósobák minden története műalkotás volna. A szépséghez sincs köze – szép vagy csúf csak annyira, mint bármi más. Minden forma tárgya az esztétikának, a művészi forma is, csak maga a 'művészi' nem. A költemény nem is spekuláció, hiszen az értekezéssel ellentétben ragaszkodik az alakjához. Se nem intuíció, se nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, mondjunk egy nevet: ihlet.”¹

József Attila művészetbölcseletének első változatát *Ady-vízió* című tanulmányában fejtette ki, „dióhéjban”. Az idézett sorok ennek a rendszernek egyik „fejezetét”, az „*ihlet tanát*”² tartalmazzák. Az itt következő tanulmány ennek a néhány mondatnak az értelmezésére vállalkozik, s természetesen mindarra, amit az értelmező munka megkövetel. Az ihlet tana, József Attila művészetbölcseletének *magva*, nem érthető meg a költő Benedetto Crocehez, illetve esztétikája központi magvához, az *intuíció tanához* való viszonyának elemzése nélkül. A tanulmány voltaképpen tárgya tehát ez: József Attila és Croce, az ihlet tana és az intuíció tana közötti összefüggések vizsgálata. Megkíséreljük feltárni azt a gondolati utat, amelyet a költő megtett az idegen elmélet tanulmányozásától a saját teória megalkotásáig.

Ezt a munkát végső soron azért tartjuk fontosnak, sőt, égetően szükségesnek, mert a József Attila művészetbölcseletének értelmezésére tett újabb érdekes kísérletek azt bizonyítják számunkra, hogy bizonyos korábbi szemléleti merevségek oldódása nem volt elegendő ahhoz, hogy a költő által használt fogalmakat pontosan értelmezni tudjuk, néha meglehetősen körmönfontan fogalmazott, vagy túlzott lakonikusságuk miatt homályos gondolatait helyesen magyarázzuk, fejtegetéseit jelentőségükhöz mérten értékeljük.

Eszmetörténetileg szinte érintetlen fehér foltokat kell ahhoz eltüntetnünk, hogy a prózai életmű vidékei bizottsággal bemérhetőek, tagolhatóak legyenek. Ilyen fehér folt, sőt, az értelmezések igazolhatóságát talán leginkább akadályozó fehér folt József Attila és Croce viszonyának feltáratlansága.³ Ez a hiány szemléleti okokra vezethető vissza. Croce-t a marxista irodalomtudomány és esztétika nem tartotta korszerű gondolkodónak.⁴ Újabban ehhez járult a modern művészetelméleti áramlatok Croce-

¹ József Attila Összes Művei III. (A továbbiakban: JAÖM III.) Bp. 1958. 23.

² A kiemelések az idézetekben is tőlem származnak. Az idézetek szerzői által végzett kiemeléseket általában nem vettem figyelembe. A továbbiakban csak azokat a helyeket jelölöm meg külön, ahol ezt kivételként megtettem. – TGY

³ Két olyan tanulmányt ismerek, amelyek részletesebben foglalkoztak József Attila és Benedetto Croce viszonyával: FORGÁCS László: József Attila esztétikája. Bp. 1965; Peter DIENER: Pour une esthétique comparée: Benedetto Croce et Attila Jozsef. Rivista di Studi Crociani. Napoli 1971. 395–403.

⁴ SZAUDER József: Benedetto Croce. Nagyvilág. 1967. 4. sz. 587–596.; KAPOSÍ Márton: A dekadens polgári filozófia fő sajátosságainak kifejeződése Benedetto Croce rendszerében. Magyar Filozófiai Szemle. 1975. 601–629.; KAPOSÍ Márton: Croce esztétikájának művészeti eszménye. Acta Universitatis de Attila József Nominatae Sectio Philosophica. 1975. 89–130.; KAPOSÍ Márton: A tartalom és a forma értelmezése Croce esztétikájában. FK 1979. 22–39.

kritikája.⁵ Korunk Croce-értékelésének szempontjai visszavetültek a harmincas évekre, s átrajzolták József Attila és az olasz filozófus valóságos szellemi kapcsolatát.

A marxista irodalomtudományon belül kétféleképpen vonták kétségbe az intuicionista esztétika jelentőségét a költő művészetbölcseleti gondolkodásmódjának kialakulása szempontjából. Az egyik megfogalmazás szerint József Attila *vitakozott* Crocéval.⁶ A „vita” fogalma feltételezi, hogy két kész tétel vagy tételsoorozat állt szemben egymással, s a költő megcáfolta, elutasította ellenfele nézeteit. A másik változat szerint József Attila *meghaladta* Croce esztétikáját.⁷ A „meghaladás” fogalma egy fokkal közelebb áll a valósághoz, amennyiben megengedi, hogy a költő nézeteinek kiindulópontjával Croce tanításai szolgálhattak. Ugyanakkor el is szakít minket a kiindulóponttól, mert azt a kritikus pillanatot jelöli, amikor az előbbi személy fölénybe kerül az utóbbi gondolataival szemben. A marxista igényű álláspontnak ellentéte is megszületett abban a fejtegetésben, amely szerint József Attila *követe* Croce esztétikáját, s a nézetkülönbségeik arra vezethetők vissza, hogy a költő félreértette, illetve hiányosan ismerte olasz mestere gondolatait.⁸

A felsorolt koncepciók részletes bírálata nem tartozik szorosan vett témánkhoz, csak arra térünk ki pár mondatban, ami a tanulmány témaválasztását és módszertanát megvilágítja. A „vita” és a „meghaladás” koncepciójának tarthatatlanságát az a körülmény fedte el, hogy az elemzők a költő érett, marxista tanulmányait, elméleti főműveit állították a középpontba: az Irodalom és szocializmust és az Esztétikai töredékeket. Egyrészt ugyanis a vitázó gesztusok annál hitelesebben hatnak, s ezért annál félrevezetőbbek, minél később, véglegesebb állásponttal kapcsolódnak össze. Másrészt – például – az Irodalom és szocializmus marxista színezete a József Attila–Croce viszonyt észrevétlenül marxista örökség – polgári örökség leegyszerűsítő szembesítésévé változtatta át.

E csapdák elkerülése végett választottuk az ihlet tana genezisének a végigkövetését, hozzá egy olyan fejlődési stádiumban, amelyben még nem vetődik föl parancsoló szükségességgel, a tényfeltáró munkát megzavaró mértékben a marxista és a polgári hagyomány értékelő szembesítése. Kezünkre járt ebben a témaválasztásban az, a kutatásban ez idáig nem tadatosított körülmény, hogy az Ady-vízióban a költő majdnem hiánytalanul lefedte azokat a művészetbölcseleti alapelveket, amelyeket bizonyos kiegészítésekkel és módosításokkal egész érett értekező életművében vallott.⁹ Így egy, időben viszonylag rövid, mindössze – majd látni fogjuk – kétéves gondolati utat kell végigjárnunk a költőnek a Croce esztétikájával való megismerkedésétől az Ady-vízió megjelenéséig, 1929 augusztusáig.

Annak érdekében, hogy ezt a gondolati utat az eltévedés veszélye nélkül járhasunk végig, hogy kikerüljünk a preconcepciókból eredő módszertani zsákutcákat is, a József Attila–Croce viszony lényegét a filológiai tények figyelembevételével, az idevonatkozó dokumentumok elemzése alapján

⁵ Umberto ECO: A nyitott mű. Bp. 1976. A költői nyelv elemzése c. fejezet. 59–89.; TAKÁCS József: Croce esztétikájának Művészetelméleti alapkérdései. FK 1979. 1–21. Művészetelméleti szempontú kritikai megközelítés jellemzi az alábbi művek Crocéra vonatkozó megállapításait: HERCZEG Gyula: Az olasz stíluskutatás a felszabadulás után. ViF 1962. 164–188.; WELLEK–WARREN: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 273–274.; Galvano della VOLPE: Az ízlés kritikája. Bp. 1970.

⁶ „József Attila továbbá *elveti* azt az álláspontot is, mely szerint a művészet intuíció (szemlélet) lenne. Számunkra túlzottnak is tűnik az a hely és figyelem, amit Croce intuicionista esztétikája *megcáfolásának* szentel . . .” – írja GYERTYÁN Ervin. Költőnk és kora. Bp. 1961. 220.

⁷ „Esztétikája történelmi rokona A. Gramsci állásfoglalásának: mindketten az „osztályfölötti” művészet crocei elméletének *meghaladására* vállalkoznak.” – FORGÁCS László: József Attila esztétikája. Bp. 1965. 100.

⁸ Peter DIENER: Pour une esthétique comparée: Benedetto Croce et Attila Jozsef. Rivista di Studi Crociani. Napoli 1971. 395–403. – Peter Diener sok megfontolandó szempontot is fölvet. Ugyanígy, bár Gyertyán Ervin és Forgács László József Attila és Croce viszonyára vonatkozó nézeteit nem tudom osztani, egy sor részletkérdésben egyetértek velük.

⁹ Vö.: József Attila Ady-víziója című tanulmányommal, ahol az Ady-víziót úgy értelmezem, mint a költő művészetbölcseletének első ízben történt kifejtését. Erre a tanulmányra a jegyzetekben többször is hivatkozom, mert gondolatmenete szerves kapcsolatban van jelen dolgozatával. It 1980. 3. sz. 607–628.

határozzuk meg. Abból indulunk ki, hogy a költő nem ismerte behatóan az olasz filozófus rendszerét, csupán esztétikai nézeteivel került közelebbi ismeretségbe. Egyik 1935-ös írásának mondata: „Az olaszok csak hagyján, okkal-móddal Croce még kinyithatja a száját¹⁰ ugyan azt mutatja, hogy nemcsak az esztétát látta Crocében, hanem figyelemmel kísérte az olasz polgári intelligencia reprezentatív alakjának szereplését, sorsát a fasiszta Olaszországban, ez az apró adat azonban nem nyújt elegendő alapot annak feltételezésére, hogy az olasz gondolkodó befolyást gyakorolt a magyar költő filozófiai, politikai nézeteire, történetfelfogására.”¹¹

De „a szemléletes esztétika legkiválóbb képviselőjének” művészetfilozófiai írásai közül is csak háromról állítjuk több-kevesebb bizonyossággal, hogy a költő tanulmányozta őket. Nagyszámú utalás, párhuzam mutatja, hogy az a könyv, amelyből József Attila megismerte az intuicionista esztétikát, az *Esztétika. Elmélet és történet* című kötet volt.¹² Ennek megjelenése után Croce írt néhány fontos művészetfilozófiai tanulmányt, amelyekben továbbfejlesztette, kiegészítette esztétikai tanait, s közülük kettő magyarul is napvilágot látott.

József Attila prózájában felismerhető néhány olyan gondolat, megfogalmazás, amelyeket csak *Az esztétika alapelemeiből* meríthetett. Ebben a művében, például, Croce, egyik tételének bizonyítása érdekében Montaigne egy kijelentésére utalt vissza: „... a rétoroktól a kifejezésmódok királyának nevezett *metafora*, melyet Montaigne még *gazdasszonyának fecsegésében is megtalált*.”¹³ Az Esztétikai töredékek egy helyén a kiemelt mondat majdnem szó szerint megismétlődött: „A konzekvensen végigvezetett intuicionista esztétika... kijelenti, hogy a *Montaigne gazdasszonya fecsegésében is megtalált metafora* és Allighieri Komédiája közül bármelyik teljes rangú szimbóluma lehet az esztétika tárgykörének.”¹⁴ Hasonló párhuzamok felállítására útján megállapítható, hogy József Attila *Az esztétika* alapelemeit már a húszas évek végén, az Ady-vízióban megfogalmazott kritikai elveinek kialakítása során tanulmányozta.¹⁵

Croce más írásai esetében a véletlen nem ajándékozott meg ilyen frappáns bizonyítékokkal. Ezért csak feltételezhetjük, hogy a költő *A tiszta intuíció és a művészet lírai jelleme* című könyvecskét is tanulmányozta.¹⁶ A „kozmosz intuícióról” – például a *Breviario di esteticában* olvasható fejtegetések és az Ady-víziótól kezdve számos alkalommal kifejtett műalkotásmodell közeli rokonsága fölveti a kérdést: voltak-e a költőnek információi Croce magyarra le nem fordított esztétikai írásairól?¹⁷ A nem túlságosan gazdag egykorú magyar Croce-irodalom közvetítette a magyar olvasóhoz a „kozmosz intuíció” tanát, de ugyancsak nyitott kérdés: vajon József Attila olvasta-e a magyar nyelvű Croce-ismertetéseket?¹⁸

¹⁰ JÓZSEF Attila: „Uj Szellemi Front”. JAÖM III. Bp. 1958. 160.

¹¹ Peter Diener feltételezi, hogy Croce történet-elmélete, illetve egyéb filozófiai eszméi is hatottak József Attilára. Pour une esthétique comparée: Benedetto Croce et Attila Jozsef. Rivista di Studi Crociani. Napoli 1971. 395–403.

¹² Benedetto CROCE: *Esztétika. Elmélet és történet*. é. n. – (A továbbiakban: B. Croce: *Esztétika*.)

¹³ Benedetto CROCE: *Az esztétika alapelemei*. Bp. 1917. 8.

¹⁴ JÓZSEF Attila: *Esztétikai töredékek*. JAÖM III. Bp. 1958. 248.

¹⁵ Vö.: József Attila *Ady-víziója* című tanulmányommal. It 1980. 3. sz. 607–628.

¹⁶ Benedetto CROCE: *A tiszta intuíció és a művészet lírai jelleme*. 1912.

¹⁷ Croce „kozmosz intuíció” tanát ismerteti, idézi és bírálja Umberto ECO: *A nyitott mű* című könyvének *A költői nyelv elemzése* című fejezetében. Bp. 1976. 60–61. – A „kozmosz intuíció”-ról röviden SZAUDER József is szól: Benedetto Croce. Nagyvilág. 1967. 587–596.

¹⁸ Néhány fontosabb egykorú ismertetés Benedetto Croce esztétikájáról: VÁRDAI Béla: Benedetto Croce esztétikája és legújabb irodalmunk. BpSz 1911.; VÁRDAI Béla: Benedetto Croce kisebb munkái. BpSz 1911. 151–156.; MARÓT Károly: Benedetto Croce. Huszadik Század. 1916. január–július. 208–214. MESTER János. Benedetto Croce. Athenaeum. 1931. 4–6. füzet. 1. Mester például – igaz, 1931-ben – így ír: „Az ismeret hajnalán az egyes dolog felfogásában benne lobog a *mindenség* élete, s a mindenség benne lüktet az egyén életében. Ennélfogva minden igaz művészi ábrázolás nemcsak önmagában áll meg, hanem a mindenséget is tükrözi.”

A leírtakból mindenesetre azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a költő a Croce-életmű művészetbölcseleti vetületét is *töredékesen* és *hézagosan* ismerte. Nem csoda hát, hogy értekezé prózájában egyetlen olyan utalást nem találunk, amely arra engedne következtetni, hogy érzékelté Croce nézeteinek fejlődését, az esztétikai életmű történeti aspektusát. Úgy látszik, olvasmányait úgy fogta föl, mint egyetlen, változatlan, monolit esztétikai rendszer háromszoros kifejtését.

Persze e három fontos elméleti munka ismerete elegendő lett volna, hogy átfogó képet alakítson ki Croce esztétikájáról, ő azonban ezt is „elmulasztotta”. A crocei rendszer egy sor alapvető tételével kapcsolatban *nem foglalt állást*. Így például saját, a Crocétól többé-kevésbé eltérő nézeteit az irodalom történetiségéről, az irodalomtörténetírás módszertanáról¹⁹, illetve a stílus és szerkezet esztétikai funkciójáról²⁰ anélkül fejtette ki, hogy szembesítette volna azokat az olasz gondolkodó megállapításaival. E szembesítés hiányában utólag csak találgathatjuk, vajon saját véleménye egy Crocéval folytatott néma vita során kristályosodott ki, vagy ezekben a kérdésekben egyszerűen figyelmen kívül hagyta az intuicionista esztétika útmutatásait, követelményeit és tilalmait, sőt mi több, esetleg meg is feledkezett róluk?

Szó sem lehet tehát arról, hogy József Attila megcáfolta vagy meghaladta volna Croce rendszerének egészét. Ennek a két állítmánynak legföljebb az intuicionista esztétika olyan – esetleg alapvető – mozzanatai lehetnének tárgyai, amelyekre a költő érdeklődésének fénycsóvjára ráesett, s amelyekkel szemben polemikusan foglalt állást. A tények azonban azt mutatják, hogy a két ige használatát még ilyen esetekben nem szabad elsietnünk. Ebből a szempontból különösen tanulságos az Esztétikai töredékek egy helye, amelyen József Attila „A művészet: intuíció” tételét vitatta:

„De itt egyetlen mondatra átadhatom a szót Benedetto Crocénak, a szemléletes esztétika egyik legkiválóbb képviselőjének, aki az ellen, hogy a művészet az intuíció intuícója legyen, olyképpen érvelt, hogy *bár a fogalomnak van fogalma, az intuíciónak nincsen intuícója. A művészet szerinte nem is az intuíció intuícója* . . . ami nincs, hanem egyszerűen: intuíció. Ám ezenközben Croce nem vette észre végzetes ellentmondását . . . Mert míg való, hogy *az intuícóról nincs intuíció*, addig való az is, hogy a művészetről van intuíció . . . , valahányszor egy vers vagy festmény, tehát befejezett műalkotás mozdul meg bennünk. Tiszta sor, hogyha a művészetről *van* intuíció, az intuícóról pedig *nincsen*, akkor a művészet, *nem* intuíció.”²¹ Ez az érvelés – a tanulmányt bevezető idézetből kitűnik – az ihlet tanának az Ady-vízióban kifejtett változatában is szerepelt már: „A költemény *nem* intuíció, hiszen *van* róla intuíciónk, míg az intuícóról *nincsen*.”²²

Látszólag kikezdehetetlen logikájú, a következtetés szabályai szerint felépített gondolatmenettel állunk szemben. A logikailag szabályos következtetés azonban csak akkor igaz, ha a premiszái igazak. Az első tételt a költő úgy bizonyította, hogy egyetértőleg hivatkozott egy tekintélyre, „a szemléletes esztétika egyik legkiválóbb képviselőjének” megállapítására: „A művészet szerinte nem is az intuíció intuícója”, illetve: „az intuícóról nincs intuíció”. Jogos-e ez a hivatkozás? Vessük össze az első tételt az alapul vett Croce-szöveggel:

„Néha azt gondolták – olvassuk az Esztétikában –, hogy a művészet nem egy egyszerű intuíció, hanem mintegy *egy intuíció intuícója* oly módon, mintha a tudományos fogalom nem a közönséges fogalom, hanem egy fogalom fogalma lenne . . . Csakhogy . . . (ez) . . . *nem lehetséges* . . . *nem igaz*, hogy a tudományos fogalom egy fogalom fogalma lenne . . . A közönséges fogalom, ha fogalom és nem egyszerű megjelölés, tökéletes fogalom bármilyen szegény és korlátolt is. A tudomány . . . a szegény és korlátolt fogalmakhoz hozzáfűz más szélesebb és átfogóbb fogalmakat, . . . de módszere nem üt el attól, amellyel a legegyszerűbb ember agyában kialakul a legkisebb általános.”²³

¹⁹ József Attila: „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete”; Magyar Mű és Labanc Szemle; HORVÁTH János: Magyar versek könyve. JAÖM III. Bp. 1958. 26–38; 61–72; 188–192.

²⁰ Hajnali madár. Tamási Áron tizenhárom elbeszélése. JAÖM III. 220–223.

²¹ JAÖM III. Bp. 1958. 237.

²² JAÖM III. Bp. 1958. 23.

²³ B. CROCE: Esztétika. 14–15.

Az első tétel egyik változatának forrását megtaláljuk az idézetben: Croce szerint „nem lehetséges”, hogy „a művészet egy intuíción alapuló művészet” lenne. A másik változat azonban, amelyik a szillogizmus igazi kiindulópontja, nem szerepel a hivatkozott szövegben. Croce nem állítja azt, hogy „az intuíción alapuló művészet”. Ez az állítás közvetve sem tulajdonítható az olasz gondolkodónak, mert a két mondat nemcsak nyelvtani formáját, hanem jelentését tekintve is eltér egymástól. Az az állítás, hogy a művészet nem az intuíción alapuló művészet nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az intuíción alapuló művészet legyen. Mi magyarázza a premissza két változatát, s a tényt, hogy egymás ekvivalenseként szerepelnek?

A költőnek ahhoz, hogy eljuthasson „A művészet nem intuíción alapuló művészet” konklúziójához, „az intuíción alapuló művészet” premisszára volt szüksége, Crocénál azonban csak „a művészet *nem* az intuíción alapuló művészet” tételt találta meg. Ő maga átértelmezte és deformálta hát az eredeti tételt, s hogy hivatkozhasson „a szemléletes esztétika egyik legkiválóbb képviselőjére”, ezt a deformált változatot is az ő szájába adta. Csakhogy ennek a kis csúsztatásnak súlyos következménye lett. Croce ugyanis esztétikájának más helyein épp a neki tulajdonított tétel ellenkezőjét vallotta, azt tudniillik, hogy az intuíción alapuló művészet *van* intuíción alapuló művészet.

„A művészetről van intuíción alapuló művészet”, a József Attila-i szillogizmus második premisszája éppen ennek a crocei gondolatnak a mintájára született! Croce szerint ugyanis akkor van az intuíción alapuló művészet, amikor József Attila szerint a művészetről intuíción alapuló művészet van: azaz akkor, amikor egy művet befogadunk és megítélünk, amikor – az esztétika fogalmaival élve – a művészt teremtést visszaidézzük, illetve, a költő szavaival, amikor egy kész műalkotás megmozdul bennünk.²⁴

Összehasonlítva a két idézetet, még egy félreértést fedezhetünk föl. Az Esztétikai töredékekből idézett sorokban azt olvastuk, hogy Croce szerint a fogalomnak van fogalma, de az intuíción alapuló művészet intuíción alapuló művészet. Croce kérdéscélja azonban – láthatóan – más természetű: azzal a vélekedéssel vitatkozik, amely szerint a tudomány a fogalmak fogalmaival dolgozna. Ezért aztán nem is szembeállítja a tudományt a művészetrel, amint József Attila sugallja, hanem ellenkezőleg: párhuzamot von közöttük. Azt bizonyítja: amint a tudományos fogalmak nem fogalmak fogalmai, úgy a művészet sem az intuíción alapuló művészet intuíción alapuló művészet. Mint ahogy a közönséges ember és a tudós között nincs minőségi különbség, mert amennyiben gondolkodnak, annyiban mindketten fogalmakat használnak, ugyanúgy nincs kategorikus különbség a művész és a hétköznapi ember között, mivel mindkettőjüknek vannak intuíción alapuló művészetek.

Akkor mondhatnánk tehát, hogy József Attila ebben a fejtegetésében megcáfolta vagy meghaladta az intuicionista esztétika alaptételét, ha a következtetés hibátlan lenne. A módszertani hibák: a félreértelmezés és a hivatkozás elmulasztása azonban a „konklúzió” alól kihúzzák az alapot, s a diadalmas argumentum csupasz, bizonyításra szoruló kijelentéssé változik át.

Ez a kijelentés része annak a polémianak, amelynek célja: elválasztani a művészetet minden nem művészi tevékenységtől, s mint önálló szellemiséget, az „ihlet” névvel jelölni és minősíteni. A polémia második lépése az intuíción alapuló művészet második sarkalatos tételének, az intuíción alapuló művészet és a kifejezés crocei azonosításának cáfolata volt, már az Ady-vízióban is: „(A költemény) . . . nem is érzés vagy érzelem kifejezése, mert úgy az ásitás s a hálósobák minden története műalkotás volna.”²⁵ Az Ady-vízióknak ezt a gondolatát a költő később, az Irodalom és szocializmusban és az Esztétikai töredékekben részletesebben kifejtette:

„Az ihlet nem érzelem kifejezése. Legalább annyira különbözik tőle, mint a sírás meg az ásitás a színpadi sírástól, ásitástól. A sírás valóban érzelem kifejezése, de a színpadi sírás a színpadi érzelemé. A színpadi érzelem meg nem valóságos, azért színpadi. Ha meg nem valóságos, hát nem is érzelem. Ám összekotorhatnék olyasmit, hogy a sírás közvetlen érzelmi kifejezés, a színpadi sírás meg közvetett.

²⁴ B. CROCE: i. m. 3., 99., 101., 122., 123–124.

²⁵ JAÖM III. Bp. 1958. 23.

Nos jó. Ebben az esetben ám, ha valaki sír a színpadon, nem azt jelenti, hogy a színésznek bánata van, mert hisz akkor közvetlen kifejezés volna. . . . Ezzel . . . azonban már el is távolítottuk azt a *balvéleményt*, amely a *műalkotást a kifejezéssel azonosítja* és ezáltal művészetként láttatja mindazon ásitásokat, amelyek hajnalonta és estenden a *hálószobák történései* között kérnek helyet.”²⁶

Ha a művészet (intuíció) és kifejezés azonosságának ezt a cáfolatát összevetjük Crocénak azokkal a gondolataival, amelyek ellen – úgy látszik – irányult, újabb oldalról világíthatjuk meg azt a viszonyt, amely József Attilát Croce esztétikájához fűzte. Az olasz esztéta már az Esztétika első lapjain leszögezte, és mindvégig ahhoz tartotta magát, hogy (a művészettel azonosnak tekintett) „minden valódi *intuíció* vagy képzet egyszersmind *kifejezés*. Mindaz, ami nem tárgyiasul egy kifejezésben, az nem intuíció vagy képzet, hanem érzéki észrevevés. Aki elválasztja az intuíciót a kifejezéstől, soha nem juthat el hozzá. Az intuitív tevékenység annyit lát meg, amennyit kifejez.”²⁷ A művészet mint egy lelki (érzelmi) állapot kifejeződése elvét Croce különösen két, fentebb említett, rövidebb értekezésében hangsúlyozta.

Az idézetek összehasonlítása alapján úgy tűnhet, hogy ezen a ponton József Attila valóban meghaladta Crocét. Mielőtt azonban elhamarkodottan ítélnénk, vegyük számításba a „kifejezés” fogalmának azt a kritikáját is, amellyel Croce Esztétikájában Az intuitív (művészi) megismerés és a kifejezés fenti azonosítását kiegészíti: „. . . a fizikai oldalnak . . . (minden szellemi tevékenységben való . . . megléte) . . . szülte a zavart az esztétikai kifejezés és a természetes értelemben vett kifejezés között; vagyis egy szellemi tény és egy mechanikus és passzív tény között. A közbeszédben éppúgy kifejezésnek mondják a *költő szavait*, . . . mint az *elpirulást*, mely a szégyen érzetét követi. . . Könnyű elképzelni, hogy minő tudományos eredményekhez lehet jutnunk a nyelvhasználat zagyaságából és egy dolgot annyiféle tényre alkalmazva . . . a *pihenés elnyújtózá*s és a *színész gesztusa* között . . . nincs semmi közösség. A természetes értelemben vett *kifejezésben egyszerűen hiányzik a szellemi értelemben vett kifejezés*, . . . az egyetlen, ami sajátlag esztétikai . . . hiányzik a merőben természetes megnyilvánulásban vagy alakulatban, melyet metaforával szintén kifejezésnek mondanak.”²⁸

Az idézett sorok ugyanazt a célt szolgálták, amelyet a József Attilától vett mondatok: a művészi és a nem művészi tevékenység elkülönítését, s mégsem mondanak ellent a korábbi Croce-idézetnek sem. Mi ennek a magyarázata? A költő és az esztéta törekvése alapján megegyezett. Ez az összhang nem véletlen: annak a következménye volt, hogy a költő átvette az olasz gondolkodótól „a szellemi tény és a passzív tény” közötti különbségtétel elvét. Ezt a magáévá tett elvet először profán témán, játékos modorban próbálta ki. Abban a később részletesen idézendő levélben, amelyben az Esztétika olvasásáról nővérének beszámolt, így róttá meg Jolánt levelének „enyhén hülye” hangneméért: „. . . azt kutatom, hogy magán a *fizikai levélen* kívül, hol a *levél mint szellemi tény*?”²⁹

József Attilának „a művészet: kifejezés” tételt vitató fenti fejtegetései tehát végső soron az olasz esztéta tanaiból eredtek, olyannyira, hogy részben még a példák is onnan származtak át. „A pihenés elnyújtózá” „a hálószobák történései” kifejezésben tért vissza, „az ásitás” példája pedig „az elpirulás” akaratlan fiziológiai jelenségének analógiájára képződött. A művészi megnyilatkozások crocei példái közül a költő „a művész gesztusát” vette át és állította szembe az érzelmek kifejezésével.

A költő és a tudós nézetkülönbségei e közös alapon jöttek létre. Crocénak esztétikai fejtegetéseiben szüksége volt a „kifejezés” fogalmára, s ezért vált nála a szellemi és passzív tény megkülönböztetése a szellemi értelemben vett kifejezés és a természetes értelemben vett kifejezés ellentétévé, ezért különböztette meg a szónak a „közbeszédbeli”, „a zagya nyelvhasználatból eredő”, „metaforikus” előfor-

²⁶ JAÖM III. Bp. 1958. 227–228; 248.

²⁷ B. CROCE: Esztétika. 10.

²⁸ B. CROCE: i. m. 97–98.

²⁹ József Attila Válogatott Levelezése. (A továbbiakban: JAVL) Bp. 1976. 140 József Attila – József Jolánnak. (Budapest, 1928. júl. ?) 177–178. A levél keletkezését más időpontra teszem. L. erről lentebb.

dulásait a tulajdonképpeni, a szellemi megnyilvánulásokra érvényes „kifejezés”-fogalomtól. József Attilának viszont nem volt szüksége a művészet területéről kizárt intuíció rokonszávára, s ezért konkretizálódott nála a szellemi és fizikai tény különbsége ihlet és kifejezés különbségévé, ezért nem fogadta el a crocei különbségtételt a fogalom kétféle használati köre között. Éppen, mivel annyi tényre lehet alkalmazni, ahányféleké az Esztétikában Croce hozott példát, találta alkalmatlannak, méltatlannak a művészet specifikumának, külön lényegének jelölésére.

Ami tehát egyik oldalról Crocéval folytatott polémiajának látszott és részben az is volt, az a másik oldalról, mélyebb szinten Croce követésének bizonyult. A Crocéval vitatkozó gondolatok szétválaszt-hatatlannul összeszövődtek az őt követő gondolatokkal s így nem beszélhetünk arról, hogy József Attila netán meghaladta volna itt az intuicionista esztétikát.

Nagyjából ugyanerre az eredményre jutottunk volna akkor is, ha „a művészetet a tetszéssel összezavaró” álláspontok elleni polémiaját (A „művészetnek . . .) a szépséghez sincs köze . . .”³⁰ vetjük össze Crocéna a tetszéstől – az ő szavát használva: gyönyörűségről vagy gyönyörködésről – és a szépségről leírt gondolataival.³¹ A tetszést mindketten kizárták a szűkebb értelemben vett művészet területéről, Croce azonban a „szépség” fogalmát megmentette az esztétika számára, míg József Attila a „tetszés”-sel együtt száműzte azt a művészet birodalmából.³² Sőt, a tudományt, amelyet művelni kívánt, ilyen megfontolásból különböztette meg az esztétikától, a „tetszetan”-tól, és nevezte el „művészetbölcselet”-nek. Meg kell azonban jegyeznünk, a különbség ellenére, amely e kérdésben kettejük között fönáll, hogy a költő „tetszés” és „szépség” elleni polémiajának éle nem az intuícós esztétika ellen irányult.

Nincs több terünk arra, hogy József Attila Crocéval vitatkozó egyéb fejtegetéseit hasonló részletességel elemzésnek vessük alá, de aki veszi magának a fáradságot és összehasonlígtatja kettejük szövegeit, az még jó néhány félreértést, átértelmezést vagy a vitázó gesztusok mögött meghúzódó gondolatpárhuzamot fölfedezhet. A tények tehát nem igazolják József Attila és Croce viszonyának a „vita” és a „meghaladás” koncepciójára alapozott magyarázatát, de egy „tanítvány” viselkedéséről alkotott képünkbe sem illenek bele a felsorolt magatartásjegyek. Lássuk hát a költő és a filozófus szellemi kapcsolatának azt a képletét, amely a minden intellektuális kontaktusra jellemző állandó jegyek mellett épp ezekből a változó elemekből, sajátos viselkedésmódokból áll össze!

Az intuíció, a kifejezés, a tetszés elleni polémiajában mint fentebb láttuk, József Attilát az a cél vezette, hogy a művészi tevékenységet minden más tevékenységtől, a műalkotást minden más tárgytól kategorikusan megkülönböztesse, a művészetet külön lényegként, önálló szellemiségként foghassa föl. Ezt a törekvést tekintjük József Attila minden művészetbölcseleti fejtegetése közös alapjának, annak a *gondolati előföltevésnek*, amely őt a művészetéről való elmélkedésre indította.³³ Hitt abban, hogy létezik egy megismerési mód, szellemi tevékenység, amely csak a művészek sajátja, s ezt a szellemiséget az Ady-víziótól kezdve „ihlet”-nek nevezte.

Ehhez az előföltevéshez nem valamiféle spekuláció útján jutott. Hogy milyen mélyen gyökerezett személyiségébe, hogy költői egzisztenciáját milyen közelről érintő kérdés volt ez számára, az ihlet tana egyik legfontosabb – eddig nem említett – különbségtételének, az ihlet és spekuláció elhatárolásának rövid elemzésével értékelhetjük legjobban. „A költemény nem is spekuláció, hiszen az értekezéssel ellentétben ragaszkodik az alakjához.”³⁴ – olvassuk az Ady-vízióban a hűvös, higgadt megállapítást és

³⁰ JÓZSEF Attila: Ady-vízió. JAÖM III. Bp. 1958. 23.

³¹ B. CROCE: Esztétika. – Az esztétikai hédonizmusz bírálata. 84–88.

³² Vö.: JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus. JAÖM III. Bp. 1958. 80–81.

³³ Amit itt gondolati előföltevésnek nevezek, a József Attila-kutatás „József Attila esztétikájának középponti gondolataként” ismerte fel: „meglelni és meghatározni a művészetnek specifikumát, sajátos minőségét, azt, ami minden más emberi tevékenységtől elhatárolja és megkülönbözteti.” – GYERTYÁN Ervin: Költőnk és kora. Bp. 1963. 203.

³⁴ JÓZSEF Attila: Ady-vízió. JAÖM III. Bp. 1958. 23.

csak Vágó Márta emlékezéséből értesülünk róla, milyen heves kávéházi vitákat folytatott körülötte József Attila 1928 tavaszán barátaival, Kecskeméti Pállal és Györggyel:

„Most Attila azt kezdte erősíteni – olvassuk például egyik beszélgetésükről –, hogy a költői kép is fejlesztheti, élesítheti a rációt. – Lehet, tudományos népszerűsítés is – bólintott leereszkedő jóindulattal Gyuri. – Az is lehet hasznos. – De veszélyes is – mondta Pali. Attila dühbe gurult . . . Először is a költői kép nem népszerűsítés – mondta határozottan. – Sokkal több annál. És mért volna veszélyes? Amit én csinálók? (Vágó M. kiemelése – TGY). Attól függ, mit emelek ki, mit ugrok át, milyen irányban, mire mutatok rá, milyen szándék van az . . . összevillantás mögött. És nemcsak villant, hanem rögzít is! – tette hozzá most már ragyogva és fennhéjázóan. Még hozzá lényegeset és új lényegeset (Vágó M. kiemelése – TGY) fejez ki!” Kecskeméti Pál válasza Vágó Márta emlékezésében előbb hangzik el, de voltaképpen József Attila imént idézett mondataira vonatkozik: „Pali szerint a *költői intuíciónak* az a fajtája, melyet Attila 'üz', nem hasonlítható az intencionált és egy bizonyos területre határolt . . . *tudományos lényegszemlélethez*. Attila, a meglepő gondolatátráshatások és sűrítések akkor még kezdő mestere most már hevesen tiltakozott. – Lehet – mondta Pali –, hogy *új, lényeges összefüggéseket* villantasz fel, de az más. Ne keverj össze dolgokat.”³⁵

Az idézet tanúsága szerint ezekben a vitákban a Kecskeméti testvérek a tudományos, filozófiai megismerés „magaslatáról” néztek le a művészi tevékenységre, s azt tudománypótléknak tekintették, a népszerűsítés szerepét osztották ki rá. Velük szemben a fiatal költő szenvedélyesen védelmezte mesterségének rangját és a tudományos megismeréstől való függetlenségét. Vágó Márta kitűnően érzékelteti, hogy ezek a kávéházi szópárbajok nem steril, öncélú szócséplések voltak, a költő részéről téjtűk volt: azt a hivatást vette védelmébe, amelynek műveléséhez nagy hajlamot és tehetséget érzett. „Szakmai” önbizalmát óvta, amikor az általa folytatott tevékenységnek a bölcselettel egyenlő értéket tulajdonított. Álláspontját ezekben a disputákban a következő szavakkal foglalhatjuk össze: *A művészet a tudománytól független, azzal egyenrangú megismerési mód*. Azaz: a költő, a maga területén, a szemlélet útján éppoly *új és lényeges* összefüggések felismeréséig juthat el, amilyenekhez a fogalmi gondolkodás, a spekuláció útján a tudós és a filozófus.

Ez a gondolat, mint a költői személyiség legbensőbb problémáira adott válasz, mint az önértékelés, a feladatvállalás dilemmáit eldöntő állásfoglalás, csirájában már az egyéni szellemi fejlődés igen korai szakaszában, a Galamb Ödönhöz 1923-ban írott híres levélben megfogalmazódott: „Én most már nem is költőnek tartom magamat, hanem tanítónak. Mert nagyon furcsa gondolatba akadtam: a művészet: tudomány. S abban különbözik a tudománynak mondott tudománytól, hogy nem jár fáradtsággal, *nem magyaráz, hanem elhitel!* (A költő kiemelése – TGY) Tehát csak a módszerekben van különbség, a lényege mindkettőnek ugyanaz.”³⁶ A szöveg megenged egy olyan értelmezést, amely szerint a művészet és a tudomány között vont analógia, a közös lényeg hangsúlyozása nem a tudomány és a művészet határainak elmosását szolgálja, hanem azt hivatott bizonyítani, hogy a művészet *egyenrangú* a tudománnyal, míg a „csak a módszerekben” meglévő különbség hangsúlyozásával, a magyarázat és az elhitétetés szembeállításával a fiatal költő – nagyon kezdetlegesen ugyan – a művészetnek a tudománnyal szembeni *önállóságát* próbálta meghatározni. Bárhogyan is értelmezzük azonban az idézett sorokat, kétségtelen, hogy a művészetet a tudománnyal összemérve József Attila saját hivatásának emancipálását kívánta elérni. A tanító szerepét vállalva olyanfajta költői feladatot jelölt ki a maga számára, amelyet megoldva teljesítménye nem bizonyul alacsonyabb rendűnek a tudósénál, a bölcselőénél.

A művészet és a spekuláció Ady-vízióból idézett elhatárolása tehát nem volt más, mint az alkotó munkája során felmerült kérdésekre a legáltalánosabb szinten kiküzdött válasz. A példa tanulságát oly módon általánosíthatjuk, hogy József Attila művészetbölcséleti értekezéseiben ilyen válaszok rendszerével akarta költői és kritikusai gyakorlatát filozófiailag megalapozni. Ezt a teoretikus be-

³⁵ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 67.; 65.

³⁶ JAVL. Bp. 1976. 38 József Attila – Galamb Ödönnek. Budapest 1923. dec. 8. 44.

állítottságot, amelynek legfőbb tárgyi következményét, elméleti írásainak „ars poetica-szerűségét” a József Attila-kutatók felismerték és kellően hangsúlyozták,³⁷ a költő saját szavaival jellemezhetjük a legtömörebben: „Költő vagyok, mifene más – mondhatnám. Fejtegetéseim sarkcsillaga így a költészet, e körül fordul módjával gondolatom. A szükséges elemzések is könnyebben esnek költeményen, különösen ami az értelem meg az ihlet viszonyát illeti.”³⁸

Mint a műhelymunka során folytatott töprengésekből kinőtt, „alanyi” esztétika megalkotója, az idegen gondolatrendszerekhez is *szubjektív* módon viszonyult. Az olyan esztétikai tanítások iránt volt *fogékony*, amelyek igazolták gondolati előföltévesét, majd pedig, amelyek jó alapanyagul szolgáltak ennek a művészetbölcséleti álláspontnak a megfogalmazására, megvédésére. Ilyen tanítás volt Croce esztétikája, mint erre maga a költő hívta föl a figyelmet József Jolánhoz írott levelében: „Ajánlom, hogy foglalkozz bővebben emez érdekes és korszakot alkotó felfedezéssel . . . jegyezte meg nővéremnek saját nézetei ismertetése közben, majd levelét így fejezte be – Ehhez azonban *elolvasandó: Benedetto Croce: Esztétika és az Esztétika története.*”³⁹

Az idézett levélrészlet, bár az intuicionista esztétika tanulmányozásának kezdeti szakaszában keletkezett, József Attila Crocéhoz való viszonyát egészében találóan jellemzi. Művészetbölcséletének megértéséhez és méltányolásához valóban „elolvasandó” Croce esztétikája, mégpedig azért és annyi-ban, mert és amennyiben igazolta gondolati előföltévesét, sok és fontos alapanyagot: fogalmakat, érveket, módszereket, szempontokat szolgáltatott „a művészet: önálló szellemiség” elvének kifejtéséhez. Az intuíció tanának e sok, József Attila számára megfelelő mozzanata közül csak egynek, az egyik leglényegesebbnek a hozzájárulását vizsgáljuk meg részletesebben az ihlet tanának kiépítéséhez.

A fentebbi elemzések után nem szorul igazolásra, hogy szubjektíve milyen jelentős helyet foglalt el József Attila gondolatvilágában a művészi tevékenység tudománnyal való egyenrangúságának és függetlenségének bizonyítása, és végül objektíve az ihlet tanában milyen fontos szerepe volt a művészet és a spekuláció elhatárolásának. A pályakezdőnek a Galamb Ödön-levélből idézett, kicsit után fogalmazott töprengéseitől a művészetbölcséleti értekezések „A művészet nem . . . spekuláció . . .” tételének le- szögezéséig és e tétel tartalmának érett, eredeti kifejtéséig azonban a szellemi gazdagodás, az intellektuális fejlődés meredek útja vezetett.

Ahhoz, hogy ezt az utat megtehesse, a költőnek kapaszkodóra, támasztéokra és korlátra volt szüksége: egy *teóriára*, amely a fogalmi megismeréstől megkülönböztet egy másik, alogikus megismerési módot, a művészetet az előbbtől elszakítja és az utóbbihoz sorolja; s egy *fogalmi apparátusra* és *módszertanra*, amely lehetővé teszi e teória kidolgozását. Ezt a teóriát, fogalmi apparátust és módszertant Croce Esztétikájának már első mondatai megérték számára: „Az emberi megismerésnek két alakja van: intuitív (meglátó) és logikai megismerés; megismerés a képzelet vagy az értelem útján; *az egyéninek vagy az egyetemesnek* . . . megismerése; egy szóval vagy képzetalkotó, vagy fogalomalkotó megismerés.”⁴⁰ József Attilának nem kellett sokat lapoznia, hogy megtudja: a kettő közül Croce szerint melyik jellemző a művészi tevékenységre. A nyitó mondatokba foglalt ígéretet a könyv, Az esztétika történetével bezárólag, teljeseb be is váltotta. Ami például a kiadvány ez utóbbi, terjedelmesebb részét illeti, az nem volt más, mint küzdelem az esztétika történetének minden olyan szerzője, rendszere, tendenciája ellen, amelyek a művészetet valamilyen módon összefüggésbe hozták a fogalommal.

Az ihlet tana tehát ezen a fontos ponton az intuíció tanában gyökerezik. De nemcsak itt. Már a „kifejezés” fogalmához való József Attila-i és crocei viszony összehasonlítása során kimutattuk, hogy a költő a fizikai és szellemi tény közötti különbségtételt Croce nyomán vezette művészetbölcséleti

³⁷ Vö. GYERTYÁN Ervin: Költőnk és kora. Bp. 1963.: FORGÁCS László: József Attila esztétikája. Bp. 1965.

³⁸ JÓZSEF Attila: Esztétikai töredékek. JAÖM III. Bp. 1958. 226–227.

³⁹ JAVL. Bp. 1976. 140 József Attila – József Jolánnak. 178.

⁴⁰ B. CROCE: Esztétika. 3.

töprengéseibe. Ez a különbségtétel az olasz gondolkodónál a művészi és gyakorlati tevékenység szétválasztását, a művészet morális, „hedonisztikus”, politikai megítélése létjogosultságának tagadását szolgálta. Nincs terünk a bizonyításra, ezért itt csak utalunk arra, hogy ez az elhatárolás és a belőle következő tagadások a költőnek ugyancsak régi, nyugtalanító problémáira, dilemmáira jelentettek többé vagy kevésbé megnyugtató megoldást, s így vagy úgy, beépültek az ihlet tanába.

Végeredményben József Attila az ihlet tanát azokkal a – ha szabad ezt a kifejezést használni – tudósi gesztusokkal teremtette meg, amelyekkel az olasz bölcs „a művészet: tiszta intuíció” tanát: a művészi szféra többoldalú elhatárolásával, az elhatárolt szféra emancipálásával és névadással, majd az így ihletnek keresztelt önálló, egyenrangú szellemiség és az egyéb szférák összefüggéseinek megkeresésével.

Az ihlet tana tehát nem egy, hanem több lényeges ponton kötődik az intuíció tanához, azaz az előbbi egészében benne gyökerezik az utóbbiban. Így hát, némi túlzással azt mondhatjuk, hogy József Attilának költői és gondolkodói fejlődése során a húszas évek végén szinte *szükségszerűen* találkoznia kellett Croce esztétikájával.

Ez a találkozás azonban nem tette József Attilát Croce tanítványává. Egy bizonyos ponton túl az intuíció tana nem segítette, hanem gátolta „a művészet: önálló szellemiség” elvének kifejtését. Gondolati előföltévesztését a költő ezeken a pontokon Crocéval szemben is érvényesítette. Végző soron ebből származott a „kifejezés” és a „szépség” fogalmával kapcsolatos nézeteltérésük: több volt az pusztán terminológiai vitánál. József Attila mindkét esetben egy lépéssel tovább ment az olasz gondolkodónál azon az úton, amelyet ő mutatott neki: radikálisabban, teljesebben végrehajtotta a művészi szféra elhatárolását a művész empirikus én-jétől és az ún. „hedonisztikus kíséret”-től, mint maga a mester. Nem akarunk elébe vágni a később kifejtendőnek, itt csupán utalunk arra, hogy az „intuíció” fogalma is csak bizonyos mértékig elégíthette ki József Attila művészetközponturn esztétikai programját. Ez a körülmény magyarázza (de persze nem menti) azt a fejtegetést, amelyben – mint láttuk – a költő mindenáron logikai hibát akart találni „a művészet: intuíció” tételében.

Az elmondottak alapján válnak érthetővé és a József Attila–Croce viszony képletébe beépíthetővé azok a magatartásjegyek, amelyekre a „vita”, „meghaladás” és „követés” koncepcióinak bírálata során részletesen kitértünk. A költő Croce esztétikájából csak azt emelte ki, amire „a művészet: önálló szellemiség” elvének kifejtése és bizonyítása érdekében szüksége volt, ami viszont nem szolgálta ezt a célt, az nem is került látószögébe, vagy ha igen, akkor a hanyagságig menő nagyvonalúsággal, „rövid úton” megszabadult tőle. Továbbmenve: Crocénak azokhoz a gondolataihoz, amelyekre szüksége volt, az önkényességbe is átcsapó szabadsággal nyúlt, akár az átértelmezés árán is felhasználhatóvá tette azokat a maga számára, magához idomította őket, sem a gondolatok kölcsönvételében, sem a vitában nem törekedve szakszerűsége. Szóval Croce esztétikájához, amelyet érdeklődésével „tüntetett ki”, a zseniális autodidakta módszerességet és pedantériát egyaránt nélkülöző szubjektívizmusával viszonyult.

Ha figyelmesen újraolvassuk az idézett levélrészletet, láthatjuk, hogy a költő a Crocéhoz való viszonyának ezt az „önző” és „hálátlan” oldalát is tudatosította: „Ajánlom, hogy foglalkozz bővebben emez érdekes és *korszakot alkotó* felfedezéssel... Ehhez azonban elolvasandó: Benedetto Croce: Esztétika és az Esztétika története.” Azaz József Attila a „korszakot alkotó” felfedezéseket *magának* tulajdonította, Croce csupán e felfedezései jobb megértéséhez, méltányolásához szükséges *kontextust* volt hivatva biztosítani. Tehát a költő találkozott az olasz esztéta tanításaival, de sem követőjük nem lett, sem nem állított velük szembe kész, tőlük független rendszert. Az ihlet tana az intuíció tanában *gyökerezett*, de *el is ágazott* belőle. Ez az a séma, amely megnyitja előttünk az utat, ha a két tan, a két gondolkodó közötti viszonyt konkrét, történeti szinten le akarjuk írni. A továbbiakban azt a folyamatot követjük végig, amelynek során az „intuíció” tövéről kihajtott és leágazott az „ihlet”.

Mikor ismerkedett meg József Attila Croce esztétikájával? Bizonyos adatok arra utalnak, hogy első találkozásukat a bécsi időszakra tehetjük. Az „intuíció” szót, a crocei esztétika alapfogalmát például – tudomásunk szerint először – egyik 1926-ban keletkezett levelében írta le: „Ez onnan ered, hogy az ember *intuíciója* ezt a kapcsolatot szintétikusan képes fölfogni, míg az ész, a logika előbb analizáló

munkát kell végezzen.” Ennek a levélnek egy másik részletét felfoghatjuk úgy, mint Croce, műfajelméletet, poétikát, retorikát szélsőségesen tagadó, illetve pedagógiai eszközzé lefokozó álláspontjának visszhangját:

„Nekem semmi közöm a szabályokhoz, annál is inkább, mert a szabály arra való, hogy könnyebben megtanulja az ember az illető dolgot, és nem arra, hogy a fejlődést megakadályozza. Előbb jön József Attila, aki verset ír, aztán jön a tanár, aki a tanítás megkönnyítése végett megállapítja, hogy a József Attila-versnek a szabályai pedig ezek és ezek. Azután jön másvalaki költő és a periódus megismétlődik. De akkor a verstani szabályok kibővülnek a József Attila-vers szabályaival, ahogy a zene szabályai kibővülnek Wagner után a wagneri zene szabályaival. Szabályokat csak meglévő valamikről alkothatunk, tehát csakis arra vonatkozhatnak, amiről megalkották őket . . . a szabályok csupán külsőségekből szublimálódnak, annál is inkább, mert a költészet, a versszerűség olyan finom és misztikus valami, hogy mással . . . mint önmagával ki nem fejezhető.”⁴¹

Érdemes ezeket a sorokat összevetnünk az olasz bölcselelő Esztétikájának – például – az alábbi részletével: „A művészi és irodalmi fajok elméletéből származnak azon hibás megítélések és bírálatok, melyek szerint egy műalkotás előtt ahelyett, hogy azt határoznák meg, hogy kifejező-e és mit fejez ki, ha beszél, . . . azt kérdezik: megfelel-e az epikai költemény vagy a tragédia törvényeinek . . . ? A művészek, bár szóval és tettetett engedelmisséggel úgy mutatták, mintha meghajolnának a törvények előtt, a valóságban mindig fittyet hánytak rájuk. Minden valódi műalkotás megsértett egy megállapított fajt, összezúvva így a bírálók eszméit, akik kényszerültek tágitani a fajon, s anélkül hogy megakadályozhatták volna, hogy még az így kitágított fajok is alkalmasaknak tűnjenek föl új műalkotások befogadására, mire, mint természetes, új skandalumok, új zavarodások és új tágitások következtek.”⁴²

Feltételezésünket egyéb adalékokkal is alátámaszthatnánk. Az intuíción tanával való igazi megismerkedés, Croce esztétikájának elmélyült tanulmányozása azonban valószínűleg későbbi időpontban történt. Croce nevét József Attila egyik, Jolán nővérének Ausztriába küldött, Makai Ödönnel közösen írt levelében említette először:

„Már most lehet, hogy csupán tejszínhabon és rózsaszagon élő elmém érzi hiánynak a fentebb elmondottakat, ugyanazon elme, mely Benedetto Croce esztétikáját azért tartja blődnek, mert Benedetto Croce a „kifejezést” és az „alakot” egyugyanazon dolognak nevezi, és nem veszi észre a különbséget közöttük, azt hogy míg az előbbi a szubjektumnak úgyszólván a térbe kihelyezett része, a másik, az utóbbi pedig a szubjektumon belüli objektum, azaz az objektum maga a funkcionáló alany előtt is. Ajánlom, hogy foglalkozz bővebben emez érdekes és korszakot alkotó felfedezéssel, valamint azzal, hogy egy művészi tény, pl. egy vers, minden egyéb nem művészi alaktól miben különbözik, mi benne a kategorikus különbség. Hogy bár egy szó és egy epigramma szintén intuíción, tehát valódi képzet, mégis miért művészet az epigramma, miért művészet egy kis novella, és miért nem az egy napihír. Ehhez azonban elolvasandó: Benedetto Croce Esztétika és az Esztétika története.”⁴³

A Kritikai kiadás III. kötete szerint az idézett sorok „valószínűleg 1926-ban” íródtak,⁴⁴ a József Attila Válogatott levelezése kötet jegyzete 1928 júliusára datálta azokat.⁴⁵ A levél keletének hozzávetőlegesen pontos megállapítása fontos számunkra, mert nagyjából jelzi azt az időpontot, amelytől kezdve számolnunk kell Croce esztétikájának a József Attila gondolkodására gyakorolt intenzív befolyásával. Ezt a dátumot egy önmagában érdektelen, de perdöntő adalék segítségével a két fentebb megjelölt időpont közé, 1927 őszére helyezzük.

⁴¹ JAVL. Bp. 1976. 90 József Attila – József Jolánnak. (Bécs, 1926. jún. ?) 103., 106.

⁴² B. CROCE: Esztétika. 38–39.

⁴³ JAVL Bp. 1976. 140 József Attila – József Jolánnak. 178.

⁴⁴ JAÖM III. 1958. 447–448.

⁴⁵ JAVL Bp. 1976. 140 József Attila – József Jolánnak (Budapest, 1928. júl. ?) 177. – 140. jegyzet. 441.

József Attila franciaországi tartózkodása vége felé *szakállt növesztett*. A Riviéráról írott utolsó (francia nyelvű verses) levelének tanúsága szerint a hazautazását közvetlenül megelőző napokban (1927. július 29. táján) szakálla még megvolt. Jolánt öccse szakállviselete bizonyára ingerelte, s ez jó alkalom volt a költőnek nővére játékos bosszantására: „Mi az ok, amely arra késztet, hogy megtiltsd, / hogy megtartsam szakállam, melyre senki sem haragszik, / csak te: te már *előre* foglalkozol vele /, bár a skótok hordhatják szoknyáikat.”⁴⁶ 1927. október 12-én Juhász Gyulának küldött képes levelezőlapján,⁴⁷ azonban már múlt időben emlékezett meg szakálláról: „már nekem is *volt szakállam!*” „Dr. Révész Sándor Békéscsabáról”, a József Attila dicsekvéséhez fűzött soraiban ugyanerről „árulkodott”: „El kell árulnom Attilát, *szakállá hiányzik* ugyan már, de bajusza kezd magyarosan kunkorodni.”

Az idézett „Croce-levelet” a költő már Budapestről írta, de akkor, amikor még megvolt a szakállja. Ezt bizonyítják a levélnek Jolánnal tréfálkozó, a Riviéráról küldött verses levele hangnemét idéző első sorai: „Lucie, enyhén hülye leveled után rám vár a feladat, hogy értelmes módon megindítsam a korrespondenciát, ami úgy látszik, úgyis a szakállt illeti és nem a kontyot, habár kontyról szólván legfeljebb orvosi rendelethez horják ma már, míg *szakállam* tisztán esztétikai érzékem és elgondolásaim alapján úgy *virágozik*, mint a boros ember orra.”⁴⁸ Tehát a Croce Esztétikájának olvasásáról beszámoló sorok csak 1927. július 29. után és 1927. október 12. előtt, a költőnek külföldről való hazatérését követő nyár végi, őszi hónapokban íródhattak.

József Attila művészetbölcselete nem jött volna létre az *Irodalom és szocializmus*ban és az *Esztétikai töredékek*ben olvasható formájában anélkül – amiről az idézett levélben a költő beszámolt –, hogy az intuíció tanát elmélyülten tanulmányozta volna. Ha viszont nem fordította volna gondolati előföltévesét Croceval szembe úgy, ahogy ezt a levélben megtette, akkor (legalábbis ebben az időpontban) nem lett volna több, mint Croce egyik tanítványa. Az idézett levél e két mozzanat összekapcsolódásának dokumentuma, annak bizonyítéka, hogy 1927 nyár végén a költő *találkozott és összeütközött* az intuíció tanával, tehát keletkezésének időpontja egyben a József Attila-féle *esztétika születésének kezdetét* jelzi. Mindez nem jelenti azt, hogy korábban nem voltak esztétikai jellegű elgondolásai, sőt, hogy nem volt évekre visszamenő előtörténete annak, ami 1927 nyár végétől kezdve az Ady-vízió megjelenésig, 1929 nyár végéig teljesedett ki, hanem azt jelenti, hogy ez a kerek két év volt József Attila esztétikája kialakulásának utolsó stádiuma. A „szálak” – hogy a költő egyik kedvenc képével éljünk –, ekkor futottak össze és rendeződtek a gondolatok „szövedékévé”. Behatóan csak a folyamat kezdetét és végét, a két „pillért” tudjuk tanulmányozni, a „hid ívét”, a költő által megtett gondolati utat nekünk magunknak kell megrajzolnunk, mert e fejlődési folyamatról kevés közvetlen adat: néhány vázlat és emlékezés áll csupán rendelkezésünkre.

Az intellektuális fejlődéssel egyidejűleg a költő szellemi karaktere, gondolkodói alkata is lényegesen módosult. A gondolati tartalmak megérlelődése a Croce-levelel az Ady-vízióba történt átvándorlásuk során ment végbe. Az egyetlen partnerhez szóló, töprengő, *levélíró* fiatalemberből a szóban forgó két év alatt, esztétikájának kialakulásával párhuzamosan, kifejlődött a közösséghez forduló, érvelő, mondánivalóival a nyilvánosság elé álló *értekező* fiatal férfi alakja és magatartása.

A szellemi érlelődés és a gondolkodói felnőtté válás végigkövetése érdekében először a József Attila-i esztétika születésének kezdetét kell rekonstruálnunk, mintegy „tetten kell érnünk” a gondolati előföltéves és az intuíció tana *szembesítésének* pillanatát. Eddigi fejtegetéseink alapján világosan

⁴⁶JAVL Bp. 1976. 131 József Attila – József Jolánnak. Cagnes sur mer, 1927. július 29. 170. – fordítása: 131. jegyzet 437–438.

⁴⁷JAVL Bp. 1976. 132 József Attila – Juhász Gyulának. (Budapest, 1927. okt. 12.) 171. – 132. jegyzet. 438–439.

⁴⁸JAVL Bp. 1976. 140. József Attila – József Jolánnak. (Budapest, 1927. júl. 29. és okt. 12. között.) 177.

felismerhető a szövegben a költő *gondolati előföltevése*: annak keresése, „*hogyan egy művészi tény, pl. egy vers, minden egyéb nem művészi alaktól miben különbözik, mi benne a kategorikus különbség*”. Ha a Galamb Ödön-levélből vett idézettel összehasonlítjuk ezt a részletet, az is láthatóvá válik, hogy a gondolati előföltevés itt, a Croce-levéliben kapta meg végleges, *érett formáját*, itt emelte először a költő kritériummá, itt állította az esztétikai eszmélkedése középpontjába a „művészi”-t.

A következő félmondat: „... egy szó és egy epigramma szintén intuáció, tehát valódi képzet”, képviseli a szembesítés második alkotóelemét, az „*intuáció tanát*”. Képviseli, mert ezt a tíz szót a költő nem írhatta volna le anélkül, hogy ne tanulmányozta volna Croce esztétikáját és ne értett volna egyet többé vagy kevésbé azokkal a gondolatokkal, amelyeket Croce a művészet intuitív természetéről kifejtett. A félmondat rendkívüli jelentőségét József Attila esztétikájának megértése szempontjából az adja, hogy noha a költő az intuáció tanát teljesen sohasem vetette el, azoknak a gondolatoknak nagy részét, amelyeket az olasz gondolkodó a művészet intuitív természetéről kifejtett, sohasem adta föl, mégis ezen az egyetlen helyen ismerte el, hogy az epigramma, tehát a *költészet, tehát a művészet: intuáció*.

A mondatnak első feléhez „bár... mégis” szerkezettel kapcsolódó második része tartalmazza az előbbi két mozzanatot, a gondolati előföltevés és a „művészet: intuáció” tétel *szembesítését*: „... miért nem művészet maga a csupasz szó, és miért művészet az epigramma...”. Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a szembesítést és bontsuk ki belőle az implicite bennerejlő eredményt, József Attila *művészetbölcseletének* időben is, rangban is *első tételét!* Mivel a második mozzanatban a szó is és az epigramma is intuációként lett meghatározva, ezért a harmadik mozzanat – behelyettesítéssel – így is fölírható: „... miért nem művészet az egyik intuáció, és miért művészet a másik intuáció...”. A kérdésben az az állítás rejlik, hogy „... van nem művészi, azaz 'csupasz' intuáció és van művészi intuáció...”. Vagy, a költő fentebb idézett szavaival: az intuáció lehet „művészi tény” és lehet „nem művészi alak”. Őt természetesen csak a „*művészi intuáció*”, a szembesítés eredménye érdekelte, amit tétel formájában így írhatunk föl: „*A művészet: művészi intuáció*”, azaz a művészet intuitív természetű, de azon belül egy sajátos fajt alkot. A „művészi intuáció” tehát, az a fogalom, amely a költőnek az intuáció tanával való egyidejű találkozása és összeütközése eredményeként született meg, József Attila művészetbölcseletének *alapfogalma*.

Az alapfogalom úgy jött létre, hogy a költő a művészetre jellemző megismerési mód keresése során eljutott az intuációhoz, majd ettől *tovább lépett* egy szűkebb körbe, a művészi intuációig. Ez a továbblépés döntő mozzanat, minden további haladás kezdete volt. „Elihez azonban”, – hogy e lépés természetét felismerjük, súlyát felmérjük – (maga a költő figyelmeztetett rá levélben) „elolvasandó Benedetto Croce: *Esztétika és az Esztétika története*”. Mindenekelőtt és fölött a könyvnek a II., *Intuáció és művészet* című fejezete olvasandó el.

A fejezet a „művészi tény” és az „intuitív megismerés” crocei azonosításával szembenálló, „... a filozófusoktól is széltében hangoztatott szempont” ismertetésével kezdődik, „mely a művészetet úgy fogja fel, mint egy egészen sajátos milyenség intuációját. Engedjük meg (mondják), hogy a művészet intuáció; de az intuáció nem mindig művészet: a művészi intuáció egy egészen külön faj, mely *teljesen* (Croce kiemelése – TGY) különböző az intuációtól általában.”⁴⁹ Croce gyakran szolgáltatta maga ellen érveket, gyakran ad a saját nézeteinek ellentmondó ötleteket az *Esztétikában* úgy, hogy elfogadhatatlan, vitandó nézetekként ismerteti azokat. Itt éppen ez az eset következett be. A költő, Croceval szemben, mint láttuk, „a filozófusoktól is széltében hangoztatott szemponttal” értett egyet, s az *idézett* levélrészletben annak a gondolatnak az ekvivalensét fogalmazta meg, „*hogyan a művészet intuáció; de az intuáció nem mindig művészet*”, azaz „egy szó és egy epigramma szintén intuáció” de a „csupasz szó” „nem művészet”, „az epigramma” pedig „művészet”.

Croce álláspontja ebben a kérdésben az, hogy „... nem engedhetjük meg, hogy a művészinél nevezni szokott intuáció különbözzék a közönségestől, mint *intenzív* intuáció... a kettő között a

⁴⁹ B. CROCE: *Esztétika*. 14.

különbség nem intenzív, hanem *extenzív*". Aztán „*mennyiségének*” nevezi a különbséget, amely „mint ilyen *közömbös* a bölcsesetre nézve, mely *scientia qualitatum*”.⁵⁰ Ezért aztán Croce kétségbe vonja a kétfajta intuício megkülönböztetésére tett kísérletek létjogosultságát, eleve lemond a különbség kereséséről: „Hogy azután miben különbözik, miben áll az a *teljesen*, azt senki sem tudta soha megjelölni.”⁵¹

József Attila ezzel szemben azzal a gondolattal értett egyet, hogy „a művészi intuício egy egészen külön faj”, mely „teljesen”, „intenzíven”, „minőségileg”, az ő levélbeli szavával: „kategorikusan” „különböző az intuíciótól általában”, ezért arra vállalkozott, hogy majd ő megjelöli, „miben különbözik”, s nővérét is arra bízta levélben, hogy keresse, „miben áll az a teljesen”. Ezzel adott az ütközési pont József Attila előföltevése és az intuício tana között, s csak engednünk kell magunkat Croce mondataitól vezetni, úgy, hogy az általa leírtaknak az ellentétét gondoljuk, és megkapjuk a József Attila-i álláspontot, kibontakozik előttünk gondolkodásmódjuk különbsége a *művészi szubjektívitás, a műalkotás és a művészetről szóló tudomány tárgykörének* kérdéseiben.

Croce álláspontja a művészi szubjektum vonatkozásában azzal a következménnyel jár, hogy eltűnik a művész és a közönséges ember *tehetsége* közötti minőségi különbség: „Akinek bizonyos, gazdag lelkiállapotok teljes kifejezésére *nagyobb* rátermettsége, *gyakoribb* dispoziója van, mint másoknak, azt nevezzük a közbeszédben *művésznek*.”⁵² A tehetség kérdéséről József Attila levélében nem esett szó, de a kettejük közötti általános nézetkülönbség ismeretében feltételezhetjük, hogy az Ady-vízióban őt (többek között szubjektív indítékokból is) annyira foglalkoztató *zsenialitást* („... ebben a zsenialitás és ily értelemben Ady zseni”⁵³) már két évvel korábban is Crocétól eltérően, nem a „nagyobb rátermettség” és a „gyakoribb dispozició” alapján, hanem minőségi különbségként határozta meg.

Annál is inkább így lehet ez, mert a művészi tevékenység eredményének, a műalkotásnak és a közönséges intuíciónak viszonyáról ellentétesen gondolkodtak. „Egy epigramma a művészethez tartozik; miért nem tartozik oda egy egyszerű szó? Egy elbeszélés odatartozik; miért nem egy napihír megírása?” – kérdezte Esztétikájában Croce.⁵⁴ A kérdést, mint láttuk, József Attila levélében majdnem szó szerint átvette, de amilyen hasonló volt a kérdésfeltevésük, oly ellentétes értelmű választ adtak rá. „Némely összetett és súlyos kifejezések egységbe forrasztását hívjuk műalkotásoknak. A művészieknek mondott kifejezések és intuíciónak *határai* a közönségesen nem művésziakkal szemben *tapasztalatiak*; meghatározni *pontosan lehetetlen*.”⁵⁵ – volt Croce válasza, József Attila ellenben, felhasználva az olasz esztétának a kifejezések egységbe forrasztásáról szóló fejtegetéseit is,⁵⁶ művészet-bölcséletét többek között a műalkotások *pontos*, „*metafizikai*” meghatározásának szentelte.

Ha úgy gondoljuk, hogy a művész tevékenysége minőségileg nem különbözik a mindennapi ember intuitív megismerésétől, ha a közönséges ember intuíciónak csak tapasztalati, pontatlanul tudjuk elhatárolni a műalkotásoktól, akkor a különbségek megállapítása kívül esik a művészet filozófiai vizsgálatának területén. „Mint ahogy senki sem csodálja, hogy egy nagy hegységben ugyanazon vegyi elemek az alkotók, mint egy kis kődarabban... – érvel Croce – úgy az intuíciónak sincs egy kicsiny és egy másik nagy tudománya, nincs külön tudománya a közönséges és külön a művészi intuíciónak, hanem van egy, egyetlen egy Esztétika, mely az intuitív vagy kifejező ismeretnek, az esztétikai vagy művészi ténynek tudománya.”⁵⁷ Aki azonban, mint József Attila, a kategorikus különbség keresését tűzte ki célul, annak számára nem maradt más lehetőség, mint hogy az egységes esztétikát két

⁵⁰ B. CROCE: i. m. 15.

⁵¹ B. CROCE: i. m. 14.

⁵² B. CROCE: i. m. 15–16.

⁵³ JAÓM III. 1958. 26.

⁵⁴ B. CROCE: Esztétika. 16.

⁵⁵ B. CROCE: i. m. 16.

⁵⁶ L. József Attila Ady-víziója c. tanulmányomat. It 1980.

⁵⁷ B. CROCE: Esztétika. 16.

tudományterületre ossza: egy tulajdonképpeni és egy másodlagos jelentőségű kérdéseket tárgyaló művészetfilozófiára.

A Croce-levél és az Esztétika II. fejezetének összehasonlítása alapján konkrétan leírható, hogyan lépett tovább József Attila az intuício tanától a művészi intuício tanáig. Croce könyvét nagy egyetértéssel és tapasztalatokkal gazdagodva forgatta, de bizonyos pontokon ellenkezés nőtt föl benne a szerző állításaival szemben. Ez az ellenkezés olyankor fokozódott föl egészen a botránkozásig, amikor Croce az intuício példáit sorolta föl: „A hold fényének benyomása, amidőn egy festő megfesti, egy vidék körvonalai, amidőn egy térképrajzoló lerajzolja, egy gyöngéd vagy erős zenei motívum; egy lírai felsóhajtás szavai, vagy akár az, mikor a közönséges életben kiáltunk, parancsolunk, vagy sírunk, egészen jól lehet mind intuitív tény . . .”⁵⁸ Egy lappal később: „Vannak tér és idő nélkül való intuícioink: az ég színe, az érzelem föltűnése, a fájdalom 'óh' kiáltása, az akarat önkénytelen megnyilvánulása . . .”⁵⁹ Másutt ilyen felsorolásra bukkant: „Intuíciónak: ez a folyó, ez a tó, ez a csermely, ez az eső, ez a pohár víz . . .”⁶⁰

Összehasonlítva a „sírás” vagy „az ég színét” vagy „ezt a csermelyt” valamely műalkotással, a költő különös élességgel ismerte föl az Esztétika II. fejezetében olvasott tételek képtelen voltát. Már a Croce-levélben is tett ilyen – az Esztétikából származó – összehasonlítást „szó és epigramma”, „újsághír és novella” között, de a legtanulságosabb eset talán ennek a szembesítésnek az Irodalom és szocializmusbeli megismétlődése volt. A kiindulópontot itt is az Esztétika egyik felsorolása jelentette:

„. . . a szobának, melyben írok, a tintatartónak és *papírosnak*, mely előttem van, a tollnak, melyet használok, a tárgyaknak, melyeket érintek és saját személyemre, mely ír, tehát van, fölhasználók – mindezeknek percepciói – mind intuíciónak.”⁶¹ József Attila ezt az Esztétika-beli *papírost* hasonlította össze az Irodalom és szocializmusban – a példát majdnem a karikatúráig sarkítva – Dante Isteni Színjátékával, s ezzel mutatta be a II. fejezetben kifejtett Croce-álláspont képtelenségét: „A művészet szemlélet, mondja Croce és ő maga 'beismeri' ugyanott, hogy így tehát nem tudunk minőségbeli különbséget tenni e *papír* meg Dante Isteni Színjátéka között. *Mert valóban, ez is szemlélet, az is*. Hiszen a dolog mindkét esetben közvetlenül adatik.”⁶² A szöveg nagyon hasonlít a Croce-levél idézett részletéhez, csak a példa más, az intuício magyar fordításban szerepel és, ami a legfőbb különbség, az intuitív jelleg itt a végtelékig elbogatellizálódik, az Isteni Színjáték szemléleti jellegének (csak az adatásban, azaz a befogadásban!) elismerése korántsem ér föl „az epigramma: intuício” kitételrel. Így is nyilvánvaló, hogy a levélbeli gondolati motívum jelent meg újra, magasabb szinten, az Irodalom és szocializmusban. A költőt itt is az érdekelte, hogy „bár egy papíros és az Isteni Színjáték szintén intuício, tehát valódi képzet, mégis miért nem művészet az üres papír, és miért művészet a papírra írt Isteni Színjáték?” Végül Croce állítására éppúgy, mint a levélbeli kérdésre azzal válaszolt, hogy a két intuício közötti „kategorikus” különbségre irányította a figyelmet: „csak rá kell pillantanom . . . erre a papírra meg Dante Poklára és már be is láttam, hogy milyen *minőségbeli különbség* van a két forma között”.⁶³

József Attila szemében tehát az, amit Croce a „művészi tény” és az „intuitív megismerés” „szabad azonosításával” elkövetett, megengedhetetlen nivellálásnak számított: olyan hibának, amely ellen más vonatkozásban a hiba elkövetője oly vehemensen harcolt. A nivellálás bántotta a költő „szakmai önértetét”, de objektív kifogásai is támadtak vele szemben. Költő lévén, például tapasztalatból ismerte egy sor technikai eljárás, a komponálás stb. fontos szerepét az alkotási folyamatban. Az ezzel kapcsolatban benne fölmerült kérdésekre Croce, éppen „a bölcseletre nézve közömbös” jellegük miatt

⁵⁸ B. CROCE: i. m. 4.

⁵⁹ B. CROCE: i. m. 6.

⁶⁰ B. CROCE: i. m. 24.

⁶¹ B. CROCE: i. m. 5.

⁶² JAÖM III. Bp. 1958. 85.

⁶³ JAÖM III. Bp. 1958. 86.

nem válaszolt, illetve negativista feleleteket adott. Mindez arra indította tehát őt, hogy ne elégedjen meg az intuício tanával, hanem tovább keressen, magáévá téve a „művészi intuício” „filozófusoktól széltében hangoztatott szempontjait”.

A levél idézett sorai nem igazítanak el arra nézve, voltak-e már, megírása idején, pozitív eredményei ennek a keresésnek, s a költő, főlénye tudatában, a művészi intuícioról kialakított konkrét elképzelések birtokában vizsgáztatni akarta nővérét, vagy csakugyan szüksége volt Jolán ötleteire, hogy elhatárolhassa egymástól a közönséges intuíciónál és a művészetet, mert még ő maga is csak a program megfogalmazásáig jutott el. Az idézett sorokban kérdés formájában kijelölt, tudatosított feladat megoldása mindazonáltal bizonyosan hosszú időt vett igénybe. A levél megírásához időben azok az új gondolati eredmények estek közel, amelyek eléréséhez a költőnek nem kellett kilépnie „az Esztétika és az Esztétika története” világából.

Ha a művészi intuícioról, erről az intuitív jellegű, de az egyszerű intuíciónál teljesen elütő szellemi tevékenységről valami közelebbit akart megtudni, elegendő volt fellapoznia az Esztétika VIII., *Egyéb szellemi alakok kiküszöbölése* című fejezetét: „Az értelmi intuíciónál olykor úgy fogták föl, mint valódi esztétikai tevékenységet: e mellé vagy alá vagy fölé adtak azután egy nem kevésbé csodás esztétikai tehetséget, mely teljesen elütött az egyszerű intuíciónál és erről zengtek dicsőítő himnuszokat, midőn neki tulajdonították a művészi ténytet vagy legalábbis a művészi teremtés néhány tetszés szerint kiválasztott csoportját.”⁶⁴ – olvasta itt József Attila s az „értelmi intuício” kategóriája Croce tagadása ellenére („nem ismerünk el, . . . egy legmagasabb elméleti, . . . képzeleti-értelmi vagy értelmi-képzeleti . . . tehetséget”)⁶⁵ magára vonta érdeklődését. Az Esztétika ezt az érdeklődést ki is elégítette: „Ezt a tevékenységet az ókorban *mentális* vagy *felsőbb* fantáziának, újabban gyakran *intuitív értelemnek* vagy *értelmi intuíciónak* nevezték, amely egészen sajátos alakban egyesítené a képzeletet és az értelemnek jellemét. Ez adna módot arra, hogy dedukcióval vagy dialektikai úton eljussunk a *végteletől a végeshez*, az alaktól az anyaghoz, a *fogalomtól az intuíciohoz*, . . . dolgozva egy olyan módszerrel, mely az egyetemeset és a részletet, az absztraktot és a konkrétet, az intuíciónál és az értelmet egyaránt összefoglalná. Valóban csodás és kedves tehetség volna ez; de aki, mint mi, nincs birtokában, annak nincs is módjában, hogy erősítse létezését.”⁶⁶

József Attila intuicionizmusának a Croceénál egy árnyalattal intellektualisztikusabb jellege részben bizonyára abból eredt, hogy a költő a művészi ténytet létrehozó intuíciónál az értelmi intuíciónak az idézetben felvázolt modellje szerint konkretizálta. A mű születését, például az Ady-vízióban, sajátos, *értelmi-intuitív* tevékenységnek fogta föl, amelynek során a művész gondolatokat termel, ítéleteket alkot, de ezeket *össze is pusztítja*, s csak ez összepusztítás aktusa révén ér el a gondolattól a remekműig, „a *fogalomtól az intuíciohoz*”.⁶⁷ Az értelmi intuício, e „felsőbb fantázia”, e „csodás és kedves tehetség” vonzóereje magyarázza az idézett Vágó Márta emlékezésnek azt a kitételét is, amely szerint a költő a művészi tevékenységet 1928 tavaszán előszeretettel hasonlított a tudományos *lényegszemlélethez*, illetve az *epokké gyakorlásához*.⁶⁸

Mind az előbbi, mind az utóbbi példa egyben annak bizonyítékául szolgálhat, hogy József Attilának, ha világosabban körvonalazni akarta és szándékában volt konkrét tartalommal kitöltetni e „felsőbb” intuício fogalmát, *ki kellett lépnie* a crocei gondolatvilágból, másfajta filozófiák, másfajta tudományos eredmények felé kellett tájékozódnia.⁶⁹ Az egyéb gondolati tendenciák befolyásának elemzése nem tárgya a tanulmánynak, ezért itt bizonyítás nélkül annak leszögezésére szorítkozunk, hogy az eltérő tájékozódás eredményeként a „művészi intuício” fogalma egyre kevésbé hasonlított a

⁶⁴ B. CROCE: Esztétika. 67.

⁶⁵ B. CROCE: Esztétika. 68.

⁶⁶ B. CROCE: i. m. 66–67.

⁶⁷ JAÓM III. Bp. 1958. 24–25. – L. József Attila Ady-víziója című tanulmányomat. It 1980.

⁶⁸ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 62–76.

⁶⁹ Vö.: a 68. és 86. sz. jegyzettel.

közönséges intuícióhoz, a művészi-intellektuális intuíció szétfeszítette a crocei rendszer kereteit. A költő felülvizsgálta az esztétának azt az állítását, amely szerint „... az intuitív meg az értelmi alak kimeríti a szellem egész elméleti uralmát.”⁷⁰ Fokozatosan, de szükségképpen jutott arra a következtetésre, hogy „a szellem egész elméleti uralmát” „az intuitív meg az értelmi alak” *nem* „meríti ki teljesen”, „a megismerő szellemnek” van egy *harmadik*, az előző kettőhöz képest *önálló* alakja is, s a művészet szférája vele esik egybe.

Ennek az alaknak, ennek a harmadik szellemiségnek, az Ady-vízióban először, saját nevet adott: „Se nem intuíció, se nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, *mondjunk egy nevet: ihlet.*”⁷¹ Croce esztétikájától való elszakadás a névadásnak ezzel az egyszerű szertartásosan komoly és játékosan hányaveti gesztusával vált teljessé. Azt, hogy az „ihlet” fogalom és az „ihletről való tan” születése a megismerő szellem két alakjáról szóló crocei tannal való *szakítással* függött szorosan össze, mutatja az Esztétikai töredékek egyik részlete: „Igen okosan és teljes joggal azt kérdezhetné most valaki, hogy hát *mi szükség van az ihlet fogalmának fölvételére, amikor* a művészet szellemi tevékenység, hiszen *mindössze két fajú szellemi tevékenységet különböztetünk meg*, nevezetesen a szemléletet (*intuíción*) és a fogalmat (*spekuláción*) – tehát az ihlet fogalma egybe kell essék ezek valamelyikének fogalmával, azaz fölösleges és haszontalan. Sőt, mi több, *az ihletről való tan* nem egyéb tetszetős kifejezésnél, hiszen ha a művészet szellemisége spekuláció, úgy belesik a logika tágykörébe, ha pedig intuíció, úgy visszatérünk a pirongatott esztétikához...”⁷² – szembesítette tettét József Attila a Croce engedélyezte szellemi tevékenységekkel, s az Esztétikai töredékek egészével igazolta a szakítás szükségességét.

Vizsgáljuk meg közelebbről, miben állt ez a szakítás? „*Hibából származó tévedés* lenne, ha valaki azt mondaná, hogy nincs egy különös esztétikai és képzelő tevékenység, vagy, ami ugyanaz, ha *megtagadná autonómiáját*, megcsonkítva a szellem realitását.” – írja Croce. Ebbe a hibába a költő nem esett bele, ezen a ponton nem szakított Croce esztétikájával, hiszen éppen a „különös esztétikai tevékenység” keresése, a művészet autonómiájának védelme tette fogékonnyá – mint már volt róla szó – az olasz esztéta gondolatai iránt.

„*Szertelenségből származó tévedés* az volna – folytatja fejtegetését Croce –, ha valaki azt helyettesítené más tevékenységgel vagy *föleje helyezne* egy másikat, mely nem található fel a belső életről való tapasztalásunkban...”⁷³ József Attila, Croce nivellálásból eredő tévedésének elkerülése érdekében épp ezt, a Crocétól „szertelenségből származó tévedésnek” nevezett lépést tette meg: azáltal, hogy a művészi intuíció fogalmára az „ihlet” szót alkalmazta, az intuíció egyik válfaját önálló szellemiséggé „léptette elő”, s ezt, mint a megismerő szellem harmadik alakját, az intuitív tevékenység *föle* helyezte, az intuíció és a spekuláció *közé* illesztette. A költő tehát ezen a ponton és ennyiben szakított az olasz esztéta tanításaival.

A művészi intuíció ihletté való előléptetése a fogalomnak csak a státusát változtatta meg, nem pedig fogalmi tartalmát. Az ihlet intuitív jellege, az intuícióval való tartalmi rokonsága soha nem szűnt meg. Az önálló státus és az intuitív színezet között azonban – a költő „jóvoltából” – bizonyos feszültség alakult ki. Az új terminust a költő tudatosan vagy véletlenül, úgy választotta ki, hogy azt az „intuíció” szóhoz semmiféle etimológiai kapcsolat ne fűzze, s ne emlékeztessen a Croce esztétikájában komolyabb szerepet játszó más fogalmakra sem.

Az ihletnek és az intuíciónak a névadással együttjáró szembeállítás: „A költemény *nem* intuíció, ... a művészet ... ihlet”, a különbségek egyoldalú hangsúlyozása még fokozottabban elszigetelte egymástól a két fogalmat, elrejtette a szálakat, amelyek József Attila elméletét az olasz gondolkodó tanításaival összekötötték. A szerves összefüggés felismerését az a körülmény is nehezítette, hogy

⁷⁰ B. CROCE: Esztétika. 49.

⁷¹ JAÖM III. Bp. 1958 23.

⁷² JAÖM III. Bp. 1958. 231–232.

⁷³ B. CROCE: Esztétika. 158.

József Attila, művészetbölcseletének alapfogalmát, a „művészi intuíciót”, a közvetítő tagot az intuíció és az ihlet között, soha nem írta le. A Croce-levéiben még nem, az Ady-vízióban már nem használta. Tudásunk szerint ez a fogalom a József Attila-irodalomban csak Vágó Márta emlékezésének idézett részletében fordul elő: „Pali szerint a *költői intuíciónak* az a fajtája, melyet Attila, *űz'*, . . .”. Így aztán a kutatók előtt rejtve maradt a tény, hogy az „ihlet” szóval nem új fogalom született, hanem csak a „művészi intuíció” fogalmának kifejtett *változata* kapott saját nevet.

Pedig az intuíció és az ihlet viszonyának helyes értelmezése a József Attila-i művészetbölcselet megértésének egyik kulcsa. A kérdés tisztázásának tudományos jelentőségét csak egyetlen, de talán a leglényegesebb példával szemléltetjük. József Attila az Esztétikai töredékekben sokféleképpen szembeállította egymással a két fogalmat. Például oly módon, hogy az intuíciót passzívnak, az ihletet aktívnek fogta föl: „Arra, hogy a művészet nem intuíció, sokkal közelebbi és alapvetőbb bizonyítékunk az, hogy míg az *intuíció passzív*, addig a műalkotás maga az akció.”⁷⁴

Vessük össze ezt a mondatot azzal, amit Croce ebben a vonatkozásban az intuícióról állít! Már könyvének bevezetőjében „alakító és alkotó képzeletnek” nevezi „az esztétikai tevékenységet”. Később kijelenti: „A szellem nem szemlél csak cselekedve, alakítva, kifejezve.”⁷⁵ Az asszociáció egyik válfajának az intuícióval való azonosságát pedig a következőképpen bizonyítja: „. . . a teremtő asszociáció többé már nem asszociáció . . . , hanem szintézis, vagyis szellemi tevékenység. Ám csak nevezzék asszociációnak a szintézist; de már ezen fogalommal különbséget állítottak fel a szenvedőlegessé és tevőlegessé (*passivitas* és *activitas*) az *érzéki észrevevés és az intuíció között*.”⁷⁶

Az idézetek összehasonlítása azt mutatja, hogy József Attila mintegy „kicsontozta” Croce „intuíció” fogalmát. Ami abban alkalmasnak bizonyult a művészi alkotás magyarázatára, azt áttemelte, átmentette az „ihlet” fogalmába, s csak azt hagyta meg az intuíció számára, amire nem volt szükség. Így az „intuíció” fogalmát az érzéki észrevevéshez közelítette. A crocei „intuíció” fogalmat kettéhasította, egyik felét „ihletté” magasztosította, másik felét, amelyik számára fenntartotta az „intuíció” megjelölést, „megrágalmazta”. Ezt a szelekciót a költő nemcsak a passzivitás-aktivitás esetében, hanem egyéb vonatkozásban is elvégezte. A József Attila-i „intuíció” ezért nem azonos a crocei „intuícióval”. Megtagadva azt a művészettől voltaképpen nem az olasz esztétával vitakozott a költő. Az ihlet ugyanakkor a crocei intuíció „jogutódja” a művészet területén. E sajátos szelekció következtében a két rokon fogalom viszonya egyfajta hierarchikus viszonyra torzult. Az előkelő funkciót az ihlet kapta, az alárendeltet pedig az intuíció: „A szemlélet az ihlet *anyaga*.”⁷⁷

Az „ihlet” és az „intuíció” közelségét, „munkamegosztását” és egyben alárendeltségi viszonyát nagyon tanulságosan mutatja a *szó* intuitív vagy költői (ihleti) jellegével kapcsolatos eszmefuttatások összehasonlítása a Croce-levéiben és az Ady-vízióban. A levélben a költő még úgy fogalmazott, hogy „egy . . . szó . . . intuíció”, de „maga a csupasz szó” „nem művészet”. Az Ady-vízióban már – hála a közben szerzett nyelvészeti, etnográfiai ismereteinek – így finomította álláspontját: „minden *használt szó*” intuíció, „a *szó keletkezésekor* volt költemény. – Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat . . . *megteremtette*.”⁷⁸ Az ihletnek ebben a munkamegosztásban a *teremtés* „isteni” tette, az intuíciónak viszont a *használat* köznapi cselekvése jutott ki. Mindez azt mutatja, hogy sem az ihlet, sem az intuíció fogalmának jelentését nem tudjuk meghatározni, amíg nem tudatosítjuk, hogy az Esztétikai töredékek adott helyein voltaképpen *az intuíció két válfajának szembesítéséről* van szó, s hogy József Attila a művészi megismerést mindvégig erősen intuitív jellegűnek tartotta.

Összegzésként tehát azt mondhatjuk, hogy töretlen folytonosság van az intuíció és az ihlet, a Croce-levél és az Ady-vízió, a levelező és az értekező József Attila között. A Croce-levél *intuicionista*

⁷⁴ JAÖM III. Bp. 1958. 249.

⁷⁵ B. CROCE: Esztétika. Előszó IV.; 10.

⁷⁶ B. CROCE: i. m. 9.

⁷⁷ József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus). Bp. 1980. 555. (Két dal). 121.

⁷⁸ JAÖM III. Bp. 1958. 23.

beállítottságú írója, mint láttuk, arra a kérdésre keresett választ, hogy „egy művészi tény, . . . minden egyéb nem művészi alaktól miben különbözik, mi benne a kategorikus különbség”. A választ az Ady-vízió szerzője az „ihlet” kategóriájában találta meg, egy önálló művészetbölcsélet alapítójaként bírálva az esztétika tudományát, mert „minden forma tárgya az esztétikának, a művészi forma is, csak maga a „művészi” nem”.

Végezetül, amennyire a filológiai adatok lehetővé teszik, rekonstruáljuk az 1927 nyár vége és 1929 augusztusa között végbement fejlődés történeti menetét, belső tagozódását. A névadás ünnepélyes és játékos „szertartása” az Ady-vízióban „zajlott le”: „. . . mondjunk egy nevet: „ihlet”, de a költő, feltevésünk szerint a harmadik szellemiség önállósításáig, a művészi intuíciónak „ihlet” névvel való ellátásáig már korábban eljutott. Ezt a feltételezésünket három olyan verskézíratra alapozzuk, amelyek mindegyikének hátlapján egy-egy – egymással tartalmilag összefüggő – esztétikai vázlat olvasható. Az egyik vers, a Csüngője voltam . . . kezdetű, 1928. április 25 előtt, a Néhány éjjelre padra, kőre változata 1928 márciusában, a harmadik, a Két dal című is 1928-ban keletkezett. Az „ihlet” szót az utóbbi két vers hátlapjára írott esztétikai feljegyzésekben találjuk meg – először.⁷⁹

A vers keletkezésének kelte nem szükségszerűen esik egybe a vázlatok születésének idejével. Ezek, mindazonáltal, nem íródhattak a Croce-levél előtt, mert abban, mint láttuk, a költő még elismerte, hogy az epigramma intuíciónak, míg a feljegyzésekben már tagadta ezt: „A művészet nem a szemlélet alkotása”,⁸⁰ tehát a feljegyzések az 1927 őszinél későbbi fejlődési állapotot tükröznek.

Vázlatszerűségük, fogalmazvány-jellegük ugyanakkor azt sugallja, hogy valamely fejtegetés gondolatmenetének kialakítására szolgáltak. A tanulmány, amelynek előkészületeiként értelmezhetőek, lehetett az Ady-vízióban kifejlesztett művészetbölcsélet. Egyebek között a Néhány éjjelre padra, kőre változatának hátlapjára írott esztétikai feljegyzések 6. és 7. pontjai mutatják, hogy a vázlatok az Ady-vízió születése előtt készülhettek. A logikai ítéletek ihlet általi összepusztításának fentebb az értelmi intuíciónal összefüggésben már elemzett gondolata: „6. Az ihlet az ítélettel ítélelbeli mozzanatának megsemmisítése 7. Az alany és állítmány különvalóságának megszűntése az ihletben”⁸¹ ugyanis az Ady-vízió után többé már nem szerepelt a költő művészetbölcséleti értekezéseiben.

Feltételezésünk ellen az az egy tény hozható föl, hogy József Attila a művészetbölcséleti fogalmakat az Ady-vízióban idegen néven: intuíciónak, spekulációnak nevezte, míg a vázlatokban (kivéve a Csüngője voltam hátdoldalán olvasható töredék idegen szavait) magyarra fordította őket, mint később, az Irodalom és szocializmusban. De a nagyobb nyelvi közelség ez esetben nem tekinthető bizonyítéknak, sőt, az „intuíciónak” terminus József Attila-i fordításának kérdése a mi feltételezésünk mellett szóló érvek felvetését teszi lehetővé.

A költő ugyanis felhasználva az Esztétika magyar fordítását: „a képzet nem egyéb, mint intuíciónak”; „. . . van egy bizonyos módunk, hogy megkülönböztessük a valódi intuíciónak, a valódi képzetet, az alacsonyabbtól”,⁸² már a Croce-levélben is „lefordította” az „intuíciónak” terminust: „intuíciónak, tehát valódi képzet”. Az „intuíciónak” szót később, szintén egy, az Esztétika idézett első mondataiban talált kifejezést: „intuitív (meglátó) . . . megismerés”; figyelembe véve, megpróbálta más magyar szóval is helyettesíteni: „A belátás, vagy szemlélet, amelyet valószínűleg a közérthetőség elkerülése végett intuitionnak nevezgetünk . . .”⁸³

Idegen nyelvű filozófiai terminusok magyar nyelvű megfeleléseinek keresésével egyébként, mint Vágó Márta emlékezésében leírja,⁸⁴ a költő, a Kecskeméti testvérekkel együtt, éppen az említett

⁷⁹ József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus.) Bp. 1980. 233. (Csüngője voltam). 61.; 769. (Néhány éjjelre padra, kőre) 162.; 555. Két dal) 121.

⁸⁰ József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus.) Bp. 1980. 769. (Néhány éjjelre padra, kőre.) 162.

⁸¹ József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus.) Bp. 1980. 769. (Néhány éjjelre padra, kőre.) 162.

⁸² B. CROCE: Esztétika. 9., 10.

⁸³ JÓZSEF Attila: (Esztétikai töredékek.) JAÖM III. Bp. 1958. 224.

⁸⁴ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 65.

versek megírásának idején foglalatoskodott. E fordítói buzgalmát a Magyarító szótárról írott, purista beállítottságra valló recenziójában elvi szinten is tudatosította: „Nem áll tehát, hogy a 'bölcsélet csak görög–latin szóanyaggal tudja végezni finom fejtegetéseit', hiszen a bölcséleti szavak tárgya nem olyan valóságokra állított jelentés, amelyek csak görög avagy latin közösségek előtt volnának ismeretesek.” Ez a recenzió 1929 márciusában, az Ady-víziónál mintegy félévvel előbb jelent meg.^{8 5} Az „intuiciót” „szemléletnek” a költő valószínűleg az általa 1927–1928-ban, az Ady-vízió megírása előtt behatóan tanulmányozott Bevezetés a filozófiába című Pauler Ákos könyv nyomán fordította, aki művének esztétikai fejezetében így írt: „Szemlélni annyit tesz általában, mint *közvetlen adatás* által megismerni: a „szemlélet” szó legegységesebb értelemben tehát *intuiciót* jelent.”^{8 6} A „szemlélet” szó pauleri eredetét például az Irodalom és szocializmus fentebb már idézett helye bizonyítja: „Mert valóban, ez is szemlélet, az is. Hiszen a dolog mindkét esetben *közvetlenül adatik*.”

Mindent összevéve tehát nem lehetetlen, hogy a versek hátlapjára írott vázlatok keletkezési ideje nem sokkal későbbi, sem korábbi a rajtuk levő vagy kikövetkeztetett keltezésnél, azaz 1928 elején, tavaszán születtek. Ez esetben az intuiciótól az ihletig vezető út nagyobb részét a költő 1927 nyár vége és 1928 tavasza között, körülbelül félév alatt tette meg. De ha tovább is tartott ez a döntő útszakasz, hiszen, Vágó Márta tanúbizonyítása szerint 1928 tavaszán barátai még a „költői intuíció” kifejezéssel illették a költő tevékenységét, az ihlet tana valószínűleg már jóval az Ady-vízió megírása előtt megszületett.

A költő csak méltó alkalomra, ürügyre várt, amelynek kapcsán kifejtethné azt. Ez az alkalom akkor jött el, amikor hozzászóllhatott az irodalmi közvéleményt országosan foglalkoztató Ady-revizión vitához. Az Ady-vízióba foglalt művészetbölcsélet tehát egy már kialakult, megszilárdult gondolatrendszer igen tömör, „dióhéjban való” összefoglalása volt, amellyel a fiatal költő újdonsült esztétaként vizsgálni (és pályatársaival versengeni) akart.^{8 7}

György Tverdota

ATTILA JÓZSEF ET BENEDETTO CROCE

L'importance de l'analyse du rapport spirituel d'Attila József avec Benedetto Croce consiste dans le fait que sans Croce on ne peut pas interpréter d'une manière précise la philosophie d'art du poète – constate l'auteur. Dans la première moitié de l'étude, il crée les conditions philologiques et méthodologiques de cette analyse, à la base des documents y relatifs, en démontrant qu'Attila József ne voulait pas réfuter ou dépasser le penseur italien, il n'est devenu non plus son adhérent, mais il a incorporé, autant que c'était possible, les notions, les points de vue, les constatations de l'esthétique intuitionniste dans sa propre philosophie d'art ayant un point de vue original, dans "la doctrine sur l'inspiration".

La deuxième partie de l'étude poursuit le processus de l'origine de l'esthétique d'Attila József à partir du moment où le poète "s'est rencontré et s'est heurté" à l'esthétique de Croce. Elle reconstruit comment a pris naissance dans sa pensée le terme de "l'intuition artistique" originaire de Croce, mais avançant une rupture avec le penseur italien, c'est-à-dire la notion fondamentale de sa philosophie d'art. Par la suite, elle rend sensible comment cette "intuition artistique" est devenue indépendante et comment elle est devenue, d'une espèce de l'intuition, le domaine autonome de la connaissance théorique, domaine indépendant de tout autre "spiritualité", de l'intuition aussi, étant à la base de l'art: "l'inspiration". Finalement, en analysant la notion de l'inspiration, elle constate que cette notion est en réalité le "successeur légal" de "l'intuition" de Croce dans le domaine de l'art, et elle souligne que bien que la philosophie d'art d'Attila József se soit écartée de l'esthétique de Croce, elle était aussi en une étroite liaison organique avec elle.

^{8 5} JÓZSEF Attila: Magyarító szótár. Századunk. 1929. március. 1891. JAÖM III. Bp. 1958. 14.

^{8 6} PAULER Ákos: Bevezetés a filozófiába. Bp. 1921. 152.

^{8 7} Vö.: József Attila Ady-víziója című tanulmányommal. It 1980.

„A TÖRTÉNELEM FUTÓSZALAGÁN”

(A marxizmus József Attila költészetében)

Nincs olvasója József Attilának, aki ne venné észre a marxista filozófia szemléletalkotó jelenlétét. Életének alig van tanúja, aki ne szólna arról, hogy tanulmányozta a marxizmust. 1924-et tarthatjuk az első olyan évnek, amikor intenzív stúdiumaiba belefogott.¹ „Elmélyült tájékozottsága” a marxista irodalomban már 1929–30-ban ténynek volt mondható.² A kommunista mozgalomtól való távolodása idején sem hagyott fel a problémák marxista és a marxista problémák végiggondolásával.

Sándor Pál írja: „Érdekes lenne utána kutatni, mint siklottak be költészetébe szemináriumi anyagok. Ilyenek például: »a munkabér a munkaerő ára«, ami szó szerint Marx vagy a kizsákmányolás plasztikus költői kifejezése: »Kuncog a krajcár – Ennyiért dolgoztál – Nem épp semmiért«, vagy amikor »tartalék nyomorunkról«, »bérdalokról« beszél, és a »haszon« fogalmának konkrét ábrázolására egész ódát ír – ezek persze a szemináriumi hatásoknak a költészetben való jelentkezései.”³

Célunk a Marx- és Engels-szövegek verssé változásának vizsgálata, bár nem kimerítő teljességre törekedve. Olyan, költői szempontból *motivumot*, gondolatilag pedig *problémakört* szeretnénk nyomatókkal hangsúlyozni, amely szerintünk a marxizmus költői megfogalmazásának *legfontosabb szemléleti eredménye*. József Attila elméleti munkásságának, esztétikájának érintőleges bevonása e gondolatmenetbe azt a látszatot kelthetné, hogy jelentőségüket illusztratívnak látjuk. A költészet vizsgálatából levont végeredmény azonban bizonyosan közelebb vihet az elméleti írások értelmezéséhez is. De a talányosság elkerülése kedvéért ki is mondhatjuk, hogy a költő *elméleti* koncepcióiban megjelenő marxizmusinterpretáció pontosan megfeleltethető a *költészetében* realizálódó mozzanatoknak.

Visszaemlékezéseiben Hont Ferenc *A legutolsó harcok* című verset a költőnek a „legáltalánosabb törvényeket feltáró marxizmus”, mint a „legalkalmasabb világnézeti módszer” alapján a „jövendő irodalomról” felvázolt elképzelésből magyarázza. (Mindhárom idézet Hont szövegében is az.)⁴ Marx-vizonyítások szerepelnek Szabolcsi Miklós nem egy elemzésében.⁵ Gyertyán Ervin pedig a költő *Ars poeticáját* a *Feuerbach-téziseknek* felelteti meg: „... élete utolsó, legérettebb korszakában, költői hitvallásának lényegét rögzítő és összefoglaló *Ars poeticájában* is ugyanazokat az eszméket szólaltatja meg, mint amelyeket Marx és Engels filozófiájuk lényegeként a tézisekben leszögezett. Olyannyira, hogy a tizenegy szakaszú költemény egy-egy strofája mögé szinte konkrétan odahallhatjuk a tizenegy

¹ Ld. HONT Ferenc: „Szeged–Budapest–Párizs”, in: *József Attila Emlékkönyv* (A továbbiakban: JAE). Szerkesztette SZABOLCSI Miklós. Bp. 1957. 112. – Ugyanitt: „Elofvastunk a marxista irodalomból mindent, amihez hozzájutottunk. Főként Marxot és Kautskyt, általában a *Munkáskönyvtár* előkeríthető füzeteit.”

² SÁNDOR Pál: „Emlékeim József Attiláról” in: JAE, 313.

³ Uo. – A „tartalék-nyomor” – megfogalmazás esetleg Fábry Zoltán „tartalék-aktivizmus” fordulatára is utalhat.

⁴ „Szeged–Budapest–Párizs”, 112.

⁵ Ld. például: *A verselemzés kérdéseire* (József Attila: Eszmélet). Bp. 1968.

marxi téziszből álló filozófiai vázlat megfelelőjét, holott kétségtelen: a költő – egész esztétikájával ellentétében állna ez - versalkotás közben nem gondolt az említett filozófiai tételekre . . . a téziseknek és a strófáknak konkrét találkozása nyilvánvalóan szándéktalan – éppen ez utal a marxi igazságok mély átélésére.”⁶

A „termelés”

Kezdjük azzal a – Marx felől nézve – alapvető, új „világmagyarázat”-tal, amely a maga plauzibilitásával nemcsak a József Attila–Marx kapcsolat legfontosabb tartalmi alapja, de a költő 1931 utáni *művészi* világképének mindenoldalú következményekkel járó konstituáló kiindulópontja is.

Az első mű, amelyben ez az alapvető „világértelmezés” József Attilánál megjelenik, s azonnal szemlélete szervező alapjává is válik, 1931 egyik utolsó verse, a *Munkások*. Marxi motívumok már 1925-től kimutathatók, az 1931-es évnék a *Munkások* előtti termése pedig különösen bővelkedik agitatív, osztályharcos versekben (*Aranybojtú, Farsangi lakodalom, Áradat, Párbeszéd, Szocialisták, Lebukott*). Elsősorban a *Munkások* első szakasza és utolsó négy sora fontos szempontunkból:

Forgolódnak a tőkés birodalmak,
csattog világot szaggató foguk.
Lágy Ázsiát, borzolt Afrikát falnak,
s mint fészket ütik le a kis falut.
Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, –
kis, bűvő országokra rálehel
a tátott tőke sárga szája. Párás
bűdösség-felhő lep bennünket el.

A „termelő zabálás” szó szerinti parafrázisa a marxi „termelő fogyasztás”-nak, mely első ízben *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai Bevezetésében* fogalmazódik meg.⁷ Ugyancsak marxi szöveget fejt ki a szakasz másik gondolata is az egész világra kiterjedő, mindent hatalmába kaparintó tőkés termelésről. Már a *Német ideológiában* ezt olvashatjuk például: „. . . ha Angliában egy gépet találnak fel, amely Indiában és Kínában számtalan munkást foszt meg kenyerétől és ezeknek a birodalmaknak egész létezési formáját felforgatja . . .”⁸ Annyi már ezek után is bizonyosnak látszik, hogy a *Munkások* az első József Attila-vers, amelyben tudatosan megkísérli a költő, hogy a marxi filozófia szemléletalakító felismeréseit az agitáción túl beépítse világképébe. Emellett szól a második szakasz *külváros*-képe is, mely a „város érdes részét” idézi, s későbbi ilyen tematikájú verseivel együtt igen sokban Engels *A munkásosztály helyzete Angliában*jára utal, mely mindenre kiterjedő alapossággal tájékoztat az ember eme új „condition humaine”-jéről, de az is, hogy itt hangzik el a „munkabér a munkaerő ára” megállapítás is. Fontosabb azonban, hogy visszatérjünk az első szakasz és az utolsó négy sor új világképet konstituáló koncepciójára. Az utolsó négy sor:

A történelem futószalagára
szerelve ígyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!

⁶GYERTYÁN Ervin: *Költőnk és kora*. József Attila költészete és esztétikája. Bp. 1963. 105. és 110.

⁷*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Nyersfogalmazvány). 1857–1858. Első rész. Bp. 1973. 105. és 110.

⁸K. MARX és Fr. ENGELS: *A német ideológia*. Bp. 1974. 47.

A kezdet és a vég egymás ellentétei, a *tőkés és a „történelem” termelésének* ellentéte. Munka és tőke, munkás és tőkés szembenállása nem nevezhető új témának József Attila költészetében. Új viszont az alapvető *látomás*, amely a *termelés* univerzalizálásából indul ki és ezt bontja ki valóság-magyarázó elvül. Az Ószövetség Leviatánját idézik a *tőkés termelés* megfektezhetetlen szörnyének vonásai. De a „világ” is a „történelem futószalagára szerelve készül”. A költői világgép szempontjából most lényegesebb a *termelés* eme „világot”, mondhatnánk: térben és időben egyaránt „termelő” funkciójának kiemelése, mint a kétfajta termelés szembeállítás, amelyben különben a „tőkés termelés” is része a „világtörténelmi futószalagon való termelésének”.

Kimondhatjuk tézisünket: a marxista filozófiából, világlátásból József Attila költészetében mindenekelőtt a *termelés univerzalizálásának minden mást szervező képzelet realizálódott*. Ez a „mindent megszervezés” egyelőre természetesen még csak állítás. Mielőtt azonban példákkal bizonyítanánk, meg kell mutatnunk, hogy elsősorban a *Német ideológia* az a Marx–Engels-mű, amely ezt, szemben az ifjúhegelianusok ideológia- és ideológiai felfogásával, egyenesen drasztikusan hangsúlyozza.⁹ Lássunk néhány példát a *Német ideológiából*: „Nem látja (Feuerbach), hogy az őt körülvevő érzéki világ... történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye...”¹⁰; „... a tevékenység... a folytonos érzéki munkálkodás és alkotás... a termelés... alapzata az egész érzéki világnak...”¹¹; „... az érzéki világ(ot) az azt alkotó egyének együttes eleven érzéki tevékenysége(ként)...”¹²; „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott...”¹³; „Ez a történelemfelfogás azon nyugszik, hogy a valóságos termelési folyamatot fejti ki...”¹⁴ stb. Mielőtt tehát rátérnénk, hogyan konstituálja valójában a mindent átfogó „termelés”-képzet József Attila egész, ezt követő költészetét (bár 1933–34-től lassan halványodik), utalnunk kell arra, hogy a *Német ideológiából* joggal nyerhette e víziót és ennek megerősítéseit. Itt ugyanis Marx kiter az eszmék, ideológiák, a tudat, a viszonyok, sőt maguknak az embereknek *termelésére* is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az a funkciója a marxi életműben, hogy az anyagi *termelésen* alapuló történelem *minden* vetületét érintse, ezért is nevezhető a történelmi materializmus első alapvető munkájának.

A *Külvárosi éj* vers-helyzete sokat mond e szempontból. Akár a *Város peremén*, a *Téli éjszaka*, *Az légia* vagy az *Eszmélet*, olyan időben „játszódik”, amikor a termelés e közelebbi vagy távolabbi

⁹ Különös, hogy (*A német ideológia* e meghatározó szerepét Fejtő Ferenc emeli csak ki szinte egyedül. A harmincas évek elejére teszi visszaemlékezésében a következő jelenetet: „... leemeli polcáról Marx ifjúkori műveinek német kiadásait, a Kröner-Verlag zöld (kék-K. E.) kötetét, fellapozza a *Deutsche Ideologie* elejét (!), s órákon át olvassa, kommentálja, ragyogó arccal, átszellemülve a felismerés örömetől.” (*József Attila, az útmutató*. Bp. 1948. 5–6.) Következő megjegyzése is nehézség nélkül szolgálhat tézisünk igazolására: „A marxi történelemfilozófiával való megismerkedés volt József Attila gondolkodói pályafutásának legfontosabb élménye.” (Uo. 8.) – *A német ideológia* állandó forgatására Németh Andor még 1934-et illetően is emlékezik. „Mindig vele volt Marx Károly fiatalkori műveinek második kötete is, a Kröner-féle zsebkönyv. Ebben volt a Feuerbach-tanulmány (*A német ideológia* első nagy fejezete – K. E.) és *A szent család*, Marxnak az a két műve, amelyre József Attila vitáiban a leggyakrabban hivatkozott. Azért is hordozta a könyvet magával, hogy fegyverül használja annak bizonyítására, hogy amit állít, az Marxban is benne van.” N. A., *A szélén behajtvá*. Válogatott írások. Bp. 1973. 487.

¹⁰ *A német ideológia*, 33.

¹¹ Uo. 34.

¹² Uo. 35.

¹³ Uo. 46.

¹⁴ Uo. 50. – E Marx-megfogalmazásokhoz illik Fejtő következő, emlékező megjegyzéssora, amelyben József Attila álláspontját foglalja össze: „Az ember mindenekelőtt »parkodó lény«, homo faber, technikus, akinek tudata, jogi képzelet, erkölcsi, filozófiája, társadalmi berendezkedései csak lassan, nehézkesen alkalmazkodnak a lehetőségekhez, amelyeket technikai ügyességével nyit meg maga előtt.” (uo. 11.)

helyszínei éppen nem üzemelnek, amikor eljön a gondolkodás, a reflexió órája. Furcsa párhuzama ez a romantika költői és festészeti világának, ha igencsak *részleges* párhuzam is: ahogy ők szerették az *éjszakát* (vagy a *természetet*), melyek egyáltalán lehetővé tették létükkel a romantikus művészi reflexiót, úgy József Attila e talán legnagyobb versei is mind helyszínükben, mind „idejükben” azt a pontot keresik meg, ahonnan *a való világ termelése áttekinthetővé, megérthetővé válik*.

Sem a költő, sem a gyár, sem a gépek nem léphetnek azonban ki a „termelés” mágikus köréből. A gyár „a tömörebb sötétet, a csönd alapzatát”-t *készíti* most, s egy „komplex” kép a következő éjjeli történet mutatja: „a hold lágy fénye a fonál / a bordás szövőszékeken / s reggelig, míg a munka áll, / a gépek mogorván szövik / szövőnők omló álmait.” Furcsán és zseniálisan mutatkozik meg negatív megfogalmazásban, hogy az „*élet egyenlő a termeléssel*”: ezek az üzemek ugyanis „a komor föltámadás titkát őrzik”, a reggelt, amikor a „termelés újra megindulhat”, s a „komor” jelző is fontos megkülönböztető funkciót tölt be: elhatárolja ezt a „föltámadást” egy másiktól, amely „örömhír”-t jelentett. A vasöntő „piros kisdedet álmodik az ércformákba”; „termel” álmában is, csak éppen nem azt, amit nappal. Figyelemre méltóan tér vissza a *Munkások* felépítése: a föltámadást itt is egy másfajta *termelés* hozza meg. Ott az a meggyőződés, hogy a „történelem futószalagára szerelve” elkészül az új világ, itt a költő a „szegények éjé”-t szólítja. S ha megfigyeljük, mit kér tőle, láthatjuk: ez sem független a „termelés”-től: „... füstölögj itt a szívemen, / olvasd ki bennem a vasat, / álló üllőt, mely nem hasad, kalapácsot, mely cikkan pengve / – sikló pengét a győzelemre . . .”

A József Attila-vers *mozgalmassága, történései*, in statu nascendi-folyamatai¹⁵ ettől kezdve legakrabban a „termelés” alapvető látomásával hozhatók kapcsolatba. *Minden dolgozik, minden működik*. Egy példa még a *Külvárosi éjéből*: „A nyomor országairól / térképet rajzol a penész . . .” A *Holt vidék*-ben az „uraságnak fagy a szőlő”, „neki durrog az az erdő . . .” stb. „A téli éjszaka fénye” (*Téli éjszaka*) a „városban felüti műhelyét / gyártja a kínok szűrő fegyverét”. E furcsa társítás konkrétan a *Tőke* néhány megfogalmazására emlékeztet, amellyel a gondolkodó a „műhely” felé fordul, hogy onnan láttassa a tőkés gazdálkodás törvényeit.

De a *Téli éjszakában* e kozmikus növesztett „emberi” munkálkodás más példáit is megtaláljuk: „Üllőt csapott a tél, hogy megvasalja / a pántos égbolt lógó ajtaját”, s „Ezüst sötétség némasága / holdat lakatol a világra”.

A *termelés* teremti *A város peremén* önmagára pillantó „új nép”-et is. „Nem isten, nem is az ész, hanem / a szén, vas és olaj; / a való anyag teremtett minket / e szörnyű társadalom / öntőformáiba lötytyintve . . .” Nézzünk ehhez, ugyancsak a *Német ideológiából*, néhány gondolatot, melyek mostmár a munkásosztály „termelésé”-re vonatkoznak: „Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegené a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként . . .”¹⁶; „... a termelőerők fejlődésében bekövetkezik egy fok, amelyen . . . létrejön egy osztály, amely a társadalom minden terhét kénytelen viselni, anélkül, hogy előnyeit élvezné . . .”¹⁷ stb. Ugyanez a gondolat vezet az ipar és a munkásság összefüggésének következő kimondásához: „Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk / nevelkedett a gép.” Nem zárható ki, hogy e sorok a vers megírásának időpontjában már jól ismert *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* következő részletére utalnak vissza: „Az ipar a természetnek és ezért a természettudománynak *valóságos* történeti viszonya az emberhez; ha tehát az emberi *lényegi erők exoterikus* leleplezéseként fogjuk fel, akkor a természet *emberi* lényegét vagy az ember *természeti* lényegét is megértjük . . . Az emberi történelemben . . . létrejövő természet az ember *valóságos* természete, ezért az a természet,

¹⁵ Ld. erről KISS Endre: „A gondolatjel szerepe József Attila költészetében”; in: *Jelentés és stilisztika*. Bp. 1974. Ld. persze a tanulmányban részletesen interpretált, *Lukács Györgytől származó*, líraelméleti megjegyzést is az „in statu nascendi”-elvről.

¹⁶ *A német ideológia*, 37–38.

¹⁷ Uo. 49.

amely – ha *elidegenült* alakban is – az ipar által létrejön, az *igazi antropológiai természet*.”⁸
(Kiemelés az eredetiben.)

Igazolja a *Munkások* utáni nagy versek e szemünkben legfontosabb mozzanatának kiemelését az *Elégia*, ahol most maga a költő mondja ki: „Az egész emberi / világ itt készül.” A telkek itt „gyors zsidongást szövő” magas házakról álmodoznak. (A „szövé” egyébként talán József Attila legkedvesebb „termelése”, amely rendet és törvényt teremt.) Az *Ódában* a „termelés” univerzalizása szintén jelen van, csak hogy most a szerves, élő természet mögöttes, második szólamaként. Így: „Elmémbé, mint a fémbe a savak, / ösztöneimmel belemartalak”, a vers egyik csúcspontján a női testben az élet egyik meghatározásává éppen az válik, hogy benne „gyárak munkálnak”. Az „*Egy ifjú párra*” című versben a múlt „lány és erős szövedéké”-ről esik szó, az *Alkalmi versben* a szellő „hálótt köt . . . faleveleken”. Az *Eszmélet*-ben „csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a múlt szövőszéke”, majd: „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”. A *Mama* „szürke haja . . . kékítő old az ég vizében” és így tovább . . .

Lehetséges parafrázisok

Most néhány olyan versrészletet vegyünk szemügyre, melyek bizonyosra vehetően Marx-szövegek parafrázisai. Egyrészt eleve és tudatosan nem törekedtünk teljességre, másrészt nem akarjuk (és nem is mindig volna lehetséges) *bizonyítani* ezt az összetartozást. Figyelemfelhívónak szánjuk a példákat, s azt reméljük tőlük, hogy újabb vonásokkal gazdagítja a képet, amelyet a költészetében realizálódó marxi gondolatvilágról rajzolni szeretnénk, s melynek – tézisünk értelmében – alapvető, költői világképet konstituáló mozzanata az elsősorban a *Német ideológiára* visszautaló *termelés*. A költőtől szóló visszaemlékezéseket olvasva meglepő, milyen kevés az *adatszerű*, a *pontos* utalás a költő marxizmus-értelmezésének *egészére*, s ezen belül az itt bennünket érdeklő költészetileg megjelenő marxizmusra. Mindamellett alábbi példáinkat csak olyan Marx-művekre vonatkoztattuk, amelyekről tudjuk, hogy a költő alaposan foglalkozott velük.

„a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötyintve [. . .]
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.”

A város peremén

„. . . csak a kifejelett ipar révén, azaz a magántulajdon közvetítése révén jön létre az emberi szenvedély ontológiai lényege mind totalitásában, mind emberiségében; az emberről szóló tudomány tehát maga is az ember gyakorlati öntevékenységének terméke.”

*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁹

⁸ *Marx, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Második, változatlan kiadás. Bp. 1970. 75. – Kis Ferenc visszaemlékezéseiben („Találkozások József Attilával”, in: JAE, 358.) Kautsky *Marx gazdasági tanai* c. művére hivatkozik, mely: „megrázott és magasba emelt . . . szinte vallásos hittel éreztük, hogy mi vagyunk a »kiválasztott nép«, a jövő formálója.” Mivel bizonyosra vehetjük, hogy József Attila jól ismerte e művet (könyvtárában is megvolt, sőt egyszer Juditnak ajánlotta olvasásra, ld. Tasi József, „József Attila könyvtára”, ItK, 1976/3), ide iktatjuk Kautsky sorait, melyeknek *A város peremén* munkásábrázolására talán befolyása lehetett: „Miután Marx a jövőendő eme képét tárta fel előttünk, megbékülve állhatunk szemben a gépek és nagyipar rendszerével. Bármily végtelenek is ama szenvedések, amelyekkel a munkálkodó osztályokat sújtja, legalább nem hiábavalók. Tudjuk, hogy a munkának sok millió proletár holttestével termővé tett földjén új vetés fog kisarjadni, magasabb társadalmi rend. A géptermelés az az alap, amelyen új nemzedék fog föltámadni, új nemzedék, amely távol a kézművesség és manufaktúra egyoldalú korlátaitól, nem lesz rabszolgája a természetnek, mint az őskommunizmus emberei, nem jogfosztott rabszolgacsordák elnyomása árán fog szellemi és testi szépségre és erőre szert tenni, mint a klasszikus ókor; olyan nemzedék lesz ez, amely harmonikusan kifejlődve, duzzadva az életörömtől és életképességtől, ura lesz a földnek és a természeti erőeknek s a

„Ott nincs hiba, hogy küzködünk,
nem az rágja az ember máját.
Bérünk van, nincsen örömünk.”

Bérmunkás-ballada

„El innen, el –
Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemeivel –
nekünk vaskörmével kívül, a hideg kályhán
csörömpöl, guggol a gond.”

(Hová forduljon az ember . . .

„nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.”

*Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotus-
nak*

„Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad –
úgy szabadulsz, ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.”

Eszmélet

„ . . . a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz
nem tartozik lényegéhez (hogy) tehát munkájá-
ban nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem
boldogtalannak érzi magát . . . ”

*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁹

„A gond legtisztább alakjában a német derék
polgárnál virágzik, akinél krónikus és »mindig
önmagával« egyenlő, nyomorúságos és meg-
vetendő, ezzel szemben a proletár szüksége akut,
heveny formát ölt, élethalálharcra ösztönzi, forra-
dalmárrá teszi, és ezért nem »gondot«, hanem
szenvedélyt termel.”

Német ideológia^{2 1}

„Amennyiben ezért (a magántulajdon megszünte-
tése után) az ember számára a társadalomban egy-
felől a tárgyi valóság és ennél fogva *saját* lényegi
erőinek valósága lesz, annyiban az összes *tárgyak*,
mint saját maga *tárgyasulása*, mint egyéniségét
igazoló és megvalósító tárgyak, mint az *ő* tárgyai
lesznek számára, azaz *tárgy ő maga* lesz.”

Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből^{2 2}

„ . . . a szubjektivizmus és objektivizmus, spiri-
tualizmus és materializmus, tevékenység és szen-
vedés csak a társadalmi állapotban veszíti el ellen-
tétét és ezzel ilyen ellentétekként való létezését;
látjuk, hogy maguknak az *elméleti* ellentéteknek
a megoldása *csak gyakorlati* módon, csak az
ember gyakorlati energiája által lehetséges, s meg-
oldásuk ennél fogva semmiképpen sem csak a
megismerés feladata, hanem *valóságos* életfeladat,
amelyet a *filozófia* nem oldhatott meg, éppen
mert *csak* elméleti feladatként fogta fel.”

Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből^{2 3} (Ki-
emelés az eredetiben)

nagy közösség minden tagját a testvéri egyenlőség kapcsaival fogja egybefűzni.” (*Marx gazdasági tanai*. Népszerű ismertetés és magyarázat. Írta: Kautsky Károly. Harmadik magyar kiadás. Az áttekintett és bővített kilencedik kiadás nyomán fordította Garami Ernő. Bp. 1919.)

^{1 9} Id. kiad. 94.

^{2 0} Uo. 47–48.

^{2 1} Id. kiad. 257–258.

^{2 2} Id. kiad. 73.

^{2 3} Uo. 74.

„Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.”

Eszmélet

„Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöppén
imbolygott göndör mosolygása . . .”

Eszmélet

„Ehess, ihass, öelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!
Sziszegve se szolgálók aljas,
nyomorító hatalmakat.” stb.

Ars poetica

„Egy lény csak akkor számít maga előtt önálló
lénynek, és csak akkor áll meg a saját lábán, ha
létezését önmagának köszönheti. Az az ember,
aki egy másiknak a kegyelméből él, függő lény-
nek tekinti magát. De teljesen egy másiknak a
kegyelméből élek, ha nemcsak életem fenntartá-
sát köszönhetem neki, hanem ha ezenkívül még ő
teremtette az életemet ha ő életemnek a forrása,
és életemnek szükségképpen ilyen rajta kívüli
alapja van, ha nem a saját teremtemem. . .
Amennyiben azonban a szocialista ember számára
az egész úgynevezett világtörténelem nem más,
mint az embernek az emberi munka által való
létrehozása . . . ily módon megvan a szemléletes,
ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi
születéséről . . . Az ateizmusnak . . . nincs többé
értelme, mert az ateizmus Isten tagadása, és az
ember létezését e tagadás által tételezi . . .”
*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁴ (Ki-
emelés az eredetiben)

„Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével.
Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az.”
*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁵ (Ki-
emelés az eredetiben)

„Enni, inni és nemzeni stb. . . szintén valódi
emberi funkciók . . . Az ember nembeli lény
(Gattungswesen), nemcsak annyiban hogy gy-
akorlatilag és elméletileg a nemet, mint a sajátját,
hanem . . . annyiban is, hogy önmagához, mint a
jelenvaló, eleven nemhez viszonyul, hogy magá-
hoz, mint egyetemes, ennél fogva szabad lényhez
viszonyul.”

*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁶

⁴ Uo. 77.

⁵ Uo. 50.

⁶ Uo. 48–49. – A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* c. Marx-mű parafrázált részletei *tartalmukban* olyan jelentős problémára utalnak, melynek ismertetése nem fér e dolgozat keretei közé. Az *Eszmélet* e szövegei, szerintünk az elméleti írásoknál *valamivel hangsúlyosabban is*, utalnak arra az összefüggésre, hogy a költő személyiségelméleti törekvései számot vetettek az ebből a szempontból releváns Marx-szövegekkel is. Ennek alapján felvehettük volna a költészetben realizálódó marxi indíttatások közé a fiatal Marx antropológiai elképzeléseinek elemzését is. Mivel azonban a személyiségelmélettel foglalkozó írások túlnyomó többsége nem költői szöveg, a problémakör kifejtése pedig ezen kívül számos, a marxizmus költészeti recepciójától eltérő, jelentős szempont beépítését írta volna elő, ennek részletes feldolgozásától itt eltekintettünk. József Attila elméleti életműve, a tanulmány bevezetőjében már utaltunk erre, minden, csak nem illusztratív jellegű; eszmetörténeti szempontból pedig különösen nem tekinthető kimerítettnek. Végezetül csak egy megjegyzés: figyelemreméltó, hogy József Attila Marx gondolati fejlődésének ellentétes irányát járja végig. Marx fiatalkori antropológia-

Egy másik tanulmány volna szükséges ahhoz, hogy valószínűsített parafrázisainkat szemléleti és poétikai szempontból elemezzük. Ez mutathatná ki, hogy *már az alapul szolgáló marxi szövegben is van poézis*. Ennek egyik lehetséges megvalósulása a *emberre* vonatkozó *logikai* érvelés plauzibilitása, mely – s ezt példáink is igazolják – a lét egészének újragondolását szinte kikényszerítik. Ebben az első esetben tehát nem lehet szó a filozófiai szöveg költészetbe való „átlendülés”-ről, itt a logikai összefüggés ereje, az általa közvetített felismerés strukturálja át a költői mondanivalót. Más a helyzet a parafrázisok másik csoportjával. Ezekben ugyanis már a filozófus szövege is, éppen az összefüggés általános érvényének *végső* megragadásával önmagában bizonyos *költői aurát* teremt meg maga körül. Ez a bölcsesség, az igazság sajátos, természetszerűen *költői aurája*, távolról hasonlítható mondjuk a *Biblia* szentenciáinak vagy zsoltárainak, a közmondásoknak s minden nyelvi megfogalmazott igazság esztétikumához, autonóm költőiségéhez. Fenti példáinkban, úgy gondoljuk, mindkettőre akadt mutatvány. S ha elmélyült elemzések nélkül most mégis arra kérdezzük rá, hogy változtatott ezeken a szövegeken József Attila, elsőként azt kell mondanunk, hogy a filozófiai szövegnek akár logikai igazságát, akár sajátos, már magánvalóan meglévő költői auráját *hagyta érvényesülni* verseiben. Nem vett el tehát önérvényéből, távlatából. Amit módosított, inkább az volt, hogy – persze a szövegösszefüggésnek megfelelően – a lehető legnagyobb mértékben *személyessé* tette. Ha végigpillantunk példáinkon, mindegyikben döntő az „én”, vagy a „mi”. A filozófus egyes szám harmadik személyben beszél, a költő soha. Ez a személyesség azonban még sokkal drámaibb, mint más részletekben, amelyek mélyén nem húzódik meg marxi gondolat. Ez a „többlet”-személyesség, „többlet”-konkrétság teszi e József Attila-parafrázisokat a maguk műfajában egyenrangúvá a filozófussal. Közben persze mindig különbséget kell tennünk mondjuk a *Bérmunkás-ballada* és az *Eszmélet* parafrázálása között. Így tehát nemcsak az általános érvényű, filozófikus összefüggés, az „igazság” munkál a szövegben, de az megelik a költő személyességével, és ez a szintézis egyben a maga materializációjában (nyelvében, ritmusában, poétikai eszközeivel, mindezt ide értve, a legtágabban) *új minőséget* hoz létre, amelynek szervezettsége keletkezésének *mindhárom* elemét realizálja.

Marx és Engels szavai – József Attila mondataiban

Most azokkal a mozzanatokkal foglalkozunk, melyeknek jelentősége nem mérhető a „termelés”-éhez, parafrázálásukról vagy csak nagyon óvatosan lehetne beszélni, vagy pedig annyira a kor marxista köznyelvének elemeihez tartoztak, hogy nem volna helyénvaló őket József Attila sajátos Marx-stúdiumaiból „realizáló” költői világkép-elemek közé sorolni.

Egyértelmű, hogy az 1927-es *Bevezető* „hejh burzsoá! hejh proletár!” – kiáltása a *Kommunista Kiáltvány* első szakaszára („Burzsoák és proletárok”) utal. Az 1929-es *Favágó* „döntsd a tőkét!” jelszava is világos volt már minden kortárs előtt. A költő számos versében kifejtett vagy jelzett „burzsoá-proletár” szembeállítás vagy éppen dialógus Marx-nak számos szövegére is utalhat egyaránt, melyekben „megszemélyesítette” a két álláspontot. Bár a parafrázálás szintjét közvetlenül nem tudtuk kimutatni, igen jelentős volt Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művének hatása, a proletár élet minden apró vonása, a városkép „a két és a két deci fröccs” leírásával. „A munkabér, a munkaerő ára” megfogalmazás példája a marxista közgondolkodás jelenlétének is, ezt József Attila igen számos helyen olvashatta. Nem találtunk parafrázált részeket, de bizonyos a *Kommunista Kiáltvány* szembeállításának, történelemfelfogásának jelenléte többek között *A város pereménben*. A

központú gondolkodásától jutott el a „termelés univerzalizáció”-nak koncepciójához (majd innen tovább); József Attila, mint láttuk, lényegében feltétel nélkül átveszi a „termelés univerzalizáció”-nak logikailag és szemléletileg meghatározó képzetkörét, érdeklődése csak ezután fordul a személyiség felé.

„kamatra gyötört áldott anyaföld” is szinte mi Jénhonnan idézhető volt, ahol Marx a mezőgazdaság kapitalisztikus formáiról beszél. Jelentősebb az *Óda* interpretációjának szempontjából a vers sajátos *anyagisága*. A 4. rész himnikus szárnyalását, mellyel az emberi szervezet anyagcseréjét, materiális-fiziológiai létmódját énekli meg, a 3. rész végének képe finoman készíti elő: „a vizes poháron kezed, / rajta a finom erezet, föl-föl-dereng”. Az 5. rész az „alvadt vérdarabok”-képzetével már az élet ellentétét, a halált érzékelteti, s ezzel alaposan átértelmezi, új tartalmakkal tölti meg a „halalosszerelem” költői képzetét. A 4. rész, amely az élet fiziológiai-materiális szintjét ragadja meg, összefüggésbe hozató az *Anti-Dühring* VIII. fejezetével „Természeti filozófia. Szerves világ (befejezés).” Tudjuk, hogy József Attila már bécsi tartózkodása idején tanulmányozta az *Anti-Dühringet*, sőt magát Dühringet is.²⁷ Itt Engels „a szerves anyagcseré”-t „az élet legáltalánosabb és legjellemzőbb jelensége”-nek mondja, s így folytatja: „... a minden élőlénynél egyaránt meglévő életjelenségek” abban állnak, hogy „a fehérjetest a környezetéből más alkalmas anyagokat felvesz magába, azokat asszimilálja, miközben a test régebbi részei szétbomlanak és kiválasztódnak... Attól a pillanattól fogva, amikor a fehérjetestben az alkotórészeknek ez a szakadatlan átalakulása, táplálkozásnak és kiválasztásnak ez a huzamos váltakozása véget ér, attól a pillanattól fogva véget ér maga a fehérjetest, szétbomlik, azaz meghal”.²⁸ (Kiemelés az eredetiben.)

Összegezés

Témánk a József Attila-i költészetben realizálódó, szemléleti-költői tartalomká váló marxi filozófia néhány vetületének vizsgálata volt. Világos lett előttünk, hogy elsősorban *A német ideológia* szövegeire alapult József Attila világnépváltoztató marxizmus-értelmezése, ami nem zár ki számos más érintkezési pontot, de mindezeknél átfogóbb. Reményünk, hogy ez a koncepció segíti a költő elméleti-esztétikai írásainak jobb megértését is. Ismereteink alapján az elméleti írások megerősítik a „termelés” mindent átfogó jelentőségének kiemelését a költő marxizmusában. Meggyőződésünk, hogy a húszas-harmincas évek magyar és világ-állapotaiban József Attilának *sikerült időleges harmóniát teremtenie*, sikerült szintetizálnia és költői műben valósággá változtatnia a kor és az ember nagy ellentmondásait. Műve ezért egyetemes. Meggyőződésünk az is, hogy ehhez a szintézishez a „termelés” marxi interpretációja a maga igazi univerzalizálásában nélkülözhetetlen volt. Tudjuk azonban, hogy e harmónia megbomlott. *A Dunánál* végső akkordja még az „En dolgozni akarok”, az *Eszméletben* már így sóhajt: „minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat”, s ez a kép nem csupán a termelés univerzális képzetköréhez tartozik ismét, de a maga materiális voltában azt is elárulja, hogy az aranyból vert fegyver nem tud megvívni a vassal és acéllal. Reméljük ezért, hogy a termelés univerzalizálásának tézise talán segítséget nyújt ahhoz, hogy a költő egyre komoruló korát a költői világnépváltozásából is rekonstruálni tudjuk.

²⁷ Ld. KOVÁCS György: „Emlékek József Attiláról”, in: JAE, 151. „Attila sorban olvassatta a szocializmus klaszikusait. Gyakran fordult hozzám nyelvtani tanácsért, az *Anti-Dühringgel* kapcsolatban természettudományos magyarázatért is.”

²⁸ Engels, *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*. MEM, 20. kötet. Bp. 1963. 82.

“A LA CHAINE DE L'HISTOIRE”

L'étude examine les motifs du marxisme d'Attila József, se réalisant exclusivement dans l'oeuvre poétique. Dans la première partie, elle souligne le motif le plus caractéristique qui constitue en réalité la vision du monde poétique, l'universalité de la *production*, qui comprend le monde des objets, l'homme, de plus la nature organique aussi. Marx (et Engels) expliquent tout cela avant tout dans *L'idéologie allemande*. On peut démontrer philologiquement que c'est en lisant cet ouvrage de Marx que le poète parvenait à assimiler en vérité le marxisme à sa conception du monde poétique, et que c'était l'ouvrage qu'il a employé le plus souvent comme aide dans les discussions quotidiennes aussi. La deuxième partie de l'étude rassemble les *paraphrases* de Marx qui reviennent dans l'oeuvre poétique d'Attila József, naturellement sans une prétention à la plénitude. Il paraît surprenant, mais à la première vue seulement, que le grand cycle de poème postérieur, intitulé *Eszmélet* (Prise de conscience) qui fait déjà pressentir la crise, est dans une proximité tellement génétique avec l'ouvrage de Marx, intitulé *Manuscrits économiques et philosophiques de 1844*. Ce fait prouve presque d'une manière décisive que durant la période où le poète s'est intéressé au freudisme, il a fait des efforts à élaborer les thèses d'une théorie de personnalité. La troisième partie de l'étude poursuit avec attention les détails moindres que les paraphrases et moins cohérents se trouvant dans l'oeuvre poétique d'Attila József, qu'il a pris de Marx, Engels ou éventuellement des successeurs de Marx. Il est digne d'être mentionnée la présence fréquente de l'ouvrage, *La situation de la classe ouvrière en Angleterre*. L'arrière-fond le plus déterminant du “matérialisme” du poème *Ode* est la représentation de la vie organique et celle de la vie en général de l'*Anti-Dühring* d'Engels. Pour soutenir méthodologiquement la deuxième et la troisième parties de l'étude, l'auteur essaie d'esquisser, à quel point les textes philosophiques originaux sont “poétiques” en eux-mêmes pour Attila József. On ne peut pas donc accepter comme juste l'opinion générale selon laquelle le poète ne fait que mettre en vers la philosophie. Au contraire, il crée un texte nouveau d'un texte général contenant des constatations importantes.

EGYÉN, HAZA ÉS EMBERISÉG JÓZSEF ATTILA KÉSEI KÖLTÉSZETÉBEN

1. Egyén és közösség a harmincas években

Mindig és minden költő szükségszerűen végiggondolja azokat a közösségi formákat, amelyekben kora emberének életlehetősége realizálódik. Ez alól természetesen József Attila sem volt kivétel. Gondolatmentét azonban sajátos fejlődés jellemzi. A harmincas évek elejének forradalmi lendületét egy a kor levegőjéből következő messianisztikus marxizmus jellemzi. A forradalom küszöbén álló társadalomban a költő kizárólag olyan közösségekben gondolkodott, melyek a remélt változás cselekvő részesei lehetnek. *A város peremén* költője számára egyetlen közösség, a proletariátus osztálya létezik, az egyén pedig mint ezen osztály tagja jelenik meg.¹ A harmincas évek közepén azonban – elsősorban a német munkásmozgalom veresége és a faszálódás miatt – a nagyszerű és lelkesítő forradalmi lendület megkérdőjeleződött. A valóság – és ez a költő személyes tragédiája is volt – nem követte, messianisztikusnak minősítette a forradalmár vágyait. A koncepció újragondolása, a marxista világkép finomítása – nemcsak József Attilánál – már 1934-ben megkezdődött. Verseiben olyan emberi lehetőségeket keres, amelyek biztosítják a távlati programmá vált új rend megteremtéséhez szükséges nélkülözhetetlen alapot, az új életformát igénylő mindennapi, konkrét ember „megtermelését”. A közösség kérdése is mint a mindennapi, valóságos közösség problémája jelentkezik. Ezzel jóval bonyolultabb formában veti fel a korábbi, absztrakt történelmi modellben, a történelmi osztályok forradalmi elvontságában egyszerűsített közösség ügyét. Az „osztály” általánosodik és konkretizálódik. Egyrészt középpontba kerül az emberiség fogalma, amiben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* döntő gondolati élményét is fel kell fedeznünk. Másrészt az emberi létformát, a nembeli egyént – legalább gyökereiben – „itt és most” kell megalapozni. Ezért újra jelentős szerepet kapnak költészetében a különböző, átmeneti közösségi formációk, elsősorban a haza, a nemzet fogalma. A magyarság-probléma jelentkezésének főbb állomásai a következők:

1935-ben: az *Új Szellemi Front* című vitacikk

1936-ban: a *Szép Szó Mai magyarok régi magyarokról* című különszáma és programszerű kezdő vers *A Dunánál*

1937-ben: a *Szép Szó Mi a magyar most?* című száma és a kezdő vers a *Hazám*; egy tanulmány: *Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak?*; illetve egy kis hír: *Márciusi Front*

A nemzeti öntudat kérdésének jelentkezése a harmincas évek második felében általános jelenség volt. Közismert a népiesek megújuló mozgalma, a József Attila által kegyetlenül megtámadott új Szellemi Front, az általa is támogatott Márciusi Front stb. Számatalan folyóirat, könyv foglalkozott a magyarság kérdésével Prohászka *Vándor és bújdosójától* a Szekfű szerkesztette reprezentatív, „Mi a magyar?” címet viselő kötetig. A magyarság problémájának előtérbe kerülését közvetett és közvetlen okok indokolják. Ilyen a történelmi hagyomány, az évszázadokon át függetlenségért küzdő nemzet az önállóság megszerzése után is sokáig meghatározónak tartja nemzeti öntudatát. Másrészt a nyugati polgárosodás „birtokos-polgár”-tól eltérően a magyar polgár a műveltségben, a szellemi közösségben

¹ Erről részletesebben: BÓKAY Antal: Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila költészetében, In: *Literatura* 1980. 2. sz.

érzi magát polgárnak, ezért szükségszerűen túlhangsúlyozza a nemzeti hovatartozás, a kulturális gyökerek fontosságát. Harmadrészt a millennium „kacagányos Árpádá”-val szemben a haladás harcosa egy igazi, népi nemzetiséget szerez, próbál következetesen kibontani.² Végül – és ez a legközvetlenebb hajtóerő – a faji eszmék áradatában minden gondolkodó ember kényszerű köteletségévé vált a kérdés megválaszolása. József Attila versét, *A Dunánál*-t kettős kontextusban próbáljuk megfejteni, egyrészt mint a korabeli nemzet-gondolatra adott reflexiót, másrészt mint a *Szép Szó* 1936. júniusi számának programadó versét értelmezzük. A *Szép Szó* egyik munkatársának Horváth Tibornak (aki egyébként a *Mai magyarok . . .* szám *Árpád* című tanulmányának szerzője) visszaemlékezéséből tudjuk, hogy József Attila a verset a tanulmányok ismeretében, az utolsó pillanatokban írta.³ Az összevetés tehát megmutathatja a *Szép szó* köre és a költő gondolati egyezéseit és eltéréseit is.

József Attila népiessége, nemzet-fogalma elemzéséhez természetesen a többi állomást is meg kellene vizsgálni. *A Dunánál* helyzete azonban sajátos: az első és talán legteljesebb megfogalmazása e gondolatnak.⁴

2. Lényeg és jelenség – a lírai ontológia alapja

A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mintha szivemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.
Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.

A vers kezdő képe egy konkrét szituáció, a tárgyi világ és a költő pillanatnyi ittléte és objektivitása jellemezte mindennapi helyzet, a József Attila-i lírai dialektika alapja: az anyagi lét mint minden művészi kiindulópontja, megszüntethetetlen forrása. Az első két sor leíró konkrétsága után kezdődik az általánosítás, egyszerre több, párhuzamos síkon. A költői helyzet jelenségyszerűségével („ültem”, „hallottam”) szemben jóval lényegszerűbb, elvontabb a „sorsomba merültem” szellemi tevékenysége. A létezés ilyen kettőssége jelenik meg a párhuzamos síkon, a konkrét kezdő kép másik lényeges elemében: a folyó felszíne és mélye közötti ellentmondásban. A fecsegés mindig a pillanatnyi jelenségvilághoz tartozik, lényegtelen, látszatkommunikáció. A „hallottam” viszont egy sajátos paradoxont mutat: a személyes szint („sorsomba merültem”) mélysége miatt a költő nem figyel a felszínre, és nem hallja, hogy „hallgat a mély”. A kettős tagadás értelme, a nem hallott hallgatás, vagyis a mély szavának megértése. Erre az üzenetre vonatkozik, a „zavaros, bölcs és nagy” vagyis nehezen megfejthető, de akkor a lét lényegét megmutató információ.

² Vö.: SZŰCS Jenő: *Nemzet és történelem*, Bp. 1974.

³ VEZÉR Erzsébet (szerk.): *Irodalmi múzeum 1. Emlékezések*. Bp. 1967. 121–122.

⁴ Az itt következő elemzés specielis szempontú részleges vizsgálat. *A Dunánál* korábban megjelent elemzéseiből elsősorban TAMÁS Attiláét (*A magyar irodalom története VI. köt. Szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp. 1966. 6. 371.*) és BÉCSY Ágnesét (*József Attila a Dunánál című versének értelmezéséhez*; It. 1977. 3. sz.) használtam fel.

A második szakasz tovább viszi a felszín és mély kettősének problémáját, de most a *munka* kerül a középpontba. A probléma egyre általánosabb, a megjelenítés jelen ideje egyfajta mindig meglévő jelenre utal (ahogy általában és mindig „dolgozik az ember”). A konkrét praxis mindig az adott itt és most-ban történik, állandó, örök, de mint konkrét cselekvés mindig pillanatnyilag történő. A munka tevékenysége egy hasonlat szerkezetében a Duna *felszínéhez* kötődik, vagyis a világ jelenségei közé tartozik. A kettősség másik fele az utolsó két sorban az édesanya képben jelenik meg. A Duna és az ember párhuzam minden eddigi eleme megismétlődik: a mozgás, a ringatás lassú nyugodt ritmusa a folyó mélyéhez köti a képet (ellentétben a „pattant, feszült . . .”-tel). A „mesél” nem más, mint az emberi *kommunikáció*, mégpedig olyan, amely a pillanatnyinál mélyebb, átfogóbb, emberibb igazságot közöl. A „mosta” pedig a munka – nem pillanatnyilag éppen megtörténő, hanem egy általánosan értelmezett emberi tevékenység. Az időben történő eseményeket időtlenség váltja fel, a költő személye gyermekké vált, a társadalmi reprodukció történelmi folyamatának részeként.

Az emberi lét két elválaszthatatlan formában jelenik meg: a közvetlen jelenségben és a közvetett lényegben. A kettő azonos értékű, úgy összetartozik és ugyanúgy elválaszthatatlan, mint a Duna felszíne és mélye. A munka az emberi élet közvetlen fenntartója, a lírai ontológia egyik eleme, a világ jelenség szintjéhez tartozik, mert valóságos megjelenésekor mindig egyetlen ember adott pillanatban végzett munkája. A lét lényegéhez csak egy közvetítésen, a történelem absztrakcióján, az édesanya képén keresztül kapcsolható. Ezzel azonban meg is szűnik valódi, konkrét munka jellege (nem lehet a „város minden szennyest” mosni). A lírai ontológia másik eleme a *kommunikáció*, beszélgetés a világ dolgaival, jelenségeivel. Ez megtörténhet az egyszerű mindennapiság szintjén, mint „fecsegés” és az itt és most-tól elvonatkoztató, mélyre, lényegi összefüggésekre figyelő hallgatás-meghallás formájában. A kommunikáció – mely valójában az emberi gondolkodás képessége, azaz maga a tudat – közvetíti az ember számára létének komplex többsíkúságát. József Attila *A Dunánál* c. verssel párhuzamos tanulmányában, a *Hegel, Marx, Freud*-ban is kifejti ezt a gondolatot: „Az emberiség előbb megvalósítja a termelésben a társas mivoltát, aztán tudatával felfogja” (ÖM. III. 265.). Majd a „tudatával” magyarázatára a *Német ideológiát* idézi: „a nyelv gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát önmagam számára is létező, valóságos tudat” (ÖM. III. 265.).

3. Partikularitás és nembeliség

A lényeg és jelenség párhuzamos jelenléte mellett egy másik motívumot is kifejthetünk, de ez már folyamatként ábrázolódik. Az első versszak a *Duna* és az *ember* szabályosan váltakozó kettősére épül, soronként hol egyik, hol másik szerepel. Először a költő helyzetéről értesülünk, majd a vízen elúszó dinnyehéjről. A következő pár a felszín és mély kettőséről szól, emberben és a Dunában egyaránt. A harmadik pár pedig már az emberi lét mélyéről és a folyó mélyéről mond valamit. A felszíntől a mélyig haladó folyamat egyben valami *külső belsővé válása*. A pusztán látott Duna a szakasz végére a személyes lét megjelenítőjévé válik, összeolvad az egyéni lét lényegével, az „én látom a Dunát” kezdő képe átadja a helyét a „bennem van a Duna” gondolatának. A személyes vágyak, belső emberi intenciók pedig *külsővé válnak*, azaz megjelennek a tárgyias *Duna*-képben. A *Duna* egyértelműen a társadalmi, nembeli élet szimbóluma, az előrehaladó, kanyargó archaikus élet-víz. A *szív* viszont az egyes ember lényegét jelzi, értelmét, érzelmét, egyéni életét. Az ütem-merültem-szívemből sor ezt az egyéni emberit közelíti, emeli fel a társadalmihoz, a Dunához. Ezzel párhuzamosan tárul fel a *Duna* szimbólum lényege is. A kettő egysége a partikularitás és nembeli összeolvadása, a nembeli lényegét felismerő individuum létrejötte. A partikularitás és nembeliség fogalom pár így a lírai megjelenítésben a jelenség-lényeg korrelatív párjává válik.

A második versszak ugyanezt a folyamatot ismétli meg az ellentétes irányból. Itt ugyanis nem az emberi személyiség adott mint partikularitás, hanem a társadalom jelenik meg partikuláris munkavégző egységek csoportjaként. Nembelivé integrálásuk most az egyén, a nembeli individuum képén keresztül

történik. A költő személyisége, történelmivé általánosított énje („édesanyám”), a gondolkodó ember tudja megragadni a társadalom rejtett emberi lényegét. Egyén és közösség, partikularitás és nembeliség tehát nem vezethetők le egymásból (mint ez *A város peremén* időszakájában történt), hanem korrelatív fogalmak, filozófiai nyelven: reflexiók viszonyban vannak.

Az első két szakasz ebben az értelemben az emberi társadalmi lét ontológiai alaphelyzetét adja meg, vázolja az ember és világ (lényeg-jelenség), illetve az egyén és közösség (partikularitás-nembeliség) egységének lényegét.

4. A történelem megismerése

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
színtelenül, mi tarka volt, a múlt.

Az első két szakasz létre vonatkozó gondolatai után a harmadik e *lét megismerésének* kérdését veti fel. Minden ott kezdődik, ahol a vers elején voltunk: a konkrét, itt és most világában, a költői szemlélődés tárgyaként jelenik meg az eső. Változott a pozíció, a Duna még *lenni* folyt, az esőre felfelé kell nézni – két különböző dologról van szó. A tárgyias szint „szereplői” a költő, az „eső”, és a „határ”. Az ember kísérletet tesz arra, hogy valami folyamatosan elfutót, állandóan mozgót megismerjen, megértsen. A folyamatosan változó mozgó idő körül mint színjáték díszlete, ott a „határ” a relative állandó tér, a világ. A konkrét helyzet képét szimbolizált, metaforizált világ váltja fel, a két szint határát paradoxon jelzi (az eső megindul, majd eláll, de közben antropomorffá válik, végül a megszűnt eső mégiscsak esik, de immár nem konkrét a világ, hanem az emberi idő szintjén).

A megismerő ember (az én) a világot a barlangból kifelé nézi, a sötétből tekint a világos felé. Nem „szerte néz”, hanem egyetlen pontra. Ez már nem a mindennapi ember mindenre egyformán reagáló figyelme, hanem koncentráció valami lényegszerűre, az ember-egésze homogenizáló viszonya az emberi időhöz. A megismerés lényeg-jelenség szerkezete következtében kétféle lesz a múlt, az ami egykor „tarka volt” most színtelen egynemű, egyforma. Az egyes ember mindenkor múltban megvalósuló élete a jelenség szintje volt, tarkán, változatosan folyt le. A sok egyedi, az általánosítás, a lényegyet kiemelő közvetítés során elvesztette tarkaságát, de ezzel a történelmi folyamatba illeszhetővé vált a gondolkodó ember számára. A megismerés elvei képi síkon kapcsolódnak a lét képéhez: a mindenkor jelen tarkasága a Dunán elúszó tarka dinnyehéjhoz, az „örök eső” lényegkiemelő szürke üvege pedig a Duna mélyének örök folyamához. Sőt párhuzamos a folytonosan változó idő-folyam állandó kerete is: a „határ” illetve a „rakodópart” képéhez.

A lényeglátó, megismerő költő-hatalom eufóriáját állítja meg az utolsó szakasz, mely a megismerő emberrel szemben újra rögzíti az emberi lét lényegét:

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sárkőves, dülöngő temetők.

A szempontok, viszonyok kavalkádjá lakonikus rövidségű kijelentéssel kötődik vissza a Duna képéhez: „A Duna csak folyt”. József Attila jellemző eszköze ez, egy teljesen objektív, valóságos ritmumú tömondattal megállítja a gondolatok dinamikáját, egyre fokozódó sebességét, valami alapvető, a folyamatban döntő jelentőségű elemre utalva. Az én egyediségével a közvetlenül felfogható világ pillanatnyiségével szemben a Duna a folyamat, a minden egyest összefogó egész. Ezt a konok objektivitást, a lét emberi egyéntől független folytonosságát erősíti a „csak” határozószó. A szakasz további része két hasonlatra épül, ugyanúgy, mint a második szakasz. A hasonlat képi alapja a Duna, illetve annak kettőssége, mélye és felszíne. Először az anya és gyermek kerül vele analógiás kapcsolatba. A habok a gyermek világát metaforizálják, egy olyan létet, mely a világ felszínén folyik, mindig a jelenhez, az adott pillanathoz kötődik. Az „anya” az emberi lét folytonosságának szimbólumaként „másra gondoló” a felszín közvetlenségével szemben a közvetített lényegiséget jelzi; ő a mélység.

Az első képpel párhuzamosan a második: kiinduló pontja a felszín, a habok, ezzel szemben pedig az „idő árja”. Kétféle időről van szó, az örök, általános és éppen ezért szintelen idő a mélységé, a konkrét színes, mozgalmas idő az egyes emberé. A kettő egymástól elszakíthatatlan, a partikularitás és nembeliség egymást kiegészítő egység. A gyermek a partikuláris ember életének kezdete, a temető egyéni életének vége. Ez az idő azonban csak a felszín, a történelmi folyamat jelenség szintje, bár nyilvánvalóan ebben van a lényeg is, a mély, lassúbb, általánosabb ideje. A kettő szétválaszthatatlan összetartozása itt is nyilvánvaló.

Az utolsó szakasz azonban már másként viszonyul a dolgokhoz mint az előzőek, a költő-valóság kapcsolat visszatér, a vers kezdő pillanatához. A költő számára a valóság mint valami külső adott, csak míg az első sorban ez a külső lét véletlenszerű eseménye (az elúszó dinnyehéj), most külsőként az emberi lét lényegi szerkezete jelenik meg. Az egyes ember számára – még ha lényegét feltáró költő is – ember volta objektivén adott. „A Duna csak folyt” kijelentés magánulová változtatja a lényeg-jelenség, nembeli-partikuláris keretében megadott emberi lehetőségeket. Ennek következménye, hogy a partikuláris és a nembeli összekapcsolása nem a költőben, nem a költői személyiségen keresztül történik. Vagyis nem a belsővé válás folyamataként hanem megfigyelt, leírt, szükségszerű emberi történés-ként adott. Az első rész ezzel mintegy keretet kapva, lezárul.

5. Megismerés és cselekvés

Az első rész általános társadalmi-ontológiai gondolatai után a második már nem a lét felépítésével, hanem megközelítési lehetőségeivel foglalkozik. Most központi szerepet kap a megismerő szubjektum, amely az előző részben csak mint a társadalmi-történelmi folyamat része jelent meg. Ezt jelzi a kezdés is: az „én vagyok” határozott állítása. Vele szemben a világ csak mint megismerésének tárgya létezik.

Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ős szemlélget velem.

Látom mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övök a jelen.
Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.

A valóság megismerésének különböző módjait két ige szimbolizálja: a *néz* és a *lát*. A nézés a valóság jelenségeinek figyelemmel kísérése, a felszín letapogatása, amely ugyanúgy a mindennapi itt és most-ban történik, ahogy az első szakaszban nézte az elúszó dinnyehéjat. Ehhez a megismerés típusához tartozik a Duna felszíne, a mindennapi praxis, a munka világa, az egyes ember léte. A nézés mint az „egész ember” valóságtükröző tevékenysége *tartós* (százezer éve), ezt a sok egyedi történelmi sora adja – ők mind „nézték” a világot. A dolgok sora – amit „néz” – alakul át az „idő egészé”-vé, a sok egyediből egyetlen egység, totalitás kerekedik.

A totalitás tudatos szemlélése, megismerése a *látás*, pontosabban a meglátás, a dolgok mélyének megértése, a lényeg megragadása. Ez a mélyre hatolás nem állandó állapot, hanem villanásszerűen megteremtődő felismerés, mely átfogja az emberi lét egészét.

A megismerés ilyen kettős modellje, belső szerkezet történelmi-társadalmi tendenciák eredményeként jött létre. Az idő teljességének megragadása, mely objektív is (a valóság ideje) és szubjektív is (a költőben realizálódó idő), már társadalmi ellentmondásra épülő folyamat eredménye. Az ősök ugyanis csak „szemlélgetnek”, azaz a dolgok lényegéhez nem jutnak el, számukra a látás nem adatott meg. Ennek pontosan meghatározott oka a partikuláris mindennapi lét elidegenítő ereje, maga a társadalmi munkamegosztás. A társadalmi szükségszerű („tették, amit kell”) és részei: a munka, a marxi „labour” („kapáltak”), a harc, háború („öltek”) és a fajfenntartás („ölletek”) olyan társadalmi cselekvéskényszeret reprezentálnak, amely lehetetlenné tette a nembeli öntudatot. A „látom” – „nem látják” kettőse ugyanakkor feltárja a költő lehetőségeinek korlátait. Ő az anyag ősi titkához ember és tárgya eredeti viszonyához nem jut el. A munkamegosztás szétválasztotta és elidegenítette egymástól a világ szellemi és anyagi elsajátítását.

Az ellentmondás a megismerésen belül feloldhatatlan, az egység megteremtésének útja a *tudatosításon* keresztül a *cselekvésig* vezet. A kettősség *kölcsönös* számbavételét jelenti a „tudunk egymásról” gondolata, megtörténik tehát a megismerés jellegének tudatosítása. Eredménye az alkotás, a cselekvés, a „verset írunk” tette. A lét megértésének folyamata tehát úgy foglalható össze, hogy kiindul a megismerés kettősségéből (*nézem-látom*) először nem történelmi jelen szemszögből nézve, majd történelmi aspektusban megtudjuk belső dialektikáját (*látom-nem látják; látják-nem látom*). Ennek feloldására képes aztán a tudatosítás végül meghaladására az alkotó cselekvés, melynek eredménye a nembeli öntudat objektívációja, a mű.

A II. rész logikája voltaképpen a I. Feuerbach tézisen alapul. A világ megismerése legfeljebb az ellentmondások rögzítéséig vezet el. A lényeg megragadásának kettős korlátozottsága, csak a kölcsönös tudatosításon és végül a cselekvésen keresztül vezet el a korlátok feloldásához: „A filozófusok a világot csak különbözőként értelmezték, a feladat az, hogy megváltoztassuk.”

6. A költői feladat újraértelmezése

Mindezzel szorosan összekapcsolható egy másik folyamat, amit „közösségivé válás”-nak nevezhetnénk. Az első szakasz kezdő „Én úgy vagyok” kijelentése még kizárólag a költő létének meghatározóit írja le és csak mintegy függelékként kapcsolja be a szakasz végén az őseket. A második szakaszban az *én* és a *mi* már súlyban, szerepben egyenlő értékű ellentétes párhuzamokként ábrázolja őket. Végül az utolsó szakasz teljesen egyesíti a két pólust, a funkciók és lehetőségek *én*-je és *mi*-je az egység *mi*-jébe szintetizálódik. Ez az integrálódás új jelenség József Attila költészetében az 1934-es évtől kezdve. Nem az egyén kapcsolódik be egy öt meghaladó történelmi közösségbe, hanem az egyének együttműködésével ellentmondásos létük egységével teremtődik meg a közösség. Az egyén nem beépül, hanem a többiekkel együttműködve felépít. A közösség nem eszményi alapról termelődik, hanem reális háttérrel, múlt és jelen egységeként mintegy induktíven jön létre. Ez az alapvetőnek látszó gondolat József Attila utolsó éveinek egyik meghatározó eszméje. Konkrétizációjával olyan tanulmányok születtek mint *Az Egységfront körül*, *A szocializmus bölcselete* vagy a *Hegel, Marx, Freud*. Következményeként

átalakul a költői feladat fogalma is. *A város peremén* két utolsó szakaszában még a messianisztikus koncepcióba illő próféta-költő jelent meg.⁵ A vers nagy része többes szám első személyben íródott, a MI az osztály és a költő egységét jelezte. Az utolsó szakaszokban ez egy ÉN-ŐK viszonyra válik szét, ahol a költői én meg tudja mondani a többieknek, hogy mit kell tenni. A költő közvetítő próféta, az „isteni szféra”, a Sollen világa és a valóságos emberek között. Nem integrálódik, hanem kiválik a többiek közül, az eszmét, az ideálist közvetíti a fennálló, a reális felé.

A Dunánál éppen ellenkező tendenciát mutat. A költő nem „nézi, nézi”, majd „megszerkeszti” a világot, hanem a megismerés, tudás, cselekvés sorozatában bekapcsolódik a világba, nem elkülönül a többi embertől, hanem ellentmondásos egységet alkot velük. A költői feladat elvesztette különlegeségét, nem az ideálist, hanem a reális egyik aspektusát közvetíti, olyat, ami értelmetlen a másik rész, a dolgozó ősök tudása nélkül. Kitejljesedése így a reális egység megvalósításától, a MI közösségének megteremtésétől függ. A próféta jövőre állíttóságával szemben a költő a jelent akarja feltárni. Nem egy megvalósítandó új rendet kínál, hanem a fennálló logikáját mutatja be. A jövő alakítása – mindezen ismeret alapján – minden ember, a reálisan létező emberiség feladata. A „demokratizálódott” költői feladat egy új típusú forradalmi viselkedést körvonalaz, a nem forradalmi szituációban is megvalósítható emberi nembeli magatartásmódot, a mindennapok forradalmiságát közvetíti.

7. A származás mítosza – a nembeli egyén materialista ontológiája

Az első rész – mint láttuk – az emberiség és az egyén kapcsolatának általános jellemzőit mutatta meg, a társadalmi lét egyfajta ontológiáját adta. A második ennek ellentett pólusaként az egyéni, nembeli feladat – a költői funkció – lényegét illetve az ezt megalapozó megismerés-cselekvés lehetőségét mutatta be. A harmadik rész integrálja a személyest és a társadalmi, tehát azokat a *közvetítő* elemeket bontja ki, amelyek egy meghatározott nembeli individuumot egy meghatározott társadalmi-nembeli lét-helyzethez kötnék.

Anyám kun volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmúlás. Ebből vagyok, „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.
Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az őseitig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik;
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik,
s én lelkes Eggyé így szaporodom!

Az első és második részben az emberi lét mint időben lefolyó folyamat ábrázolódott, a Duna vize és a zuhogó eső képében. A tiszta időbeliséget, az örökké mozgó, változó jelleget csak most egészíti ki a kontextus, az állandóbb keret, melynek elvont képe már a „határ”, illetve „rakodópart” metaforáiban

⁵ VEZÉR Erzsébet: ua. 121–122.

is jelentkezett. A „társadalmi tér” elkülönültsége ugyanúgy a költő személyén keresztül olvad össze, mint ez az időnél történt. A „kun”, a „székely” és a „román” különbsége ugyanolyan integrált, szétválaszthatatlan egységet, szerves, biológiai összetartozást nyer, mint a Duna felszíne és mélye kapott az első részben. Jellemző, hogy a kiinduló pontban nincs benne a *magyar*, az egységet *nem egy elvont nemzet-eszmény*, hanem a konkrét emberi születés, felnöves adja – az ember egyetlen „természeti közösségében”, a családban, nem egy választott, hanem készen kapott formában összegződnek a különbségek. Az igazi örökség, az egység alapja a kapott élet („étel”) és a halott tudás („igaz”). Talán nem túlzás e gondolatban a freudizmus nagyon finom, áttételes hatását látni. Az apa-anya-gyermek hármasság ontológiai meghatározó szerepe, egyfajta biológiailag is megalapozott társadalmiság József Attila más verseiben, különösen pedig tanulmányaiban kimutathatóan pszichoanalitikus eredetű. Ugyanílyan gondolat az anya-élet és apa-szó kapcsolat is: az anya a primer életet és szeretetet adó lény, az apa pedig mint „felettes-én”-t létrehozó azonosítási alap a társadalmi, emberi lét szabályait közvetíti. Itt mindez szervesen kapcsolódik a marxista ontológiához, nem történik ideologikus csúsztatás a freudizmus felé, melyre a tanulmányokban elég példát találhatunk. Különös paradox felcseréléssel folytatódik a vers az „én mozdulok” – „ők ölelek” – „én elszomorodom” eseménysorban. Az egyes ember örök bánata, személyes tragédiája fejeződik ki e néhány sorban. Mozdulata, ittléte a világban az „ölelés” tettének következménye, de minden nemzés, minden születés magában hordja a halált, az elmúlást. Azzal, hogy létrejött, egyben halála is megszületett. Újra Freuddal rokonítható gondolat ez (Vö.: Eros és Thanatos), de éppen azzal haladjon meg, hogy megfelelő helyre teszi, felismeri, hogy az ember sajátos létformájának (partikularitásának), nem pedig az emberi nemnek a jellemzője. Az „Ebből vagyok” a magánvaló létezés elvének gondolata, az ez van *természeti* szükségszerűsége. Meghaladásának iránya a *társadalmi* kapcsolatok felismerése – a vers következő mondata már erre vezeti az olvasót.

— A természeti korlátok túllépésének eszköze a már vizsgált *kommunikáció*, a „történelmi beszéd” ősök és utódok között, a „megszólítanak” tette. A kétszer ismételt „megszólítanak” kilép az első realitásából, amikor még valóban megszólítják szülei. A második a nem élő ősök szavának meghallása (a „hallgat a mély” megfejtése), a kommunikáció a pontszerű egyént a nembeli folyamat kontinuitásába kapcsolja. A „belsővé tevő emlékezet” eredményeként mondhatja, hogy „több vagyok a soknál”, azaz a nembeli fejlődés egységét, totalitását képes felfogni, szemben az ősök, a dolgozó apák és anyák kényszerű, nemtudatosított egyediségével. A „tudatos viszony az emberi lényeghez” pedig azzal a következménnyel jár, hogy személyében, tudatában minden addigi emberi lényeg összpontosul. Élete valójában minden individuum, a kor nembeli lényegének szintjét elsajátítani tudó ember sors-modellje. Összegezés és szétoszlás; az ősök létének, életének egységesítője a jelen irányába, elemzője, értelmezője, megértője, tehát szétbontója a múlt irányába. A mechanizmus általános lényegét már az első rész harmadik szakasza is tartalmazta: a múltbeli tarka, akkor jelen, és a jelenből nézett, lényegszerű, igazabb múlt különbségének azonosságában.

A *Dunánál* e sokat vitatott gondolatának fenti interpretációját két nagyon valószínű hatással is bizonyítjuk. Az egyik Thomas Mann, akinek 1936-os Freud tanulmányában megtalálható „az Ős vagyok” gondolat: „mert az idő megállításával a múlt valamennyi Elizérje a jelenlegi énjévé torlódik benne”.⁶ A tanulmány első magyar nyelvű publikációja a Szép Szó-ban történt a 80 éves Freudot köszöntő emlékszámban (1936. május), egy számmal *A Dunánál* előtt. A hatás vagy párhuzam – úgy gondolom – részben magyarázza a kimutatott freudista párhuzamokat is.

A másik hatás talán még világosabb. A *Hegel, Marx, Freud*-ban van egy Marx idézet, mely versünk egésze szempontjából is döntő jelentőségű: „A szocialista ember számára – úgymond – az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az ember nemzése (illetve termelése: Erzeugung) az emberi munka által”.⁷ A tanulmány ezen részében József Attila Marx alapján azt bizonyítja, hogy az ember

⁶ MANN, Thomas: Válogatott tanulmányok. Bp. 1970. I. 281.

⁷ JÓZSEF Attila összes művei III. köt. Bp. 1958. 265. (Szerk.: SZABOLCSI Miklós).

egyéni és társadalmi élete elválaszthatatlan egységben és a két elem egyensúlyában folyik, hogy Marx szerint a történelem az „ember emberré válását” írja le. Mindez *A Dunánál* alap gondolata is. A fent szó szerint idézett Marx szöveg a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* való és egy hosszabb gondolatsor végkövetkeztetése. Kiinduló pontja pedig éppen az a regresszus-probléma, amit az imént elemeztünk. Marx a végtelen, visszafelé irányuló regresszussal szemben éppen a körmozgást, az oda-vissza utat hangsúlyozza: „Apád és anyád nemzett téged, tehát benned két ember párosodása, tehát az emberek nembeli aktusa termelte az embert. Látod tehát, hogy az ember a létezését fizikailag is az embernek köszönheti. Nemcsak azt az egy oldalt, a *végtelen* progresszust kell tehát szem előtt tartanod, amelyet tekintve tovább kérdezel: Ki nemzette atyámat? , ki az ő nagyatyját? Azt a körmozgást is rögzítened kell, amely ebben a progresszusban érzékileg szemlélhető, s amelyet tekintve az ember a nemzésben önmagát ismétli, tehát az *ember* mindig szubjektum marad.”⁸ József Attila gondolatmenete, *A Dunánál* filozófiai szerkezete ellentétes irányban, az előbb József Attila fordításában idézett marxizmus szövegből kiindulva, az általános ontológiából, a munkából és kommunikációból jut el a regresszus probléma marxista megoldásához a most idézett gondolathoz. A gondolat eredete, a hatás azonban kétségtelen.

A sokasodó én-Ős és az egyé szaporodó költő-Én látszatra paradox képe harmonikusan szerkesztett bonyolult gondolatot, finom és mély dialektikát fed. Ugyanis az én-ős viszony kétféle, külön-külön teljesen mindennapi megfogalmazását egyesíti. A származás fa-rajzát kétféle módon lehet elkészíteni. Egyik változatban egy régi ősből kiindulva egyre szaporodó ágakon keresztül jutunk a ma emberéhez. A másikban a mai emberről kiindulva szülein, majd azok szülein keresztül bomlik ki a családfa koronája. *A Dunánál* ezt a két fát összetolja, úgy hogy mindkét végén az „egy” áll – egyszer mint ő, egyszer mint jelenleg létező én. Az összekapcsolás alapja az idézett marxizmus gondolat, az azonosság (közös emberi nembeli lényeg) a különbségen belül.

8. A közvetített szint – a történelmi realitású közösség

A harmadik rész harmadik szakaszában az előző központi gondolat „az Ős vagyok” általános eszméje bomlik ki a történelmi valóság konkrétabb szintjén. A kezdő kijelentés nyelvi szerkezetében is erre utal („az Ős vagyok – a világ vagyok”).

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetiség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e múltnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

Az egyén a történelmi tér („világ”) és a történelmi idő („volt, van”) összegzője, a társadalmi lényeg tükröje. A konkrét társadalom szintjének lényege az az *antagonizmus*: a harcok, osztályharcok története, mely a nembeli lényeg általánosabb szintjén csak mint *eredmény*, mint kiküzdött emberi teljesítmény jelentkezett. Ez az oka annak, hogy az osztályharcszerű antagonizmusok eddig nem kaptak helyet a versben. Az osztályharc ilyen értelmezése József Attila 1934–37-es világméretű továbbfejlesztésének további jellemző vonása, a tanulmányokban, különösen *A szocializmus bölcselété*-ben és *Hegel, Marx, Freud*-ban még részletesebben megmutatkozik. Elemzett versünkben azonban a tanulmányoknál világosabb, hogy a

⁸ MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth, 1970. 76. o.

nembeli lényeg fogalma nem az osztályharc helyett szerepel, hanem a kettő szerves egység teremtődik meg (amit a marxista filozófia csak manapság, Lukács *Ontológiájában* írt le).

A történelmi szint antagonisztikus szerkezete bonyolult sokszínűségben ábrázolódik. Az egymással harcoló népek képe után már történelmi-társadalmi szempontból meghatározott népről, a *magyarságról* van szó. A magyarság-gondolat először itt, az utolsó előtti versszakban bukkan fel. A költő mint az antagonizmusok egységének letéteményese a haza földjének teljességét vállalja, a honfoglalókat, Árpádot és a meghódítottakat, Zalánt; az elnyomó Werbőczit és az elnyomott Dózsát; a minket megtámadó törököt, tatárt és az általunk elnyomott nemzetiségeket (tót, román). Az ellentmondások egysége a „szív”-ben teremtődik meg, a nagy történelmi perspektíva íve visszahajlik az emberi fejlődést értő-érző individuumhoz, egyben a szív-Duna szimbólumpáron keresztül a folyó első részben kifejtett képéhez („Míntha szívemből folyt volna tova”).

Az idő és a tér csak most válik teljessé, hiszen eddig sem a *jövő*, sem a *magyar* nem szerepelt. A társadalmi antagonizmusok eredményeként létrejött, itt élő nép a maga sokféleségében a magyarság, és a „mai magyaroknak” feladata a jövő megteremtése. A magyarság – és ez már József Attila nemzetelméletének egyik kulcspontja – nem *kiindulópont*, hanem *eredmény*, nem az „igazi”, „törzsökös” vagy „mély-magyar” gyökeret, hanem az emberi fejlődés történelmileg megformálódott, erre a közönségre és a jelen helyzetre érvényes nembeli feladatait kell megtalálni.

9. A lét disszonanciája és konzonanciája

A vers utolsó szakasza tipikus példája a nagy verseket záró katartikus hatás „Után” t rögzítő „Mellékdal”-nak:

... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, mely múlt jelen s jövőndő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

A három pont után következő rövid kijelentés visszatérést jelent a vers kezdő képéhez: az egyes szám első személy nem társadalmivá emelt szubjektivitást, hanem elemi erővel személyes-egyéni helyzetet, igényt fejez ki. A két „én” között azonban lényeges ellentét feszül. A kezdő, kontemplatív magatartást mutató magánvaló emberrel szemben a záró strofa hőse cselekvő individuum, a világot alakító „felnőtt”. A két állapot között megtörtént az ember történelmi lényegének tudatosítása, pusztán önmaga helyett immár emberi lényegét valósítja meg. Minden ebben az „Én”-ben egyesül, a harmónia a dolgozó, cselekvő emberen keresztül valósul meg, a munka ilyen egyedi, személyes formájában is újra a világgép alapegységévé válik.

Az utolsó versszakban az ábrázolt világ egésze is átalakul, minden kisimul, harmonikussá válik, mégis feleleli mindazt az ellentmondást, diszharmoniót, amit a múlt egésze hordoz. Ebből a szempontból úgy tűnik, hogy a vers záró szakasza a Bartók tanulmány-vázlat lírai megfogalmazása. A vers egészének alap gondolata, hogy a lét lényegében problematikus, ellentmondásokkal terhelt. „A disszonancia tulajdonképpen probléma”,⁹ ellentmondás, dialaktika. A történelem „osztályharc” („A harcot, amelyet őseink vívtak”), melynek ellentmondásosságát feloldja a jelen tudatosítás („emlékezés”),

⁹ JÓZSEF Attila összes művei III. köt. 277. o.

lehetővé téve az új, harmonikus „konszonáns” rend megteremtését („rendezni végre . . .”). Ennek elméleti megfogalmazása a vázlatban: „14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.”¹⁰ A Duna kettős ellentmondást szimbolizál és old fel: „4. Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.” Az „egymást ölelik lágy hullámai” a lényeg és jelenség a felszín és mély összeolvadása, szemben a vízszintes, a történelmi múlt, jelen és jövő konszonanciává vált disszonanciájával. A „békévé oldja az emlékezés”, a jelenből megértett múlt elve pedig tudatosan vagy ráérezve egy marxi gondolatot alkalmaz. A vázlatban ez úgy hangzott, hogy „Bartókból érthető meg Bach” klasszikus eredetije pedig a közismert elv: a majom anatómiájának kulcsa az ember anatómiája.

A személyes szinten megvalósítható harmónia gondolata egy új típusú embereszményt sejtet, olyan személyiséget mutat, aki képes a kiteljesedett, felnőtt nembeli életre a vele szemben álló, a „dolgozni akarok”-ban jelzett külső világ ellen is.¹¹ Ez az ember – a kései versek és tanulmányok tanúsága szerint – az új társadalom építő elemeként annak szubjektív hátterét adja.

Bartók és József Attila nevének összekötése¹² felveti *A Dunánál* nemzet-koncepciójának különöségét. Az utolsó versszak ugyanis korábbi változatában nem volt párhuzamos a Bartók-tanulmánnyal, nem volt személyes, hanem nyíltan a Duna menti népek összefogására buzdított. A bartóki párhuzam és a személyes szint bekapcsolása azonban a propagandisztikus megfogalmazást társadalomfilozófiai mélységűvé változtatta és a jövő bizonytalansága felé nyitott megoldást, mai emberi feladattal helyettesítve lekerekítette a vers egészét totalizálta.

10. A magyarság problémája

A Dunánál megrendelt vers volt, József Attila egy olyan Szép Szó szám élére írta, melynek tartalmát nagyrészt előre ismerte. A *Mai magyarok, régi magyarokról* célja a magyarság eredetének, nemzeti hagyományainak végiggondolása volt, szemben az egy év múlva következő *Mi a magyar?* különszámmal, mely a magyarság jelenét vizsgálta. *A Dunánál* azonban jóval tovább megy, mint a Szép Szó bármely tanulmánya, nem fokozatában, hanem minőségében ad új típusú nemzet-koncepciót. A Szép Szó tanulmányírói egy-egy *személyiséget* írtak le, vagyis a nemzeti, népi problémáját olyan irányba terelték, mely ugyanúgy szemben állt a konzervatív nemesi patriotizmussal, mint a népi írók szegény népre, parasztságra támaszkodó nemzetmentő elveivel. Fejtő, Ignótus, Horváth stb. számára a magyar nemzeti hagyomány magányos hősök, koruk ellenállásán szükségszerűen megbukó tragikus intellektüellek gondolataiban fedezhető fel. Horváth Tibor Árpád-ja például „higgadt, mindenkitől tisztelt, de senkivel sem barátkozó, derűs, de nem vidám kedélyű, bátor, de nem harcias, igazságos és jószágos, de nem külső elismerésért, a közügyekért küzdő, aki csak saját körében érezte jól magát”.¹³ A magyarság eszménye, már a győztes Árpád óta: elszigetelődni és megvalósítani önmagunkat. A kötet legszínvonalasabb tanulmánya Fejtő Ferenc: *Martinovicsa*. Fejtő egy új típusú értelmiségi forradalmárt fedez fel Martinovicsban: „nem hős volt, hanem intellektüel, mozgási szabadságra, működésre szomjas, nyugtalan, hiú szellem.”¹⁴ Fejtő cikkében valójában kísérletet tesz a reformkor megfordítására. A reformkor nemese a magyarság kérdésének megoldását elsősorban a *nemzeti függetlenség* biztosításában látja, a *társadalmi egyenlőség* másodrangú kérdés. Martinovics viszont olyan lény volt, aki

¹⁰ Uo.

¹¹ Részletesebben kifejtve: BÓKAY Antal: József Attila embereszménye. Jelenkor, 1980. 4. sz.

¹² Erről bővebben: SZABOLCSI Miklós: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla. in: Költészet és korszerűség, Bp., 1959. 52–94. – DEMÉNY János: Medvetánc. in: Bartók dolgozatok. Szerk.: LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest, 1974.

¹³ HORVÁTH Tibor: Árpád, in: *Mai magyarok régi magyarokról*. Szép Szó – Cserépfalvi, 20. l.

¹⁴ FEJTŐ Ferenc: Martinovics Ignác. in: *Mai magyarok régi magyarokról* 121.

értelmiségi öntudatára támaszkodva (melyben nem volt sem katonás hősiesség, sem szerzetesi fegyelem), kész szövetkezni a felvilágosult idegen elnyomóval, hogy a *társadalmi fejlődésre* vonatkozó eszméit valóra váltsa. „A kor igazi forradalmárai” – írta Fejtő – „nem Rousseau-ra hivatkozó, demonstráló és szabotáló rendek voltak, hanem az uralkodóház, igenis a Habsburgok, az államtanács, a bürokrácia s az a néhány tucatnyi magyar és osztrák entellektüel, akik melljük szegődtek”.¹⁵ Martinovics tragédiája „a magyar értelmiségnek, értelmességnek tanulságos és tiszteletre méltó tragédiája volt”¹⁶ – zárja Fejtő több szempontból látónoki szavait.

József Attila és *A Dunánál* jelentősége abban áll, hogy olyan utat mutatott, amely összekapcsolja a Szép Szó nacionalizmustól mentes magyarság-gondolatát, új típusú intellektuális elgondolását egy széles alapokra támaszkodó közösségkonceptióval. A Szép Szó körével szemben következetesen érvényesített marxizmusa alapján versében nem a „mai magyarok” beszélnek a „régii magyarok”-ról, hanem a „mai magyarok” történelmi geneziséét, a nemzeti lét társadalomontológiai lényegét ábrázolja. Ezért új típusú nemzeti múlt eszményhez és új típusú nemzeti hős eszményhez jut. A nemzeti múlt a sokszínű, a jelen egységébe, emberi együttlétébe oldódó emberi nembeli fejlődés, a nemzeti hős pedig otthonért küzdő gondolkodó, érző tudatos ember eszménye. *A Dunánál* talán az első olyan hazafias versünk, mely meghaladja a nemzet fogalmát és az emberiséghez jut.

A népiesekkel szemben *A Dunánál* egészen új abban, hogy bebizonyítja: nem a nemzetiből lehet eljutni az emberi lényeghez, nem a tiszta magyarság vagy eredeti népiesség fogalmának kidolgozása nyitja meg az utat az emberiségben kapott funkció megértése felé, hanem az emberi lényeg megértéséből következhet a nemzeti hagyományok, a népi gyökerek helyes felfogása. Vagyis a fejlettebb közösségi forma teszi lehetővé a közösségi integráció alsóbb szintjei megfelelő értelmezését (vö.: „Bartókból érthető meg Bach”). Csak így kerülhető el az, hogy akár a legforradalmibb, legdemokratikusabb népiesség is ne váljék rombolóvá, nacionalizmussá. A nembeliből levezetett haza fogalom teljesen mentes a romantikától, ami pedig a kor minden népiesség elméletében impliciten bennfoglalt volt. A nemzettudat kidolgozásának és rögzítésének útja tehát az emberi lényeg és egyén viszonyából indul, ezután történhet meg a sajátos emberi feladat meghatározása, majd további konkretizálással egy konkrétabb térben és időben meghatározott nemzeti közösség definiálása. Ezzel a racionális gondolatmenettel szemben irracionális útnak tűnik az érzelmi kiindulású megközelítés, mely a hazafiságot mint eleve adottat tételezi, ebből jut el az egyénhez, a hazafihoz, illetve az érzelm területi objektivációjához, a hazához.

József Attiláról is elmondhatjuk, hogy „a nemzetközpon-tú nemzettudat tagadását képviselte” és a nemzetközpon-tú értéktudattal szemben „egy emberiségközpon-tú, Európa-közpon-tú vagy szociális, etikai, politikai értelemben értékközpon-tú nemzettudat”-ot¹⁷ képviselt. Mindezek után nem meglepő József Attila és a népiesek egyértelműnek nem mondható viszonya. Közös táborba sose kerültek, és hogy költőnk viszonya hol határozott ellenérzés, hol pedig barátságos, szimpatizáló távolságtartás, annak okát nem az ő változásában, hanem a népies mozgalom kanyargó útjában találhatjuk.

¹⁵ U.a. 127.

¹⁶ U.a. 136.

¹⁷ SZILÁGYI Ákos: Nemzet és érték. Látóhatár, 1979. dec. 204–205.

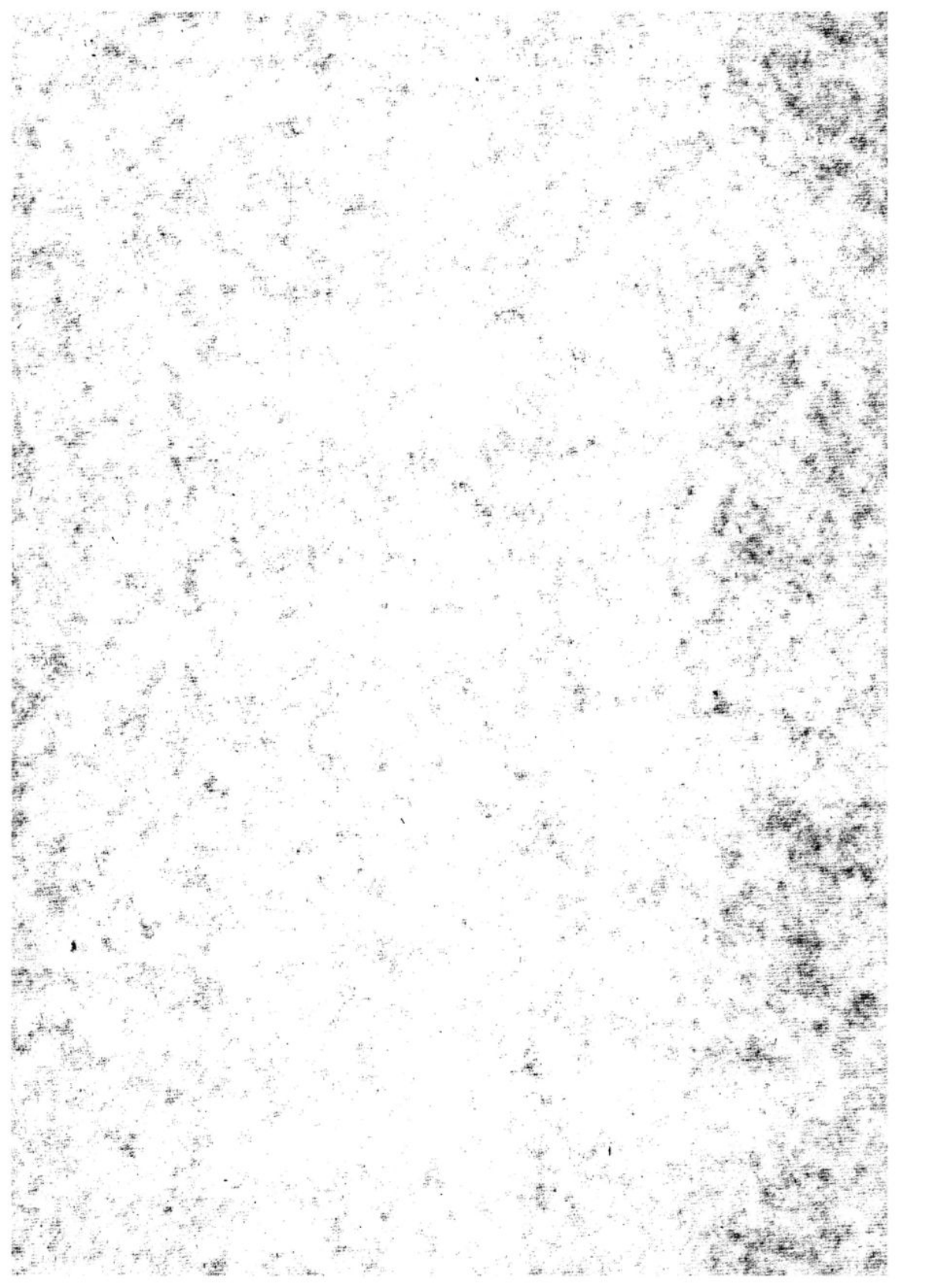
INDIVIDU, PATRIE ET HUMANITÉ DANS LA POÉSIE TARDIVE D'ATTILA JÓZSEF

Dans la poésie d'Attila József, tout au long de sa carrière, c'était un problème important, dans quelle communauté et comment l'homme peut organiser sa vie. Après 1935, il se dirige de plus en plus souvent vers les communautés plus immédiates. Il écrit avant tout sur les rapports humains, sur les petites communautés et sur les problèmes de la patrie, de la nation. L'étude examine l'apparition de ce dernier problème à travers l'analyse d'un poème, *Au bord du Danube*. C'est une situation concrète qui est le point de départ du poème, et c'est de cette situation qu'il fait épanouir la notion la plus générale de l'humanité, à travers les problèmes de l'essence et du phénomène, de la vie et de la mort, de l'individu et de l'humanité.

La deuxième partie du poème parle de la connaissance de l'existence humaine, et elle exprime une tâche poétique qui passe pour nouvelle dans la poésie d'Attila József aussi. Dans la dernière partie, c'est à travers l'ontologie matérialiste de l'individu du genre, à travers le réfléchissement sur l'unité de l'individu et du genre qu'il arrive aux notions du présent et de l'avenir, et à celle de la nationalité hongroise. Dans la dernière ligne – dans la dernière strophe cathartique – il interprète tout cela de nouveau, au niveau de la vie personnelle et en tant qu'un devoir du jour. Finalement, l'étude fait un effort esquissé de séparer la notion de patrie d'Attila József de celle des populistes et du libéralisme radical de la revue *Szép Szó* (La Belle Parole) également.

A MAGYAR IRODALOM MŰFAJAI ÉS A RENESZÁNSZ TÁRSADALOM
Tudományos ülésszak

(Nyíregyháza, 1980. május 14–16.)

IRODALOM ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az irodalom az ember alkotó tevékenységének egyik sajátos területe és egyúttal eredménye, s mint ilyen nem független az emberi társadalom időben és térben adott történeti mozgásától, folyamatától. E függő viszonya azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az irodalmat ne irányítsanak „immanens”, belső, magából az irodalomból fakadó, viszonylag öntörvényű mozgatóerők is. Sőt! ezekre minden fajta irodalmi kutatásnak különös gonddal kell figyelnie, hiszen kiemelt hangsúlyozásuk nélkül kétségessé válhatna az irodalomnak, mint az ember egyik alkotó megnyilvánulásának sajátos léte és az irodalomkutatás egybemosható lenne valamely helytelenül értelmezett kultúrhistorizmussal. Világosan látnunk kell azonban, hogy az irodalom „önállósága” csak a társadalmi léten belül érvényes, azaz összefügg ennek dialektikus mozgásával.

Irodalom és társadalom viszonya – több-kevesebb ráérzéssel vagy tudatossággal – már igen régóta foglalkoztatta az irodalmi jelenségek kutatóit. Noha e viszony felmérésében nem a társadalom alapvető elsődlegességéből indultak ki, s méginkább megkerülték a gazdasági és osztályrétegződések korhoz és helyhez kötött küzdelmének meghatározó érvényességét.

Messze meghaladná ennek az előadásnak kereteit, ha – akár milyen röviden is – kitérnék a reláció külföldi és hazai történetének vázolására.¹ – Mégis, legalább hazai vonatkozásban, szeretném itt és most szaktudományunk rendszerezésében legszuverénebb, nagy egyéniségének emlékét fölidézni: Horváth Jánosra gondolok. Egyre kevesebben vagyunk már, akik közvetlen tanítványai lehettünk. Nem volt marxista, még kevesebb köze volt a szellemtörténethez, egynémely szálon leginkább a pozitívizmus francia ágával érintkezett. Valójában egyikhez sem kötődött: önmaga volt az önelvű irodalom rendszerezője. A marxista irodalomszemléletet nem tőle tanultuk. De példájával ő nevelt rá hagyományaink becslésére, a jobb, előbbrevivőbb módszerek keresésére, a továbblépés bátorságára ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a történeti valóság igazabb földerítéséhez. Rendszerező elvének alapja – az író, a mű és az olvasóközönség viszonya – pedig olyan vizsgálati modell, amelyet ma sem mellőzhetünk.² A jelen perspektívájából nézve ez a struktúra bizonyosan szűk és hiányos. De a maga idején, amikor az irodalomtörténet még lázasan kereste „saját” módszerét és rendszerét, hogy a többi tudományág közt, mint önálló szaktudomány elismertessék, Horváth János számára éppen az „önelvűség” volt a döntő; ezzel az irodalomtörténetet, minden más szakmától különválasztva, az önálló szaktudomány rangjára emelhetette. Kitérő céljához ennyi elég is volt. Ám rendszerező elvének hármasszoros viszonylatával akarva-akaratlan olyan társadalomtörténeti erőknél is kaput nyitott, amelyek eladdig az irodalomtörténetben csak korlátozottan munkálhattak, s amelyeknek alapvető hatását az eljövendő és

¹ Erre még irodalmi utalások formájában sem vállalkozhatom, mert a hazai és külföldi szerzők és művek felsorolása, akár pl. csak Hans Robert Jauss-ig, oldalakat töltene meg.

² HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. Minerva 1922. 187–207. – Ua.: Tanulmányok. Bp. 1956. 7–26. – Ua.: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp. 1976. 53–70. (kiegészítésekkel). – Horváth János rendszerezésével foglalkozó újabb tanulmányok: TÓTH Dezső: Horváth János irodalomszemléletéről. ItK 1959. 1–18. – POSZLER György: Tartalom vagy tartás. ItK 1978. 597–638.

módosuló irodalmi kutatásban Horváth nem láthatta előre. Annál kevésbé, mert annakidején – különösen nálunk – az olyan gazdaságtörténeti (pl. földművelés, helyi céhek, iparágak, kereskedelem stb.), művelődéstörténeti (pl. oktatásügy, udvari, városi, mezővárosi élet szokásai, rendtartási szabályai stb.) és még sok más, pl. egyes rétegek vagy vidékek helyzetét, történetét elemző, bemutató részletkutatások, tanulmányok csak gyér számmal léteztek, s azokat sem aknáztá ki az irodalomtörténeti kutatás. A hiányzó előmunkálatok miatt olykor Horváthnak is túlzott általánosításokkal kellett megelégednie, vagy polgári szemlélete szorította korlátok közé, sőt nem egyszer a hármass viszonyulást is írók és művek kapcsolatára volt kénytelen szűkíteni.

Márpedig író–mű–olvasóközönség viszonylata, kölcsönhatása voltaképpen a társadalom mozgásában végbemutató folyamat, azaz annak része, egyik szektora. Ha tehát Horváth viszonyrendszerének belső mozgását vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy ennek okai nem vezethetők le csupán irodalmi erőtevézőkből. A valódi okokat a természet és társadalom dialektikájának objektív folyamata határozza meg. Ennek teljességébe helyezve érvényesíthető csak helyesen és haszonnal Horváth János irodalmi viszonyrendszere.

Magam – de talán mások is – Horváth Jánosnak köszönhetem, hogy az irodalom vonulatában a társadalomtörténeti együttthatók mindig különösképpen érdekeltek. S minél többet foglalkoztat valakit az irodalom – főképp pedig a régi magyar irodalom, annál inkább megbizonyosodhat arról, hogy az adott társadalmi, gazdasági, művelődési politikai körülmények milyen lényegbevágóan szabhatják meg az irodalom szüntelenül megújuló arculatát, egész életét. S éppen ezért az irodalmi jelenségek pusztán belső irodalmi tényezőkből rendszerint csak egyoldalúan, nem kielégítően vagy egyáltalán nem értelmezhetők és értékelhetők a valóságot mindinkább megközelíteni kívánó tudományos megismerés számára. Az irodalomtörténeti kutatásnak tehát az immanens és a kívülről ható komponenseket, akár segítik, akár gátolják egymást, kapcsolatuk, összefüggésük egységében kell fölmérnie és vizsgálnia.

Az utóbbi évtizedekben – az akadémiai magyar irodalomtörténeti kézikönyv megjelenése előtt, de talán méginkább annak kiadásával és azt követően – igen mélyrehatóan átalakult általában a magyar – és persze a *régi magyar* irodalomról alkotott egykori kép. A szintézis első két kötete (1964) nemcsak összegezte és átértékelte az addig elért eredményeket, hanem egyszersmind iránymutató is volt. Bizonyosságot tett társadalomtörténet és irodalom szoros összefonódottságáról. Ám szükségszerűen maradtak a megoldatlan vagy félig megoldott kérdések mellett hibái, hiányosságai és tévedései is. A történettudományokban nincsenek – nem is lehetnek – véglegesen lezárt eredmények, hiszen minduntalan merülhetnek föl újabb szempontok, adatok, újabb módszerek, amelyek egyes korábbi nézetet részben vagy egészben megmásíthatnak. A tanulságok levonása, a továbblépés szükséges.

Kérdés most már, milyen általánosítható elvi következtetésekhez vezetnek az eddig elért kutatás tapasztalatai? Irodalom és társadalomtörténet hazai kapcsolataira szorítkozom. Nem tévesztve azonban szem elől azt, hogy a magyar – egyéni vonásait megtartva is – csak része az egyetemes, európai fejlődésnek, s hogy a fejlődés nagyon is egyenlőtlen lehet, nemcsak egyes népek és országok között, hanem ezek határain belül is.

Társadalomtörténet és irodalom rendkívül szövevényes viszonyában – a jelen keretek között – csupán a súlyponti kérdésekre térhetek ki.

Elsősorban a Horváth János által egyébként helyesen kijelölt hármass kategóriát (író–mű–olvasóközönség) szükséges módosítanunk és kiegészítenünk. Egyrészt, mert tartalmi szempontból túl szűknek, másrészt, mint a viszonyhálózat legfontosabb csomópontjai, túl kevésnek bizonyulnak. A történeti folyamatot tekintve, minthogy a szóbeliséget (az oralitást) nem zárhatjuk ki vizsgálódásaink köréből, helyesebb, ha nem „írókról”, hanem tágabb értelemben „szerzők”-ről beszélünk. A „szerző” fogalmába ugyanis belefoglalható mindkét alkotó: az orális rögtönző csakúgy, akár a szövegét írásba rögzítő író. Részben hasonló okoknál fogva a „művek” megjelölés mellett ajánlatos a „szellemények” fogalmának használata is. Az „olvasóközönség” megjelölés szintén túlságosan egyoldalú, s ezért

szerecsébb volna ezt a „befogadó közönség” vagy egyszerűbben a „befogadók” kifejezéssel helyettesíteni.³

Lényeget érintő kérdés ezek után, vajon a „szermény” miként jut el a „befogadó közönséghez”? Ha meggondoljuk ugyanis, hogy a szerző – egészen kivételes esetektől eltekintve – azért alkot, hogy szereménye eljusson ahhoz a közönséghez, amelynek azt szánta, akkor a szerzők, szeremények és befogadók hármás relációjába közbe kell iktatnunk egy negyedik faktort: a *közvetítők*-ét, hiszen a szöveg csak általuk válik hozzáférhetővé a közönség számára. A szerző általában csak az oralitásban szolt közvetlenül a hallgatókhoz. Szerző és közvetítő ekkor még azonos (bár itt sem mindig). Az írásban rögzített irodalmi szöveg terjesztésében az író egyre ritkábban vagy már egyáltalán nincs jelen, a szeremény tehát közvetítőkre szorul.

Ezek nagyjából három csoportba sorolhatók: 1. *előadók*, 2. *megjelenítők*, 3. *sokszorosítók*. Az első két csoport közös sajátága az élőszóbeli közvetítés, s így közönsége hallgató-néző közönség. Előadó esetében az auditív hatás az uralkodóbb (hangsúlyozás, hangszín, szünetek stb.), bár ezt rendszerint vizuális mozzanatok is nyomatékosítják. A megjelenítésben (drámai, színi előadás) már csak szöveg és látvány együttesével ébreszthető föl a mű teljes érvényű funkciója.

Az *előszóban* történő közvetítésnek mindkét fajtája számára az előadások megfelelő alkalmakhoz kötöttek, vagyis társadalmi, irodalmon kívüli viszonyoktól függnék. Nyilván bővebb lehetőségük volt a szóbeli terjesztésre az olyan szereményeknek, amelyeket egyetlen személy adhatott elő (mint pl. nálunk a 16. században a históriás énekek), vagy egy közösség együtt szolaltathatott meg (pl. a gyülekezeti énekek, virágénekek), de jóval korlátozottabb volt a több szereplő közreműködését kívánó drámai művek színrevitele. Különösen nálunk, ahol az udvari, városi és mezővárosi életkörülmények a 16. században csak ritkán engedtek teret éféléknek, részben a politikai-hadi, főleg azonban a szűkös anyagi keretek, sőt nem kismértékben felekezeti tilalmak miatt. Mindeme irodalmon kívüli erő-tényezők igen szembeszökően visszahatottak az említett műnemek, illetve műfajok szabadabb vagy gátak közé szorítottabb fejlődésére.

A szóbeli közvetítés természetes velejárója, hogy a szöveg szinte korlátlan variációkban él. Az előadók vagy a megjelenítők önkénytelenül vagy tudatosan is újabb és újabb változatokat hoznak létre. Bár az oralitásban is működnek tartós hagyományfelhalmozó és őrző energiák, mégpedig alighanem erősebbek, mint azt ma, a memóriánkat kímélő, mindent írásba rögzítő, elmechanizálódott korunkban sejtjük vagy elképzelnünk tudjuk. Am az orális tradícióhoz képest, attól kezdve, hogy az élőszóval, énekekben vagy parlandó stílusban előadott szöveget valamely társadalomban vagy annak egy rétegében kiszorítja az írásba foglalt „irodalmi” alkotás, a szöveg felújítása, élettartama, állandóságának biztosítása merőben új igényt és lehetőségeket támaszt. Sajnos a szóbeliségből az írásbeliségbe való átfeljődésről, a kialakuló irodalmiság átmeneti szakaszáról még nagyon sok a felderítésre, kutatásra, megoldásra váró feladat. Különösen a 15–16. század magyar irodalmának alakulása kérdésében érzem a részletesebb vizsgálatok hiányát (az iskolázás helyi viszonyai udvari, városi és mezővárosi környezetben; szerző és közönsége; írók és mecénások; szerzői jog; orális formulák és irodalmi nyelv; helyi feudális kötöttségek irodalmi tükröződése stb.).

Az írásba rögzített vagy írásban fogant művek az élőszónál térben és időben jóval messzebb ható közvetítőre találtak a *sokszorosítás*ban. A kéziratos másolás és nyomtatás noha még mindig sok hibaforrásnak és szövegváltozatnak lehetett az eredője, mégis, haszna és előnye mérhetetlenül nagyobb volt az irodalmi alkotások megőrzésében és terjesztésében az oralitásénál. A könyvnyomtatás fel-találása pedig egy-egy mű azonos szövegének nagy példányszámban való előállítását is lehetővé tette. Kontinensünk nyugati felében a könyvkiadó-nyomdászok, mint szabad tőkés vállalkozók manufaktúra-szerűen működő tipográfiákat hoztak létre és a nyomdászat egyik központi irodalomszervező,

³ A „befogadó közönség” maga is összetett, többféle, s különböző szempontok szerint rétegezzhető, csoportosítható; pl. a hivatásos bírálót, kritikust aligha lehet a csupán érdeklődésből hallgató vagy olvasó befogadó közönséghez sorolni.

irányító, az olvasást rohamosan kitágító tényezővé nőtt. – Vajon hogy állunk a sokszorosítással a valóság hazai talaján?

Olyan magyar, iskolázott *világi* réteg, amely az anyanyelvű irodalmi élet folyamatosságát biztosíthatta, éppen a mohácsi katasztrófát megelőző félszázadban, a reneszánsz ösztönzésére alakult ki. De a történelmi és politikai katasztrófák sorozata szétzúzta, majd három részre szakította a magyar államot, s az országot szinte két évszázadon át csaknem szakadatlanul hadszíntérré változtatta. Megbomlottak a gazdasági és politikai, sőt az eszmei-vallási összefogó kapcsok is. A művelődésnek igazán jelentős központjai ebben a feudális széthullottságban sehol sem tudtak állandósulni. Csak az elaprózottság bizonyult tartósnak. Az egyre jobban szekularizálódó magyar irodalom így csupán szétszórta a kultúrgócokba (főúri udvarok, városok, mezővárosok) kényszerült. A szekularizációt az előretörő reformáció is segítette, de szigorú és puritán vallásosságával egyszersmind gátat is emelt ellene.

A XVI. század első felében mindenekelőtt számot kell vetnünk azzal, hogy Magyarországon – a sárvári rövid életű műhely kivételével – *nincs* magyar könyvet kiadó nyomda a Hoffgreff–Heltai-féle, 1550-ben alapított tipográfiáig. Az a kb. tizenöt magyar prózai munka, amely addig külföldön (Krakkóban és Bécsben) megjelent,⁴ jórészt nem is olvasmányjellegű kiadvány (tankönyvek, naptárak stb.), egyelőre alig csábította a magyar szerzőket, írókat prózai fordítások vagy eredeti művek alkotására. A külföldi nyomtatás és a költségeket viselő mecénás csak ritka kivételek számára adatott meg. Az írni-olvasni tudók körében sem lehetett még megszokott dolog a könyvolvasás és felolvasás, hiszen a kis példányszámban megjelent néhány magyar könyv vagy kézirat másolat csak egy szűk réteg kezében foroghatott, a közönség nagy tömege pedig amúgy is írástudatlan volt. A nevelés, az ismeretközlés, a meggyőzés legfőbb módja, eszköze tehát az élőszó s a memorizálás maradt.

A magyar művelődés ügye iránt azonban, akár ösztönösen, de most már a világi rétegek sem lehetnek közömbösek. A történelmi, társadalmi, politikai helyzet kényszerítő, szorító hatalma, a humanizmus nyelvi eszmélkedése, a reformáció anyanyelvi propagandája együttesen vált irodalmat kibontakoztató, előrelendítő sodrássá. A közönség széles táborát meghódítani, betűismerők és írástudatlanok számára egyaránt buzdító gondolatokat, új eszméket, ismereteket, meggyőző érveket hirdetni, vigaszt ébreszteni és pezsdítő érzelmeket gyűjtani pedig a gyors siker reményével akkor nálunk csak egyetlen irodalmi forma lehetett hivatott: az *énekvers*. S minthogy a magyar nyelvű irodalomnak éppen e kezdő szakaszában hosszú évtizedekig a világiak körében szinte kizárólag a könnyen megtanulható és tovább adható verses szöveg volt a leghatásosabb eszköz, az is nyilvánvaló, hogy a 16. században azok a műnemek és műfajok kerültek uralomra és népszerűsödtek el, amelyeket énekvers alakjában gyorsan befogadott a közönség. Az elbeszélő prózát és a drámát elsősorban a külső, nem irodalmi, hanem társadalmi-politikai vagy vallási okok szorították háttérbe. Ez a magyarázata annak, hogy nálunk azok a művek is (történelmi elbeszélés, regény, novella, dráma, prédikáció, vitairat, katekizmus stb.), melyek külföldön rendszerint prózában jelentek meg, gyakran az énekvers, a históriás ének köntösét öltötték magukra. Így terebélyesedett a magyar irodalomban szinte mindent magába gyűjtővé, magához alakítóvá ez a műforma.

Közönségnevelő szerepe és jelentősége már csak ezért is páratlanul becses. Utat talált a főrendűektől kezdve az egyszerű mezővárosi lakosságig mindenkire. Ebben volt egyik összefogó, a magyar etnikumot megtartó képessége. S ahogy egyre reménytelenebbül hullott széjjel az ország, foszlott szét állami önállóságra, egyre nagyobb vérvesztéseket szenvedett el népe a hadszíntereken, annál határozottabban, elszántabban aktivizálódott a magyar nyelvű irodalom. Európának ebben a szögletében mindez történelmi szükségszerűség volt. Mátyás után a Jagellók uralmát politikailag ugyan a hanyatlás időszakának tekintik, de kulturális-irodalmi szempontból mégsem minősíthető annak. Az 1530-as évektől kezdve a magyar irodalom föllendülésének éppen az ezt megelőző félszázad lett az előkészítője. A magyar állam szétesése s *ugyanakkor* a magyar irodalom fölemelkedése tehát egyáltalán nem meglepő.

⁴ RMNy I. 13, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 57, 58, 63, 64, 65, 74, 77, 78, 88A

Volt azonban ennek az egyidejűségnek az irodalomban egy messzire kiható következménye. A magyar nyelvű irodalom kényszerűen és tudatosan is szorosan egybefonódott a magyarság létének, fennmaradásának, nemzet és nép életének sorskérdéseivel – sokkal szétválaszthatatlanabban, mint általában más, nyugati nemzeteknél. A török és német, a két malomkő között őrlődő, felmorzsolódó ország és nép végpusztulásának nemcsak víziója, hanem valóságos veszélye ott kísért már Farkas András énekétől kezdve (1538), ahol is azt írja:

Egyfelől verete pogány törökökkel,
Másfelől némettel és ah sok pártolókkal,
Ezzel megmutatá az hatalmas isten,
Hogy ő az bünöknek erős bosszúállója.⁵

Tinódi majd még fenyegetőbben kiáltja oda:

Ti magyarok jobb ha mind egygé léstök,
Mint eddég, egymást ne úgy szeressétök,
Úgy ad isten jó szerencsét tinekötök,
És megszabadítja idegön néptől földetök.

No, ha ebben nem akartok elővenni,
Ennél inkább kezdötök fogyatkozni,
Két fél között mindenestől elveszni...⁶

A végső romlás veszélye nemcsak az urakat, az egész népet sújtja. A népénekké lett *Jeremiádok* is telítve vannak rettegéssel:

Fejedelmek mi közülünk mind elszállának,
És a tanácsadó népek mind elfogyának,
Az köznépek egymás között visszat vonának,
Jegye, hogy majd vége leszen mű országunknak.⁷

Messze földön, szóban és kéziratos másolatokban ismertek voltak már ezek az énekek, még mielőtt az ún. *Hoffgreff-énekeskönyvben* (1556) nyomdafestéket láttak volna.⁸ Gersei Pethő Benedek 1553-ban írja levelében Batthyány Kristófnak: „Kéri kegyelmedet feleségem, hogy az *Jeremiás siralmát* kegyelmed küldje ide, mert az kit küldött vala, elveszett.”⁹ Ritka véletlen őrzött meg egy-egy ilyen irodalmi vonatkozású levélrészletet. Igaz, hogy összegyűjtésükre sem fordítottunk nagy gondot, pedig mű és közönség viszonyának ezek beszédes dokumentumai.

Már az előbb elmondottak is arra világítanak rá, hogy a társadalmi, politikai, vallási, tehát külső, nem irodalmi indítékok voltak az elsődlegesek, amelyek a hazai szerzőket írásra készítették. Irodalmat indító, ébresztő befolyásuk jóval döntőbb volt, mint általában a legtöbb nyugati nemzetnél. Énekszerzőink közül is sokan inkább a jó ügy szolgálata érdekében ragadtak tollat, s nem a tehetségük, költői-művészi készségük ihlette őket. Az énekirodalom legfőképp a közösség gondját-baját, örömét és panaszát szólaftatta meg. Oktató szándékával pedig a közműveltség emelésén fáradozott. S minthogy ez volt elsődleges és hangsúlyozott feladata, az esztétikai kritériumoknak egyelőre kisebb szerep

⁵ RMKT II. 21, 249–252.

⁶ RMKT III. 223, 469–475.

⁷ RMKT VI. 83, 45–48.

⁸ RMNy I. 108. – Lásd még BORSA Gedeon cikkét MKsz 1976. 284.

⁹ TAKÁTS Sándor: Magyar nagyasszonyok. (Bp. é. n.) 267–268.

júthattott. Hogy a nevelő és oktató indíték nem ellenkezik a szórakoztató-mulattató és művészi-esztétikai sajátosságokkal, sőt az utóbbiak fölerősítik az írásmű vonzását és hatékonyságát, – ez részben a reformáció vallásos agitációjának föllazulásával és a humanista eszmék újabb előretörésével kezdett fokozatosan megérelelődni.

Az énekirodalom nálunk nem teremtett elméletet, nem voltak írott szabályai. Valószínűleg sok stiláris és formai elemet örökölt és átvett az orális énekmondás hagyományából, ízléséből, de ugyanakkor el is utasította az eféle szerzeményeket és kifejezetten elhatárolta magát az írástudatlan énekmondóktól.

A históriás énekszerzők gyakorlata és Tinódi *Cronicájának* bevezetője és ajánlása alapján – minthogy ezúttal csak az epikai műfajra támaszkodom – írói újító törekvéseikről, tevékenységük céljáról, alkotói eljárásukról, közönségükhöz való viszonyukról mégis bizonyos szabályszerűségeket állapíthatunk meg.¹⁰ Csak futólag, pontokba foglalva utalok ezekre, hiszen jórészt köztudott jellemzőikről van szó. Egy részük a hallgatókhoz és olvasókhoz intézett bevezetőkben csaknem mindenütt előforduló frázisból, sablonokból származik, de mégsem közömbös, hogy ezekből miket vesznek át és hogyan alakítják azokat saját céljaikhoz.

1. *Cronicáját* Tinódi „minden rendbeli tudós olvasó jámboroknak” ajánlja (tehát osztálykülönbség nélkül, a „községnek” ír).

2. Legfőképp a „magyar vitézöknek lenne tanúság... az pogán ellenségnek mi módon ellene állhassanak és hadakozjanak” (*oktató célzat!*)

3. „... menni szántalan sok csudák, hadak, öldöklések löttének? az krónikában bölcsek azt mind beírták” (az *írott szó bizonyító ereje*). Ezek példáját követi ő is, mert nem hallott senkit, aki most megírná a Magyarországon lett „veszödelmes hadak”-at.

4. „... sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam – az mi keveset írtam, igazat írtam” (legfontosabb kötelessége minden írónak az *igazmondás*).

5. „Ha pedig azt értöm, hogy ez én munkám jónak és kellemetősnek tetszik tinéktök...” (azaz, reméli, hogy énekei *hasznos*, sőt „kellemetős”, tehát a közönségnek tetsző, érdekes, *érzelmeit is megindító* szerzemények). S ez utóbbi kijelentésével már az esztétikai hatást is érinti. Még nyíltabban céloz erre, amikor a királyhoz szóló ajánlásában ezt írja: „... jól tudom az bölcs fejedelmeknek erkölcsöket, hogy minden újságnak írását örömet látják és olvassák. Vagy nyereség vagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség. Tanúbizonyosság erről az tengőr vízébe Éneás társait mint biztatja volt, hogy az ott való nyomorúságok végre emléközetre öröm lészön”. A visszaemlékezés az elszenvedett bajokra vagy kedvverítő eseményekre, legyenek azok régesrég lezajlott vagy a közelmúltban megessett történetek, „újságok”, „csudák”, históriák, „kinek mását ti nem hallottátok”, – mindig emocionális felítettséggű, sajátos lelkiállapotba való fölemelkedés, katartikus erkölcsi-lelki gyönyörűség. A lélek öröme, a szellem gyönyörűsége pedig esztétikai kategória. A históriás énekekben, akár bibliai, akár történeti vagy novellisztikus tárgyúak, az „emlékezzünk”, „mostan emlékezem” minduntalan hangoztatott felszólítása tehát a hallgatóságot vagy az olvasót a köznapok világából kiemelő, szellemi-esztétikai élvezetet nyújtó szférába kívánja helyezni. Tinódi bizonyosságul pedig – s erre külön fel kell figyelniünk – Vergilius *Aeneise* I. énekének 204. sorából: „forsan et haec olim meminisse iuvabit” szöszerinti fordítását idézi magyarul. Ez az egyszerű, ma száraz krónikásnak vélt lantos, akinél csak itt-ott merül fel egy-egy mai szemmel is költői motívum, néhány ihletett szakasz, mégsem lehetett alacsony műveltségű, a humanista képzettségtől távol álló literátus. Istvánfi Pál, a *Voltér és Grizeldisz* szerzője, aki évekig tanult a padovai egyetemen, sem írt külön éneket, amikor magyarra fordította a szót, mint a *Jázon és Medea* szerelmi történetét megverselő Tinódi (1537).¹¹ Mindkettő regényes históriával akarta magával ragadni közönségét. Az oktató célzat alig jelentkezik bennük. Tinódi a

¹⁰ Tinódi *Cronicájából* idézett alábbi sorokat lásd RMKT III. 3–5.

¹¹ Istvánfi Pál: *Voltér és Grizeldisz*. Kiadva: RMKT II. 27–52. – Tinódi Sebestyén: *Jázonról és Médeáról*. Kiadva: RMKT III. 371–381.

bölcsék írásából azt kívánja kiemelni, amiben nem kételkedhetünk; Istvánfi pedig éppen csak figyelmeztet a „kinek talán mását ti nem hallottátok” ámulatba ejtő esemény sorának példázat voltára. Tehát *gyönyörködtetve oktatnak*, s a históriás ének egyre határozottabban ebbe az irányba hajlott. Amit Tinódi elkezdett, azt az 1570-es években legvilágosabban talán a *Fortunátus* szerzője fogalmazta meg:

Fortunátus dolgát én mostan beszélem,
.....
.....

Mulatság okáért erről emlékezem.

Summa szerént írom ezt udvari rendnek,
Kik az új dolognak oly igen örülnek,
Vitézi dolgokról ha ők mit értenek,
Ifjak cselekedni azont igyekeznek.

Jóllehet talámtán szintén ez dologból
Oly bölcs hadakozást ez históriából,
Magoknak nem visznek mostan ez írásból,
De hogy tanuljanak az régi példákból . . .¹²

A következő lépés az *Argirushoz* vezet.¹³ Itt a szerző maga már nem oktat, a mese tanulságának kibontását rábízta a hallgatóra és olvasóra.

A hazai eseményekről tudósító, krónikás énekeken kívül alig akad eredeti téma. Többnyire olvasmányélményekből táplálkoznak, bibliai, antik vagy újabb, külföldön is közkeletű műveket adaptálnak, dolgoznak át. De mindig úgy választják meg vagy aktualizálják tárgyukat, hogy azok a XVI. század magyar valóságával rokon helyzeteket avagy érdekeket tükrözzenek. A főrendű Ráskai Gáspár *Franciskó-históriájában* (1552) pl. Kasszander még azért nézi le Franciskót, mert nem őseitől, nemesi joga örökölte birtokát, hanem királyi adományként kapta (185–188. sor).¹⁴ Enyedi *Gismunda-történetében* a királylány viszont már így fakad ki apja ellen:

Tudós embert soha ne mondj parasztnak
.....
.....

Két eszköze vagyon az nemességnek,
Melyek által részeltetnek mindenek,
Fegyver egyik uta ez tisztességnek,
Szép tudomány második uta ennek.¹⁵

A feudalizmus ellentmondásos világa tárul itt eléink, miként még annyi más históriánkban. S a levont tanulságok, példázatok, tanítások is a korabeli erkölcsi, politikai, vallási problémákhoz kötöttek.

De nemcsak az epikában, hanem lírai megnyilatkozásaikban is olyan lírai szituációkat kifejező alkotásokat szemeltek ki (pl. jeremiádok, zsoltárok), amelyekkel azonosíthatók árnyak és fények közt sodródó napjaik zaklatott világát. Műveikben szorosan összefonódva, együttesen objektiválódik az átélt valóság, az irodalmi élmény, sőt a szájhagyomány is.

¹² RMKT VIII. 338, 5–16.

¹³ Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979. II. 970–1004. (Magyar Remekírók)

¹⁴ RMKT VI. 185–188.

¹⁵ RMKT VIII. 243, 708., 713–716.

6. Végül rátérek arra, hogy miként nyilatkozott Tinódi saját énekszerzői képességéről, s ha szabad ezt a szót használnom: „poétikájáról”. Mert van egy ilyen megjegyzése is a Ferdinándhoz szóló ajánlása elején. Tehetségét ugyan szerényen Isten adományának tulajdonítja, de azért tudatos önértéssel jelenti ki: „Engömet es az ü kegyelmességiből (ti. az Úristen) . . . az többi közt olyan malaszttal, tudománnyal szeretött, hogy külemb-külemb fejedelmeknek, császároknak, királyoknak, hercegöknek hadokat, vijadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön önökbe, szép nótákkal önökleni tudom szörzeni. No, azért felséges és kegyelmes uram! ezt gondolám magamba, hogy ez szegin Magyarországba az pogán terek császár miatt lött sok veszödelmekbe, és az felségöd vitézinek elesésökbe és vitézségökbe, nyereségökbe Cronicába beírnék . . .”. Tinódinak ebből a tekervényesen zsúfolt mondatából kiderül, hogy az ő tudatában még ilyen szétválaszthatatlanul egybetartozik vers és dallam. Együtt születik meg benne „ritmus szerént magyar nyelven” vers és nóta. Nem részletezheti az ajánlásban, hányféle és milyen rímes strófákkal él, noha tudatában van annak, hogy az énekers kiemel a folyó beszéd hétköznapiságából, tetszőbb, ünnepélyesebb hangulatot kelt. Azt sem mondja el, mi módon komponálja dallamait, de büszke a „tudományára”, hogy verseit „szép nótákkal” *együtt saját maga szerzi*. Tudatában van eredetiségének, kezdeményező szerepének, vers és dallam együttesét teremtő művészetének.

Amióta a történetírás fölfedezte őt, mint hiteles, forrásértékű szerzőt, s a zenetörténet a magyar műzene Balassiját ünnepelte benne, az irodalomtörténet is inkább eszerint értékelte; igazi jelentőségének méltatását mintegy átengedve a rokon szaktudományoknak, mivel a költői kompozíció, az esztétika és verselés modernebb mértékével mérve, szövegei önmagukban archaikusnak tetsző szintet képviselnek. S így pusztán „irodalmilag”, zenéjétől, előadásmódjától, közönségétől elvonatkoztatva, énekei a valóságosnál súlytalanabbnak tűnnek.

Nem túlzok, ha úgy vélem, hogy a XVI. századi énekklasszikkal és általában az énekirodalommal bármennyit foglalkozott is a részletkutatás, mégis, mintha alacsonyabb rendű irodalomként, mostohán kezelte volna. Lehet, hogy ebben része volt a nyugati irodalomtörténetírás példájának is, amely a legújabb időkig a magas nívójú irodalomon kívül a tömegekhez szóló műveket alig méltatta figyelemre. A hazai XVI. századi magyar nyelvű irodalom fejlődésének megítélésében azonban más szempontok a mérvadók. Nálunk éppen az énekklasszikk szétágazása, az énekirodalomnak – legalábbis az ún. „szépirodalmi” műfajok területén – szinte egyeduralma, koncentráltabb és sokoldalúbb kutatási igényeket támaszt e jelenséggel kapcsolatban. Énekirodalmunkat a maga egészében érdeme szerint, korabeli összefüggéseinek, társadalmi környezetének helyzetében, mélyreható és messzire világító történeti kisugárzásához méltóan máig sem mértük föl. Nem készült pl. átfogó monográfia líránk alakulásának Mohácsot követő szakaszáról, vagy a históriás ének műfajról, pedig ez XVI. századi epikánk legszelebb áradású, legbővebb termésű ága. Hol van még egy – a gyülekezeti énekeken, vallásos munkákon kívül – olyan műfajunk, amelyből ma több mint 150 sok száz, sőt több ezer soros alkotás maradt volna fenn. Amelyet valóban tömegek hallgattak, másoltak és olvastak. Hiszen ezeknek a históriáknak jó 80%-a a század végéig nyomtatásban is megjelent, s a kapósabbak 3-5 kiadást is megértek.

A hazai irodalmi műveltség terjesztésére 1539-től már a magyarországi nyomdák is egyre fokozottabban bekapcsolódtak. Brassóban Honter rendezte be műhelyét. Egyelőre itt ugyan hosszú ideig latin, görög és német munkák láttak napvilágot, de 1550-től Kolozsvárt Hoffgreff és Heltai már folyamatosan, többségükben magyar könyvekkel jelentkezett s ettől kezdve mind elevebb lett a művek sokszorosításának, közvetítésének ez a módja (a legfontosabb nyomdászok és tipográfiai közül csak néhányra utalok most: Huszár Gél, Magyaróvár 1558; Debrecen 1560; Bornemisza Péter 1573; Bártfa 1577; Nagyszombat 1578; Manlius dunántúli működése 1582-től stb.), hiszen 30 helységben hosszabb-rövidebb ideig működő sajtóról van tudomásunk.¹⁶ – Igaz, hogy a hazai nyomdák a külföldiekhez képest kis házi üzemek és sokféle helyi, hatósági, feudális és felekezeti megkötöttség

¹⁶ RMNy I. 754–765. lap

közt dolgoztak. Jobbára felkutatásra vár még, hogy milyen volt abban a szellemi tulajdon mai fogalmát nem ismerő korban írók, nyomdászok és mecénások jogviszonya. Korántsem lehetett egységesen rendezett: minden városban, udvarban más és más szokások, szabályok, megegyezések szerint járhattak el. A tókeszegény szerzők és többnyire ugyancsak tókeszegény kiadók nem nélkülözhatték a mecénások anyagi támogatását. Legtöbbször csak annak kinyomtatására volt idejük és módjuk, amire a mecénások, egyházi és világi magisztrátusok pénzt, megrendelést vagy engedélyt adtak. Kiadványaikkal is rendszerint csak egy-egy vidéket tudtak ellátni, hiszen a nyomtatványok példányszáma is erősen ingadozott, s ritkán léphette túl a néhány százat.

Igen keveset tudunk a könyvek forgalmazásáról, a könyveket árusítók jogállásáról. Bizonyos, hogy a nyomdászok, könyvkötők műhelyükben maguk adhatták el a kiadványokat, de alkalmazottaik eljártak a vásárokra is. A kereskedők, vagy ahogy Melius nevezte őket: „az áros népek” egyéb portékáik mellett könyveket is árultak. Sőt, amint ismeretes, akadtak újra (mert Mohács előtt Budán már többen is működtek) hivatásos könyvkereskedők is, mint pl. az 1540-es években a bártfai (Dudlig) Kristóf nevű, vagy a század második felében Gallen János, akinek üzlete volt Kassán s engedélyt kapott 1582-ben az erdélyi fejedelemtől, hogy külföldről behozott könyveit egész Erdély területén szabadon forgalomba hozhassa.¹⁷ – Bár a XVII. század első feléből származik (1642) az a debreceni tanácsi határozat, amely az országos vásárok napjait kivéve „az könyvekkel kereskedő idegen komplárok”-at kitiltja a városból, ezzel alighanem a helybeli könyvtárak régi sérelmeit akarta orvosolni s érdekeiket megvédeni.¹⁸

Kétségtelen, hogy a kiadóknak vidéki bizományi hálózatuk is volt. Tudjuk Bornemiszáról, hogy nemcsak felvidéki rokonai, ismerősei, hanem még a pozsonyi alispán emberei is segítettek neki, hogy túladhasson vaskos postillán. Még érdekesebb egy 1576-ból való adat, amely szerint Debreceni János, (nagy)károlyi plébános, aki úgy látszik rendszeresen vállalt kiadványokat bizományosként eladásra, készletéből 9 mű 308 példányának bekötésével bízta meg a debreceni kompaktort.¹⁹ A 9 munka között egy Melanchton, egy Melius művet, két tankönyvet és 5 históriás éneket találunk. A példányok 2/3-ad része történeti tárgyú ének (Nagybáncsai, Göröcsöni, Temesvári István, Ilosvai stb.). S ami szintén figyelemre méltó, a kiadványok nem kizárólag a debreceni nyomda termékei, van kolozsvári is közöttük. A (nagy)károlyi plébános tehát nem csak egy műhellyel állhatott kapcsolatban. A históriás énekek nagy példányszáma pedig kelendőségüket bizonyítja.

Sajnos, a vásárlóközönségről is csak gyér adataink vannak: néhány hagyatéki leltár, könyvtári jegyzék gyakran igen hiányos, a munkák azonosítására nehézkesen használható lajstroma. Az archívumok és könyvtárak ugyan rejthetnek még jó néhány adalékot szerzőkről, művekről, nyomdákról, olvasmányokról és olvasókról, s bár ezek föl kutatására történtek kísérletek, de ahhoz, hogy ismereteinket ezen a téren alaposabban kibővítsük, még kitartó fáradozásra lesz szükségünk. Pedig mennyi tanulsággal járhat egy-egy olyan levél, mint aminőt a literátus Sali Ferenc 1577. június 7-én írt

¹⁷ A budai könyvkereskedőkről FITZ József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959. 160–203. – Kristóf bártfai könyvkereskedőt Batizi András említi Katekizmusának bevezetőjében (RMNy I. 57. és 88A). – Gallen János számára kiállított engedélyt Erneyi József tette közzé (MKsz 1928. 85–86); kassai könyvraktárának hagyatékai leltárát KEMÉNY Lajos közölte (MKsz 1895. 310–320).

¹⁸ BENDA Kálmán – IRINYI Károly: A négy száz éves debreceni nyomda. Bp. 1961. 43.

¹⁹ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp. 1928. XII. köt. 23–24. – Göröcsöni: Mátyás históriája (RMNy I. 297.) 67 péld. – Melius: Apokalipszis-kommentár (RMNy I. 259.) 25 péld. – Historia de Turcarum profligatione per Italos in mari (talán Valkai: Hariadenus és Károly császár hadáról szóló énekekkel azonos, RMNy I. 327.) 30 péld. – Nagybáncsai: Hunyadi históriája (RMNy I. 342.) 52 péld. – Temesvári István: A kenyérmezei viadalról (RMNy I. 326.) 14 péld. – Westhimer: Libellus troporum (RMNy I. 187.) 70 péld. – Molnár Gergely: Grammatica (RMNy I. 136.), de lehet más későbbi, ma ismeretlen kiadás is, 21 péld. – Ilosvai: Nagy Sándor históriája (RMNy I. 339.) 28 péld. – Melanchton: Corpus doctrinae (?) 1 péld.

Diósgyőr várából gazdája fiának, Martonfalvai Lászlónak – alighanem Pápára.²⁰ E levélben azt olvashatjuk: „... kegyelmed írt vala nem régente egy levelet, mely levélben írta volt kegyelmed, hogy az Mátyás király krónikáját megírnájok kegyelmednek. Én örömet kész volnék hozzá, de ím uram atyád hozatott Döbröcömből egy nyomtatott krónikát, ki mint végig megvayon, nyomtatván szépen örege. Én ahhoz képest nem kezdem írnyá kegyelmednek, mert ha az úristen kiviszen bennünket, hiszem, hogy az sem lesz senkié egyébé, hanem kegyelmedé”.

Nincs most módom arra, hogy e levél által fölvetett valamennyi problémára kitérjek. Csupán arra, hogy Martonfalvai László apja Debrecenben vásárolhatott egy krónikát, amelyben Mátyás király története „mind végig megvayon”, méghozzá „nyomtatván szépen örege”. Feltűnő: Sali Ferenc kiemeli, hogy Mátyás históriája „mind végig megvayon”, amiből arra következtethetünk: ismertek olyan változatot, amely nem volt teljes. Ilyen a Heltai által 1565-ben kiadott Bonfini-kötet, mely a IV. decas 6. könyvével (Bécs elfoglalása) végződött és az ebből készült Göröcsöni-féle ének, amely szintén Bécs elfoglalásával zárult.²¹ Ez utóbbit előbb 1575-ben Hosvai egészítette ki, de éneke csak kéziratos másolatban maradt fenn.²² Majd 1576-ban Bogáti Fazekas Miklós is versekbe foglalta a befejező részt, s 1577-ben Göröcsöni és Bogáti munkája már együtt jelent meg Kolozsvárt negyedréti alakban: *Históriás ének az felséges Mátyás királynak . . . viselt dolgairól . . . végre az ő ez világból való kimúlásáról* – közös címlappal.²³ A hiánytalan Mátyás-történet tehát – ha a Göröcsöni–Bogáti-kiadvány 1577 májusáig már piacra került – három változatban volt Martonfalvai számára nyomtatásban hozzáférhető: Zsámboki 1568. évi bázeli kiadásában, Heltai 1575. évi *Magyar Krónikájában* és Göröcsöni–Bogáti históriás énekében.²⁴ A három közül a két előbbi (Zsámboki latin-, ill. Heltai magyar nyelvű kötete) került ki nagy fólió alakban, azaz „nyomtatván szépen örege” a sajtó alól. – Vajon melyiket hozatta meg Debrecenből Martonfalvai, azt csak találgathatjuk. Mégis inkább Heltai *Magyar Krónikájára* gondolok, mert a levél is „krónikát” említ – bár ez nem perdöntő bizonyíték. Annyi azonban kétségtelen, hogy aki hozzájuthatott és pénze is volt rá, az nyomtatott könyvet vásárolt, és nem másolgattatta az őt érdeklő műveket. A kéziratos másolatban való terjesztés persze nálunk még századokon át tovább élt, és fontos eszköze maradt az irodalmi művek publicitásának; egyfelől mert a kis példányszámban nyomtatott munkák nehezen voltak hozzáférhetőek, és az áruk sem volt éppen olcsó, másfelől számos mű nem is látott nyomdafestéket, s csak kéziratban került a nyilvánosság elé.

Noha szerzők, művek, közvetítők és befogadók kapcsolatát a XVI. században sok hazai feudális társadalmi-politikai tényező korlátozta, az irodalmi életnek – kezdetleges módon és megtorpanásokkal ugyan – mégis bizonyos szervezeti formái többfelé fölsejlenek. A szerzők mindinkább megismerkednek egymással és számon tartják munkásságukat. A hazai iskolában vagy a külföldi egyetemeken együtt tanulók később is kapcsolatban maradnak, sőt külföldi társaikkal, tanáraikkal is leveleznek. S ezeknek az értelmiségieknek a köre a XVI. század folyamán fokozatosan bővül, szélesedik. Ha az ország összlakosságához viszonyítva nincsenek is még túl sokan, de már íróknak és irodalmi műveknek megszakítatlan, szerteágazó láncolatáról beszélhetünk. Sőt, feltűnnek írók–szerzők együttműködésének a nyomai is, pl. Honter brassói vonzása, Kolozsvárt Heltai biblia-fordító köre, amellyel érintkezésbe lépnek a tolnai iskola tanárai, vagy Huszár Gál – Sztárai – Szegedi Kis István – Melius –

²⁰Közzé tette ECKHARDT Sándor (MKsz 1944. 54–55.). A levél egyéb irodalomtörténeti vonatkozásaival más alkalommal kívánok foglalkozni. Annyit azonban máris sikerült megállapítanom, hogy Martonfalvai László könyvvásárló apja nem más, mint a Török-család bizalmi embere, az Emlékirat szerző Martonfalvai Imre (1510–1591).

²¹RMNy I. 209. és 297.

²²LÉVAY Edit: Hosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról. ItK 1978. 647–673.

²³RMNy I. 384 és 387. – Szövegük kiadva: Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979. II. 5–98. és 253–325. (Magyar Remekírók)

²⁴Bonfini bázeli kiadásának (RMK III. 570.) szövege kiadva: BSMRAe Lipsiae – Budapest, 1936–1976. I–IV. (Öt kötetben). – Heltai Gáspár: Magyar Krónika (RMNy I. 209.). Faksimile kiadása: BHA VIII.

Bornemisza Péter – Dávid Ferenc és még sok másnak a környezete. Általában azokban a városokban, mezővárosokban találkozunk ilyenekkel, ahol nyomdák, kiváló iskolák több „értelmiségit” tömörítnek (mint pl. Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Debrecen, Kassa, Nagyszombat, Bártfa stb.). Helyenként *írói csoportok* kialakulását figyelhetjük meg, s nemcsak felekezeti együvértartozásuk vagy szembenállásuk szerint, hanem a humanizmus szuprakonfessionális szelleme alapján is, mint pl. a pozsonyi vagy az erdélyi humanisták együttesében. Ezek a XVI. század második felében nemcsak egymással, hanem Európa szinte valamennyi neves humanistájával érintkezést tartanak fenn, s munkásságukban támogatják, segítik és ha kell, bírálják egymást. Mind e jelenségek már az *eszmei irányzatok* differenciálódásához vezetnek el.

De hasonlóképp szövődnek irodalmi góccok egyes udvarok környezetében, pl. a Perényiek, Nádasdyak, Balassiak, Dobók, Homonnaiak, Batthyányak, Telegdiak, Báthoryak, Kendiek és más családok birtokain. Balassi körül hajlandók vagyunk már-már a „magyar Pléiade” fiait emlegetni, s itt-ott megjelennek mellettük szerzeményeikkel az udvari elit hölgy-tagjai is, amint ezt Telegdi Kata verses levele s más asszonyok versei tanúsítják.

Ha az imént irányzatok keletkezésére utaltam, most hozzátehetném, hogy mind a latin, mind a magyar nyelvű irodalmunkban különböző *műfaji és stílusáramlatok* is feltűnnek, s ezek elemzésével továbbra is intenzíven foglalkoznunk kell.

Az említett góccok behálózták az egész országot, sőt egy ideig átnyúltak még a hódoltság területére is. Az összekötő szálak azonban sokszor lazák és meg is szakadhattak. A feudális gazdasági keretek, a politikai-felekezeti-területi megosztottság következtében az irodalmi művek hatása csak szűkebb területen, regionálisan érvényesülhetett. Ritkán és kevés példányban juthatott el egy-egy kiadvány az ország egyik végéből a másikba. Érthető tehát, ha Manlius Nyugat-Dunántúlon változatlanul újramnyomatott egy sereg debreceni és kolozsvári könyvet és füzetet. Vagy hogy egyazon évben, illetve szorosán egymásután két helyen is megjelent némi szövegváltozattal, de lényegileg ugyanaz a mű. A nyomdász-kiadók többnyire nem is tudtak egymás készülő kiadványairól, de még ha hírük volt is róluk, akkor sem igen zavarta őket, ha azonos műveket vetettek piacra, hiszen mindegyiknek megvolt a saját körzetében a maga vásárló közönsége (pl. Valkai *Bánk bánját*, 1574-ben; Huszti Péter *Aeneisét*, 1582-ben; Laskai János *Aesopus életrajzát* 1592-ben egyszerre adták ki két helyen).²⁵

A XVI. század hazai irodalmáról valamelyest is teljes, átfogó képet nehezen szerezhetett magának egy korabeli magyar polihisztor. Az érdeklődő közönség pedig jószerivel csak arról tudott, amiről alkalmyszerűen értesült és nyomtatásban vagy másolatban véletlenül hozzájutott. Többségének tájékozottsága inkább esetleges és szűk körű, főként arra terjedt ki, amit hasznosnak, hivatása szempontjából nélkülözhetetlennek érzett. Számosan voltak azonban olyanok is, akik tehetségükhöz mérten már gyűjtöttek, vásároltak vagy másoltatták a könyveket. S nemcsak hazai műveket, hanem külföldi kiadványokat is beszereztek. Akadtak köztük rendszeres gyűjtők is, akik főleg bécsi megbízottjuk útján gyarapították könyvtárukat (pl. Batthyány Boldizsár stb.).²⁶ Az idegenben járó követek, diákok, kereskedők sokszor tekintélyes mennyiségű külföldi könyvvel tértek haza. Sajnos, a magán, egyházi és iskolai gyűjteményekről még mindig igen hézagosak az ismereteink. A hazai kiadványok, művek vásárlóinak, másolatóinak megoszlásáról, rétegződéséről ugyancsak kevés adat áll rendelkezésünkre. Kétségtelen, hogy az itthon nyomtatott magyar nyelvű munkák száma túlszárnyalta a latin szerzeményekét, s mind a magyar, mind a latin könyvek lassabban vagy gyorsabban, megtalálták olvasóikat. Tekintettel a latinul gyengébben vagy egyáltalán nem tudó közönségre – idesorolva az olvasó nők sokasodó számát is – kelendőbbek mégis a magyar nyelvűek lehettek.

²⁵ Valkai: *Bánk bán*. Debrecen, 1574 (RMNy I. 349); Kolozsvár (RMNy I. 351). – Huszti Péter: *Aeneis*. Bártfa, 1582. (RMNy I. 499.); Debrecen (RMNy I. 509). – Laskai János: *Aesopus életrajza*. Debrecen, 1592. (RMNy I. 681); Monyorókerék (RMNy I. 695.)

²⁶ BARLAY Ö. Szabolcs: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis. MKsz 1979. 231–251.

A XVI. században a magyar nyelv gyors irodalmi térhódítása, a társadalom minden rétegéből felszaporodó szerzők és műveik növekvő mennyisége, a század utolsó negyedétől már bizonyos *irodalmi folytonosság tudatát* ébreszti az írókban. A sarjadozó magyar irodalmi hagyomány részeseinek, folytatóinak, fejlesztőinek tekintik magukat. Számon tartják, hogy mi történt előttük vagy körülöttük a magyar irodalomban. Vannak, akik csak egy-egy ágát, részét tekintik át (Ujfalvi Imre, Szenci Molnár), de az éles szemű tehetségek messzebbre látnak.²⁷

Balassi szinte a hazai irodalom egész horizontját átfogja, amikor a *Szép magyar komédiáiban* így ír: „Tudom, mit itt mondanak az szapora szívüek ellenem, hogy nem szerelem dolgáru, hanem másrul kellett volna elmélkednem . . . Kiknek azt felelem, hogy históriát nem írhattam, mert egyik az: vagyon, ki írja, másik az penig, hogy talám énnékem arra nem volna annyi mivoltom is; szent írást sem, mert arrul is mind két felől eleget írának s írnak is, hanem olyat kellett előhoznom, ki, az mint elsöben is megmondám, az szomoróknak is örömet s víg kedvet hozna.”²⁸

Mestere nyomdokain Rimay még tovább halad az irodalmi eszmélkedésben.²⁹

Ez a tudatosság még csak kevesekben él; zsenge hajtás, mely a nyomasztó sorsú magyar történelem talaján fokozatosan, századok múlva, a felvilágosodással terebélyesedik lombos fává, de hajszályökerei legalábbis a XVI. századig nyúlnak vissza.

*

Az irodalomtörténetírás sokféle módszerrel él, s ezek bármelyike szükséges és hasznos is.³⁰ Fölsimerte, hogy *szerzők, művek, közvetítők és befogadók kölcsönhatásának* akár szinkron, akár diakron vizsgálatában a szorosabban irodalmi értékű és érdekű emlékek mellett nem nélkülözheti a csak dokumentum jellegű forrásanyag (misszilesek, oklevelek, adminisztratív iratok, jegyzőkönyvek stb.) gyűjtését és *irodalomtörténeti szempontú feldolgozását* sem. Ezt azonban mindeddig kevésé aknázza ki és szélesebb körű feltárásához csak újabbban fogott hozzá. Pedig az irodalmi fejlődés társadalmi indítékainak meglátásához jórészt emezekből emérhetjük a legfontosabb adatokat.

Az elsődleges társadalomtörténeti mozgatók szerves, szétválaszthatatlan egybekapcsolódása az irodalomkutatás négyes viszonyrendszerével (szerzők – szerzemények – közvetítők – befogadók) a történeti látószög helyes kitágítását és perspektivikus elmélyítését jelenti. Elsősorban az irodalomtörténet struktúrájában, anyaga elrendezésében és értelmezésében hozhat változást, hiszen *meghatározója* az egymást követő periódusokban az irodalom egész fejlődésvonalának, s ezen belül az egyes műnemek, műfajok és műformák egyenetlen mozgásának is. Szaktudományunkat éppen a társadalomtörténeti és irodalmi jelenségek kölcsönhatásának együttes vizsgálata és értelmezése vezetheti sikeresen tovább.

²⁷SCHULEK Tibor: Az első magyar bibliográfiáról. ItK 1957. 372–375. – KLANICZAY Tibor: Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152–169. – Szenci Molnár Albert zoltárfordításaihoz (RMK I. 407.) írt előszava (Herborn, 1607) kiadva: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 49–59.

²⁸Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979. I. 197–198. (Magyar Remekírók) – „. . . Históriait nem írhattam, mert egyik az: vagyon ki írja. . .” Célzás arra, hogy akkoriban (1588–1589) Rudolf király hivatalos magyarországi udvari történetírója Brutus Mihály volt. – „. . . talám énnékem arra nem volna annyi mivoltom is. . .” E kijelentéssel Balassi azt jelzi, hogy öneki nem volt módja az udvar diplomáciai tevékenységét közelebbről megismernie és a kormányzati, ügyviteli levelezésbe, iratokba betekintést nyernie. – „. . . szent írást sem. . .”, azaz teológiai fejtegetést, vitairatot sem akart írni, „mert arrul is mindkét felől”, protestáns és katolikus oldalról „eleget írának és írnak is. . .” Olyan műfajt vett tehát elő, amely mulatságot és vígasságot kelt, hogy „könnyebbítene azt az nagy terhet és gondot, mely az emberekre szállott. . .”

²⁹Lásd Balassi Bálint verseinek Rimay által tervezett kiadása előszavát. Rimay János összes művei. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 39–43.

³⁰Pi. filológiai, poétikai, retorikai, stilisztikai, műelemző, összehasonlító, statisztikai, szociográfiai stb. megközelítéssel. Sőt más szaktudományok eredményeire is szívesen támaszkodik.

LITTÉRATURE ET HISTOIRE SOCIALE

En Hongrie, c'est János Horváth (1878-1961) qui a développé un système autonome de l'histoire littéraire. Il n'était pas marxiste, il n'avait rien à faire au courant de l'histoire des idées (Geistesgeschichte) non plus, c'était surtout la branche française du positivisme à laquelle il était lié en maintes relations. En vérité, il ne s'attachait à aucun d'eux: il était, à lui seul, le systématisateur autonome de la littérature. Il considérait comme base de son système la relation des écrivains - des oeuvres - des lecteurs. Ce modèle d'investigation - quoiqu'indispensable, aujourd'hui aussi, comme point de repère - est indubitablement restreint et défectueux. Et cela parce que la relation, l'action réciproque des écrivains - des oeuvres - des lecteurs est en réalité un processus se réalisant dans le mouvement de la société, c'est-à-dire, elle en fait partie. Donc, si nous examinons le mouvement intérieur du système de relation de János Horváth, il est évident pour nous que les causes de celui-là ne peuvent pas se déduire exclusivement des facteurs littéraires. Les causes véritables sont déterminées par le processus objectif de la dialectique de la société. Ce n'est que dans cette corrélation que le système de relation de János Horváth peut être employé d'une manière convenable et utile. La recherche de l'histoire littéraire doit donc envisager les composants immanents (littéraires) et extérieurs (économiques, sociaux etc.) qu'ils aident ou qu'ils entravent les uns les autres dans l'unité de leur interdépendance. Pour ce but, il est nécessaire, tout d'abord, de modifier et compléter les trois catégories de János Horváth (écrivains - oeuvres - lecteurs). D'une part, parce que nous ne pouvons pas omettre l'examen de l'oralité, il est donc plus juste de parler d'"auteurs" au lieu d'"écrivains", de "compositions" à côté d'"oeuvres" et de "récepteurs" au lieu de "lecteurs". D'autre part, il y a une question essentielle: comment la composition peut arriver au récepteur? Si nous prenons en considération que, à l'exception de l'improvisateur oral, l'oeuvre ne peut arriver au récepteur qu'à l'aide d'un facteur nouveau, le "médiateur", dans ce cas-là, le système de relation doit être élargi en une relation quadruple: auteurs compositions - médiateurs - récepteurs. Le rôle très spécial et considérable des trois grands groupes de médiateurs (acteurs - représentants - multiplicateurs) ne peut pas être omis dans ce système.

Étant donné que l'autonomie de la vie de la littérature n'est que relative et elle n'est pas indépendante du mouvement historique de la réalité économique, sociale, culturelle, politique etc. qui est liée à une époque et à un lieu donné, ce sont précisément ces formes non-littéraires qui déterminent, d'une manière décisive, l'évolution plus libre ou plus limitée des genres (lyre, épopée, drame) et des formes (poésie, prose), le choix des thèmes, toute la physionomie de la littérature. - Par la suite, l'auteur tâche de démontrer, comment la poésie chantée est devenue, dans la littérature hongroise du XVIe siècle, avant tout grâce à des circonstances d'histoire sociale, la forme prépondérante, et cela non seulement dans la poésie lyrique, mais dans l'épique aussi, et comment les facteurs extra-littéraires ont relégué au second plan la prose et le drame. De même, c'était la conséquence de la situation historique qu'à partir de sa première période de floraison au XVIe siècle, la littérature hongroise était étroitement liée avec les problèmes de la subsistance et de l'existence de la nation - beaucoup plus immédiatement que chez les autres nations, notamment occidentales.

SZÓRAKOZTATÓ OLVASMÁNY ÉS KÖZÖNSÉGE
A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Miben gyönyörködött a XVI. századi magyar olvasó? Milyen szövegeket élvezett, milyen olvasmány jelentett számára élményt? És mit írt az író esztétikai örömmel és örömet nyújtva? (Olvasmányról szólván, érdeklődésünk ezúttal elsősorban az 1530 utáni, nyomtatott, magyar nyelvű munkákra irányul.)

Kíséreljük meg szétválasztani a már akkor is, az egykorú kortársak szerint is hasznos, célszerű, tanító, hitbuzgalmi; egyszóval az ismereteket terjesztő irodalmat a szórakoztató olvasmánytól.

Kezdjük azzal, hogy a *szórakoztató* és az *olvasmány* szavakat a XVI. századi olvasó nem ismerte. Azért kerültek mégis az előadás címébe, hogy mondandónkat a szó mai értelmében határolhassuk körül.

A szórakoztató XIX. századi szó, az olvasmány pedig XVIII. századbeli.

Dehát akkor mi helyettesítette, volt-e egyáltalán ennek megfelelő kifejezés, vagy csupán mi igyekszünk azt a hajdanvaló *pius lector*-ra erőltetni?

Pesti Gábor 1536-ban Bécsben kiadott ezópusi fabuláinak latin előszavában találkozunk az alábbi mondattal:

„Ezek nem csupán hihetetlen gyönyörűséggel töltik el a halandók lelkét, hanem a tisztességes és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a bölcselők szigorú tanaikkal, mert gyönyörűséges mivoltukkal áthatják az emberek lelkét.”

Vizsgáljuk meg tüzetesebben e mondat két részletét:

„... que non solum incredibili quadam voluptate animos mortalium afficiunt”; ... „cum summa iocunditate in animos hominum penetrant”.

Tehát: incredibilis voluptas; és: summa iocunditas.

A voluptas a XVI. század végi Calepinus szótárkiadás szerint gyönyörűséget jelent, méghozzá szellemi-lelki gyönyörűséget, mert a szóhoz fűzött példamondatok Cicero és Ovidius idézetek.

Eszerint Pesti Gábor a szó legszabályosabb értelmében, Cicerót és a kor humanista szóhasználatát követve írta le a voluptas szót, s ezen esztétikai gyönyört értett.

A iocunditas is gyönyörűséget jelent, a szó előbbi értelmében; Pesti Gábor nyilván nem akart a szóismétlés vétkébe esni. Mi fordíthatnánk újabkori módon is: kellemesség, kedvesség, báj; de ragaszkodjunk inkább a XVI. században használt szóhoz.

Pesti Gábor tehát azzal a szándékkal nyújtotta át az ezópusi mesék magyar szövegét az olvasónak, hogy esztétikai örömet okozzon, mely öröm, a bölcselők tanulmányozásánál (Pesti különválasztja a tudományt a művészettől, jelezve, hogy ő most az utóbbit műveli!) is alkalmasabb; éppen az olvasóban keletkezett gyönyörérzet hatására, tisztességes és hasznos cselekvésre ösztönözni „*a befogadót*”, ahogy azt divatos mai szóval mondanánk.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy Pesti Gábor számára az általa nyújtott műélvezet, adott esetben a mesék olvasásában való gyönyörködés, magasabb fokú szellemi tevékenység, mint a pusztán ismeret-szerzés, vagy mint tudományos munkák tanulmányozása, tehát mint a közvetlenül hasznos vagy annak tartott irodalommal foglalkozás.

Következésképp az esztétikai norma már 1536-ban világos. Legalábbis az anyanyelven író humanista számára.

De ugyanilyen világos-e a reformáció anyanyelven író hívei számára?

Úgy tűnik, mintha ők a hasznosságot a műélvezet fölé emelnék. Lásd erre vonatkozólag Heltai meséinek gyakorta idézett mentegetőző előszavát, s lásd a közhasznú vallásos-hitbuzgalmi irodalom korabeli özönét.

Úgy tűnik. De talán mégis így; inkább talán mintha eként gondolkoznának: bár az esztétikai gyönyörűség magasabbrendű, a közhasznú (vallásos) ismeretterjesztésnél, a célszerűség mégis azt parancsolja, hogy az igaz keresztény hit általános és végleges elterjedéséig annak kell mindenáron elsőbbséget biztosítani. Tehát időlegesen, s egy adott cél érdekében.

Lássunk bizonyítékokat.

Blasius Eberus tipográfus így köszönti 1573-as magyar nyelvű Ponciánusának latin előszavában Salm gróf főkapitányt, kinek költségén s kinek lakodalmára ez a novellagyűjtemény megjelent:

In rebus ardinis, et consiliis necessariis sollicitudo perpetus non semper constat, nisi relaxatione quada et suavi intermissione temperetur.

„A szakadatlan foglalatzkodás ki nem bírható, ha némi pihenővel és kellemes szünettel nem enyhítjük . . .”

Lényegében tehát Eberus mester is ugyanazt mondja, amit 37 évvel korábban Pesti Gábor, bár a *voluptas* szót itt *relaxatio* helyettesíti.

A kiadó további eszmefuttatása nem hagy kétséget afelől, hogy ő a *Poncianus* magyar nyelvre ültetett változatának kinyomtatásával kulturális küldetést teljesít. Az se közömbös, hogy ez a bécsi magyar Ponciánus, mint más helyen kimutattam, s ezért ezúttal nem részletezem, Bornemisza Péter közeli környezetében keletkezett; mind Salm gróf, mind felesége – a mű lakodalmukra készült jegyajándékként –, Bornemisza patrónusa volt. A reformáció néha egyenest zordonan elkötelezett híve nem tűrt volna maga körül elveitől idegen művet, ha nem méltányolja maga is az olvasás gyönyörűségének magas esztétikumát.

De mielőtt Bornemisza írói fölfogására térnénk, szenteljünk némi figyelmet a gyönyörködésről vallott bölcséleti-esztétikai tanoknak. Azért szükséges erre röviden kitérnünk, mert napjaink közfelfogása minden műbecset megtagadni látszik a „pusztán” szórákoztató vagy XVI. századi szóhasználatlalt: *gyönyörűséget keltő* irodalomtól, tömegfogyasztási, élvezeti árucikknek bélyegezve azt.

Tény viszont, hogy az esztétikai nézetek erre vonatkozólag a XVI. századi elméleti megfogalmazások óta párhuzamosan két sínen haladnak. Egyik a hasznosság és a esztétikum, *szépség* és célszerűség együttes jelenlétét alapfeltételül tekintő fölfogás, melynek legismertebb definícióját Petőfi adta *A XIX. század költői* című versében; másik a gyönyörködtetést mint olyant jelöli fő elvül, hiszen a gyönyörködtetés önmagában is nemesít, s azt, aki szórákozik egy művön, mintegy fölemeli, kiműveli.

Úgy tűnik, hogy a XVI. századi magyar költők ez utóbbi nézetet vallották. E tanítás legfőbb megfogalmazója Lodovico Castelvetro, akit a sok olasz esztéta közül leginkább ismerhettek nálunk, lévén a lutheri és calvini tanok híve, s mint ilyen 1557-ben emigrált olasz hazájából, hogy az arisztotelészi poétika, mint ő maga nevezte, „vulgarizált” elméletét Miksa császárnak és királynak ajánlva 1570-ben Bécsben (majd másodszer 1576-ban Baselban) közre bocsássa.

Castelvetro így fogalmaz:

„A költészet egyedül csak a gyönyörködtetésre és felüdülésre találták fel, hogy gyönyörködtesse és felüdítse a műveletlen tömeg, a köznép lelkét . . . (ezért) olyan dolgokat kell tárgyal választania, melyeket a köznép meg tud érteni, és amelyek megértve elszórákoztatják őt . . .”¹

S hogy ne higyjük, mindez egy kőbor olasz humanista elszigetelt nézete, vessünk egy futó pillantást a későbbi korok jeles esztétáinak nyilatkozataira:

¹ BENEDEK Nándor fordítása „Az olasz reneszánsz irodalomelmélete” c. kötetből, Bp., 1970. 295.

Friedrich Schiller fejtegeti *Über den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen* című 1792-es tanulmányában, hogy a szépművészetek feladata: gyönyörűséget okozni, mulattatni, s ezáltal boldogítani. „*Vergnügen auszuspenden und Glückliche zu machen.*” „*Die Kunst allein gewehrt uns Genüsse. die . . . durch keine Reue erkauf't werden.*” „Egyedül a művészet részesít oly élvezetekben, melyeket nem kell megbánnunk.” A pusztá erkölcsi tanítás nem egy középszerű munkát hozott már létre, írja Schiller; míg viszont a gyönyör, a mulatság erkölcsileg jobbit – *sittlich verbessert.*²

Azt a klasszikusoktól származó tanítást tehát, melyet Pesti Gábor is hirdetett, még Schiller is magáénak vallotta.

Nem pusztán a kuriózum kedvéért érdemes idéznünk a jeles Alexander Bernát szavait, aki egy 1903-as tanulmányában Eberus Balázssal csaknem szó szerint azonosan fogalmaz:

„Ha egy kedvelt íróm új munkájának olvasásához fogok, mily jóleső érzéssel készülök rá, helyezkedem el, szellemem felüdítését várom.”³

Ez a kurta kitérő ezúttal természetesen nem személyes állásfoglalás e fontos esztétikai kérdésben, csupán annak bizonyítása, hogy a gyönyörködtetés, a mulattatás, ha úgy tetszik szórakoztatás a reneszánsz kortól mint láttuk, századunk elejéig a legmagasabb fokú műélvezetnek számított.

De ha Pesti Gábor és Eberus Balázs és mint látni fogjuk, mások is így vélekedtek a XVI. századi Magyarországon, akkor kétségtelen, hogy már maguk a kortársak is a gyönyörködtetést tartották igazán irodalomnak, igazán művészetnek.

Ez viszont feljogosít bennünket, kései utódokat arra, hogy lassanként végre felmérve, számba véve s elrendezve a magyar reneszánsz irodalom, a ránk maradt nyomtatványok és kéziratok állagát, szétválasszuk a közhasznú írásbeliséget a kortársak szerint is művészetnek tartott irodalomtól.

S most térjünk vissza Bornemiszához. Lássuk, hogy az *Elektra* és az *Órdögi Kisirtetek* annyi ellentmondás közt vergődő s alkotó szerzője hogyan választotta szét fokozatosan *ön maga életművén belül is* e két fogalmat.

Mikor a prédikációk nyomtatásába fog, a nagyszombati tanácshoz címzett pénzt kérő levelében a közhasznú, tanító írásbeliség mellett tör lándzsát:

„Írtam én is egy postillát, kibe az szokott evangéliumokat nagy büen és oly nyilván megmagyaráztam, hogy akármel falubeli parasztság is könnyen megértheti, kit ezért is mieltem, hogy csak egy gyermek olvasására is sokan tanulhassanak.”⁴

Ebben a nyilatkozatban az is figyelemre méltó, hogy Bornemisza már arra számít: minden családban, „*akármel faluban*” akad legalább egy olvasni tudó gyermek, aki a család tagjainak felolvashat.

Különben az általános olvasni tudás feltételezése a későbbiekben is egyértelmű Bornemiszánál; példa:

„Kit kevesenként az honn lakó gazdák olvassanak meg.”⁵

Kétségtelen, hogy Bornemisza jól ismerte a maga lelkipásztori és superintendensi, nem kicsiny területét; ezért elfogadhatjuk nyilatkozatát és tudomásul vehetjük, hogy a XVI. század utolsó harmadában Magyarországon általánosan elterjedt volt az olvasni tudás.

Bornemisza prédikációs kötetei sorra szépen meg is jelennek, 1573-ban a már 1569. szeptemberben késznek beharangozott első kötet, és így a többi, egészen az 1578 pünkösdjén kiadott negyedik kötetig, melynek kellős közepén, az 525. lapon, az alázatosságról és a kevélységről szóló prédikáció első sorában ez olvasható:

„*Ezeket nem prédikáció gyanánt írom, hanem olvasó tanúság gyanánt, mindazáltal prédikációnak nevezem. Első prédikációkban mint egy tanuló mulatságért szép históriákat és lött dolgokat beszélgetek . . . Mindjárt azután, ugyanazon mulatságért, előszámlálok . . .*” stb.

² Friedrich SCHILLER: *Aesthetische Schriften*. Leipzig é. n. 33–35.

³ Alexander BERNÁT: *A művészet*. Bp., 1969. 202.

⁴ Először közölte SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*, Bp.–Győr–Sopron 1939. 364.

⁵ P. IV. 525.

Ettől kezdve Bornemisza az *Ördögi Kisirtetekig* ezt a felfogást érvényesíti, mint író tehát a prédikáció-műfajon belül átlép egy másik, egy új, egy magasabb esztétikai minőségbe; az ígéhirdető lelkesből mulattató író, a hasznos irodalom művelőjéből ismét (mint már a Magyar Elektra fordításakor) esztétikai értéket közvetítő művész lesz.

Végeredményben tehát a XVI. századi író az a kérdés (is) foglalkoztatta, hogy: „a szép, a szépben gyönyörködés által is lehetek-e jobba, avagy csak a hasznos tanítás által?” Ily módon – a könyvnyomtatás és ennek folytán új, szélesebb olvasórétegek bekapcsolódása által a *tetszés: értéket jelölő szemponttá vált*. Ami szép, az tetszik, s ami tetszik, az szép; – s milyen érdekes, hogy a *placeo* ige – „*placet mihi*” – a korabeli értelmezésben azt is jelenti, hogy valamit jónak tartunk. *Placet: tetszik*, tehát jó.

Vegyük most tüzetesebben szemügyre az imént idézett Bornemisza-szöveget.

„Nem prédikáció gyanánt írom, hanem *olvasó tanúság* gyanánt.” Mi ez az olvasó tanúság? *Tanuló mulatság*. A *mulatság* szót kétszer is használja. Mit értsünk mulatságon, ami, mint jól tudjuk, az „*időt mulatni*” kifejezésből származik?

A Burián János középiskolai használatra készült magyar–latin szótára szerint *mulatság = delectatio, oblectatio*.⁶

Györkös Alajosnak a klasszikus latin auktorok szókincséből összeállított *Latin–magyar szótára*⁷ szerint a *delectatio = élvezet, mulatság, szórakozás*; az *oblectatio = élvezet, kedvtelés, gyönyörűség*. A *voluptas* szó 2. értelmezését viszont így adja meg: *mulatság*.

Miből viszont következik, hogy *Bornemisza mulatság szava azonos tartalmú Pesti Gábor voluptas-ával és Eberus Balázs relaxatio-jával*.

Mivel óhajtja gyönyörködtetni Bornemisza az olvasót?

„*Szép históriákkal és lött dolgokkal*.”

Ugyanazzal, amivel Pesti és amivel Eberus Balázs.

Ezek szerint tehát egy humanista műveltségű, lelkeszi hivatást választott XVI. századi értelmiségi számára a magasabb fokú esztétikai élvezetet képviselő szórakozást az elbeszélő próza jelentette.

Ilyen elbeszélés végeredményben *Pesti fabuláskönyve*, *Heltai Száz fabulája* éppúgy, mint *Eberus és Heltai Ponciánusa*, mint *Bornemisza* prédikációinak említett fejezetei és mint az *Ördögi Kisirtetek*, de akár *Heltai magyar krónikájának számos részlete* is. (Az *Ördögi Kisirtetekben* és több más ének-szerzőnél még egy kifejezés jelenik meg, mint az örömmérsék felkeltésének egy sajátos változata: a vigasztalás, *consolatio*. „*Vetek együtt magamat is vigasztaltam*.” 224.)

Első pillantásra szemet szúr, hogy mindez: *próza*. De ezzel a fogalommal is bajba jutunk, mert a *prosa* szót akkor a mai értelemben nem ismerték. Mezey László szerint a középkorban „A szekvencia, melyet a magyar egyház *prosa* néven ismert, a középkori misék tanító, elmélkedő éneke volt.”⁸ A XVI. században ez a jelentés már módosult, s a *folyó beszédet* érthették alatta, bár ezt a kifejezést csak a XVII. századtól ismerjük, mint a mai értelemben vett próza definícióját.

Kisegít viszont zavarunkból Balassi *Szép magyar Komédiájának* egy helye, mégpedig az első felvonás negyedik jelenetének latin nyelvű magyarázó sora, ami ugyan mind a ma kutatója, mind a kortársak által ismert közhelyet tartalmaz, mégis jobb Balassinál föllelnünk, mint másutt, mert így egykorú magyar forrásra hivatkozhatunk: *Silvanus Amore Juliae incensus partim carmine, partim soluta oratione deflet et absentiam et crudelitatem Juliae*. Sylvanus, kit Júlia szerelme éget, *részint énekben, részint kötetlen beszédben* siratja Júlia távollétét és kegyetlenségét. Mai szóhasználattal: részben versben, részben prózában siratja . . .

Pesti Gábor; a bécsi Ponciánus fordítója; Heltai és Bornemisza tehát *kötetlen beszédben* fogalmazott *elbeszélések* alakjában adja elő gyönyörködtető mondandóját. Ha meggondoljuk, hogy ez

⁶ Bp., 1907. 2. kiadás.

⁷ Bp., 1960.

⁸ MEZEY László: Deákság és Európa, Bp., 1979. 205.

egybevág az általános európai fejlődéssel – lásd Boccaccio –, elégedettek lehetünk; ha azonban azt tartjuk szem előtt, hogy az általunk ismert egykorú nyomtatványok és kéziratok mily csekély százalékát teszik ki e művek, akkor nincs okunk az örvendezésre.

Kérdés: jelen van-e az *incredibilis voluptas* felkeltésének, a gyönyörködtetésnek humanista szándéka a korabeli *kötött beszédben*, az énekben, a versben?

Jelen van, mégpedig a krónikás és a szerelmes verses epikában egyaránt.

A Heltai *Cancionale* tömör közlését: „*gyönyörűségek* olvasására és hallgatásra” nyugodtan vonatkozathatjuk a magyar nyelvű történeti tárgyú verses epika egészére, hiszen Heltaiék is így értették.

Az Argirus királyfiban pedig ez olvasható:

És az olvasóknak *mulatságul* adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Nyitott kapukat döngetünk, amikor arra emlékeztetjük magunkat, hogy a „szép” jelző pusztán jelenléte is a mulattatás, a gyönyörködtetés bevallott szándékára utal. A *szép* korabeli ily értelmű latin megfelelője az *elegans* („*Historia elegantissima regis Tancredi filiae*”: *Gismunda és Gisquardus históriája*; lásd Györkösy *elegans* = választékos, finom, izléses.) Ily módon tehát minden széphistóriát, főleg ami önmagát annak nevezi, legalább szándékában a hasznosságon túli, magasabb esztétikai célkitűzésű műalkotásokhoz kell sorolnunk. És egyáltalán: bárhol, ahol e kor irodalmában a *szép* jelzővel találkozunk, mindig fel kell figyelniünk a művész szándékára és a mű esztétikumára s fel kell tételeznünk egy magasabb rendű esztétikai hatáskeltés igényét. A bennünket érdeklő szempontból ezúttal mindegy, hogy a költő nevezte-e művét széppnek, vagy a kiadó tette bele a címbe ezt a jelzőt, mintegy „reklámfogásként”.

Kérdés, hogy olvasmányok-e ezek a széphistóriák, vagy inkább éneklésre szánt szövegek? Sok széphistória nem igazít el egyértelműen.

Néktök emléközöm, ha meghallgatjátok

(Nagybáncsai: *Hunyadi János vajda*)

Egy szép dologról én emléközném
ha meghallgatnátok

(Szilágyi és Hajmási)

Egy régi dologrul most nektek szólok,
Kérlek, hogy fejenként ráhallgassatok

(Valkai: *Bánk bán*)

Kit ha meghallotok, majdan csudáltok

(Szegedi Veres: *Titus és Gisippus*)

Eszerint tehát hallgatósághoz szólnak.

Viszont más helyen ilyesmi áll:

Gyakran históriát, tudom hallotok,
Szép dolgokat krónikákból olvastok,
Ez dologról tudom, nem hallottatok,
Szép lött dolgot mondok, kérek, halljátok.
Éneklésem nyújtom most Tancredusról . . .

(Enyedi György: *Gismunda és Gisquardus*)

Ilosvai Péter is arra hivatkozik Toldijában, hogy

Keveset olvasok róla krónikában,
maga méltó volna írni ezt is abban;
az énekszerzők is feledkeztek dolgokban.

Mind a ketten, Ilosvai és Enyedi, s véletlenül mindketten 1574-ben, a krónikát olvasmányként említik, saját művüket viszont éneknek nevezik. Ilosvai határozottan meg is különbözteti az olvasásra szánt krónikát a műbecset képviselő énektől: nem elég, hogy a krónikákban kevés szó esik Toldiról, ráadásul „az énekszerzők is feledkeztek dolgokban” – tehát mulatságuul szánt gyönyörködtető művek sem születtek a Toldi-témából.

Kortársak tanúsága szerint tehát a széphistóriákat énekelték is, olvasták is. Bár a *hallani* ige azt is jelentheti, hogy valakinek a felolvasását hallgatták.

Ha a legszebb, a művészileg legértékesebb széphistóriát, az *Eurialus és Lucretiát* nézzük: akkor szinte bizonyosra vehetjük, hogy ezt az 541, hatsoros strófából álló verses regényt nem énekelték, nem énekelhették el egy ülésre, egy hallásra; ezt olvasni kellett, ez olvasmány volt. (Hacsak egy többnapos ünnepen részletekben nem adták elő.) Sok más széphistóriáról is elmondhatjuk ugyanezt. De akkor mégis miért ének, miért verses mű, miért nem próza?

Térjünk vissza egy pillanatra az *Argirus* már idézett strófájához. Előbb a *multság* szó kedvéért idéztük, bizonyáguul hogy műalkotásról van szó; most viszont az *olvasás* és az *ének* szavak együttes jelenlétére hívom fel a figyelmet:

És az olvasóknak multságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Kinek adta? Az olvasóknak. Mit? Egy éneket. Miért? Multságul.

Ennél pontosabb választ mi sem adhatunk, ma sem fogalmazhatnánk meg. Különbén ez pontosan ugyanaz a megfogalmazás, mint amit már Bornemisznál láttunk egyik prédikációját idézve.

Az esztétikai gyönyörködtetés céljából fogalmazott széphistóriát tehát olvasók számára írják és nyomtatják, de verses formában. A verses széphistória: szórakoztató olvasmány. (Természetesen azért ezeket is énekelhették, lakodalmakon, családi ünnepeken részleteket adtak elő lantkísérettel, zene-szóval.)

De ha a verses széphistória szórakoztató olvasmány: akkor miért nem fogalmazták a szó mai értelmében vett prózában, mint ahogy azt például Heltai tette? Miért ültették át versformába még a prózai eredetit is?

Nilván azért, mert a kötött formát művészbnek tartották, éppen a köznapi beszédtől való különbözősége miatt. A vers olvasása (és természetesen hallása, mert lehetséges, sőt valószínű, hogy a magányos olvasó is hangosan olvasott) többféle, többretű, magasabb szintű, bonyolultabb gyönyörűséget adott vagy adhatott. Üteme, ritmusa, zeneisége, rímei, fordulatai, választékossága megannyi műélvezési lehetőség.

Mint már említettük: e szórakoztató, tehát esztétikai értéket nyújtani szándékozó olvasmányok tartalmilag két csoportra oszthatók: történelmi és szerelmi témák. A kettő gyakran egymásbaolvad. A szorosan vett krónika (Heltai) és a szorosan vett prédikáció (Bornemisza) is átemelkedhet néha az *incredibilis voluptas*-t nyújtó művészi irodalomba; a szerzők ilyenkor e szándékukat és becsvágyukat félreérthetetlenül közlik az olvasóval. (Lásd Bornemisza: „*Ezeket nem prédikáció gyanánt írom.*”) Mai kifejezéssel meghatározható műfajuk az epika.

A történelmi témák nagy száma talán mintha magyar sajátosság lenne. Bár ez kérdés. A szerelmi témának, mint esztétikumnak jelentőségéről Klaniczay Tibor idevágó tanulmánya óta⁹ annyian szóltak,

⁹ KLANICZAY Tibor: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban, a Hagyományok ébresztése c. kötetben, Bp., 1976.

s ez a kérdés oly egyértelműen tisztázott, hogy ismétlésekbe bocsátkozni fölösleges. Csak a hetvenes években több, mint huszonöt verses szerelmi regény jelenik meg; miből ésszerűen következik, hogy a magyar irodalom a hetvenes évekre elérte a kor-kívánta színvonalat, s a hasznos, a célszerű irodalom korlátainak nyűgétől megszabadulva, esztétikai élményt nyújtó művészetté vált. Érdekes viszont, hogy *ez elbeszélő művészet!*

Ebben az összefüggésben arra is figyelmeztetni kell magunkat, hogy mikor Balassi a *Szép magyar komédia* ajánlásában *Nagyciklusát* ígéri az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak, akkor ő félreértetetlenül *epikus jellegű műre gondol*: nemcsak ékes énekekkel óhajtja gyönyörködtetni őket, írja, hanem „*valami dolgok az én szerelmemben megtörténtek, mindazokról írt szerelmes levelekkel*” is. Nota bene: *ékes = elegáns!* Íme ismét a humanista esztétikai fogalomnál vagyunk! Egyébként ne feledjük, hogy az *Eurialus és Lucretia is szerelmes levelek fűzője!*

A magyar reneszánsz szórakoztató olvasmányainak anyaga tehát kisebb részben epikus próza, nagyobb részben pedig epikus költészet.

De ha ez a szórakoztató irodalom valójában – legalább szándékát tekintve – magas szintű költészet, ha a kor olvasói számára ez tartalmazza az igazi esztétikumot: akkor hol marad a mi mai szóhasználatunk szerinti líra?

Miért hiányzik a líra a kor – általunk kikövetkeztetett – esztétikájából? S miért a nyomtatott kiadványok sorából? S főleg miért hiányzik az *olvasmányok* közül?

Nem azért, mert mi kirekesztettük. Nem is azért, mert Balassiig jószerint alig akad lírai költemény, leszámítva a zoltárparafraízisokat.

Az a gyanúnk, hogy a szó mai értelmében vett lírai verset Balassiig nem tekintették *olvasmánynak*. Műalkotás volt az kétségekívül, de nem olvasmány, hanem *dal*. *Carmen*. (Vagy *cantio*.) S mint ilyen inkább zene, vagy egyszerezre zene is, költészet is. A dal valóban csak a dallammal együtt érvényes. Dallam nélkül aligha szavalták. Viszont szöveg nélkül talán már inkább dudolták, miközben, aki dudolta, azért a szövegre is gondolt.¹⁰ Lásd továbbá *A régi magyar vers* című Komlós Tibor által szerkesztett kötet (Bp., 1979) idevágó tanulmányait. Balassi volt az első, aki saját életművén belül, úgy a „három igen szép újlatin költő” közös kötetének megszerzése táján, fokozatosan olvasmányokká, olvasásra szánt versekké nemesítette dalait, amelyek addig közismert és népszerű dallamok muzsikájára jártak. Saját kézírásában fennmaradt epigrammái aztán már végképp nem tekinthetők dalnak.

Egyszóval tehát nem a költészet, hanem az *olvasmány* fogalmának köréből rekesztődik ki a mi mai fogalmaink szerinti, Balassi előtti világi líra, legalábbis amennyire a korabeli megnyilatkozásokból ez következtethető. Bár azért itt is megvannak a nyomai annak, hogy a költő, ha jelezni óhajtotta: versét a szó humanista értelmében vett műalkotásnak szánja – szerét ejtette, hogy ebbéli szándékát hallgatója tudomására hozza. Így értelmezendő az a gyakran megtárgyalt s tisztázott közlés, hogy az éneket a költő „*az ő vig kedvében szerette*”; noha éppenséggel szomorú volt. A vidág ugyanis nem más, mint *delectatio, oblectatio*, vagyis ismét a magasabb rendű gyönyörkeltés humanista fogalmánál vagyunk; a költő tehát delectáló, mulattatni vágyó, esztétikai élvezetet adó kedvében van, s ennek kinyilvánításával mintegy meghatározza művének műfaját. (Lásd például Bornemisza: *Cantio Optima*.) A *vig* kedvében tehát azt jelenti: „*az ihlet állapotában*”.

Marad feladatul annak tisztázása, hogy miért éppen a hetvenes években, de akkor lenyűgöző egyöntetűséggel jelentkeznek az esztétikai igényű mulattató olvasmányok, Heltaitól Bornemiszáig, szerelmes széphistóriáktól történelmi tárgyú elbeszélésekig, meséktől novellákig? Addig csak Pesti Gábor árválkodott egymagában, a korai előfutárok közös sorsában, a kortársak feledésében osztozva.

Kitérő: Tinódi magaösszeállította kötetét nem soroljuk egyértelműen a humanista ihletésű szórakoztató olvasmányokhoz, mert ő, miközben egy ősi hagyományt képvisel, bevallottan a hasznosság jegyében működik: „magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes-tisztösségös megmaradásokra, az

¹⁰ Lásd erre vonatkozólag MEZEY László: i. m., különösen a VI. fejezetet.

pogán ellenségnek mimódon ellen állhassanak és hadakozjanak”; ő azért adja ki énekeit, hogy tudósításai „végemlékőzet” vagyis hiteles dokumentumok legyenek az utókor számára. Bár azért, és ez nagy figyelmeztetés, ő is hivatkozik az *Aeneisre* sőt, a bűvös *gyönyörűség* szót is használja; „*vagy nyereség, avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség.*”

Gondolatmenetünket különben az sem zavarja meg, ha úgy ítélünk: Tinódi 1554-es krónikáját, akárcsak a *Heltai-Cancionáléban* kiadott egyes műveit a századvégi olvasó olvasmányként élvezte, mint ahogyan főlölleges elősorlunk, miféle széphistóriák keletkeztek már a hetvenes évek előtt a *Voltér és Grizaldisztól* a *Vitéz Franciskóig* és tovább, hiszen ezeket is a *hetvenes években, illetve a hetvenes évektől kezdve nyomtatják.*

Kitérőnkhez tartozik Tinódi ellenpólusa: a kor egyetlen, tudós köröknek szánt magyar nyelvű auktor-kiadása, Baronyai Detsi János Salustius-fordítása. Baronyai, miközben az anyanyelvű humanista prózát a legmagasabb szinten műveli, igyekszik vállalkozását a reformáció hasznossági követelményeihez igazítani:

„*hasznónak itelem lenni, hogy ez írás ne csak azoknak használna, kiknek főképpen és kiváltképpen hasznokra és tanulságokra magyaráztam volna meg: hanem minden egyéb renden való embereknek is, azoknak ez könyv kezekben jutna.*”

Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy műve gyönyörködtetni is óhajt, tehát esztétikai célkitűzésű:

„*akarék ez dologgal minden rendbéli tudós embereknek de főképpen az felsőrenden valóknak példát adni és úgy mint utat mutatni, mint kellene tisztesség mulatságokkal magokat gyönyörködtetni és úgy, mint egyéb gondjoktól megújítani.*”¹¹

A szónak ebben az értelmében Baronyai műve is felüdülést nyújtó szórakoztató olvasmány: *gyönyörködtető, megújító vagyis gondűző, mulattató írás* – szinte eretnokség e három jelzőt éppen Salustius magyaráztásával kapcsolatban leírni, s mégis maga Baronyai használta ezeket a szavakat egyetlen mondatban! Mivel azonban a magyar Salustius mégsem erőltethető a *Ponciánus* és a verses széphistóriák világába, hiszen ezt a magányos virágot kevesen ismerték, és semmiképpen sem azok olvasták, akik mondjuk csak a Markalfban gyönyörködtek: mint egyedi jelenséget, külön kell kezelnünk.

Még sincs tanulság híján Tinódi és Baronyai összehasonlítása, e vonatkozásban egy lapon említése, mert láthatjuk, hogy mindketten mennyire hasonló, szinte azonos fölfogást, esztétikai hitvallást képviselnek könyveik előszavában.

Térjünk vissza a kitérő után a felvetett kérdéshez, hogy tudniillik miért főleg a hetvenes évektől kezdve tűnnek fel tömegesen a szórakoztató olvasmányok a XVI. századi magyar irodalomban? (A főleg szó használatára többek között Heltai *Száz fabulája* kötelez, mert az már 1566-ban megjelent.)

1) A reformáció eddigre tért hódított; megindult ugyan a tridenti zsinat befejezése utáni úgynevezett ellenreformáció, mégis sikerült tartósan megalapozni a Luther, Calvin és mások által terjesztett hitelveket; elegendő bibliai história, többféle bibliafordítás jelent meg, országszerte terjedtek az egyházi használatú énekeskönyvek, hitbuzgalmi iratok, prédikációgyűjtemények, káték, hitmagyarázatok. Most már szóba kerülhetek a világibb ihletésű, esztétikai gyönyörűséget keltő művek, főleg, ha külső körülmények is kényszerítőleg kedveztek kiadásuknak. (Lásd például az erdélyi fejedelmi cenzurarendeletet és ezzel összefüggésben Heltai *Ponciánusát*.) Arra kellett csak ügyelni, hogy valamilyen erkölcsnemesítő célzatot rá lehessen fogni e mulattató olvasmányokra, ami minden esetben meg is történt.

2) Ehhez járult a természetes fejlődés: humanista alapműveltségű tehetséges művészek, mint Heltai, Bornemisza, Bogáti Fazakas, Enyedi György előbb-utóbb ki kellett, hogy törjenek a célszerűen hasznos vallásos irodalom zárt köréből.

3) Harmadjára: felnőtt, kialakult egy olvasóközönség is, melynek olvasási vágyát nem elégítette ki a hitbuzgalmi és ismeretterjesztő irodalom. Szórakozni, „mulatni” vágyott. Ha pedig már van egy

¹¹ Fakszimile kiadás, Bp., 1979. VARJAS Béla gondozásában.

könyveket olvasó – és vásárló – közönség, a nyomtatóműhelyek és könyvárusok máris készséggel gondoskodnak igényei kielégítéséről. Azt terjesztették viszonylag olcsón és nagy példányszámban, aminek tömeges eladását remélhették. A prédikációk és más lelki épülésre szánt művek nemigen terjedtek túl a szerző egyházkerületén, s ott is hány példány maradt a terjesztők nyakán, mint például Bornemisza postilláiból, melyek eladhatatlanságáról a Bornemisza–Máriássy levelezés a bizonyosság. Ugyanakkor viszont az *Ördögi Kisirteteket* elkapkodták, akárcsak a kolozsvári és debreceni nyomda ponyvafüzetét. (?)

De amikor a ponyvafüzet szót használjuk, ne feledkezzünk meg eddig kifejtett gondolatmenetünkről, hogy tudniillik az általunk ma szórakoztató olvasmányoknak nevezett művek az esztétikai gyönyörökdötést szolgálták, tehát ezek képviselték akkor, a korabeli olvasók és írók szerint is, az igazi szépirodalmat.

S hol jelentek meg? Amint azt Varjas Béla értekezése kimutatta: ott, ahol a legnagyobb számú és legigényesebb volt az olvasóközönség. Pesti előfutárnak tekinthető fabuláin, a bécsi *Ponciánuson* és az 1592-ben Debrecenben kiadott Laskai-féle *Ezópuson* kívül valamennyi szórakoztató prózai olvasmány Kolozsvárott látott napvilágot. Persze ez a valamennyi is igen kevés; ha a Nagy Sándor-elbeszélést és (némi fontolgatás után) a *Markalfot* is ideszámítjuk, no meg a *Kopaszágnak dicsireit*, akkor összesen öt prózában fogalmazott szórakoztató olvasmány jelent meg Heltainál. Kettő pedig Bécsben s egy Debrecenben. A Heltai-nyomda *Száz fabulája* és *Markalfja* még ebben a században újra megjelent; egyik Németújvárott, másik Monyorókeréken. A debreceni *Ezópus-életrajz* szintén másodszer Monyorókeréken, a kolozsvári *Ponciánus* pedig a XVII. század folyamán többször. Ezeknek tehát sikerük volt, hiszen az ország más államszervezetéhez tartozó, távoli részén nyomtatták újra őket. A verses széphistóriák leginkább Debrecenben és Kolozsvárott találtak nyomdai vállalkozókra; a példa kedvéért érdemes egyetlen esztendő debreceni termését felsorolni. 1574-ben jelent meg Debrecenben: Ilosvai: Toldi; Nagy Sándor; Istvánfi: Volter és Grizeldisz; Kákonyi: Cyrus és Astiages; Nagybáncai: Hunyadi János; Ráskai: Vitéz Franciskó; Valkai: Bánk bán; Varsányi: Xerxes. És ezek csak a bennünket most érdeklő krónikás és szerelmes széphistóriák, melyekhez még azt kell megjegyeznünk, hogy Istvánfi éneke 1539-ben, Kákonyié 1549-ben, Nagybáncaié 1560-ban, Ráskaié 1552-ben, Valkai 1567-ben, Varsányié 1561-ben keletkezett. Mégis éppen most, a hetvenes évek közepén kerülnek kinyomtatásra, nyilván azért, mert most van olvasóközönségük. Eddig inkább *hallgatóságuk* volt. De most válnak szórakoztató olvasmánnyá.

Mostani ismereteink szerint a szerelmes történetek között legnagyobb sikere Enyedi György *Gismundájának* volt: 1574-ben írta, három év múlva megjelent és utána még kétszer ebben a században; Petrőczy Kata Szidónia még százhusz esztendő múlva is emlegeti:

Valamint Gismunda kedves Guisquardusát
Szerette igazán, sehol annak mását
Nem lelte, úgy én is szeretlek . . .

Enyedi György unitárius teológus Itáliából hazatértében (Boccaccio nyomán) Beroaldóból fordította ezt a minden ízében *incredibilis voluptas*-t árasztó széphistóriát; lám, az élete derekán püspökké lett lelkész 1574-ben már nem restelli az esztétikai célzatú mulattatást, nevét sem titkolja szégyenlősen, mint annyi más kortársa.

Emellett a ránk maradt szórakoztató olvasmányok e legsikeresebbje társadalmi tanításában is a leghaladottabb, mely tényt az sem kisebbít, hogy a boccaccioi mese bizony untig ismert: „*az paraszt Gisquardus*” reménytelenül beleszeret az utánahaló királykisasszonyba.

Az nemesség nem csak külső nemesség
Mert nem testnek, de elmének ékesség
Nem atyától származik az tisztesség,
De tulajdon természeti ékesség.

Mindnyájunk eredeti Istentől,
Születésben származunk atyáinktól
Jó életünk adatik csak Istentől,
Az nemesség: jó erkölcs folyásából.

Ilyen és hasonló sorok olvastán-hallatán ugyan csak bólogathatott az egykorú közönség: „*honn lakó gazdák*”, mint Bornemisza nevezi őket; újsütetű értelmiségiek, egyszerű sorból felvergődött lelkészek, ügyvédek, uradalmi tisztviselők, kereskedők, iparúzők, városi és mezővárosi polgárok; de áltatnánk magunkat, ha a sikert csak ennek tulajdonítanánk; a szerelem, a szerelmi vágy ecsetelése akkora érdeklődést keltett, hogy későbbi kiadások megtoldották a derék unitárius lelkész szövegét! Heltai Gáspár özvegyének és fiának nyomtatóműhelye nem elégedett meg Enyedi György szemérmes, bár érzékletes tömörségével és megbízott egy versszerzésben jártas ismeretlen, hogy bővítsé az amúgy is *elegantissima* szerzeményt még több *gyönyörűséggel*, nagyobb *mulatságot* szerezvén így az olvasóknak. Ezt a bővített kiadást vette át aztán a monyorókeréki és a többi. Mint Komlovski Tibor írja a *Széphistóriák* 1975-ös kiadásának utószavában erről a Gismundáról: „Az Enyedi törekvéseivel ellenkező kiegészítések biztosították a széphistória későbbi népszerűségét.” (206.)

Ha magunk elé tesszük a *Gismunda* Varjas Béla gondozásában 1942-ben Kolozsvárott kiadott két változatát, akkor nyilvánvaló, hogy a betoldások részben az események kicsit tudálékos, humanista kommentárjai az *olvasóhoz* (és már nem a hallgatóhoz!), részben pedig magának Gismundának érvei a szerelem, mint ma mondanánk, „osztályok felettisége” mellett.

Itt már tehát egy kiadói beavatkozást értünk tetten, mégpedig az olvasó érdekeinek figyelembevételével a kikapcsolódás legszorosabb értelmében. Bizonyíthatóan megjeleni tehát a szórakozni vágyó olvasóközönség, mely szerzőt és kiadót igényeivel irányít.

A szórakoztató olvasmány fejlődéstörténetének új szakaszába lépett.

István Nemeskürty

LA LECTURE AMUSANTE ET SON PUBLIC EN HONGRIE AU XVIe SIÈCLE

C'était l'utilité que la littérature hongroise de l'époque de la Réforme s'est proposé comme but principal. Aujourd'hui nous appellerions cette activité d'auteur ayant un caractère didactique et pieux la littérature d'éducation publique: des histoires de la Bible, des traductions de Bible, des chansonniers ecclésiastiques, des recueils de sermons, des explications de la foi.

Mais quand, aux années soixante-dix du XVIe siècle, d'après l'opinion des contemporains, l'imprimerie a déjà rempli sa tâche d'utilité, la conception littéraire de l'Humanisme, ayant un but esthétique, passe de nouveau au premier plan. Les auteurs des lectures imprimées tâchaient d'amuser les lecteurs, ce qui était, d'après leur opinion, la tâche principale de la littérature. La théorie de la littérature de la Réforme ayant pour but de donner un plaisir esthétique et d'amuser, a été représentée en Hongrie avec la plus grande influence par l'oeuvre de Lodovico Castelvetro, publiée en 1570 et pour la seconde fois en 1576 à Vienne et à Bâle.

Dans l'activité d'écrivain de Péter Bornemisza on peut démontrer clairement, jusqu'à quand il écrit ses volumes de sermons sous le signe de l'utilité et depuis quelle date (1578) écrit-il expressément avec le but d'amuser.

La lecture amusante était avant tout un ouvrage de prose épique. Mais, parallèlement avec elles, les chansons épiques en vers sont devenues, elles aussi, des lectures: vingt ou trente ans après leur création, elles ont paru en impression aussi, pour l'amusement des lecteurs (et non seulement des auditeurs).

Jusqu'à cette date, aux années 1570, un public lecteur s'est déjà formé, pour lequel les imprimeries pouvaient travailler déjà avec gain. La plupart des lectures amusantes paraissent avant tout dans les parties les plus évoluées du pays où l'industrie et le commerce sont les plus avancés: à Kolozsvár et à Debrecen.

SZEGEDI KISÉRLET A XVI. SZÁZADI MAGYAR VERS GÉPI FELDOLGOZÁSÁRA*

Munkánk még nem érkezett el abba a szakaszába, amelyben majd eredményeinkről számolhatunk be. E közlemény műfaja: előzetes jelentés. Nem eredményeinket, hanem módszerünket bocsátjuk vitára.

Adatfelvétel

Az 1600. december 31. előtti időből¹ mintegy másfélezer magyar nyelvű verset vagy énekelt prózai szöveget ismerünk. Jelenleg ennek az anyagnak feldolgozását tartjuk feladatunknak. Valamennyi szövegről igyekeztünk megtudni és rögzíteni a következő adatokat:

1. *Kezdősor.* Ez az adat az egyes szövegek gyors azonosítására szolgál. Szükséges ezért, hogy a szövegvariálódás okozta kezdősorbéli eltérésektől ne hagyjuk magunkat itt befolyásoltatni. Az *RMNy* jól bevált gyakorlatát követve nemcsak a helyesírást, hanem a kiejtést is modernizáltuk.

2. *A magyar szerző vagy fordító neve,* az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv írásmódja szerint. Természetesen külön feltüntettük az attribúciók esetleges bizonytalanságát.

3. *Cím.* Ez az adat is főként egyes szövegek gyors megtalálását segíti elő. Nem a gyakran megállapíthatatlan eredeti címhez ragaszkodtunk; előnyben részesítettük a szakirodalomban megszokott rövid hivatkozási formákat.

4. *Az idegen szerző neve.* Természetesen csak akkor, ha szövegünk fordítás, átköltés.

5–6. *Az idegen mű kezdősora és/vagy címe.*

7. *Modern szövegkritikai kiadás.* (*RMKT, ItK* stb.; évfolyam, kötet, lapszám.)

8. *Dallamkiadás.* (Kizárólag az *RMDT*-ben.)

9. *Kéziratos előfordulások.* Elvileg valamennyi régi kézira-ra kiterjesztjük a gyűjtést. Stoll Béla munkája, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, ismeretes módon csak rövid analitikus leírást ad az egyes énekeskönyvekről. Engedélyt kaptunk viszont a szerzőtől arra, hogy felhasználhassuk lényegesen gazdagabb cédula-anyagát. Nem ringatjuk ábrándokba magunkat:

*A munkaközösség tagjai: FONT Zsuzsa, HERNER János, HÚBERT Gabriella, KOVÁCS Katalin, POMÁZI Gyöngyi, SIMONFFY Zsuzsa, SZŐNYI Etelka, VARGHA Kornélia; vezetője: HORVÁTH Iván. A matematikai feladatokat TÓTH Éva és VAS Zoltán vállalta magára. A munkát a szegedi JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az egyetem Kibernetikai Laboratóriumában végezzük. Állandó támogatásukért hálával tartozunk a két intézmény vezetőinek, KESERŰ Bálintnak és HUNYA Péternek. Elismerésünket fejezzük ki a debreceni egyetem kutatóinak, akik Magyarországon eddig legtöbbet tettek a számítógép irodalomtörténeti alkalmazásáért.

¹Ezt neveztük előadásunk címében, sommásan, XVI. századnak, nem megengedhetetlen leegyszerűsítéssel, hiszen a XVI. század előtti időből alig tucatnyi magyar nyelvű vers maradt fenn. Természetesen ezeket sem rekesztettük ki a vizsgálatból.

Stoll gyűjtése és saját gyűjtésünk együtt sem felel meg teljesség-igényünknek. Hivatkozási módunk: a Stoll-bibliográfia tételszáma és a szóban forgó kódex lapszáma. A bibliográfiából kimaradt, középkori kódexeket, valamint a bibliográfiailag feldolgozott, ám számot nem viselő (pl. egyleveles) tételeket külön segédjegyzékbe foglaltuk, s ennek tételszámaival hivatkozunk rájuk.

10. *Nyomatott kiadások.* Itt különösen sokat köszönhetünk az *RMNy* aránylag igen pontos incipitmutatójának. A nagy bibliográfiai mű alkotóközössége lekötelező módon rendelkezésünkre bocsátotta az *RMNy* készülő II. kötetének kéziratát is. Az 1635 utáni kiadványokra természetesen továbbra is az *RMK* segítségével hivatkozunk. A hivatkozási mód: *RMNy* vagy *RMK*; tételszám; lapszám. Az 1635 utáni nyomtatott anyag feldolgozásában is rengeteget köszönhetünk Stoll Béla céduláinak.

11. *Szerzetési év.* Évszám, a szükséges pontosítással: éppen ekkor készült-e a vers; ezelőtt-e; ezután-e; ekörül-e?

13. *Eredeti vagy fordítás?* Minden átköltést fordításnak tekintünk. A három lehetséges válasz: eredeti; fordítás; nem tudjuk.

14. *Szignálttság.* Szignálnak tekintünk egy versszöveget akkor, ha címében, a versfőkben, a záróstrófában, az egész versgyűjteményben vagy akárcsak a korabeli, hitelesnek tekinthető hagyományban szignó nyomát (név, álnév, monogram) látjuk. Nem került el a figyelmünket, hogy adataink e téren meglehetősen bizonytalanok. Lehetséges válaszok: szignált; szignálatlan; nem tudjuk.

15. *Keltezettség.* Azt a szöveget tekintjük keltezettnek, amelynek keltezése a szövegben magában található, és bizonyára magától a szerzőtől származik. Lehetséges válaszok: keltezett; keltezetlen; nem tudjuk.

16. *Akrosztichon.* Lehetséges válaszok: a versfők értelmes szöveget adnak ki; nem adnak ki értelmes szöveget; vitatható eset.

17. *Kolofon.* Lehetséges válaszok: a vers utolsó vagy utolsó előtti szakaszában a költő beszámol a szerzetés külső körülményeiről (versíró helyzet); nem találunk ilyen beszámolót; a költemény befejező része elveszett.

12. *Szerzetési hely.* Földrajzi helynév, abban az esetben és olyan alakban, ha és ahogy a költemény szövege megőrizte. (Pl. „Fejérvár”, pontosítás nélkül.)

18. „*Én*”. Feltüntetjük, ha a szöveg mindvégig a nyelvtani egyes szám első személyében szól.

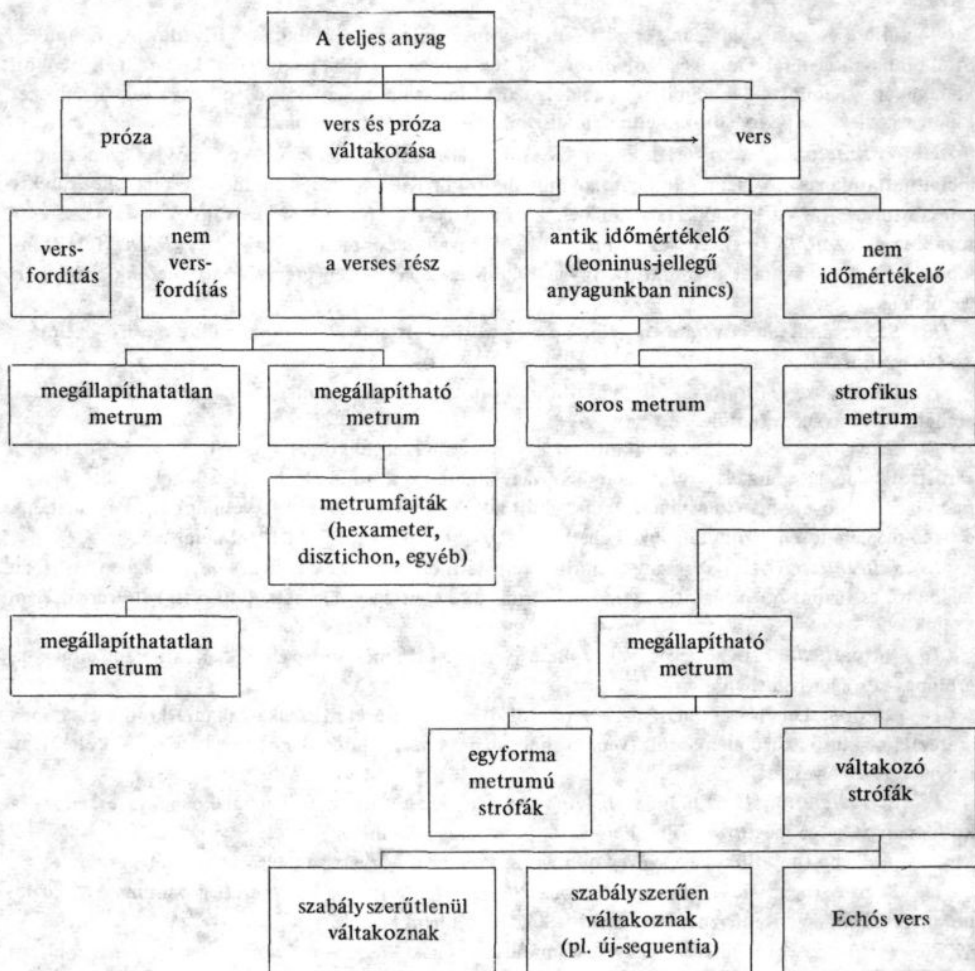
19. *Szöveg vagy ének?* Lehetséges válaszok: szövegvers; ének (az esetleg fennmaradt kotta, nótajelzés, cím, így értelmezhető kezdősor vallhat erre); nem tudjuk.

20. *Nótajelzések.* Incipitszerű felsorolása mindazon énekeknek, amelyeknek ez a nótajelzése, illetve amelyek ennek az énekek nótajelzéseiként fordulnak elő.

21. *Teljes vagy töredék?* Lehetséges válaszok: teljes; töredék; nem tudjuk.

22. *Terjedelem.* Szám, valamint annak megjelölése, hogy ez az adott esetben a versszakok, a verssorok vagy a bekezdések számát jelenti-e. Strofikus metrumok esetében a versszakszámot, sor-metrumok esetében a versorszámot adjuk meg. Bekezdésekben akkor számoljuk a terjedelmet, ha énekelt prózával van dolgunk. Adatfeldolgozásunk módszere lehetővé teszi, hogy a versszakokban számolt terjedelmet pillanatok alatt átírassuk – szükség esetén – a verssorokra vonatkozó adattá. Erre az egységesített adatra akkor lehet szükségünk, ha metrikailag erősen különböző, strófa- illetve sorszámú verseket kívánunk terjedelmileg összehasonlítani.

23. *Metrum-jellemző.* Kódszám, mely egyelőre a következő lehetőségek között enged választást.

24. *Metrum*. Az anyag túlnyomó része strofikus. A strofikus metrumok feldolgozására az alábbi szabvány-eljárást alakítottuk ki.

Minden sort három változó (K) szempontjából elemzünk. K₁ jelzi a sor rímét, K₂ a szótagszámot, K₃ pedig a soron belüli kisebb osztások szótagszámain. Ez utóbbit csak akkor töltöttük ki, ha vitán felül megtehettük. Példának álljon itt három közismert metrum: a harmadoló tizenegyes, a Balassi-strófa és ennek ősalakja, a *Lucretia-história* metruma.

	K ₁	K ₂	K ₃	C	6	
a)	A	11	4 4 3	C	6	
	A	11	4 4 3	B	7	
	A	11	4 4 3	D	6	
	A	11	4 4 3	D	6	
b)	A	6		B	7	
	A	6		c) A	19	6 6 7
	B	7		A	19	6 6 7
				A	19	6 6 7

Feldolgozásunk módszeréből következik, hogy az anyagot igen gyorsan másmilyen alakúra is átírhatjuk. A bemutatott példákön K_1 játszik kitüntetett szerepet. Ha – mondjuk, zenetörténeti szempontból – jobban érdekel bennünket a K_2 , lehetőségünk van az anyag olyatén átformálására, hogy a Balassi-versszak és a Lucretia-versszak mind a K_2 , mind a K_3 szempontjából azonosnak tessék.

A K változóktól függetlenül eljárást dolgoztunk ki a refrénszerű ismétlődések valamennyi típusának jelzésére is. (Nemcsak a strofa végén fordulhat elő refrén, hanem bárhol; nemcsak strofaközi, hanem strofán belüli ismétlés is van; s az ismétlődésnek nem egy típusa.)

25. *A korabeli műfaji hagyomány.* Igazából a legtöbb, eddig bemutatott szempontunk is szolgálhatna már műfaji meghatározásra. Bizonyára elsőrendű műfajösszetevő jegy az, hogy egy szöveg a kézirat vagy a nyomtatott irodalomba tartozott-e, hogy eredeti-e vagy fordítás, hogy szignált-e, keltezett-e, van-e akrosztichonja, kolofonja, hogy énekelték-e, hogy metruma alapján melyik verscsoportba sorolható, és így tovább. E 25. pontban ezeken felül a korabeli műfaji besorolásokat igyekeztünk hasznosítani. A XVI. században, mint ma is, kétségkívül számos, jól kidolgozott műfaji rendszer létezett egymás mellett, de akárcsak ma, a műfajok közötti eligazodás gyakran kimondatlan intuíció dolga maradt. Ez nehezíti meg feladatunkat. Ám a verscímekből, a versgyűjtemények szerkesztőinek elrendezési gyakorlatából s hasonló nyomokból néha még akkor is sikeresen állíthatók helyre részletdús műfaji rendszerek, amikor nem tartjuk a kezünkben az illető szerző, szerkesztő vagy másoló által követett poétikai szabálygyűjteményt. Így Tinódi, Balassi, Rimay műveit vagy a névtelen gyülekezeti énekeket a kutatók műfajelméletileg meglehetősen szabályozottnak látják. A gyülekezeti énekeket mi például a következőképpen dolgozzuk fel:

Először a felekezeti besorolást kell elvégeznünk. Kevésbé érdekel bennünket az amúgy is gyakran megállapíthatatlan szerzői szándék, így csak a szövegek felhasználásának gyakorlatával törődünk. Miután elvégeztük a verseket tartalmazó régi nyomtatványok és kéziratok felekezeti besorolását, kitöltjük az egyes versek adatlapjait, százalékosan feltüntetve az illető vers katolikus, evangélikus, református, unitárius, szombatos, mohamedán gyűjteményekben való előfordulásait. A szemünkben ez határozza meg a felekezeti. Élesen elkülönülnek verscsoportok; a csak-katolikus vagy csak-protestáns, ill. a csaknem minden felekezetben egyaránt előforduló, nem felekező szövegek pl. nyilván mind más-más típusokba tartoznak.

A protestáns gyülekezeti énekeskönyvek szerkezeti elemzésével, figyelembe véve az egykorú énekcímeket, a következő verstípusokat különítettük el:

Időponthoz kötött verstípusok

– *Az egyházi év ünnepei* (a protestáns énekeskönyvekben is megmaradó ünnepek alapján): advent, karácsony, újév (kiskarácsony), vízkereszt, (epiphania), vízkereszt után, quadragesima, virágvasárnap, nagypéntek, húsvét, húsvétól Szentháromság-napig, áldozócsütörtök, pünkösd, Szentháromság-nap, Szentháromság-naptól advent vasárnapig.

Az énekeskönyvek feliratai szerint egyes szövegek több ünnepen is használatosak. Ezek a kombínációk fordulnak elő: nagypéntekre vagy húsvétra, karácsonyra vagy vízkeresztre, adventra vagy vízkereszt utánra, karácsonyra vagy – kisebb szövegváltoztatással – húsvétra, ill. áldozócsütörtökre.

– *A hét napjai*: úrnapja, feriek. Így Huszár Gál 1574-i énekeskönyvében a teremtés hét napjának megfelelően a hét napjaira rendelt himnuszok vannak.

– *A napszakok*: hajnalének, ill. primára, reggeli éneklés, déleesti éneklés, reggeli-déleesti éneklés, vecsernyére.

Nem időponthoz kötött verstípusok

– *Graduális*: imádság, himnus, prosa (sequentia), antiphona, psalmus, responsorium, versiculus, benedicamus, magnificat.

– *Az istentisztelet rendjében betöltött helyük alapján*: introitus idején, prédikáció előtt, prédikáció után, prédikáció előtt vagy után, prédikációkor, prédikáció gyanánt.

– *Káté-énekek*: tízparancsolat-ének, miatyánk-ének, credo-ének, vallástétel (bűneinkről való vallástétel), Szentháromság-ének (nem feltétlenül Szentháromság-napi is egyben!).

– *Közönséges isteni dicséret*ek: könyörgés (precatio), dicséret, hálaadás, Isten segítségül hívása (invocatio), panasz, siralom, vigasztaló ének, intés, conclusio, vanitatum vanitas-ének (bizonytalan életünk), házasesének, temetési ének.

Ezek a ténylegesen előforduló esetek. Persze ugyanaz az ének az egyik énekeskönyvben ilyen, a másikban olyan liturgikus funkciót kapott. Az énekek összes előforduló liturgikus felhasználásait táblázatba foglaltuk, és a táblázaton minden egyes gyülekezeti éneket elhelyeztünk. A táblázatról tehát leolvasható, hogy melyik ének milyen felhasználásra volt alkalmas; elkülönülnek korabeli konvenció alkotta verstípusok, a *műfajok*.

*

Adatgyűjteményünket mágneses jelhordozókon tároljuk, és – mint előadásunk címében említettük – számítógép segítségével dolgozzuk fel. Nagyon kellemes munkamódszer ez, hiszen amikor csak óhajtjuk, igen könnyen, bárhol, bármilyen mélységben bele tudunk nyúlni az önmagában passzív adattárba, és az érdekesnek vélt anyagot tetszőleges elrendezésben tekinthetjük meg. Ha kívánjuk, néhány nap alatt rendelkezésre áll a műfajkatalógus – az egyes műfajokba sorolt versek kezdősorainak felsorolásával –, az évrendi nyilvántartás vagy bármely extrém ötlet szerinti elrendezés, pl. azoknak a szignált, de nem egyes szám első személyben írott költeményeknek a listája, amelyek a XVI. században nem fordulnak elő kéziratokban, de nyomtatásban is csak 1571 és 1583 között, és amelyek szerzőinek vezetéknevében a harmadik betű „C”. Ennek nem, de más, hasonlóan örült elvűnek látszó rendezésnek lehet létjogosultsága. Vegyük a következő, bármikor megvalósítható feladatot például! Írassuk ki a névtelen gyülekezeti énekeket műfajok, ezen belül évrend, ezen belül kezdősorok ábécérendje szerint. A többi vers közül csak azokat írassuk ki, amelyek 1577 után keletkeztek. A listázás szabályai: névtelenek esetében az évrend, ismert nevű költők esetében az első jelentkezés évrendje. Rendeljünk hozzá minden vershez egy számot, mely a verssorokban számolt terjedelemnek és a versszakok számának összege (ez azért fontos, hogy a versszakok közti spáciumot is mérni tudjuk). Az így nyert két listához (a gyülekezeti énekek listájához valamint a tisztán évrendi listához) tegyünk hozzá egy harmadikat is: a *Régi Magyar Költők Tárá*ban meg nem jelent, 1577 előtti versek listáját, a költők, ill. a versek évrendjében. Előttünk áll az *RMKT* XVI. századi sorozata hiányzó részeinek tartalomjegyzéke, pótkötettel. Mivel a terjedelmi adatokat is jegyeztük, egy szavunkba kerül szép, egyformán karcsú kötetek gépi megtervezetése. De hagyjuk a szélsőséges szempontokat: feladatunknak egyrészt azt tartjuk, hogy *statisztikai vizsgálatokkal* segítsük az irodalomtörténetírást, másrészt és főképp pedig azt, hogy néhány megbízható (mert a számítógép sornymotatóját jobban lehet korrigálni, mint a szedőt, hiszen nincs intelligenciája) *adattárat* adjunk az irodalomtörténész kezébe.

Statisztikai vizsgálatainkról

egyelőre nem számolhatunk be: még valóban a kísérletezgetés stádiumában vagyunk. Nyiregyházán bemutattuk első próbálkozásunkat: a legegyszerűbb akrosztichon/kolofon korreláció műfajonkénti kiszámítása messzemenően igazolni látszik Varjas Béla ama nézetét, hogy bizonyos műfajok esetében gyakran a nyomtatott kiadás szerkesztője hagyta el a záróversszakot. (E műfajokat leszámítva az akrosztichon és a kolofon statisztikailag úgy viselkedik, mintha nem lennének független változók.)

De a statisztikával vigyázni kell: túl könnyű hazudni általa. (Tankönyv-példa, hogy ott van sok rákbetegség, ahol a lakosság sok tejet fogyaszt. Persze: mennél fejlettebb egy ország, annál nagyobb a tejfogyasztása is, de az onkológiai hálózata is.) Nyilván nem az efféle egyszerű, két- vagy háromváltozós korreláció-vizsgálatainkat rontjuk majd el. Kétségtől sokkal súlyosabb feladatot jelent, de ígére-

²Egyelőre magunk is alkalmazkodunk ahhoz a nem túl szerencsés terminológiai hagyományhoz, hogy a mohácsi csata előtti magyar nyelvű szövegeket „középkorinak” nevezzük.

tesebb is, az időtényező bevonása a vizsgálatba. Azok, akik a számítógépes kihívásra nem lelkesedéssel, hanem szkepszissel válaszolnak – mi ilyenek is szeretnénk lenni! –, bizonyos elégtétellel fogadhatják az időfaktor bevezetésének nehézségeiről szóló, itt következő beszámolót.

Verszövegeinkhez kétféle típusú idő-adatot rendelhetünk. Az egyik a keletkezési év, melyre vagy van bizonyítékunk, vagy nincs, és akkor szűrőket alkalmazunk. Az egyik szűrő a versszerzők halálozási éveinek listáját tartalmazza, és arra való, hogy segítségével meggátoljuk a költőket a haláluk után való alkotásban. A másik szűrő az *RMNy*-nyomtatványok megjelenési éveinek listája. Ez a szűrő is a terminus ante quem gépi megállapítására szolgál, azonban, mégha a legfontosabb idő-adat is a keletkezési év, az előfordulási (megjelenési, esetleg másolási) évek jelentősége szintén kétségbevonhatatlan. Ezeknek alapján állapíthatjuk meg egy-egy versforma, műfaj stb. divatozásának idejét és fokát. Itt megint csak a statisztikai hazugság veszélye fenyeget. Mit tegyünk például az egyes műfajok gyakoriságának évről-évre elemzésekor? Vannak a XVI. században esztendőök, amelyekből egyetlen vers előfordulását sem tudjuk dokumentálni. A műfajok legtöbbször vallásos. Így azután minden műfaj ugyanakkor, egyszerre jön divatba: akkor, amikor megjelenik egy-egy gyűlekezeti énekeskönyv, kétháromszáz verssel. Az a megoldás csak látszólag jó, hogy kijelentjük: minden esztendőben száz százalékos verset írtak, és minden esztendőben megvizsgálendő, milyen műfajokból tevődik össze ez a száz százalékos. Az eljárás képes arra, hogy megszabadítson a nagy anyagot közlő énekeskönyvek mérés-torzító hatásától, ám új torzítás jelentkezik. Az egyik évből mindössze két verset ismerünk, s mindkettőt zsoltárfordítás. A következő évben megjelenik egy énekeskönyv, melyben huszonöt zsoltár olvasható, de kétszázötven vers között. Így az előző évi két vers száz százalékoshoz képest ez a huszonöt csak tíz százalékos, ami nyilvánvaló képtelenség. Itt sietne segítségünkre a matematikus az adatok súlyozásával. Keményebben kezelendő statisztikai adat az, amely száz vers vizsgálatán alapul, mint az, amely egyetlenegyén. Azonban van olyan esztendőnk, melyből több mint száz verset ismerünk ugyan, mégsem mutat reális arányt műfaji eloszlásuk: valamennyi ún. *Értelme*, Pesti Gábor Aesopus-fordításából. Valószínűleg egészen finom statisztikai módszerekre lesz szükség, hacsak nem akarunk megelégedni olyasféle megoldásokkal, mint a XVI. század néhány nagy időtömbre való felosztása.

Ha sikerül dűlőre jutnunk az előfordulási évekre alapozott statisztikákkal, a keletkezési év jelentősége kétségkívül csökkenni fog. Nem is bánjuk, ha munkánk hangsúlyai az alkotástörténet rovására és a befogadástörténet javára tolnak el. Nem feledhetjük azonban, hogy a keletkezési év megállapítása sem érdektelen feladat azért, és bizony ezen a területen sem teljesen megnyugtató gépies terminus ante quem-eljárásunk. Tehetséges irodalomtörténészek már régóta érzik, hogy egyes olyan szövegek, melyek a XVII. században és legfeljebb a XVI. század végén fordulnak elő, középkori eredetűnek látszanak.² Ezek a szövegek jelentik a számunkra a legnagyobb keltezési nehézséget. Most futtatunk le egy olyan kísérleti programot, mely ezeket a különös figyelemre méltó szövegeket választja talán ki a számunkra. Először is kiválasztjuk azokat a műfajokat, amelyekbe tartozó versek benn vannak a *Nyelvemléktár* valamely kódexében, nem jelennek meg a középkor után egy ideig, sem kéziratban sem nyomtatásban, megjelennek viszont XVII. századi gyűjteményekben. Ezeket a műfajokat rangsoroljuk aszerint, hogy a beljük sorolt versek hány százaléka mutatja ezt a sajátos, középkori, de a XVI. századi forrásokban lappangó, a XVII. századiakban újra felbukkanó jelleget. Ugyanezt a vizsgálatot el szeretnénk végezni a metrumokkal is: melyek azok a metrumok, amelyekben a legtöbb olyan középkori verset írták, amelyek a középkor után a XVI. században nem, csupán a XVII.-ben fordulnak elő ismét forrásainkban. Második lépésben nézzük meg azokat a verseket, amelyek a két halmaz metszetébe, vagyis olyan műfajba és egyúttal olyan metrumba tartoznak, amelyek ilyen, a XVII. században tovább élő, de a XVI. századból nem dokumentálható, újraéledő jellegűnek mondhatók, viszont amely versek *nem* fordulnak elő a *Nyelvemléktár*ban, tehát *nem tudjuk* róluk, hogy bizonyosan középkori szövegek. Válasszuk ki mármint e versek közül azokat, amelyek katolikus és protestáns gyűjteményekben

² Egyelőre magunk is alkalmazkodunk ahhoz a nem túl szerencsés terminológiai hagyományhoz, hogy a mohácsi csata előtti magyarnyelvű szövegeket „középkorinak” nevezzük.

egyaránt előfordulnak a XVII. században, tehát amelyeket a korabeli, erősen felekező közvélemény egyházzsakadás előtti költeménynek vélhetett. Írjuk ki a szövegek kezdősorait.

Kíváncsiak leszünk, segít-e a gép megoldani keltezési nehézségeinket, kiáltóan középkori jellegű szövegeket bányászik-e elő a számunkra. Kíváncsiak leszünk azonban arra is, nem írja-e ki a középkori eredeti szövegek társaságában Balassi *Atyaisten-hymnusát* is!

Miután példány mutattuk be az általunk jóformán még el sem is kezdett statisztikai vizsgálatok elvi nehézségeit, bizonyára helyes még egyszer leszögezni e vizsgálatok fontosságát. Megpróbálunk konvencionális verstípusokat, műfajokat elkülöníteni a gyűjteményünkbe felvett csaknem valamennyi szempont alapján, tekintetbe véve, hogy egy szöveg szignált-e, egyes szám első személyű-e, inkább nyomtatott vagy kizárólag kéziratosa-e, ha nyomtatott, hányszor, mikor, kolofonja, akrosztichonja van-e, milyen a versformája stb. Ezeket a szempontokat külön-külön sem könnyű számítógép nélkül átnézni, együtt pedig még számítógéppel is igen nehéz feladat. Mégis bizonyára vétek lenne az így elkülönülő verscsoportokat nem felhasználni a XVI. századi műfaji rendszerek – s ezek időbeli változásainak – jobb megismerésére. Ne feledjük el: az ember áttekintő képessége korlátozott: amikor megfigyeléseket teszünk, a vakító felismerés száz és száz apró tényről tereli el figyelmünket. Tudjuk, hogy Balassi művének felekezeti felhasználása messzemenően alátámasztja a költő szuprakonfessionális hírnevét, de már kevésbé ismerjük a többi, hasonlóan felekezeti fölötti viselkedést mutató szöveget, nem azért, mert nem találkoztunk velük, hanem mert nem tudunk egyszerre mindenre figyelni.

Adattárak

A nyíregyházi reneszánsz-ülésszak alkalmából a számítógép sornyomtatójával próbaképpen leíratunk és – előadásunk melléklete gyanánt – a hallgatóság kezébe adtunk három adattárat. Ehhez az *ItK*-beli előzetes jelentéshez természetesen nem mellékelhetjük a Nyíregyházán bemutatott vasok köteteket.

A három, közszemlére bocsátott adattár közül kettő kétfajta metrikai repertórium. Az egyik – s a rövidség kedvéért csak erről szólnánk most – a strofikus metrumokat tartalmazza rendezett alakban, mégpedig a következőképpen. Az első osztályozás a hagyományosan betűkkel megnevezett rímképlet szigorú ábécérendje, tehát az AAAA metrum előbb áll, mint az ABAB, illetve az AA előbb, mint az AAA. A rímképletet, mint olyan adatot, mely az egész strofát, s nemcsak ennek egy-egy sorát minősíti, fontosabbnak tartottuk a szótagszám-adatoknál. Azonos rímképletű versformák közül az áll előbb, amelyben az első sor szótagszáma kisebb, mint a másodiké. Ha nemcsak a rímképlet, hanem az első sor szótagszáma is azonos két metrum között, a második, harmadik stb. sor szótagszám-eltérése alapján osztályozunk. A sorokon belüli osztást nem vesszük figyelembe. Azonos metrumok esetében az osztályozó eljárás költők szerint halad tovább, a költők nevének ábécérendjében. Azonos metrumba tartozó, egyazon költő által írt verseket pedig a kezdősorok ábécérendjében sorolunk fel. A gépi eljárásnak hála természetesen percek alatt létre lehet hozni más szempontú metrikai repertóriumokat is. A zenetörténészt – vagy azt az irodalomtörténészt, aki a dallammal való összefüggést vizsgálja – általában jobban érdeklik a metrum szótagviszonyai, mint rímképlete. Az ő számára villámgyorsan előállítható olyan repertórium is, mely az osztályozási szempontok között nem tartalmazza a rímképletet. Szélsőségesebb esetekben minden további nélkül mód van akár arra is, hogy az osztályozás alapja az *egyetlen sor* legyen: hatosok, hetesek, nyolcasok, sőt, akár ilyen vagy olyan belső osztású nyolcasok stb. felsorolását is elvárhatjuk a géppel készített repertóriumtól.

Különböző okokból sajnos kevésbé támaszkodhattunk a régi magyar vers repertórium metricumának létrehozására tett korábbi, kevésbé átfogó kísérletekre: Szabolcsi Bence, Péczely László, Kerékgyártó Elemér és Gáldi László tiszteletre méltó munkáira. Nemcsak az adatbázis szűkebb volta, hanem elvi különbségek, pl. a rímelés – zenetörténeti szempontból érthető – mellőzése gátolta meg, hogy Csomasz Tóth Kálmán nagy művére támaszkodhassunk: őt jövőendő lektorunknak sikerült megnyerni – A modern filológiában tudomásunk szerint István Frank készítette el, még az ötvenes években, az első metrikai korszakrepertóriumot, az occitán költészet teljes verstani mutatóját. A hetvenes években

csatlakoztak hozzá olasz, német, francia és fehérorosz versanyagon végzett újabb feldolgozások. Ezeknek kritikai szemléjét másutt fogjuk nyújtani; bár a számítógép felhasználásában nem állunk egyedül, az a határozott benyomás alakult ki bennünk, hogy módszerünk kibírja majd a nemzetközi összehasonlítást.

Már István Frank összeállítása két részből áll: az egyik kötet tartalmazza a szó szoros értelmében vett metrikai repertóriumot, a verseknek csupán kezdősorait nevezve meg, a másik kötet pedig a trubadúrversek bibliográfiája, melyet kezdősormutató vezérel. Nekünk még több okunk volt az ő eljárását követni, mint neki magának: hiszen mi metrikai repertóriumból is legalább három különböző félet szeretnénk készíteni: egyet a rímképletek szempontjából, egyet a strófaszótagszámok szempontjából, egyet pedig az egyes sorok szótagszáma szempontjából való gyors hozzáférés számára, nekünk tehát mindenképp mutatókkal kell dolgoznunk. Ezért elsőrendű feladatunknak kell, hogy tekintsük, a bibliográfiai kötet összeállítását is. Ennek ősváltozatát szintén bemutattuk Nyíregyházán. A bibliográfiában feldolgozott versek száma megközelíti az 1500-at: teljességre törekedtünk. Teljességre törekedtünk a könyvészeti adatokban, a régi magyar nyomtatott és kéziratos előfordulások felsorolásában is. Maradtak, természetesen, olyan fehér foltok, amelyekről még mi magunk is tudunk, pl. nem volt még időnk kiegészíteni a Balassi-versek XVII. századi nyomtatott előfordulásainak listáját. Az általunk tudott és nem tudott hiányokkal, valamint azzal együtt, hogy ez csakugyan nem több ősváltozatnál, a közszemlére bocsátott kötetek mégiscsak kétségkívül az 1601 előtti magyar nyelvű versek eleddig messze legteljesebb bibliográfiai feldolgozását jelentik. Ennek a viszonylag gyorsan elért tűrhető eredménynek, mely az 1981-es év végére bizonyára egészen elfogadhatóvá fog kerekedni, részben az a magyarázata, hogy kiváló előmunkálatokra támaszkodhattunk: mint említettük, mindenekelőtt az *RMNy* meglepően kevés hibát tartalmazó incipitmutatójára, valamint arra a Stoll Béla által lekötelezően átengedett kéziratos adatgyűjteményre, mely a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozata számára készült, s a XVI. századi – tehát a sorozatban ki nem adandó – szövegek gyors kiszűrésére való. Nem szerénykedésből határozzuk meg munkánkat úgy, hogy három harmadból tevődik össze. Az első a már meglevő adatok átvétele, egy corpusban való egyesítése. A második a mi szorosabban vett feladatunk: a meglevő adatok ellenőrzése és új adatokkal való kiegészítése, valamint az elemzés. A harmadik: mind az átvett, mind az általunk megállapított adatoknak számítógép segítségével való mozgósítása, könnyen, sok szempontból hozzáférhetővé tétele. A korai magyar versnek ez a bibliográfiája nemcsak teljesebb, hanem összehasonlíthatatlanul aktívabb is előfutárainál. A keresztül-kasul indexelt végleges nyomtatott változatban (a mutatókat is a számítógép készíti el) megközelítjük a mágnesszalagos adattárolás végtelen hajlékonyságát: az 1601 előtti magyar versről jószerivel minden tudható pillanatok alatt valóban meg is lehet tudni új segédkönyvünkben, mégha nem számítjuk is hozzá a tervezett, statisztikai vizsgálatok eredményeit közlő, függelékét.

„Csak arra a kérdésre bizonyosan nem fogunk tudni válaszolni, hogy: „mi újat tudunk meg az adattárakból?”

Új adataink lényegében nincsenek. Előfordult, hogy egyikünk versfőlkben egy eddig nem ismert XVI. századi költő nevét találta meg, s a metrikai elemzések sem mindig voltak invenció nélküliek. De lényegében újdonságot nekünk, egy elvont *Literaturkunde* számára, nem nyújt az adattár. Nekem vagy neked, személy szerint, persze igen: én sem ismerem, te sem ismered mindazt, amit ismerünk. Olyasféléképp áll a helyzet, mint a fantomtétéleket nem tartalmazó bibliográfiákkal: a bibliográfia könnyen hozzáférhetővé tesz olyan dolgokat, amelyekhez – igaz, nem kis fáradsággal – bárki hozzájuthatott volna.

PRÉLIMINAIRES À UN RÉPERTOIRE DU VERS HONGROIS JUSQU'À 1600

En raison de l'histoire mouvementée du Royaume de Hongrie on ne connaît aujourd'hui que 1500 poèmes, écrits pendant les trois premiers siècles de la poésie hongroise, entre 1300 et 1600. Approximativement deux tiers de ces oeuvres n'ont pas encore leur édition critique moderne. L'accès de ces textes n'est donc pas facile.

Nous avons réalisé un inventaire intégral du vers hongrois d'avant 1601 qui comprend, entre autres, une bibliographie complète avec indications de toutes les sources manuscrites ou imprimées, deux répertoires métriques, l'un basé sur la rime, l'autre sur le nombre des syllabes, un inventaire des indications de genres poétiques contemporaines. Outre ces enquêtes, nous avons analysé toute notre matière selon une douzaine de critères purement philologiques ou plutôt poétiques.

La matière se trouve sur bande magnétique: aujourd'hui il est fréquent qu'en établissant un répertoire métrique on se sert de l'ordinateur. C'est à l'aide de celui-ci que nous avons fait imprimer (en un seul exemplaire) nos bibliographies et répertoires et que nous pouvons déjà travailler sur les enquêtes statistiques. Ces enquêtes et les révisions nécessaires une fois faites, nous espérons publier, au cas où nous nous parvenons à trouver les moyens financiers indispensables, notre manuel de l'ancien vers hongrois. Ce rapport préliminaire n'est que le texte d'une conférence prononcée en mai 1980, au colloque sur la Renaissance à Nyiregyháza.

Le travail se fait à l'Université de Szeged. Le groupe de recherches se compose de jeunes chercheurs et d'étudiants: Zs. Font, J. Herner, G. Húbert, K. Kovács, Gy. Pomázi, Zs. Simonffy, E. Szőnyi, É. Tóth, K. Varga, Z. Vas (Université de Szeged) et est dirigé par I. Horváth (Institut d'Études Littéraires, Budapest).

SZERZŐ, NYOMDÁSZ, OLVASÓ A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az utolsó két évtizedben Európa-szerte az irodalomtörténeti kutatások során előtérbe került a társadalomtörténeti szempont, és az irodalomszociológia tudományán belül is a kutatók sora fáradozott a könyv- és olvasmányozás módszereinek kidolgozásán. Ennek a gazdagon szerteágazó témának minden vonatkozását egy rövid dolgozat keretében aligha lehetne áttekinteni, összefoglalni és a hazai kutatási eredményekre alkalmazni. Ezért csupán egyetlen részletét, a nyomdatörténeti vonatkozását szeretnénk ez alkalommal kiemelni és vázlatosan felelni arra a kérdésre, hogy a magyarországi könyvnyomtató műhelyek a XVII. század első felében mit örökölték a korábbi évtizedek hagyományából, és működésük során milyen új vonások figyelhetők meg.¹

A választott periódus több szempontból egységes időszaknak tekinthető. Kezdeté a török elleni tizenöt éves háború utolsó harmadára esik. A századfordulót követő öt évtized a Bocskai-szabadságharc, majd Bethlen Gábor és I. Rákóczi György mozgalmas belpolitikai eseményeinek, Erdély megszerzett függetlenségének ideje. A királyi Magyarországon a bécsi békével és II. Mátyás trónra jutásával a rendi mozgalmak korszaka kezdődik, amelyet a harmincéves háború zavarai motiválnak, és amelyben a vallási-felekezeti ellentétek is mintha háttérbe kerülnének, inkább hamu alatti parázshoz hasonlíthatók. A késő reneszánsz és a kezdődő barokk legnagyobb irodalmi képviselőinek, Szenci Molnár Albertnek és Pázmány Péternek élete és irodalmi munkássága ezekre az évtizedekre esik. A század közepén korhatárolónak, fontos eszmetörténeti és nyomdászattörténeti választónak tűnik az ortodox református Geleji Katona István (1589–1649) és a puritánus Medgyesi Pál (1605?–1663?) egymást követő-váltó szerepe. Ezért a puritánus Szenci Kertész Ábrahámnak 1640-ben induló nyomtatói, könyvkiadói tevékenységét már alig lehet a század elejének könyvtörténeti periódusához számítani.

A század közepén való korhatár megvonását leginkább a könyvtermés számszerű mérlegével, statisztikai adatokkal tudjuk hasznosan és célszerűen elvégezni. A Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötete, mint ismeretes az 1600-ban megjelent nyomtatványokkal zárul és a 127 évet átfogó részben összesen 836 kiadvány leírása található. Az időközben elkészült – megjelenés alatt levő – második kötetben az 1601–1635 közötti harmincöt esztendőből összesen 764 tétel található. E két periódus és a számok aránya már első pillantásra a hazai könyvnyomtatás ugrásszerű emelkedéséről árulkodik. Ezeket az adatokat ki tudjuk egészíteni a következő kötetnek gyűjtéséből még tizenöt év adataival. Mindennek felhasználásával a XVII. század első felének könyvtermését együttesen, megközelítő pontossággal vizsgálhatjuk, sőt a választott periódust két részre, egy harmincöt és egy tizenöt

¹ A társadalmi szempontú könyv- és olvasmánytörténet művelői közül e helyen csak példaként említünk néhány nevet: a franciáknál Geneviève BOLLÈME, Jean-Jacques DARMON, François FURET, Henri-Jean MARTIN; a németeknél Rolf ENGELSING, Rudolf SCHENDA, Hans WIDMANN; a lengyeleknél Karol GŁOMBIOWSKI, Krzysztof MIGON; a magyar kutatók közül BERLÁSZ Jenő, JAKÓ Zsigmond. Az említett szerzők publikációján kívül teljességre törekvő bibliográfia található az International Federation of Library Associations (IFLA) 1970-től Hágában megjelenő kiadványában: *Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries (ABHB)*.

éves szakaszra is felbonthatjuk. Hasonló osztás kínálkozik a XVI. századi anyagban is. Különválasztható ugyanis az 1550 utáni félszázad termése; vagyis a kolozsvári Heltai-műhely indulását követő ötven esztendő könyvtermésének számadatait összevethetem a XVII. század egész első felével, azon belül is még a harmincöt és a tizenöt éves részadatokkal. A négyes időosztásban a történeti Magyarország területén nyomtatott valamennyi kiadványról és külön a külföldön nyomtatott magyar nyelvű művekről a következő áttekintést kapjuk:

	Hazai	Külföldi	Összesen
1473–1549	49	34	83
1550–1600	767	46	813
1601–1635	683	76	759
1636–1650	663	57	720
Összesen	2162	213	2375

Az 1473–1549 közötti terméshez viszonyítva a XVI. század második felében a nyomtatványok számának gyarapodása tehát 15,6-szeres; az 1550–1600 közötti összeg pedig a XVII. század első felében csaknem megduplázódik: a hazai nyomdák termése közel kétszeresére, a külföldieké pedig a háromszorosára emelkedett. A külföldön készült 1550 előtti könyvtermés az egésznek 40%-a, 1550 után 0,57%-a, 1601–1650 között pedig 0,9%-a. A csökkenésnek oka a hazai nyomdászat kibontakozása. Ezt mutatja a következő táblázat, amely a nyomdahelyek számára vonatkozik, az előbbi időbeosztás szerint:

	Magyarországi	Külföldi
1473–1549	5	5
1550–1600	26	9
1601–1635	16	17
1636–1650	14	6

A XVI. század második felében ismert huszonhat nyomdahely tehát a következő félszázadra tizenhatra, illetve tizennégyre csökken. Ennek jól ismert oka az, hogy a kezdeti időszakban sok rövid életű és gyakori helyváltoztatással járó nyomdaalapítási kísérlet történt. Elegendő Joannes Manlius (Németújvár, Monyorókerék, Németlövő, Keresztúr, Sárvár) és Huszár Gál (Óvár, Kassa, Debrecen, Komjáti) nyomdájának sorsára utalnunk. A századfordulót csak a kolozsvári, debreceni, szebeni, bártfai, nagyszombati és a keresztúri könyvnyomtató műhely élte túl.

Kíséreljük meg ezek után a XVII. század első felének könyvnyomtató műhelyeit áttekinteni a bevezetésben jelzett célkitűzés szerint.

A műhelyek egy csoportja a XVI. századi előzményekre, Sylvester János, Manlius és Huszár Gál erőfeszítéseire emlékeztet: sőt Manlius század eleji működésével az előző korszaknak hagyománya is folytonossá lesz. Ehhez a csoporthoz tartozó nyomdák főuraknak, az evangélikus Nádasdyak, a református Batthyányak vagy a katolikus Pálffyak birtokán és pártfogása alatt működtek. Joannes Manlius nem sokkal korábban jött Magyarországra és a századforduló táján költözött Sopronkeresztúrról Sárvárra, ahol 1602-ben Magyar István híres munkáját, *Az országokban való romlásoknak okai-*

ról... szerzett hasznos könyvecskét (RMK I 379 – RMNy 890) nyomtatta. Halála után, 1608-tól betűvel és felszerelésével Farkas Imre dolgozott egészen 1643-ig, mindvégig Nádasdy-birtokon: Sopronkeresztúron és Csepregen. Legtöbb nyomtatványának ajánlása a patronus-család tagjaihoz, főként Nádasdy Tamáshoz és fiához, Pálhoz szólnak. Nádasdy Tamást neveltető pártfogójának vallja, akinek a mestersége megszerzését is köszönhette. Erről az 1626-ra kiadott csepregi kalendáriumnak (RMK I 553 – RMNy 1323) a pártfogójához írt ajánlásában így tett vallomást: „Én az Nagyságod szárnya alatt gyermekségemtől fogva nevelkedvén föl, az én mesterségemet az Nagyságod édes szülőinek beneficiumok által tanultam meg.”

Földesúri patronátus alatt működött Bernhardt Máté nyomdája is, előbb 1617–1619 között Németújváron, 1624–1634 között pedig Pápán. Felszerelését a református Batthyány Ferenc vásárolta Bécsben, és csak fiának, Ádámnak katolizálása után szűnt meg a református egyháznak dolgozni. Ekkor egy darabig használatlanul hevert és Ferenczffy Lőrinc, az udvari kancellária könyvkiadó-mecénás titkára kérte a maga számára, de hasztalanul. Utóbb ennek a felszerelésével, betűivel a csallóközi Tejfaluban, a Páffyok birtokán katolikus kiadványokat készítettek.

A második csoportba azokat a könyvnyomtató műhelyeket sorolhatjuk, amelyek üzleti vállalkozások voltak. Ez a típus áll a mesterség európai hagyományaihoz a legközelebb, és ezt képviselte a XVI. században Heltai Gáspár is. Ezeknél a tulajdonos rendszerint tudós, művelt ember, a litteratus mesterségnek is birtokosa volt. A XVII. század első felében ilyen a bártfai és a lőcsei nyomda. Bártfán az idősebb Klöss Jakab, a város szülöttjétől, David Gutgeselltől vette át az üzemet. Akárcsak elődje, ő is tekintélyes polgár, időközönként tanácsbéli tisztségviselő volt. Korábban Vizsolyban és Kolozsvárott is dolgozott. Üzleti vállalkozó jellegére utal többek között, hogy egy rövid esztendőre Lőcsén is szerencsét próbált mesterségével. Tőle 1622-ben fia, az ugyancsak „civis et typographus” ifjabb Klöss Jakab vette át az officinát. A XVII. század első feléből ennek a műhelynek 108 nyomtatványát ismerjük.

A korszak legtermékenyebb üzleti vállalkozó könyvnyomtatója a lőcsei Brewer Lőrinc volt, aki 1625-ben alapította a műhelyét. Pavercsik Ilona kutatási eredményeiből tudjuk, hogy a lőcsei műhely az alapító idejében a magyarországi nyomdák között messze kitűnt: betűkészlete 31 különféle latin, görög és fraktúr sorozatból állott. A kereken harmincötezer forint értékű vagyonának leltárából a gazdag polgár-patricius és üzleti vállalkozó képe bontakozik ki.²

Ismét más típushoz tartoznak a század első felében azok a nyomdák, ahol a város gyakorolt felügyeletet a műhely felett, a tanács hívta meg a könyvnyomtató mestert, aki több-kevesebb anyagi függésben is volt a városi magisztrátus tagjaitól, és ha a tulajdonos mesterségében utód vagy örökös nélkül halt meg, műhelyét a város törekedett magának megváltani. Ilyen ebben a korszakban a brassói nyomda, ahol Martin Wolfgang, az egykori lőcsei művezető faktor 1625-ben rövid ideig működött. Ilyen a szebeni officina is, ahol kisebb megszakítással a vállalkozó könyvnyomtatók és kereskedő bibliopolák egész sora váltogatta egymást. Kassán is a városi tanács hívására alapított nyomdát 1610-ben Johann Fischer, aki Jakob Klössnek volt a veje. Fischer és utódai, Johann Fest és a Lőcséről származott Daniel Schultz sokban, főleg anyagiakban függött a várostól. Vállalkozásuk azonban lényegében üzleti jellegű volt. A városi magisztrátus a nyújtott anyagiak fejében ellenőrizte a nyomdász munkáját. Jellemző példa erre az 1628. esztendőre nyomtatott kalendáriumok (RMNy 1388 és 1390) ajánlásának ügye. 1627. november 17-én, amikor a könyvnyomtató a kassai Erzsébet-napi vásárra már elkészítette a legkeresettebb portékáját, a következő évi naptárakat, ez olvasható a városi jegyzőkönyvben: „Az compactor Dániel Schulz adott calendariumokat németeket és magyar nyelven valókat. Az magyarokat dedicálván ő felsőgenek, urunknak Betlen Gábornak, az németet egy privata personának Francz Tragenernek [kassai kereskedőnek]. Azért végezte az nagyságos tanács, hogy pro

² PAVERCSIK Ilona: Laurenz Brewer hagyatéki leltára. MKsz 1977. 174–178. – Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása. MKsz 1978. 359–363.

mulcta florenos [pénzbírságot] adgyon, az német kalendáriumokból ki metéllye az dedicatíot.”³ Négy évtized alatt Kassán összesen 122 nyomtatvány jelent meg, ebből 115 az első huszonöt esztendőre esik. A kalendáriumból a debrecenieken kívül itt jelent meg a legtöbb, ami a kelendősegre való törekvést, egyben azonban a könyvnyomtató szűkös pénzügyi helyzetét is jelzi. Schulz halála után a városi jegyzőkönyvek évenként ismétlődő bejegyzése: „Daniel Scholczin supplicál, hogy a kalendáriumért adnának valamit”; rendszerint három köből búzát vagy három tallért utaltak ki neki. Az özvegy halála után pedig a műhely a város birtokába jutott.⁴

A felekezetek szolgálatában álló műhely volt a kolozsvári és a debreceni, bár a XVII. század első felében a városi hatóságok is beleszóltak működésükbe. Az ősi kolozsvári Heltai-műhelyt, amely az unitáriusok szolgálatában állott, az alapító fia, ifjabb Heltai Gáspár még 1588-ban vette át özvegy anyjától. A század elejére már ő is megöregedett, látása megromlott és idejének nagy részét a városi ügyek foglalták le. A fennmaradt nyomtatványok tanúsága szerint a felszerelés is a század első másfél évtizedében úgyszólván teljesen használatlanul hevert. Feltehetően alkalmi vállalkozó, ismeretlen könyvnyomtató készíthette ez idő alatt az unitáriusok énekeskönyvét, egy-egy kisebb népkönyvet, szójegyzéket, iskolai tankönyvet. Újabb felvirágzását 1616–1622 között Makai Nyírő János és Abrugyi György faktorsága alatt érte el. Ekkor újraöntött betűkészlettel jelent meg Enyedi György bibliai magyarázatainak vaskos kötete (1619, RMK I 494 és 503, – RMNy 1187 és 1222). Korszakunkból összesen 81 nyomtatványát ismerjük, ami a XVI. századi 208 kiadványnak alig haladja meg az egyharmadát. A debreceni nyomda a református egyházat szolgálta és ötven esztendő alatt folyamatosan működött. Termelése a bártfai és kassai műhelyekkel volt egy színvonalon, 125 nyomtatványt került ki sajtó alól, a XVI. századi 157-tel szemben.

Luteránus kiadványok előállítására 1637 táján Trencsénben Ján Václav Vokál a Morvaországból menekült csehek részére alapított nyomdát, ahol a század közepéig 98 latin, német és szlovák–cseh nyelvű kiadvány látott napvilágot.

A református-puritánus vallási mozgalmakat szolgálta Bethlen Istvánnak, a fejedelem öccsének váradi alapítása 1640-től; megmaradt azonban ez a műhely a felvidéki üzleti vállalkozásokra emlékeztető kezdeményezésnek. Vezetője a nagy műveltségű Szenci Kertész Ábrahám – Herepei János feltevése szerint – a szülővárosához közel fekvő Nagyszombatban, a jezsuitáknál kezdhetett tanulni a könyvnyomtató mesterséget, amit azután Hollandiában emelt művészi fokra.⁵ Műhelyéből az első évtizedben 58 nyomtatványt került ki; tudatos kiadói elgondolása az egyházat és az iskolát szolgálta. Működése a magyarországi könyvművészet történetének kimagasló korszakát jelenti.

Hivatalos – „állami” – nyomdának tekinthetjük a fehérvári műhelyt. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor erdélyi művelődéspolitikájában milyen lényeges szerepet játszott a könyvnyomtató officinának létesítése. Ehhez az első lépést a felső-magyarországi hadjárata idején tette, amikor Nagyszombatban lefoglaltatta Forgách Ferenc érsek egykori nyomdájának felszerelését. Ennek történetét és Fehérvárra kerülésének kalandos útját a betűtípusok módszeres vizsgálatával Ecsedy Judit tisztázta.⁶ Eredményeit kiegészíthetjük azzal, hogy az egykori pozsonyi érseki nyomda felszerelését minden jel szerint Pázmány Péter, Forgách utóda még 1617-ben vitette Nagyszombatba, ahol érseksége kezdetén már kijelölt új székhelyén a jezsuita kollégium mellett az egyetem alapítását és nyomda felállítását tervezhette. 1619 tavaszán a Forgách-féle felszereléssel már Nagyszombatban nyomtattak (RMK II 392–393 – RMNy 1193, RMK II 395 – RMNy 1192), őszre azonban Bethlen csapatai elfoglalták a várost. 1620 januárjában a fejedelem és a magisztrátus levelezésében a nyomda vezetőjeként a bécsi udvari

³ MKsz 1911. 157.; Uo. 1889. 231.

⁴ Az idézetek az 1632. (RMNy 1500) és az 1634. évre (RMNy 1567) nyomtatott naptárakra vonatkoznak. Vö. MKsz 1889. 232., 1905. 84. és 1911. 158.

⁵ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Bp.–Szeged 1966. 166.

⁶ ECSEDY Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. MKsz 1975. 9–24. Uő.: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623–1636. OSZK Évkönyve 1974–1975. Bp. 1978. 349–421.

történetírónak, Berger Illésnek neve tűnik fel. Január 20-án a fejedelem kancellárja, Péchy Simon ura nevében megparancsolta a nagyszombati főbíróknak és a városi tanácsnak, hogy a náluk levő nyomdát „szerszámmal, eszközivel” Bergernek adja át. Ez azonban nem mehetett simán. Február 28-án a fejedelem aláírásával újabb, szigorú hangú felszólítást kaptak, hogy ne csak a katolikusoknak nyomtasanak, mert „az tipográfia nem privatumra csak, hanem minden publicus ususra való”. Nemsokára a fejedelem a nyomdát, amelynek művezetője Nikolaus Mollerus volt, lefoglaltatta és a következő évben Kassára szállíttatta. Ott Mollerus mint a fejedelem nyomdásza, „typographus S. Regiae Majestatis” rövid ideig még dolgozott, nemsokára azonban háza népével együtt pestis áldozatává lett. Bethlen ekkor szállíttatta a felszerelést Gyulafehérvárra, ahol az az 1623-ban megindult fejedelmi nyomtató műhely, Erdély hivatalos nyomdája felszerelésébe beolvadt. A nyomda elsősorban a főiskola szükségleteit látta el, de kormányzati kiadványokat, hivatalos nyomtatványokat (országgyűlési artikulusok) is készíttettek itt. Előbb erdélyi mesterek (Választi András, Meszléni Márton), 1628-tól pedig a sziléziai Leignitzből jött Jakob Effmurd, „Fejedelem urunk typographusa és compactora” vezette a műhelyt. I. Rákóczi György idejében új felszereléssel, hangjegyekkel is ellátták, hogy kinyomathassák az *Öreg Graduált* (1636, RMK I 658). 1640 táján pedig román nyelvű cirillbetűs nyomtatványok kiadására is berendezkedtek. A XVII. század első felében ez volt a legnagyobb magyarországi műhely, amelynek 16 antikva, 7 kurzív, 5 görög, 1 héber és 2 fraktúr betűtípus-sorozata volt.⁷ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejéből a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetének nagyon sok társadalmi vonatkozású adatát (a magyar és külföldi nyomdászokról, szerződésekről, felszerelésről stb.) Herepei János gyűjtötte össze.⁸ Ezekből világosan látszik, hogy ez a műhely hivatalos „állami” nyomda volt, amely a fejedelemnek 1620-ban írt figyelmeztetése – vagyis hogy „az tipográfia nem privatumra csak, hanem minden publicus ususra való” – alapján működött – természetesen a katolikusok kizárásával.

A „privatum” és a „publicus usus” ugyancsak módosított változata figyelhető meg Ferenczffy Lőrincnek (1577–1640), a bécsi udvari kancellária magyar titkárának nyomdaalapítási kísérlete és könyvkiadói tevékenysége körül.⁹ Nála állandó könyvnyomtató műhelyről alig lehet beszélni; inkább kiadónak tekinthető, akinek működéséhez az 1615–1637 évek között harminc nyomtatvány kapcsolható. Ezek nagyobbik része Prágában és Bécsben idegen nyomdákban készült, és Ferenczffynek a megjelenésük körüli szerepét, közelebbi vagy távolabbi közreműködését részben az egykorú adatok, feljegyzések, részben pedig a birtokában volt és a műhelyeknek egy-egy alkalomra kölcsönzött fametszetű illusztrációk bizonyítják. 1628-ban azután Prágában megvásárolta Georgius Nigrinusnak a XVI. század utolsó harmadában jelentékeny prágai műhelyét, amely ekkor használatlanul hevert. Ezzel Bécsben 1632–1638 között tíz nyomtatványt adott ki, sőt e nyomdai felszerelését bemutató füzeté, a legrégebb hazai vonatkozású betűminta-könyv az utókorra is megmaradt. Ferenczffy életrajzi adataiból tudjuk, hogy a jezsuiták neveltje volt, és testvére Ferenczffy Pál a rendbe is belépett. Lőrinc királyi főtisztviselőként az udvari politikát és diplomáciát szolgálva jó kapcsolatot tartott nemcsak az uralkodó híveivel és az ellenreformáció képviselőivel, de protestánsokkal is, sőt Bethlen Gábornak bizalmasa is volt. Ennek megfelelően kiadványaiban, köztük a tíz saját betűvel előállított bécsi nyomtatványban, egészen sajátos módon tükröződnek a rendi-nemesi törekvések az ellenreformációs szemlélettel. Jezsuita kapcsolataival jól megfér a jeles protestáns személyiségekkel való barátsága (Szenci Molnár Albert, Rimay János). Kiadványainak illusztrációi között pedig gyakran felfedezhetjük az ellenreformációtól támogatott rendi ideológia jelképeit, az országalapító Szent István, a katona Szent László vagy a Patrona Hungariae alakját. Koncepciójában helyet kapott az ifjú Zrínyi Miklósnak

⁷ Ezeknek részletes, az analitikus betűtípus-vizsgálatok módszerével összegyűjtött sorozatait lásd ECSEDY Judit második dolgozatában.

⁸ HEREPEI János: Szenci Kertész Ábrahám. In: Adattár... II. i. m. 159–168.

⁹ A Ferenczffy Lőrincre és Némethi Jakabra vonatkozó megállapítások részletes bizonyítását lásd: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980. Lásd még: MTA I. OK 31. 1979. 343–350.

1634-ben Bécsben elmondott Szent László-napi diák beszéde (RMK III 1498), amelyet saját betűivel jelentette meg. De odailik Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* legkorábbi ismert ugyancsak Ferenczffy-betűkkel nyomtatott bécsi kiadása (RMNy 1599), amelynek felekezeti hovatartozását az utolsó harmadában Nyéki Vörös Mátyás katolikus énekei jelzik minden kétséget kizárva. Ferenczffy hivatali munkájával volt kapcsolatos az általa szerkesztett és kinyomatott országgyűlési artikulusoknak sorozata, vagy 1634-ben Kithonich János királyi jogügyi igazgató perjogi kézikönyve (RMK III 1497). Ferenczffy rendi-nemesi törekvéseit legszemléletesebben a magyar királyok történetét és képeit tartalmazó nagyméretű história lett volna hivatva bemutatni. Erre vonatkozó terveiről már 1615-ből van adatunk. Erre a rendektől, nemesektől és városoktól 2000 forintot gyűjtött, sőt a rézlemezek elkészítésére a kincstártól 100 aranyat kapott. 1615-ben Batthyány Ferenc Sopron megyei főispántól a *Liber Iconum Regum Hungariae* című kiadvány nyomtatási költségeire kért pénzt, és támogatói sorában a protestáns főurak közül Homonnay János 300 forinttal, Révay Péter koronaőr pedig 100 forinttal szerepelt. 1628-ban, már saját nyomdai felszerelésének megszerzése után írt levelet a soproni tanácsnak, és ebben a régóta tervezett kiadványhoz kérte támogatásukat. 1634-ben a „Magyar Ország és nemzetről való história” kinyomtatásához, amelyet akkor már valóban az „országbeliek kívánságok és várakozások” előzhetett meg, Batthyány Ádámtól kért a birtokán használatlanul álló pápai református nyomdából, az 1632-ben meghalt Bernhardt Máté egykori műhelyéből valami „tipográfia eszközt”, alighanem a bécsi felszereléséből hiányzó nagyobb méretű sajtót.¹⁰ Ferenczffy terve azonban soha sem valósulhatott meg. Berger Illés királyi történetírónak, kora egyik legjellegzetesebb Habsburg-udvaroncának kellett a kéziratot elkészítenie; a három kötet azonban mindkettőjük halála után állítólag elkallódott. A sok pénznek, törődésnek ma is látható eredménye a Ferenczffy-betűkkel 1632-ben készített *Historia Hungariae* című három leveles próbanyomat és a rézmetszetű király-képek kécsi kiadása, az 1664-ben Nürnbergben Nádasdy Ferenc költségén megjelent *Mausoleum* (RMK III 2254).¹¹

A pozsonyi magyar kamara számadáskönyveiben két adatot is találunk arra, hogy Ferenczffy Lőrincnek az országgyűlési artikulusok kinyomtatására a költségeket – 1618-ban 175 magyar forintot, 1635-ben pedig 300 forintot – kiutaltak. A második alkalommal a kiadvány Ferenczffy betűivel készült (RMK III 1509), és terjesztéséről is van adatunk. A február 24-én berekesztett soproni diéta után alig egy hónappal, március 25-én már el is készült a törvénycikkek nyomtatásával és néhány aláírás és pecsét nélküli példányt el is küldött Batthyány Ádámnak: „Az ország articulosit ki nyomtattam, az pecsétést, nagyságodnak valót az kamarára szokás szerént dirigáltam. Ezeket pedig nem subscribáltattakat, tudván hogy pro officialibus [hivatali használatra] kívánhatna nagyságod, ime egynehány exemplart küldöttemi nagyságodnak. Hogyha többre szüksége leszen nagyságodnak, csak jelentse, küldök elegendőt”.¹² Minden jel arra vall, hogy a Ferenczffy-kiadványok terjesztésének útja-módja – nemcsak a hivatalos nyomtatványoknál, a többenél is – elsősorban az ajándékozás lehetett. Erre éppen az 1635-i soproni országgyűlés idejéből egy másik adatunk is van. Kithonich János perjogi kézikönyve második, a Ferenczffy-betűkkel nyomtatott bécsi kiadásának a Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példányán, amely Szemere Pál Abaúj vármegyei követé és királyi táblai ülnöké volt, ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Gencrosus dominus Laurentius Ferenczffy Secretarius Regius dono

¹⁰ A soproniaknak írt levél eredetije: Soproni Városi Levéltár Lad. XXIV. et Y. Fasc. XIII. Num. 877. Szövegét helyenként téves olvasattal és értelmzéssel közölte: KOVÁCS József László: Ferenczffy Lőrinc nyomdai reklámlevele 1628-ból. MKsz 1977. 51–52. – Az 1615. május 11-én Batthyány Ferencnek írt levél: Országos Levéltár Batthyány levéltár. Missiles, 13768. nr. – A Batthyányiaknak írt többi Ferenczffy-levelet közölte: JENEI Ferenc: MKsz 1961. 307–308.

¹¹ *A Historia Hungariae* és a királyképek próbanyomata: Wien. Graphische Sammlung Albertina. Jelzete: C-179. Cimelienkasten Fach VII/5. – A Nádasdy-féle *Musoleum* képeiről: RÓZSA György Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 14., 144. – Berger Illés hagyatékának sorsáról: HOLL Béla: Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből. MKsz 1973. 378–384.

¹² Országos Levéltár. Batthyány levéltár, Missiles, 13778. nr.

dedit Sopronii in Generali Diaeta 1635. 2. Febr.” De megemlíthetjük Franciscus Montmorency németalföldi jezsuita *Cantica et idyllia sacra* című, Bécsben 1632-ben Ferenczffy betűivel és ajánlásával kinyomtatott (RMK III 1474) latin verseskönyvének azt a példányát, amely a szepességi Podolin 1642-ben alapított piarista kollégiumának könyvtárában maradt meg.¹³ Ebben diák-kézre valló beírások, toll-próbák azt bizonyítják, hogy e könyvet a latin versfaragás mesterségének tanulásához iskolában használták. A példány első tulajdonosa azonban Wass Mihály, a nagy tekintélyű kassai patrícius polgár, szenátor és polgármester volt, aki azt Ferenczffytól kapta ajándékba a kötet elején, a papír kötésű tábla belső oldalán tett eme bejegyzése szerint: „Anno 1632. die 1. Septembris Generosus Dominus Laurentius Ferenczffy Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Cancellariae Hungaricae Secretarius Vienna hunc libellum mihi Michaeli Wass dono misit”. Ugyancsak Wass Mihály 1636. március 3-án levelet írt Ferenczffynek, akit bizalmas barátjának nevezett. Ebben többek között ezt olvassuk: „Wass Jankó, az fiam, kegyelmednek szolgálatjába ajánlom; igen óhajtja az kegyelmed régi compromissumát [ígéretét], el is várja kegyelmedtől. Nekem is küldjön kegyelmed valami olvasásra való könyvet, hadd emlegethessem kegyelmedre gyakrabban”. Majd az utóiratban még egyszer visszatért a könyvküldésre: „Ha egyébbel nem is, valami könyvecskével kedveskedjék kegyelmed az fiamnak; mását várja az feleségemtől az ajándéknak”. A kért könyv – Ferenczffy kiadványainak időrendjét ismerve – alighanem a Balassi, Rimay, Nyéki Vörös verseit tartalmazó *Istenes énekek* csinos kis kötete lehetett, amely Bécsben éppen ebben az időben készülhetett el.¹⁴

A XVII. század első felére esik az ellenreformáció katolikus nyomdájának végleges megalapítása is. Ferenczffy kiadói törekvései erre is hatottak. Nemcsak az életében megjelent kiadványok, amelyek közül többet Pozsonyban és Nagyszombatban később újra kiadtak; de felszerelése is, amely 1640-ben, halála után Pozsonyba került. Némethi Jakab, a pozsonyi jezsuita nyomda vezetője kérte el Lippy György püspök-kancellártól, Ferenczffy utolsó hivatali előljárójától. Ez a felszerelés azután a pozsonyi nyomdába beolvadt és azzal együtt 1646 után fokozatosan átkerült az új nagyszombati műhelybe, a Pázmány által alapított egyetem nyomdájába. Az egykor Bécsben használt betűk, könyvdíszek, a fametszetű illusztrációk nagy része megtalálható előbb a pozsonyi, majd az ötvenes évek közepétől kezdve a nagyszombati kiadványokban, sőt a XIX. század elején még Budán, az egyetemi nyomdában is feltűnnek.

Telegdi Miklós XVI. századi kezdeményezésének, az 1577-ben alapított és halála után az esztergomi káptalan tulajdonába került első nagyszombati nyomdának felszerelése a XVII. század elejére erősen megkopott és csak ritkán használták. Betűivel 1601–1609 között magyar kalendáriumokon kívül csak Pázmány két könyvét, a Magyar Istvánnak adott *Feleletét* (1603, RMK I 385 – RMNy 905) és *A nagy Calvinus János hiszke egy Istenét* (1609, RMK I 415 – RMNy 984) nyomtatták. Amikor pedig 1609-ben Forgách Ferenc esztergomi érsek pozsonyi házában és költségén új nyomda létesült, az vette át a nagyszombatinak szerepét; Pázmány művei is ott jelentek meg és azoknak korrekora, gondozója már Némethi Jakab jezsuita volt, aki Ferenczffyvel is szoros kapcsolatban állott.

Némethi Jakabot (1573–1644) a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás történetében eddig nem sokat emlegették. Neve nyomtatott kiadványon soha nem szerepelt; azzal csak a jezsuita kéziratos névtárakban, az esztendőnként Rómába küldött rendi jelentésekben és a pozsonyi, nagyszombati nyomdára vonatkozó iratokban találkozunk. A jezsuiták hivatalos feljegyzéseiből, az évről évre pontosan vezetett *Historia brevisekből* viszont életét részletekbe menő aprólékossággal lehet összeállítani.¹⁵ Pályája 1608-tól kevés megszakítással hosszú időn át kapcsolódott Pázmányéhoz, akinél két

¹³ A podolini piarista könyvtárból való Montmorency-példány ma Turócszentmártonban (Martin, Matica Slovenska) található. Jelzete: Pi P 3021.

¹⁴ Országos Levéltár. A 32. Kancelláriai levéltár, Litterae privatorum. 268. sz.

¹⁵ A Némethi Jakabra vonatkozó életrajzi adatok, idézetek a jezsuita rend római központi levéltárában (Archivum Romanum Societatis Jesu) és a pannonhalmi főapátsági levéltárban őrzött *Catalogi breves* és *Catalogi triennales* című iratgyűjtemény megfelelő éveiből valók.

évvel volt fiatalabb, és akinek sok mozgást, utazást igénylő munkájánál – a rendi szabályoknak megfelelően – állandó *socius*-a, kísérő társa, titkára volt. Együtt voltak 1611–1615. években Forgách érsek pozsonyi házában is. Ezekben az esztendőekben az új érseki nyomdában jelentek meg Pázmány művei, többek között az *Imádságoskönyv* második kiadása (1610, RMK I 424 – RMNy 1003) és a *Kalauz* első kiadása (1613, RMK I 433 – RMNy 1059), mindkettő jelentős, terjedelmes és sok nyomdai munkát kívánó nyomtatvány. Némethi részt vett ezeknek nyomtatásában, korrigálásában. Amikor pedig Pázmány lett az esztergomi érsek – amint ezt fenntebb a gyulafehérvári nyomdával kapcsolatban már láttuk – székhelyét Nagyszombatba akarta áthelyezni. A város felvirágoztatásával már kezdetben terveit voltak és valószínűleg 1617 nyarán a Forgách-féle nyomdát is oda szállította. Amikor 1618–1619-ben e nyomdával Nagyszombatban már nyomtattak, a rendi névsorok szerint Némethi is ott tartózkodott. A Bethlen-féle hadjárat háborús nyugtalanságainak elültével, 1622 novemberétől azután több esztendőn át újra Pázmány mellett működött; ebben az időben foglalkozásának, beosztásának jelölésére a névsorokban ilyen megjegyzésekkel találkozunk: „apud archiepiscopum . . . utitur in ordinando Bibliotheca et imprimendis libris”, „in typographia Posonii, apud illustrissimum Cardinalem”. Pázmány ezekben az években letelepítette Pozsonyban is a jezsuitákat, és az elveszett nyomda helyébe saját házában és költségével új érseki nyomdát alapított. Itt nyomtatta Némethi 1623-ban a *Kalauz* második (RMK I 532 – RMNy 1293) és 1625-ben az *Imádságoskönyv* harmadik kiadását (RMK I 548 – RMNy 1345). Közben egy időre Bécsbe küldték, hogy egy-egy jelentősebb magyar kiadványnak, így Káldi György bibliafordításának (1626, RMK I 551 – RMNy 1352), majd prédikációi két kötetének (1631, RMK I 601–602 – RMNy 1509–1510) nyomdai munkálatainál segítse és korrektúráját elvégezze. Beosztását a rendi névtárak így jelölik: „adjuvit patri Káldi in impressione . . . curat typographiam pro Ungaris”, „imprimat postillas”.

Pázmány 1631-ben a saját házában kezelt érseki nyomdáját átadta a jezsuitáknak újonnan épített pozsonyi kollégiumába – az egykorú adatok szerint azzal a feltétellel, hogy az a tervezett nagyszombati egyetemé lesz. A Káldi-prédikációk imént említett, 1631-ben Bécsben készült két kötete ennek az új korszaknak kezdetét tükrözi. A nyomtatás munkája Rickhes műhelyében készült. A címlapon a nyomtatás helyéül azonban Pozsonyt tüntették fel és mellette *Rikesz Mihály* neve olvasható. A betűtípusok vizsgálata nyomán kiderült, hogy a két kötetben csupán a címlapok és az ajánlások – az elsőben Pázmánynak, a másodikban Esterházy Miklósnak címezve – készültek Pozsonyban. Valószínűleg ezekkel a lapokkal indulhatott a pozsonyi jezsuita kollégiumba telepített nyomda, ahol ugyanebben az évben Pázmány *Imádságoskönyvének* negyedik kiadása (RMK I 604 – RMNy 1513), majd 1636-ban a *Prédikációk* (RMK I 663) és 1637-ben a *Kalauz* harmadik kiadásának (RMK I 673) hatalmas kötetei láttak itt napvilágot. 1632–1634. években a rendi névtárak szerint Némethi a nagyszombati kollégium könyvtárosa, ahol ő végezte az első nagyobb arányú rendezést; az ő keze írására ismerhetünk a kollégium legrégebbi könyvtárkatalógusában, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek. Feltűnő, hogy ugyanezekben az években a pozsonyi jezsuita nyomdából egyetlen kiadványt sem ismerünk. Úgy látszik, a nyomda működése az ő személyes jelenlétéhez volt kötve. Élete utolsó tizenegy esztendejét, 1635–1644 között, azután folyamatosan Pozsonyban töltötte és beosztása a nyomda vezetését jelölte (*corrector typographiae, Praefectus typographiae*).

1619-től egykorú adatok sorozatából az látszik, hogy Némethi nemcsak Pázmánnyal, de Ferenczffy Lőrincsel is rendszeres kapcsolatot tarthatott. Erre Pázmány levelezésében is találunk utalást. 1631-ben nevük két alkalommal is együtt szerepel egy márványba vésendő felirat szövegének megtervezésével kapcsolatban, mint olyanoké, akik a kalligráfia, a szép betű rajzolásának mesterségéhez értenek. Ebben az évben készült el az érsek költségén a pozsonyi Szent Márton-templom fényes mellékkápolnája Alamizsnás Szent János tiszteletére. Az ünnepélyes felszentelést Pázmány emléktáblával kívánta megörökíteni. Ezért 1631. június 9-én Vágsellyéről levélben kérte a bécsi jezsuita kollégium rektorát, hogy a tervezett feliratot a levélhez mellékelte mintá szerint arany betűkkel véssesse márványba. Tíz nappal később az érsek titkára Törös János megismételte a kérést: hozzáfűzve, hogy a

feliratot ne a mellékleten látható kerekded betűkkel, rotundákkal, hanem nagyobb formájú vezálikokkal Péter Jakabbal vagy Ferenczffy uram kancellistáival terveztesse meg.¹⁶

Némethi bécsi tartózkodására, működésére utal ritka, név nélküli megnyilatkozásai közül az 1629-ben Bécsben Rickhes műhelyében megjelent, vasárnapi bibliai szakaszokat tartalmazó perikópás könyvecskében a keresztény olvasóhoz intézett ajánlás (RMK I 575 – RMNy 1421). Erről a kiadványról a váci Egyházmegyei Könyvtárban 1955-ben előkerült Káldi-töredékek alapján sikerült megállapítanunk, hogy szedése nem kéziratról, hanem a *Szent Biblia* próbanyomatainak megfelelő, Káldi György kézírásával kijelölt lapjairól készült.¹⁷ Az ajánlásból nyilvánvaló, hogy azt Némethi írta és nemcsak a Biblia-fordításnak, de e könyvecskének nyomdai munkálatait is ő végezte: „Mint hogy Isten kegyelméből a Szent Bibliát, azaz egész szent írást a közönséges keresztyén Anyaszentegyháztól régenten bevött bötű-szerént magyarra fordítva láttam, sőt annak ki nyomtatásában munkálkodtam-is, s nem ok nélkül, hogy kedves dolgot cselekedném az Isten igéje hirdető igaz tanítóknak, ha az szerént magán ki-nyomtatnám a vasárnapokra és innepekre szolgáló evangéliomokat és epistolákat”. Még ugyanebben az évben és ugyancsak Rickhes műhelyében látott napvilágot Hajnal Mátyás elmékedési könyve, a „szíves könyvecske” (RMK I 576 – RMNy 1422). Ennek megjelentetésében Ferenczffy Lőrinc is közreműködött és a mű elé ajánlást is írt. A könyvecskét tizennyolc rézmetszetű embléma és sok olyan fametszetű kép díszíti, amelynek dúca a királyi titkár birtokában volt. A nyomtatás munkálatait Némethi végezhetette a perikópás könyvvel közel egy időben.

Ferenczffy és Némethi kiadványainak külső kiállítása, gondos tipográfiája és díszítése is rokonságot mutat. Ezek szépsége már azért is feltűnő, mivel a korabeli bécsi nyomdák, különösen az általuk foglalkoztatott Formica-, Gelbhzar- és Rickhes-műhelyek teljesítménye a húszas-harmincas években a tulajdonosok elöregedése vagy betegsége miatt a hanyatlás jeleit mutatta. Kettőjük kiadványaiban jelentek meg először a rézmetszetű illusztrációk és díszcímlapok, amelyek ezekben az évtizedekben még újak, modernnek számítottak. Az európai nagy nyomdák is csak a XVI–XVII. század fordulóján kezdték alkalmazni.¹⁸ A pozsonyi nyomdában ennek legkorábbi példáját Pázmány *Kalauz*ának első kiadásáról ismerjük. A további kiadásokon és a Káldi-biblia címlapján ezeknek a nagyméretű rézmetszeteknek bonyolult embléma-jellegű felépítése mindig eszmei mondanivalót szolgáltak. A képek az ellenreformáció tanítását közvetítették. Az építészeti elemekből megszerkesztett, díszkapura vagy palota homlokzatára emlékeztető, de a késő reneszánsz oltár-retablók felépítését is követő kompozícióban angyalok, magyar vagy jezsuita szentek, a Patrona Hungariae alakja, a nemzeti címer, a Jézus-monogram látható. A tanító–oktató célzat – akárcsak a nagyszombati jezsuita templom oltáré – a korabeli szemlélő, az olvasó számára közérthető volt: az országnak a bajokból való megmentéséhez a régi hitre való visszatérés, a szent elődök és példaképek hite, az ősi Mária-tisztelet vezethet.¹⁹

A pozsonyi nyomdában megjelent nyomtatványok előállítási költségéről, áráról egyelőre nem sok adatunk van. A római levelezésekből és levéltári feljegyzésekből tudunk arról, hogy Káldi a prédikációk első két kötetének kinyomtatására éveken át gyűjtötte az adományokat és családi örökségből is nagyobb összeget erre a célra fordított. A harmadik kötet költségeire szolgáló összeget pedig halála után a kézirattal együtt őrizték a pozsonyi kollégiumban, majd később a nyomdával együtt átadták a nagyszombatiaknak, akik azonban csak a század második felében 1681-ben tudták azt kinyomtatni (RMK I 1268). Könyv értékére találunk utalást Petrus Canisius katekizmusának 1624-ben magyar nyelven megjelent rövidített kiadásában, amelyet 109 fametszetű képpel illusztráltak (RMK I 544 –

¹⁶ Pázmány Péter összegyűjtött levelei. II. Bp. 1911. 189. és 191.

¹⁷ MKsz 1956. 53.

¹⁸ A rézmetszetű címlap magyarországi nyomtatványban még sokáig csak elvétve, a külső kiállítás tekintetében legigényesebb könyveken fordul elő. A pozsonyiakon kívül a legkorábbinak tekinthetjük a Váradon, Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában megjelent Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ának (RMK I 751) címlapját 1643-ból.

¹⁹ GALAVICS Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics G. Bp. 1975. 234–236.

RMNy 1319). Némethinek ez az egyik legszebb kiadványa, amely a hazai könyvdíszítés és könyv-illusztráció történetének is jelentős állomása. A kiadás költségeit alighanem a nagyszombati kollégium vagy annak patrónusa, a templomukat is építtető Esterházy Miklós viselhette. A kiadáshoz mintául szolgáló latin eredeti 1618-ban Augsburgban rézmetszetű képekkel jelent meg. Erre utal az ajánlásban a nagyszombati rektor, Ferenczffy Pál, a királyi titkár jezsuita testvére: „Egy néhány tekintetes fő emberek találkoznának, kik mind tanácsokkal s mind költségekkel segítségül lőnek, hogy... a Katekizmusra-valo efféle szép új Képek, jóllehet nem rézbe, mint az-előtt, hanem puszpángba (hogy a szegénység-is kevesebb költséggel hozzá férne) kimetszetenének, és ki-nyomtatattának.”

A költségek nagyságával magyarázható, hogy a pozsonyiak bőkezű mecénásának, Pázmány Péternek halála után kiadványaik is egyszerűbbek, szegényesebbek lettek. Pedig a jezsuiták már aligha követték Ferenczffy Lőrinc példáját, aki kiadványait még nagylelkűen osztogathatta. Erre utal a jezsuiták egyetemes főnökének Rómából, 1638. december 4-én kelt levele, amelyben Joannes Rumer bécsi provinciális útján küldött figyelmeztetést, hogy a pozsonyiak a nyomdájukban megjelent könyvekért csak a nyomtatás költségeit kérhetik, de azokkal nem kereskedhetnek: „Typographiam in Collegio Posoniensi cum ad usus multos pios utilis esse iis praesertim in locis possit, ego non improbarem... dividentur igitur libris praetio expensis commensurato, sed mercaturam ne exerceant”.²⁰

A legfőbb rendi előjáró utasításában egyúttal a „publicus usus” egyfajta alkalmazására is ráismerünk, amely itt a „sok jámborok hasznáival” az ellenreformáció hitet-egyházát megújító szándékát célozza. Az ezt szolgáló nyomda ügyének a XVII. század első felében való megszilárdítását, a következő emberöltőkre való maradandó elindítását nagymértékben segítette Némethi Jakab munkássága.

Béla Holl

AUTEUR, IMPRIMEUR, LECTEUR DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

A la suite des résultats des recherches d'histoire du livre et d'histoire du public, obtenus à l'aide des méthodes d'histoire sociale, on peut distinguer deux types nouveaux d'imprimerie dans la Hongrie occupée par les Turcs et les Habsbourg, dans la première moitié du XVIIe siècle. Les imprimeries de type ancien qui continuent les traditions de l'époque précédente, fonctionnaient sous la protection et sur les propriétés des grands seigneurs, ou elles étaient sous la surveillance des magistrats de ville, ou bien elles étaient des entreprises commerciales. A la suite de la politique culturelle et du système de gouvernement de Gábor Bethlen, prince de Transylvanie, qui menait une guerre de libération contre les Habsbourg, c'est à Gyulafahérvár, à la capitale de la principauté que la première imprimerie "officielle", "publique" a été créée. C'était l'atelier le mieux équipé de l'époque où l'on travaillait avec 17 séries de caractères romains, 7 italiens, 5 grecs, 1 hébreux et 2 "fractures". Parmi ses publications, on trouve, outre les ouvrages religieux de l'époque, surtout des manuels scolaires, en outre les écrits officiels des assemblées nationales de la Transylvanie et des tarifs officiels. L'autre imprimerie de type nouveau a été créée au cours des objectifs de la contre-réforme et depuis 1577 elle a été précédée par des tentatives répétées. Dans cette entreprise, c'était le secrétaire de la chancellerie hongroise royale, Lőrinc Ferenczffy qui a pris part d'une manière indirecte, en publiant des livres, et dans la dernière décennie de sa vie, en s'occupant de l'imprimerie aussi, à l'aide de son équipement de caractères acheté à Prague. Durant trois décennies, c'était lui qui se chargeait de la rédaction et de la publication des articles de loi des assemblées nationales de la Hongrie royale. Ce travail appartenait au domaine de la publication "officielle", "publique". Son activité a été pourtant déterminée par des objectifs catholiques et par sa proche relation avec l'archevêque d'Esztergom, Péter Pázmány. Son instruction de jésuite, ses études faites à l'université de Bologne l'ont contraint à une politique tolérante, au service

²⁰ Archivum Romanum S. J., Austr. 5. I. pag. 416.

de la cour et dans la publication des livres également. Dans le travail de l'impression, il a été aidé par le secrétaire de Pázmány, le jésuite Jakab Némethi qui était l'un des meilleurs imprimeurs spécialistes de son époque. Après la mort de Ferenczffy, c'était Némethi qui a acquis l'équipement de Vienne pour l'imprimerie de Pozsony (Presbourg), lequel est passé par la suite, dans la seconde moitié du XVIIe siècle, dans l'équipement de l'université de Nagyszombat (Tyrnavie), fondée également par Pázmány. Plus tard, de cette ville, l'équipement entier a été transporté à Buda où les caractères de Ferenczffy et les gravures sur bois ont été utilisés au commencement du XIXe siècle aussi. Donc c'est grâce aux efforts de Lőrincz Ferenczffy et Jakab Némethi que, dans la première moitié du XVIIe siècle, les catholiques ont obtenu un atelier d'imprimerie permanent qui devait fonctionner durant trois siècles.

Eleink szórakoztató olvasmányairól*

„A jelenkornak fényes külsejű divatos irodalma mellett feledjük-e azért a régít melynek vállán emelkedtünk nagygyá.” Így mentette 1855-ben Ipolyi Arnold a ponyvára került népkönyvek történetére vonatkozó, nálunk e téren kezdeményező vizsgálódásait.¹ A népszerű vagy szórakoztató olvasmányok, a kéziratos és nyomtatott források együttes hazai tematikai vizsgálatát ő utána többek között Katona Lajos, Király György, György Lajos és Turóczy-Trostler József folytatta. Ezen a téren az egyetemes európai művelődésre is kitekintő, megalapozott eredményekre támaszkodhatunk. Hogy kik voltak e művek olvasói, századok során honnan került az az olvasóközönség, amely e témák olykor módosított, még gyakrabban változatlan továbbélését biztosította, erre nézve igen kevés ismerettel rendelkezőnk. Minthogy a kérdést sem vetette föl eddig senki, a megválaszolásra sem történt kísérlet.

A ránkmaradt kéziratos forrásokban a XV. század közepéig tudjuk visszafelé nyomon követni e témák hazai fölbukkanását. A Troja historia, a különféle Nagy Sándor történetek, a Gesta Romanorum regényes elbeszélései, a hihető és hihetetlen elemekkel kevert útleírások, a János pap históriája, az aesopusi hagyományra visszamenő és a különféle keleti elemekkel is gazdagodó mesegyűjtemények, a Ponciánus vagy a Salamon és Markalf legkorábbi hazai latin nyelvű kódexei az 1460-as évekből származnak. Gondos rostálással – csak a magyarországi másolatokat véve figyelembe – ezek számát mintegy ötvenre tehetjük. A nagymértékű magyarországi kódexpusztulást tekintve ez igen nagy szám, nem is jelent ugyanennyi önálló kódexet. Ezt a gazdag és változatos olvasmányanyagot, mai ismereteink szerint, számolva a lappangó vagy elveszett, de pontosan leírt kéziratokkal is, alig több mint tíz kódex őrzi. E vegyes tartalmú kéziratok vizsgálata megerdemi figyelmünket, mert a beléjük másolt olvasmányok külön-külön és még inkább összességükben a tulajdonos ízléséről, igényéről és műveltségi szintjéről tanúskodnak. E kéziratok központi magja sok esetben valamelyik krónika, az adott különleges becsét és ezért bizonyos fokú védelmet századokon át a kötetnek. A fennmaradt lapokra azután különféle históriákat másoltak, minden szabad helyet kihasználva, takarékosan bánva a papírral, úgy hogy ez a rész általában terjedelmesebb mint maga a krónika. A kéziratosokat olykor nem egy kéz másolta végig, máskor meg éppen több részből kötötték össze, mégis ilyenkor is tulajdonosuk ízlésvilágáról vallanak. Ilyen például a Nagyenyedi, Béli és a Pozsonyi kódex, meg a Codex-acephalus. Szerencsés esetben ugyanannak a birtokosnak több ilyen gyűjteményes kézirata is fennmaradt, mint például Egervári László két kódexe az Egyetemi Könyvtárban.² E sajtós kéziratfajta nem különös hazai jelenség. A külföldi nagykönyvtárak igen nagy számban őriznek a mi gyűjteményes kódexeinkhez hasonlókat, korban is megegyezőket. Igen gyakran ezek is egy családi vagy világkrónikát tartalmaz-

* „A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom” című ülésszak (Nyíregyháza, 1980. május 14–16.) előadásaihoz fűzött hozzászólás bővített szövege.

¹ IPOLYI Arnold: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. I. Salamon és Markalf. Uj Magyar Múzeum 1855/I. 261–303.

² Nagyenyedi kódex (1462) Akadémia Könyvtára. K 32. Béli-kódex. Eger. Főszékesegyházi Könyvtár. Pozsonyi-kódex. Pozsonyi Káptalan. Nr. 84. Ismertette KNAUZ Nándor: A Pozsonyi Káptalan kéziratai. Esztergom, 1870. 156–170. Codex acephalus. Országos Széchényi Könyvtár. Clmae 405. Ilyen lehetett még Bánfy Farkas kódexe, amely a krónikán kívül más olvasmányokat is tartalmazott. JAKÓ Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 212–215. Egervári László kódexei, a másolóról Sztárai-kódexeknek is nevezik: Bp. Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 25 és 71.

nak, majd következnek a Trója-, Nagy Sándor históriák, keverve a Salamon és Markalfal, Fortuna-tusszal, az üres lapokon pestis receptekkel, alkalmi följegyzésekkel ugyanúgy mint nálunk.³ Ez a kéziratfajta tehát európai jelenség, amely egyidejűleg jelentkezett nálunk és a tőlünk nyugatabbra levő országokban is. (Az ilyen „Sammelhandschriften”-re mint „literarische Individuen”-re Konrad Burdach már a század elején fölhívta a figyelmet.⁴) E kéziratípus és a benne foglalt, a XV. század második felének ízlésvilágát tükröző olvasmányanyag jellemző a korra. Modernségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a piac igényeihez igazodó ősnymondások kiadványainak tekintélyes része is ennek az anyagnak a reprodukálása. Itt csak William Caxtont említjük, akinek nyomtatványai hetven százalékban ilyen népszerű kiadványokból állnak. Vagy az augsburgi és ulmi Zainereket, akik a népkönyveket a hagenai Lauer kéziratmásoló cég mintájára gazdagon illusztrálták. Talán föltételezhetjük, hogy a budai Hess nyomda, ha tovább működik, a Krónika után sort kerít ilyen kiadványokra is, épp a kézírtas hagyomány tanúsította piaci igény kielégítésére. Ebbe az irányba mutat például a budai Jakob Schaller könyvkiadó vállalkozása, aki az 1510-es években hazai olvasóknak külföldön nyomatta ki az egyébként Európa-szerte népszerű Somnia Salomonist, az álmoskönyvek egy fajtáját, amelynek kézírtas másolata megvan korábról a Codex acephalusban is.

E különleges egyveleg kéziratfajtát úgy tekinthetjük mint egy bizonyos olvasórétég ránkmaradt teljes könyvtárát. Sokszínű tartalmával olvasójának egész történelmi ismeretanyagát, földrajzi világképét tükrözi, ugyanakkor a lapszéli glosszák, alkalmi bejegyzések a szubjektív olvasmányélményről tanúskodnak. Aktuális és korhoz kötött létrejöttüket mutatja, hogy újra meg újra fölbukkannak bennük, a külföldiekben is, Capistran levelek, vagy az 1459-es mantovai kongresszus anyaga. Mivel e kéziratok más-más csoportosításban ugyan, de hasonló vagy éppen azonos szövegeket tartalmaznak, fölmerülhetne az a jogos észrevétel, hogy egymásról másolták őket, vagy legalábbis valamilyen módon egymástól függenek. A máig ránkmaradt változatok krónika része minden esetben részletes elemző vizsgálat alá került már, és ennek alapján mondhatjuk, hogy bizonyos összefüggések kimutathatók ugyan, de mégis e gyűjteményes kódexek általában egyenként is önálló típust képviselnek. Az ország más-más vidékén másolták őket, nagyjából egyidőben, a XV. század utolsó harmadában. Használatban maradtak tovább a XVI. század folyamán is, amint ezt a Béldi Kódex vagy a Dubnici krónika szorgalmas glosszatorai tanúsítják.

! Szegénységünkben is szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy e kéziratok közül némelyiknek tulajdonosát és másolóját is ismerjük. Használóit a nagy vitalitással rendelkező, a középnemességből föltöltődő, egyházi javadalmakat is halmozó állami tisztségviselők között kereshetjük. Ezen eszes, tanult új réteg kialakulásáról Mályusz Elemér rajzolt eleven képet.⁵ Zsigmond király környezetében majd azután is sokan jártak közülük külföldön, róluk elhihető, hogy összeszedték mindenütt a legfrissebb, vagy hagyományos de kedvelt és népszerű históriákat.

Egy-egy mű esetében pontosan tudjuk rögzíteni a magyarországi olvasóközönséghez való eljutásának időpontját is. Az Aeneas Sylviusból lett II. Pius pápa meghirdette mantovai kongresszus (1459) irodalmi csemegéje volt, éppen mert „quod Aeneas probavit, Pius damnavit” az Euryalus és Lucretia. Amíg a követek a kereszties had lehetőségeit tárgyalták, a kíséret a széphistóriát adta kézről kézre. Gyárfás nevű hazánkfia, valószínűleg Mátyás király követének Hangácsi Albert csanádi püspöknek familiárisa is ott másolta be gyakorlatlan ákombákom betűivel egy csinos humanista kódex üresen maradt lapjaira.⁶ Ott került kapcsolatba a témával egyébként Nikolas von Wile is, és olvasói 1462-ben

³ Csak néhány példa: Wien ÖNB Ser. n. 3344. Georg Schrott bécsi plébánosé volt (1451–1481). Uo. Cod. 352. Ferdinánd király volt a tulajdonosa. München Clm 215. Hartmann Schedelé volt.

⁴ Konrad BURDACH: Die Inventarisierung älteren deutschen Handschriften. Zentralblatt f. Bibliothekswesen. 21 (1904) 186.

⁵ MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Száz 91 (1957) különösen 577–578.

⁶ Cod. lat. 99. f. 120. „Hec Gyarpas in Manthua tempore diete quam indixerat Stissimus d. n. pius papa secundus fieri contra Turcos, qui praefatam epistolam dum adhuc fuerat consiliarius friderici imperatoris ediderat, vocabaturque protunc Eneas Silvius Anno domini M^o cccc^o sexagesimo et epistola praescripta sunt de duobus amantibus, rogaveratque eundem Eneam Silvium poetam quidem consanguineorum epistolam de duobus amantibus qui fecit modo praescripto.” Hangácsi Albert a pécsi székesegyház prépostja volt 1459–1465-ig. Ugyanott custos 1478-ban egy bizonyos Gyárfás, akit talán azonosíthatunk a iustória másolójával. PETROVICH Ede: Janus Pannonius Pécssett. Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. 1975. 137–138.

már német fordítását olvashatták.⁷ Idehaza is van adat rá, hogy már 1470 előtt kézzől kézre járt, kölcsönadták.⁸ Magyar fordítása ugyan késett még egy századot, de e téren nem álltunk magunkban Európában, az angol változata is csak akkortájt keletkezett.

A Nagy Sándor történeti egyik földolgozásából Petrus Paulus Vergerius készített latin fordítást Zsigmond király számára. Hazai népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy mint annyi reneszánsz uralkodó, Mátyás király is a világbíró tekintette eszményének. Legújabbban Borzsák István kutatásai vezetnek arra az eredményre, hogy a XVI. századi Mátyás király históriák viszont éppen a régi Nagy Sándor történetek elemeivel gazdagodtak. Bocatius János 1620-ban ismét valósággal fejedelmi tükörként ajánlja a história új kiadását a győzedelmes Bethlen Gábornak.

A legizgalmasabb kérdés az volna, hogy mit, mikor és hogyan értékelték e változatos irodalomból. Erre nézve csak az itt-ott levelezésekben fölbukkanó adatok nyújtanak némi támpontot. A Jagello korban a humanisták még gyakran érintik az irodalmi élet, az olvasmányok témáját. Váradi Péter egyik levelében 1492-ben Markalf egy elmésségére is hivatkozik.⁹ A XVI. század folyamán már gyűrűnek az ilyen közlések. Ennek részben talán a nyelvi váltás az oka. A harmincas évektől ugyanis a levelezésben terjed a magyar nyelv használata. Ez az eszköz kezdetűl erőteljes és kifejező ugyan, de eleinte csak a mindennapi élethez szükséges közlendőkre szolgál. Majd a század végére valamit veszítve ugyan eredeti erejéből, idomulva a latinhoz, ennek egyenrangú társává válik az emelkedettebb témájú levelezésekben is. Mohács után tehát jó ideig még akár csak a legtágabb értelemben vett irodalmi kérdések érintését is a latin nyelvű levelek közvetítik. 1533-ban például az egeri püspök Nádasdy Tamásnak könyvet küld: „Mitto tibi historiam cognitu jucundissimam regis Aethyopum, quem omnes nationes, ut Hungari, Janum Papum apellant.”¹⁰ Hogy a történet igen gyönyörűsége (jucundissimus), az valószínűleg az egyetemesen érvényes, de minden alkalommal újraformalódó ítélet toposzá sűrűsödött megfogalmazása, hogy országszerte ismert a János papkirály, akiről szól, azt mutatják a Nagyenyedi, Egervári és Béldi kódexekben fennmaradt változatai a históriának. A küldött könyv az egész Európában nagyon elterjedt történet valamelyik nyomtatott kiadása lehetett. János papot a távoli India, népével együtt megkeresztelkedett királyát valóságos személynek hitték sokáig. A vele kapcsolatos történetek, a nevében írt fiktiiv levelek különösen azért voltak aktuálisak több századon át, mert birodalmában a török elleni szövetségest remélték, egy nagy összefogás esetén a távoli katonai segítségére számítottak. Ezért nyert polgárjogot a história is az egész XVI. századon át.

A XV. században ez a fajta irodalom még háborítatlanul virágzott a maga teljes változatos tarkaságában. A következő században már bizonyos részei akár a tudományos földrajzi ismeretek bővülése, akár morális szempontok miatt kritika tárgyává lesznek. Mások átértékelve, a szórakoztató irodalomból egy magasabb szintbe emelve, rangemelés-kapnak. Ludovicus Vives például óva intette a fiatal leányokat többek között az Amadis, a Melusina vagy az Euryalus és Lucretia hívságos történeteinek olvasásától.¹¹ Hogy ilyen intelem elhangozhassék, ahhoz az kellett, hogy a könyvnyomtatás eláraszsa a piacot könnyen hozzáférhető olvasmányokkal. Ugyanakkor a mesék, az aesopusi gyűjtemény reneszánszáról szoktak beszélni e században. Ismeretesek Luther feddő szavai a hittételek fejtegetése alatt szundikáló hívekhez, akik bezzeg mindjárt mindkét fülüket hegyezik, ha valami épületes históriával fűszerezik a prédikációt. Így vonul be a meseirodalom a reformáció századában a középkorból örökölt elrettentő vagy jóra ösztönző példafaragba. És mert e mesegyűjtemények egyes darabjaiból első olvasásra nem ötlük szembe a kívánt mondanivaló, azért a jámbor és együgyű olvasó számára megtoldják tanulsággal. Így születnek meg a XVI. század erkölcsnemesítő, humanista-reformátor műhelyekben készült Aesopus kiadásai. Ezért adja ki 1566-ban Heltai is a *Száz fabulát Kolozsvártt.*

A meseanyag ismerete, és bizonyára az ebből következő igény egy magyar nyelvű kiadásra – már a *Száz fabula* megjelentetése előtt kimutatható Magyarországon. A huszti provisor Nyugatmagyar-

⁷ Heinz Otto BURGER: Renaissance, Humanismus, Reformation. Deutsche Literatur im europäischen Kontext. Berlin–Zürich, 1969. 160.

⁸ „Lucretia apud Palocz”. MKsz 1881. 30. Pálóczi László 1470-ben halt meg.

⁹ V. KOVÁCS Sándor: Magyar humanisták levelei. Bp. 1971. 332.

¹⁰ PRAY Georg: Epistolae procerum Regni Hungariae. 3. Posonii, 1806. 43.

¹¹ Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei. Ford. PÉTER János. Kézírásvárhely (1936). 240.

országra írt elkészített levelében helyzetét panasolja, amely Castaldo zsoldosvezér betelepítése következtében előállott. Az történt, ami a sün és vipera esetében – írja. A sünt ugyanis a téli hidegben a vipera odújába fogadta, a megmelegedett és befészkelődött sün tüskéi miatt azután a házigazda kényszerült otthonát elhagyni.¹² Ez a történet nem tartozik az aesopusi törzsanyagba, a Camerarius féle bővített mesegyűjtemény 331. darabja. Heltai más gyűjteményt fordított, amelyben ez a mese nem található. Mégis olvasott-ismert volta miatt beleygőmszölte igazán csak tüskéjénél fogva, kígyó-kígyó alapon az ő 25. meséjének tanulságába, ahol az ember „ha elkezd magát hinni . . . mint a sündiszó a sertőjét fel hánná”. Ismét más mesegyűjteményre céloz Csáky Mihály kancellár egy levelében, amikor a madarászról ír meg az áthatolhatatlan sűrűben fészkelő madárról, ugyancsak aktualizálva a történetet.¹³

A jól ismert és sokszor értékelt fejedelmi cenzúrendelet egy csapásra megváltoztatta Heltai kiadáspolitikáját. Szabadkozva bár „Mint hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék a földolgokban előlke, nincs mit tönkünk . . .” haladéktalanul hozzálátott olvasóközönsége ízlésének nyaradtalan kielégítéséhez. És ekkor az irodalmi alkotásra immár tökéletesen megérett magyar nyelv, az elváró olvasóközönség és a vállalkozó nyomdász szerencsés összetalálkozása elárastotta az országot azzal az olvasmányanyaggal, amely épp egy századdal előbb jutott el a magyarországi olvasókhoz, akkor még latinul, most pedig egy sokkal szélesebb olvasóközönségnek magyarul. A Nagy Sándor história, a Ponciánus, a Prister Johannes, az Euryalus és Lucretia, a Salamon és Markalf története, meg a már korábban megjelentetett Magyar krónikák együttesen ugyanazt az olvasmányanyagot képviselik mint a gyűjteményes kódexek. Már Ipolyi Arnold célozgat olyasmire, hogy a Heltainak dolgozó fordító gárda előtt talán valami olyasféle kolligátum lehetett mint a Béli kódex. Ipolyi észrevétele azért érdekes, mert Toldy Ferenc, aki még e kódexet teljesebb formájában olvasta, följegyezte, hogy utolsó elrongyolódott levelén (ma már nincs meg) Heltai Gáspár egy rokonának bejegyzése olvasható.¹⁴

György Lajosnak a magyar krónikát és más történeteket is fordító Valkai Andrásról írt monográfiája alapján e históriákat igénylő és olvasó közönséget is megismerhetjük.¹⁵ Pontosan el tudjuk helyezni az erdélyi társadalomban azokat a birtokos nemeseket, akik valamelyik kancelláriában hivatalt vállaltak, és közel lévén a tűzhöz ismét csak birtokokkal szaporították a különben nem nagy apai örökséget. Vidéki otthonaikban megvoltak egy százada a kedves olvasmányok, a fejedelmi udvarban, a nyomdával rendelkező városban meg ösztönzést nyertek arra, hogy ezeket magyarra fordítsák. Igen érdekes, hogy az egyébként olykor prózai művek is versbe kívánczoktollukon a históriás énekek gyakorlatát követve. Ez birtokos-értelmiségi réteg, domidoctus volt, és műveltségében, igényeiben hagyományörző. Éppen a história fordító Valkai András, amikor lemond testvére javára a családi kúriáról, a maga számára a réginek pontos mását építteti. Ugyanakkor van az értelmiségnek más rétege is, amely külföldi egyetemeket látogat, hazatérve más irodalmat igényel, és otthonát is, van elég adatunk rá, új módon alakítja.

Ez az olvasóréteg alkothatta a Heltai nyomda piacának egy részét, a másikat nyilván a városi, mezővárosi polgárság, akiknek olvasókultúrája jóval magasabb volt mint ahogyan azt ma föltételezzük.

A hazai polgárság könyvigényéről már egy könyvkereskedő jegyzéke is tanúskodik.¹⁶ A kassai Gallen János 1583-ban, amint ezt hagyatéki leltára tanúsítja, raktáron tartott a sok reformációs, teológiai kiadvány, meg az iskolai képzést segítő humanista könyvek mellett, igen sok német és magyar nyelvű szórakoztató nyomtatványt. Több alkalommal föl van sorolva Ponciánus (egyszer: Sieben Meister, másik: Pontianus ungrisch), Grobianus, Fortunatus, a Salamon és Markalf és még mindig a Somnia Salamonis! A kassai kereskedő a városi olvasóközönség mellett a birtokos nemesség szállítója is volt. E két olvasóréteg azonos ízlésének egyidőben való jelentkezésére kell-e jobb bizonyíték mint a Pontianus két egymástól független magyar nyelvű megjelentetése. Egyik főúri környezetben Nyugatmagyarországon, a másik pedig a polgárok és polgárasszonyok szórakoztatására Erdélyben.

¹² Pesthi Imre Nádasdy Tamásnak Huszt, 1555. jún. 22. OL Kamarai lt. Nádasdy cs. lt. Missiles

¹³ Csáky Mihály levele. Gyulafehérvár. 1561. okt. 17. Wien, Hungarica. Mikrofilmje OL W 678.

¹⁴ Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Vegyes 2° 7.

¹⁵ GYÖRGY Lajos: Valkai András. Kolozsvár, 1947.

¹⁶ KEMÉNY Lajos: Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. MKsz 1895. 310–320.

A főúri kastélyoknak olykor nemcsak a könyvespolcait, hanem a falát is e regényes históriák borították. A budai királyi palotában a trójai háború történetét elmesélő faliszőnyegektől kezdve két századon át a hagyatéki leltárakból ismerjük e jobbára flandriai eredetű művészi alkotásokat. Az udvarházakban nevelkedő nemesifjak és leányok napjai, de legalábbis ünnepnapjai a bibliai képek, Ovidius és Boccaccio illusztrációsorozatok, meg az ókori mitológiával immár egyenrangúvá vált szép-históriák falravitett ábrázolásai között teltek. Az 1540-es években például a Frangepán családtól örökölték a Perényiek a Melusina históriát ábrázoló hédarabos kárpitot. Ezután Nyalábvára termeit díszítette. Ez a művészeti ág nyugaton a XVI/XVII. század fordulóján virágzott igazán. Nálunk Bethlen Gábor vagyontervei között számba veszik a mitológiai és bibliai sorozatok mellett, hogy van a gyulafehérvári palotában „flandriai igen szép drága kárpit, melyen az Alexander históriája vagyon 17 darab”. Leltárba vesznek még két nyolc-nyolc darabos Nagy Sándor tetteit elbeszélő sorozatot, és egy ugyancsak nyolcdarabos Trója históriát.¹⁷

Főúri kastélyok falain és polgárházak könyvespolcain más-más megjelenítésben, de közös forrásból merítve így vált ez az elbeszélésanyag az európai népek közös kincsévé. A könyvnyomtatás nagymértékben kiszélesítette az olvasó illetve hallgató közönséget. Ez is arra vezetett, hogy a XVI. század utolsó harmadában rendkívül nagy volt a népszerűsége mindenütt Európában a nemzeti nyelvű, most már joggal népkönyvnek nevezhető irodalmi alkotásoknak. Az ellentámadás se késett: „Álnokul költött fabulák Királyfia Kis Miklósról, poéták óriásról, Apolloniusról és egyéb hitságról . . . ezer álnok mesterségi izgatnak az ördögnek: úri mulatságnak tartják az históriákat, kiket Markolf sipságáról írtak, avagy ama Trágár Balázsról . . . az pokolnak örök rivásával fizeti meg az éktelen kacagásokat.” Ezt Bornemisza Péter írta 1578-ban. Ugyanabban az évben a strassburgi lelkész Johann Marbach is elítéli a „Dannhauser, Melusina” féle mihaszna olvasmányokat. A kemptoni prédikátor meg a Markalf, Eulenspiegel, Roolwagen és társai ellen mennydörög. Annýra egyidejűk és általánosán jelentkezők e támadások, hogy a szakirodalom „zeitypische topoi”-nak minősíti őket.¹⁸

A fennmaradt XVI. századi nyomtatványokból, meg a velük kapcsolatos hivatkozásokból kétségtelen, hogy ennek a már nem egyértelműen méltányolt irodalomnak újra burjánzása nálunk is, Európában is egyidőben jelentkezett. Valami különbség, tematikai differenciálódás, éppen a viszonylag sok rendelkezésünkre álló adat alapján mégis már ekkor fölismerhető. Minél nyugatabbra haladunk Európában, annál inkább tolódik a népkönyvek témájának számbeli túlsúlya a regényes históriák, a nagyobb lélegzetű, sokat bonyolított kalandregények felé. Nálunk meg inkább a mozaikszerűbb, a történelmi históriára applikált kisebb, kerek egységek találtak olvasóközönségre. Nem véletlen, hogy az Argyrus csak a század végén született meg, a Megelonát pedig csak a XVII. században fordították magyarra.

A XVII. században a löcsei nyomda változtatás nélkül nyomtatta újra és újra a XVI. századból örökölt széphistóriákat. A Ponciánusnak legalább négy kiadását ismerjük, de megjelentették az Apolloniust, a Fortunatust, az Euryalus és Lucréciát meg sok egyéb mellett a Salamon és Markalfot is. A Felvidék polgársága tehát változatlanul ezt az olvasmányt igényelte, és a nyomda termékei bizonyára eljutottak az ország minden tájára.

A témák változatlan kedveltségét tanúsítja a XVII. század végének egy kiemelkedően népszerű kiadványa, Haller János Hármas Históriaja Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából. A Gesta Romanorum, a Nagy Sándor és a Trójai háború új fordítását foglalja össze a közös cím. Katona Lajos a gyűjteményes Egervári kódexet vizsgálva már fölfigyelt a tartalmi egyezésre: „Érdekes találkozás a véletlennek, hogy egy és ugyanazon kéztől maradt ránk két oly nevezetes középkori munka, még pedig igen rokon szellemű és sokszorosan egymás mellé került két könyv, amelyek Haller János Hármas Istoriájában is egymáshoz fűzvék.”¹⁹ Nem kevésbé érdekes, hogy az új fordítás egy régi kolligátum alapján

¹⁷ LÁSZLÓ Emőke: Flandriai és francia kárpitok a régi Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 26 (1977) 181–185. A históriák képes ábrázolásának különleges változatát az 1670-es évekbeli erdélyi templomok festett famennyezetei őrizték meg. Ádám és Éva, Noé és Dávid király társaságában a hollón lovagoló Nagy Sándort is megörökítette a festő. A helyhez nem illő hős ábrázolása – valószínűleg egyetlen mester műve – mégiscsak a téma népszerűségéről árulkodik. KELEMEN Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 68–69.

¹⁸ Volkserzählung und Reformation. Hrsg. Wolfgang Brückner. Berlin, 1974. 712.

¹⁹ KATONA Lajos: A Gesta Romanorum Sztárai-kódexe. EPhK 22 (1898) 403.

készült, amelynek egyik darabja egy 1494-ből való nyomtatvány. Ez a kétszáz éves „szakadozott könyvetske” folyamatosan használatban lehetett, és Haller is mint kedves olvasmányát vitte magával a börtönbe. A fordításba unaloműzéből kezdett bele, hogy valami hasznosat tegyen, mivel a henyelés az ördög párnája. Bár voltak aggályai: „Megvallom, fogyatkozások nélkül nem találtatott az írás, kivált-képpen e’ mostani szem-fül világra nézve, a’ki már minden szór szálát meghasogatna, ha lehetne: mert oly dolgokat is állít a könyv, kivált a Nagy Sándor próbáiról, mellyekben egész lehetetlenségek vannak, tudniillik mi formán ment fel az égbe, és mint szállott le a tenger fenekére, és többek-is, mellyek noha magokban hihetetlenek, de egybeáránt jó értelemmel ugyan közelít a’ valósághoz az ilyen írás-is, ha valaki gondolkodik annak a’ világgal bíró ditséretes Királynak igyekezetéről, bátorságáról, és munkáiról . . .” Mindezzel együtt tehát hasznos a könyv „szép serkengető példákat szemlélvén . . . mellyeket . . . iffiak tükör gyanánt vehetnek szemek eleibe”. A Hármás História olyan népszerű volt, hogy a XVIII. század folyamán többször is, de még a XIX-ben is változatlanul utányomták.

Haller János óvatos mentegetése már a kritika ébredését jelenti. Még határozottabban ad ennek hangot az emlékiratíró Rettegi György egy századdal később, 1770-ben. Elolvasta Valkai András Prister Johannását és a végén beírta a kötetbe: „Jobb lett volna maga országa beli dolgokról írt volna Valkai András uram, nem ment volna olyan messze földre, mivel abban az időben mellyben élt s tabulae assessor volt, nevezetes dolgok mentek végbe Erdélyben.”²⁰ Rettegi kritikájában biztosan rögzíthető az az időpont, amikor a birtokos nemesség, de legalább annak egy rétege már elutasította ezt a műfajt.

Ekkor a népkönyv már valóban a vásárok ponyváján volt. Deklasszálódását mutatja, hogy néha még a nyomdász is restellte nevét rátenni a nyomtatványra, hely és kiadó nélkül jelentette meg. Vagy engedély nélkül működő nyomdász húzott belőle hasznót, és ezért az anonymítás. Olykor álnévvél élt, mint a ponyvanyomató rejtélyes Esler Márton. A XVIII. század folyamán a budai nyomda ontotta magából ezeket a füzeteket. Úgy tűnik, hogy állandóan tartottak belőle raktáron, és ha elfogyott, újranyomták. Az se kerülheti el a figyelmünket, hogy különösen a megőzvegyült Nottenstein Veronika és Landerer Katalin láttak hasznót az újra meg újra kiadásban. (Ugyanúgy mint kétszáz évvel korábbi üzletasszony-elődjük Heltai Gáspárné.) A budai nyomdából a XVIII. században a Salamon és Markalfnak legalább hat kiadását ismerjük, és ennél bizonyára több is volt. De nyomtatták ezeket a könyveket ugyanakkor az élelmes pozsonyi és váci nyomdászok is. Szakolcán szlovákul is megjelent a Salamon és Markalf a XIX. század elején primitív fametszetekkel illusztrálva. Amit ma e ponyvafüzetekből ismerünk, az csak töredéke a teljes termésnek, mert némelyik kiadásból legfőljebb egy-egy példány menekedett meg a ronggyá olvasástól. Az újra meg újra föltöltődő polgárságnak, úgy tűnik, minden korban ugyanazon az olvasmányon kellett hozzáédesednie az irodalomhoz.

Valóban a porból emelte föl azután a romantika rajongása Európa-szerte ezt a mérhetetlenül gazdag elbeszélés kincset, Melusina a bécsi ópera színpadára lépett, Argyrus pedig Csongorrá változott.

„Feledjük-e a régít melynek vállán emelkedtünk nagygyá” írta 1855-ben, a bevezetőben idézett tanulmányában Ipolyi Arnold. Ugyanabban az évben Arany János így emlékezett vissza szalontai éveire: „a mellett minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal lón felemészttve . . . a Hármás história (Halleré), Erbia, s több e féle dolgok, . . . Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcsönözve, és megéve lőnek.”²¹ Nem felejtette a régít Mikszáth se, akit Meluzina, „ez a szép hölgy vitt be az irodalomba. Az igaz, hogy nem volt előkelő delnő, kinek elegáns, csillogó costumje, fényes származása még arra is vet némi sugárt, aki vele érintkezik; egyszerű volt, névtelen, igénytelen . . .”²²

Ritoókné Szalay Ágnes

²⁰ GYÖRGY Lajos: i. m. 48. Rettegi példánya MTA Könyvtára RM I. 40 34.

²¹ Arany János Összes művei. 13. Bp. 1966. 108.

²² Mikszáth Kálmán: Tavaszi rügyek. Bp. 1903. 90–91. Hogyan lettem én író c. elbeszélésében.

Bessenyeit joggal nevezi az irodalomtörténet poligráf írónak, hiszen a XVIII. század szinte valamennyi ismert műfajában jelentős műveket alkotott. Többek között ez a magyarázata, hogy Toldy Ferencről Németh Lászlóig minden irodalomtudós egyértelműen elismeri, sőt hangsúlyozza Bessenyei korszakos jelentőségét. Németh László pl. így összegezi: „A mi első igazi írónk: Bessenyei”, mivel ő felel meg először az író kifejezés „mai értelmének”.¹

Hazai elsősege ellenére sem nevezhetjük azonban műfaj-teremtő írónak. Az európai vezető irodalmak ugyanis a XVIII. századra már csaknem minden műfajt korábban, még Bessenyei előtt feltaláltak. Joggal megilleti viszont írónkat a „műfaj-meghonosító” elnevezés, mivel a világirodalomban eladdig létező műfajok közül nem is egyet valóban ő szóltaltatott meg először magyar nyelven. Vajthó így fogalmaz: Bessenyei „nyugaton már virágzó műfajokat plántálgatott nemzeti irodalmunkba.”² Ennek bizonyítéka *A holmi* c. tanulmánykötete is, amely nem más, mint a Montaigne által még a XVI. században megteremtett és esszének nevezett műfaj első magyar nyelvű változata, a sajátos magyar társadalmi viszonyokból fakadt, rokonszemléletű produktuma.

Valóban sajátos változat. Egyes kutatók ezt a prózai írást „egyveleg-műnek”, (Vajthó László) vagy „elegyes-alkotásoknak” (Gálos Rezső) nevezik. Eckhardt Sándort pedig – a kötet címe – a francia *Mélanges*-ra emlékezteti.

Maga Bessenyei „aprólékoknak” vagy „futó gondolatoknak” becézi írásait. Pedig erre a gyűjteményre teljességgel illik az esszé megnevezés. Ahogy már Szauder József kifejtette: Bessenyei *A holmival* megteremtette „a magyar esszé és kritika műfaját”.³

Ennek a sajátos próza-változatnak ugyanis – számos jellemzője mellett – van egy alapvető kritériuma: az ti., hogy az adott írásmű anyagában – legyen az műkritika vagy könyvismertetés, erkölcsi elmélkedés vagy filozófiai tanulmány – benne kell lenni annak a „személyes hozzászólásnak”, amely a tudományos tájékoztatás és szellemi szórakoztatás feladatát úgy szintetizálja, hogy a felkutatott adatokat és a kikövetkeztetett összefüggéseket egyéni módon és sajátos hangon képes az olvasó tudatába és szívébe belopni. Ezt a prózát tehát az írói jelenlét emeli esszévé. (És ha a magyar irodalomnak nem is a morális vagy az irodalmi esszé lett a legjellemzőbb műfaja, mint pl. a franciáknak, Bessenyei indítása egy jó évszázad után gazdagon kivirágzott, így ma már egy olyan Esszépanorámát vehet kezébe a magyar olvasó, amely bármely más nemzeti irodalom hasonló, XX. századi esszé-kötetével felveszi a versenyt.)

Személyesség és szellemesség, az egyéni meggyőződés átsugároztatása és az olvasmányos tudományterjesztés szándéka jellemzi tehát az esszéíró és az esszét, amelynek célja mindig – Németh László összegezése szerint – „túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateré”.

Tanulmányom arra az alapvető kérdésre keresi a választ: mennyiben felelt meg Bessenyei ennek a magas igénynek, képes volt-e személyes meggyőződését általános érvényre emelni, vagyis rendelkezett-e azokkal az emberi tulajdonságokkal és írói képességekkel, és birtokában volt-e azoknak a módszereknek, amelyek – Gyergyai Albert több évszázad európai íróinak művészi gyakorlatából elvont, az *Ima az Akropoliszon* c. kötet előszavában megfogalmazott komplex definíciója szerint az igazi, az ideális esszéíró jellemzik. Milyen tehát az esszéírói magatartás és munkamódszer?

Az igazi esszéíró „mindent kipróbál, hogy közelebb jusson az olvasóhoz”.

Ennek érdekében, ha kell:

1. „előadást tart neki,
2. levelet ír, útirajzot vázol,
3. arcképet fest magáról és másokról, a mások lelkét a magáéban, a magáét a másokéban tükrözve,
4. vitatkozik ön-ön énjével, mesél.
5. minden álarcot kipróbál, minden magatartást megkísérel, hogy beszédre, véleményre, helyeslésre vagy akár ellentmondásra készítse olvasóját,

¹ NÉMETH László: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 194.

² VAJTHÓ László: *Bessenyei György válogatott írásai*. Bp. 1961. 218.

³ SZAUDER József: *Bessenyei György válogatott művei*. Bp. 1953. 42.

6. a jó esszéista: társas lény . . . az élet és a könyv összekapcsolója,
7. moralista, de nem prédikál, nem erőszakoskodik,
8. mindig az életből indul ki,
9. arra tanít, hogy harmonizáljuk különböző ismereteinket,
10. és iparkodjunk emberként élni."

E körültekintően megszerkesztett, s az áttekintés kedvéért általam mintegy esszéírói „fzparancsolattá” alakított szakszerű munkaköri leírás alapján – jelen tanulmány – szembesíteni kívánja a félévezredes gyakorlatból modellált esszéírói működési szabályzatot, – (Boileau összegezhette így a XVII. század nagy francia drámaíróinak gyakorlatából a klasszicista normarendszert az Art poétique -ban) – Bessenycinek *A holmi*-ban megnyilvánuló szellemi magatartásával és írói gyakorlatával.

Munkahipotézisem szerint tehát Bessenyei kötete – témáit és műfajait, módszerét és szemléletét, valamint az írásokból kirajzolódó írói magatartást egyaránt figyelembe véve – maradéktalanul eleget tesz a Gyergyai-definíció magas követelmény-szintjének: az esszéírói szakmai normának. Ezért illeti meg joggal Bessenyeit az első magyar esszéíró elnevezés.

Ismerkedjünk meg tehát azzal *A holmival*, amely 1779-ben, Bécsben jelent meg és 47 fejezetből, pontosabban „rész”-ből áll (hármát talán a cenzor húzott ki?) – még pontosabban csak 44 részből, mivel a 11. és 12. az *Iskola*, illetve a 43. és 44. a *Young fordítás* című részek azonos témáról szólnak, a 45. pedig hiányzik –; amely a „halhatatlanságnak és szép tudományoknak” ajánlatott és azzal a „*Jelentés*”-sel kezdődik, amelyben az író köszönetet mond „egy erdélyi igaz magyar hazafinak”, Barcsai Péter úrnak, aki „vérenek nemes indulataitól vonattatván”, a maga költségén adatta ki a kötetet.

A holmi előtörténetéről, különböző kiadásairól, a korábbi holmi-jellegű írások sorsáról nem kívánok szólni, megtette ezt a Bessenyei életrajzában Gálos Rezső; ugyancsak nem foglalkozom *A holmi* anyagának filozófiai értékelésével, a benne tetten érhető világnézeti fordulat minősítésével, ennek tudományos kifejtését Bíró Ferenc, a fiatal Bessenyei eszmétörténeti fejlődésének szakértője végezte el.

Hogy mélyére hatolhassunk a Bessenyei-féle esszéírói gyakorlatnak és kicmelhessük a kötetből a hipotézis-tételt bizonyítandó anyagot és szövegrészeket, előbb átfogó pillantást kell vetnünk e külsőleg is csinos gyűjteményes holmira, amelynek külön érdekessége – s egyben szomorú mementója is –, hogy ez Bessenyei utolsó, általa sajtó alá rendezett műve. Ennek érdekében előbb a kötet témagazdaságát és műfaji változatosságát kell megvizsgálunk, és ezek után térünk rá tárgyunk lényegi kifejtésére, az esszéírói jellemzők meglétének vagy hiányának kimutatására.

A) Tematikai felosztás

A kötet 44 tanulmányában mintegy 25 témát különböztethetünk meg, s ezeket a filozófus-írók szemléletének megfelelően két típusba sorolhatjuk. A felvilágosodás íróinak gyakorlatából ugyanis egyértelműen kiderül, hogy – mivel minden kor igazi írói ezt tették: a dolgok és jelenségek miatti felháborodásból, illetve azok megváltoztatásáért fogtak tollat – vagy egy létező, a fejlődést gátló felfogás vagy intézmény ellen, hiszen előbb le kellett rombolni a régi értékrendet, vagy egy még nem létező, de az új elvek szerint kívánatos, a fejlődést elősegítő, a megszüntetendő régi helyébe lépő szemlélet, új értékrend elfogadtatásáért indultak harcba. Bessenyei pedig, ismeretes, híven követi ezt a filozófus-írói gyakorlatot.

Ebben az értelemben állapíthatjuk meg tehát, hogy *A holmi* témái közül – az átfedéseket, az egy cikkben belül együtt előforduló bíráló véleményt, illetve építő javaslatot (jóllehet ezt a módszert Bessenyei írói gyakorlatára nagyon is jellemzőnek tartjuk) most, a témák együtt-látatása érdekében nem vesszük figyelembe – mintegy 13 téma íródott valami ellen (contre) és 12 szól valami érdekében, valamiért (pour).

Tekintsük át tehát egymás után *A holmi*-ban található cikkek Bessenyei által elrendezett sorrendjében a kötet témaanyagának – a fenti szemléleti-elv alapján kialakított – két alaptípusát.

1. típus: „contre-tanulmányok”

Milyen intézmények és állapotok, társadalmi, vallási és kulturális jelenségek ellen emeli fel bíráló szavát Bessenyei? (zárójelben a cikkek sorszáma)

1. Filozófiai tévedések, félreértések (2)
2. Áltudományok (bölcsek köve, kabala, aranycsinálás (8, 10, 23)
3. Elavult társadalmi konvenciók (9)
4. Skolasztikus oktatási módszerek (11, 12)
5. Ósdi tanítási (tantervi) anyagok (14)
6. Jobbágy-nyomorító nemesi szemlélet (16)
7. Ártalmas társadalmi típusok (19)
8. Vallási, felekezeti megosztottság (21)
9. Értelmetlen, káros törvények (24)
10. Emberi ostobaság és hiszékenységek (25)
11. Hódító háborúk (26, 38)
12. Rossz magyarsággal írt művek (28)
13. Régi nagyságok tévedései (34, 36)

II. típus: „*pour-tanulmányok*”

Milyen intézmények és állapotok megteremtéséért, társadalmi, vallási, tudományos és kulturális jelenségek érdekében ír cikket?

1. Az emberi önmegismerés elősegítése (1, 3, 31)
2. A tudományos szókinccs megteremtése (4)
3. Az erkölcsi, belső megújulás szükségessége (5)
4. Az új filozófiai ismeretek népszerűsítése (6)
5. A magyar nyelv fejlesztése (15)
6. Az új írói hivatás vállalása (20, 46)
7. A tudományos akadémia megteremtése (27)
8. A nemzet gazdasági fejlődésének szem előtt tartása (21)
9. A műfordítások színvonalának emelése (30)
10. A tanítás és az írás új módjának kialakítása (32)
11. A magyar líra fejlesztése (33)
12. A magyar kritikai élet megindítása (39)

A fenti két „kimutatásból” kitűnik, hogy a támadó-romboló, illetve a fejlesztő-építő jellegű témák szabályszerű aránya szinte önmagától teremti meg a kötet gondolati egyensúlyát. A témák között vannak olyanok, amelyekkel csak egyetlen cikk foglalkozik, de több is akad, amelyre ismételt, jó néhány írásban visszatér Bessenyei. Ezek közül – és nemcsak mennyiségi megfontolásokból következtetjük ezt – az író számára a legfontosabbaknak tekinthetők az első típusból az áltudományok leleplezéséről, a skolasztikus oktatási módszerek bírálatáról, az erőszak és a háború elítéléséről szóló, a második típusból pedig az önismeretünk elmélyítését, az újfajta írói hivatástudat kialakítását és az anyanyelvi fejlődést elősegítő témák. Ám mindezek fölött meghatározó tünetként kell hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a kötet tematikáját alapvetően és átfogóan az emberi önmegismerés, az erkölcsi megújulás, az újfajta: a józan ész és a természetes érzés által irányított okos viselkedés, tehát a felvilágosodott emberi magatartás kialakítására irányuló szemlélet uralja.

A témakörök elemzéséből az is kitűnik – anélkül hogy az esszéíró Bessenyei egyénileg bárkivel is össze lehetne hasonlítani –, hogy a magyar szerző tematikailag legalább olyan gazdag, mint bármikori európai esszéíró társai, sőt – éppen magyar volta és e nép korabeli sajátos társadalmi és kultúr-viszonyai következtében – egyes területeken, mint például az anyanyelvű irodalom, a magyar szakszólinc és a tudományos intézmények megteremtéséért folytatott harc témái terén, szélesebb és színesebb anyagot tud feldolgozni. Amit ugyanis a franciáknál Malherbe és társai, majd az Akadémia (1635) a XVII. század közepére elvégeztek, megteremtve ekkorra szinte a modern francia irodalmi nyelvet, addig nálunk – az említett okok miatt –, ez a munka is Bessenyeire várt. (Ezen a téren is az a helyzet állt tehát elő, ami pl. a Ronsard és Balassi lírájának tematikai összehasonlítása során: a mi humanista költőnk élményeit és tematikáját – a falusi plébániáján békésen éldögélő, legfeljebb a politikai pamfletek indulatait megszólaltató kortársával szemben – még a végvári és törökellenes harcok személyes életanyaga is színezte és gazdagította.)

B) Műfaji megoszlás

A 25 téma – az esszéíróra jellemzően – igen változatos műfaji keretben szólal meg, hiszen mintegy tucatnyi próza-változatot találhatunk *A holmi*-ban. A Bessenyei által leggyakrabban alkalmazott műformák:

- az erkölcsi elmélkedések,
- a filozófiai értekezések,
- a jellemrajzok,
- és a könyvismertetések, illetve bírálatok; de többször megszólal Bessenyei
- a példabeszéd vagy keretes történet,
- a dialógus vagy a tájleírás,
- a levél, illetve levélváltás és a lélektani önelemzés prózaváltozataiban is. Az esszé hangja ennek megfelelően gazdagon árnyalt: az értekező és leíró Bessenyei mellett hallhatjuk a mesélő, az álmodó és a vitatkozó szerző hangját is. (Írói módszeréről szólva – csak az érdekesség kedvéért – jegyezzük meg, milyen találó, de nyilvánvalóan véletlen egyezést mutat a műfaj-teremtő Montaigne és az első magyar esszéíró gyakorlata. Dobossy László állapítja meg Montaigne-ről – hogy „írva gondolkozott”.⁴ Ez *A holmi* ismeretében Bessenyeiről is elmondható. Bessenyei önkéntelenül, mondhatni írói természetéből követte előtte ismeretlen mesterét. Ezt a párhuzamot látszik igazolni Bíró Ferenc megfigyelése is, aki Bessenyeit idézve (32. *Tanítás, írásmódja*) úgy látja, hogy *A holmi* szerzőjénél „a gondolat és írás között nincs elvi különbség, az írás és a beszéd így spontánul tükrözi a gondolkodás folyamatát”.⁵

C) Az esszéírói magatartás bizonyítása

A kötet külső, formai vizsgálata során *A holmi* tematikai gazdagságáról, műfaji változatosságáról és az író hangjának sokszínűségéről tehettem megállapításokat. Mindezek előzetes megismerése – úgy érzem – előkészíthette a következő módszertani elemzést, amelynek nyilvánvaló célja a tanulmány munkahipotézisének bizonyítása. A továbbiakban tehát az ideális esszéíró Gyergyai Albert által meghatározott jegyeit követve, a szakmai-normák teljesítését és az előírt esszéírói tulajdonságok meglétét kívánom igazolni *A holmi* anyagában, szövegében és szemléletében. A bizonyító eljárás során csak válogatott anyaggal dolgozom, igyekszem mindig a legközelebbi példát idézni, s csak a cikkek sorszámának feltüntetésével hivatkozom a további vonatkozó bizonyítékokra.

1. Az igazi esszéíró „előadást tart” az olvasónak.

a) „Vedd fel most...” kezdi az 1. *Elme és tanulás* című előadását Bessenyei, majd rögtön gyakorlati, életből vett példával szemléltet: „Gondolj magadnak egy nagy iskolát, s egyenlő tanítás alatt ezer tanuló...”, hogy aztán megfelelő irodalmi, tehát közvetett, – Pitagorasz, Arisztotelész és Platon példáinak felidézése – majd közvetlen – „nézd körül az embereket” – koncentráció után levonja, illetve levonassa a tanulságokat: „Ha egy elme... tanulásba kap, soha többet heverésre nem hozattathatik... szüntelen új dolgokat kíván.” Ilyen „tűzzel származott” elméket kíván magának olvasóként Bessenyei, akik végigkísérik őt e nagy szellemi utazáson, akik képesek részt venni lelkének „kalandjain”.

b) Máskor – pl. a 10. *Kabala* c. írásában – a „tudatlan tudományról”, a csillagjósolásról tart felvilágosító, ismeretterjesztő előadást, hogy ezzel is oszlassa a hiszékenységet és a babona okozta sötétséget. Számtalan példával bizonyítja (Pompeius, Gustáv Adolf), hogy kabalázni éppúgy, mint bölcsék követ keresni ostobaság. Ha előre ismernénk a történelem menetét, az végzetes lenne az ember számára, hiszen akkor nem törekednénk semmire, ki-ki „heverészésre adná magát”. Ez pedig – a Voltaire *Candide*-ját jól ismerő – Bessenyei számára csak szerencsétlenséghez, az emberiség tragédiájához vezetne. El kell hát vetni ezt a „részeg emberi tudományt”.

c) Hasonlóan előadást tart az értekező jellegű 17. *Emberi érdem, szabadság, rabság* c. írásában, ahol abból az általános tételből kiindulva, hogy csak szabad népek alkottak nagy dolgokat, arra az egyénre

⁴ DOBOSSY László: A francia irodalom története. Bp. 1963. 157.

⁵ BÍRÓ Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. Bp. 1976. 142.

szabott következtetésre jut, hogy ti. „Ambíció nélkül senki nagy dolgokat el nem követhet”. (E témában lásd még pl. 25. *Boszorkány, kanördög* c. írását.)

2. Az igazi esszéíró „levelet ír, útirajzot vázol”.

a) „Kedves Öcsém, látom, te is gondolkozol Európának fájdalmas sorsáról” – hangzik Bessenyei bátyjának, Sándornak levele az íróhoz a 26. *Háborúba induló testvére s barátja láttán* c. írásban. De bevezetésként a szerző leírja a távolodó sereg látványát, s szinte közvetíti a lelkében felvetődő érzéseket és gondolatokat. A levél-forma tehát csak alkalom arra, hogy kifejezhesse háborúellenes véleményét. Kettős láttatása hatásos szemléltetés: mit érez, aki elmegy, s mit, aki ittmarad? Mindkettőt eltölti a „néma keserűség”. Bessenyei tudja, hogy „természetük ellenére” mennek csatázni, pusztítani, hogy „kicserves a válás” – ahogy ez Barcsay kapitány leveléből kiderül – s talán csak az vigasztaló, hogy a válás „sziveiket el nem szakaszthatá”. Ez a levél-forma esszé még csak nem is szerepjátszás: kiváltó élménye konkrét, az 1778 áprilisi hadjárat. Bár elélti, Bessenyei nem lát más megoldást: a háborút a végzet rendelésének tekinti. Ez fogalmazódik meg a levelek közé helyezett *lírai betétben* is:

„Menjetek, ha már így végezik az Egek,
hogy veletek egymást öljék az emberek.”

b) Tényleges *levélszöveg* közlésével – Frigyes és Voltaire levélváltásával – kezdődik a 38. *Kedves Volterem!* c. írás. Frigyes gyatra védekezésére Voltaire ironikus levele a válasz: „Hát már soha sem fog Felseged, több király pajtásaival szűnni ezt a nyomorult világot pusztítani, melyet – mondják – oly nagy kívánsággal akarnak boldogságban tartani.”

Bessenyei ezt az esszéformát is feldúsítja: nem elégzik meg a levelek közlésével, s háborúellenes gondolatainak ismételt kifejtésével, ideírja még *Jegyzését* is, melyben Voltaire-t akarja megismertetni olvasóival. Ha kell, megvédi, ha szükséges bírálja, de mindezt annak a mesternek érdekében teszi, aki „a Tekintetes Ostobaságok” ellen indult harcba. Azt is itt tisztázza, hogy Voltaire nem ateista, mert „Istent ismer és tisztel”. Részletesen ismerteti Voltaire tanait, – 36 kötetes Voltaire-ismeretével siet az olvasó segítségére –, mert azt szeretné, ha az igazán megértene, s megláthatná Voltaire „írásainak színét is”.

c) *Útirajzot* is vázol: „Nem messze Turintól van egy nyári palota. Kiességéről soha el nem felejtkezhetem” – kezdi a 13. *Veneri* c., szardíniai tartózkodására emlékező írását. Ám a szép táj, a ragyogó királyi nyári palota látványa rögtön megindítja lelkében az elmélkedést: a természet szépsége a költészetet ébreszti fel benne, a látvány „Édes indulatokra, szerelmes búsúlásra, s harcolni kívánó vidámságra” ragadja. Igazi szentimentalista *költő módján* sóhajtozik: „Ah, régi mesék, ah, halhatatlan poéták, ah, édes Természet.”

Itt is összekapcsolódik tehát a leírás és a líra, ebből az egyszerű útirajzból is egyértelműen kiderül az írói jelenlét.

3. Az igazi esszéíró „arcképet fest magáról és másokról, a mások lelkét a magáéban, a magáét a másokéban tükrözve”.

a) Sajátos, mert öröknek tetsző az a Bessenyei-arckép, amelyet a szerző a 6. *Mozgás* c. írásában felvázol. Öröknek tetsző, mert maga Bessenyei annak váli. Miután kellő tudományossággal elmagyarázta az olvasónak, hogy a világban minden test „szüntelen él és születik... a természet egy szüntelen való mozgás” – ebben az állandó mozgásban a saját helyét és elmúlás ellen kreált szép hitét is megtalálja. Ezért hiheti, hogy ő is – mint a természet része, mint a nagy mindenség egyik teste – részese a világ örök körforgásának: „Elmúlhatik ugyan énbenem a Bessenyei György élete, de nem szakadhat el azét a természettől az a meleg és test, amely most életemet csinálja. Ha vérem meghül, azt a meleget, mely most egész testemben van, kibocsátja magából, mely ittmarad e földön, és más dolgokat fog melegíteni az életre.” Így győzi le a természet a halált, így alkot szüntelenül új és új formát. Így tükröződik az ő élete is a természetben, s ezt a megnyugvást el is hiteti az olvasóval.

b) Értékes életrajzi adatokkal egészíti ki önarcképét a 11–12. *Oskola* c. írásában. Esszéjét most is – az olvasóval vitatkozva – problémafelvetéssel kezdi. Az iskolát csak „kösörűkőnek” vagy „ész-kösörűnek” nevezi, s bár tapasztalataira hivatkozva kijelenti, hogy „ólomból nem lesz borotva”, mégis el kell ismernie, hogy az iskola „fundamentum a bölcsességre”. Most következik a saját példája, élettapasztalata. Hogy lett beőle művelt ember, tudós, filozófus? Az iskola vagy az élet tette azt, amivé lett? Itt írja le az azóta sokszor idézett sorokat: „Én 13 esztendő koromban mintegy

otthagytam a syntaxist . . . Bécsbe jövék . . . tanulni kellene, mert jó holmit tudni . . . egyhuzamban 11 esztendeig szüntelen ölöm magam.” Ezzel az önművelés, a felnőtt korban való tanulás lehetőségének meggyőző példáját tárja olvasója elé. Az iskola tehát „fundamentum”, de „csupán iskola nem tesz Plátót Plátóvá” – fogalmazza meg ítéletét. Mi az oka annak, hogy Bessenyeinek – tisztelettelűdó elismerése mellett – sincs jó véleménye az iskolai oktatásról? Ismét saját tapasztalatait eleveníti fel. Ismeretes, hogy Comenius ekkor már nincs Sárospatakon, azóta itt megállt a fejlődés, s a Bessenyei-korabeli oktatás módszerei messze elmaradnak a régi fénykorótól. Bessenyei „tanítványi mély alázattal” ugyan, de határozottan elmarasztalja a jelenlegi oktatási módszereket. Joggal teheti, saját bőrén tapasztalta elavultságukat. Szerinte a tanulóknak több ismeretet kellene adni „e világról”. Neki – szerencséjére – bőven maradt hely a fejében „az e világi bölcsék” befogadására.

Bessenyei azonban az oktatást sem önmagában, izolált jelenséggént szemléli. Meg akarja győzni olvasóját is, hogy nem elég tudni; viselkedni is tudni kell. „Egy tanult férfi szép és nemes magaviselet, illendő manér nélkül . . . olyan, mint a magyar köntös gomb és zsinór nélkül, vagy – folytatja még egy szép hasonlattal – mint egy igen szép asszony, igen haragos természettel.”

Miután körüljárta a problémát, s saját példájával szemléltette és igazolta bevezető állításait az iskola szerepéről, befejezőként olvashatjuk szintetizáló és már közvetlenül az emberhez szóló filozófusi megállapítását: „A bölcsesség szelidítsen, ne vadítson!”

4. Az igazi esszéíró „vitatkozik önön énjével, mesél”.

a) Izgalmas, mert életszerű és ironikus hangvételű drámát vetít az olvasó elé a 20. *Bessenyei és a lelke* c. írásában. A szó szoros értelmében vitatkozik lelkével, azaz önön énjével. A lélek a stimulátor, aki az elfáradó, lusta testet írásra ösztökéli: „Kelj fel, fogj pennát, írd magyar polgártársaidnak a jó erkölcsökről.” A lélek még programot is ad, előírja a témát és az írói feladatot: „Szép oktatással az emberi vadságot, tudatlanságot, kegyetlenséget fogyasztni, . . . szép lelkeket és emberi szíveket formálni.” A test azonban nehezen ért, kifogása számtalan: „be alhatnám . . . magyarul tisztábban . . .” Egyébként is úgy véli, hogy semmi értelme az írásnak, mivel azt tapasztalta, hogy az olvasástól nem javulnak meg az emberek, ráadásul igen kevesen olvasnak, a butaság és a fanatizmus még ma is gyilkol. Mi értelme van tehát? A lélek azonban meggyőzi, sőt próbára készíti – (lám, még verset is tud írni: hosszú betétvers) – s rábeszéli, hogy írjon a „maga nemzetéről, tárja olvasói elé annak múltját, hogy javíthatson a jelen állapotokon. Hívja fel a figyelmet az anyanyelv használatának fontosságára és hirdesse a tolerancia szükségességét hatalmi és vallási téren egyaránt. A dialógus a lélek szavaival zárul, ám utolsó mondataiban már Bessenyei – és olvasója is – belátta a lélek igazát és meggyőzetet: ez a század nem az alvás ideje, dolgozni kell, hogy világosodjunk.

b) Amikor pedig így kezdi a 7. *Vér, tűz* c. írását: „Azt álmodtam egyszer . . .” – már benne is van a mesélésben. Igaz, hogy nem népmesét ír le, hanem álmot, a saját álmát. „Én megírom a magam álmát, gondold hozzá a magadét.” Szép hasonlattal – a nyugalomban szépen égő és világító gyertya, amely gyorsan mozgatva kialszik – illusztrálja az írásra alkalmas lelkiállapotot. Ám a szerző már tudja, hogy nem ilyen egyszerű a dolog: „Ez nagy kérdés . . . álmodjunk tovább.” Befejezőként leleplezi önmagát: csak azért választotta ezt az *álom-elmésélés* formát, mert ez a téma, vagyis a lélekről való okoskodás még nagyon bizonytalan dolog, egyelőre csak „olyan, mint az álom”.

5. Az igazi esszéíró „minden álarcot kipróbál, minden magatartást megkísérel, hogy beszédre, véleményre, helyeslésre vagy akár ellentmondásra készítse olvasóját”.

a) „Melyik a legjobb törvény?” Erre a fontos kérdésre keresi a választ a 24. *Milyen jó lehet az ember által szereztetett törvény, vagy uralkodás módja* c. írásában. Bevezetesként általános tételeket hangoztat az emberek különbözőségéről, eltérő vágyaikról. Úgy látja, ahány ember, annyiféle vágy, igény, szinte végtelen labirintus az a terület, hogy lehet hát mindenkinek megfelelő, jó törvényeket alkotni. Hiszen maga az élet is ellentmondásos: öröm és kín vegyesen, akárcsak a szerelem.

Az általános moralizálás után úgy érzi, közvetlenebb, életszerű magyarázatra, szemléletesebb indoklásra van szükség, hogy az olvasó egyrészt megérthesse, hogyan jött létre a törvény, másrészt maga dönthesse el, mi lett a jó törvényekből a hatalmasok kezén. Ezért állítja írása tengelyébe a Jankó és Istók *vitáját*, ő maga a példabeszéd mögül, *narrátorként* irányítja az olvasó figyelmét. A jó törvény és a vele való visszaélés ellentmondásainak felfedeztetésével juttatja el az olvasót az általa végül megfogalmazott konklúzió helyeslésére: a kisemberek fennakadnak a törvények hálóján, a hatalmasok nem. (Rokon ez a felfogás Villon: *Diomedes* című versének alapgondolatával: akit csak kis csónak repít préda után a vízen, az becselen kalóz, akit hajóhad, az dicső császár.) Írása befejező részében

Bessenyei ismét kérdez: „Mikor volt hát az emberi nemzetnek több baja? akkor-é, míg csak természet-től oktattatott, vagy akkor, mikor aztán ezer vallást s törvényt csinált?” A kérdésre már nem ad ismételt választ: egész cikke sugallta azt. Az olvasó feladata csak ennyi: „Gondolkozz ezen, s messze fogsz menni.”

b) Ha olyan nehéz témába kezd, ahol úgy érzi, hogy *mese, példabeszéd* és egyéb írói fogások sem elegendők arra, hogy olvasóit megdöbbenste, mozdulatra készítse, akkor keményebb eszközöktől sem riad vissza. Ha kell tehát – ahogy maga bevallja – „garázdálkodik” is. Ezt figyelhetjük meg a kötet legrövidebb 39. *Penna-csata* című írásában, ahol a magyar kritikai élet megteremtéséért száll síkra, hogy végre meginduljon a „szép elmélkedés”. Ezért a rendkívüli, az irodalomfejlődés érdekében elengedhetetlenül fontos ügyben a *provokáció* módszeréhez folyamodik: „Ah, bárcsak elérhetném . . . , hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna.” Jól tudja, hogy ezzel megindulhatna a kritikai élet, s ezáltal „a tudomány és a magyarság épülne”. Felszólítja tehát a magyar írókat: „Támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel!” (Erre a felkiáltójelre külön oda kell figyelnünk: Bessenyei nagyon ritkán, még felszólító mondataiban sem mindig használja ezt az írásjelet. Úgy érzem, most sem a „támadjatok reám” felszólítás, sokkal inkább a „magyar könyvekkel” kiemelése érdekében tette ki.) Provokációja okát befejezőként ismételtelen hangsúlyozza: hogy író társai megcáfolják, ahhoz „több elmével, magyarsággal” kell írniuk, mint ő tette. S ez csak a magyar irodalomnak szolgálat.

6. „A jó esszéista: társaslény, az élet és a könyv összekapcsolója.”

a) Bessenyei közvetítő, az életet és az alkotást, az író társakat és az irodalomfejlődést összekapcsoló híd szerepéről *A holmi* számos cikke tanúskodik. Ennek legjobb példája a 33. *Gyöngyösi vagy magyar verselés* című írása, melyben nemcsak Gyöngyösit értékeli, de elvégzi Orczy és Teleki Ádám műveinek – az általa érvényesnek ítélt korabeli írói színvonalhoz viszonyított – minősítését is. Irodalmi ítéletei határozottak és szellemesek. Gyöngyösit egyértelműen a legjobbknak tartja, mivel olvasásakor „édes álmélkodást és mosolygó örömet” érzünk. Gyöngyösi ürügyén a saját koráról tud közvetett véleményt mondani: „Kár, hogy a mi időnkben nem élhet!”. Nyilván kedvező hatást gyakorolna a kortárs-irodalomra egy Gyöngyösi színvonalú stílusművész. (Ismeretes, hogy Bessenyei a kortárs Bárócziórl nem kíván tudomást venni.) Nem fukarkodik viszont Orczy dicséretével. Úgy érzi, hogy a rangidős Orczy „a négy vers sarkalásnak szabad módjával mindnyájukat” meghaladta. Teleki Ádám Cidfordítását pedig – hibái ellenére – az eddigi legjobb fordításnak tartja. És ezek után, az eddig idézettek mellé a saját verselését is felsorakoztatja: az *Ágás tragédiájából* vett eredeti szövegét közli, amelyet „fordításán kívül, csupa magyar nyelvből” írt, s szerényen úgy érzi, hogy sorai nem rosszabbak a korábban dicsérteknél.

Irodalmi áttekintése és összegező számvetése alapján a magyar verselés egészének fejlődésére következtet, és optimistán úgy véli, hogy ha több lesz a „nagy elme”, a magyar líra is képes lesz „azt magyarul, amit az anglos és francia”. Neki nincs is ennél nagyobb kívánsága. Egyéni meggyőződése tehát itt is általános érvényűvé: a magyar nemzeti irodalom érdekében végzett szolgálattá lényegül.

b) Az élet és irodalom, a filozofikus gondolat és az emberi tapasztalás kiváló összekapcsolójának mutatkozik Bessenyei a 35. *Marcus Aurélius* című írásában is. Mint általában, most is a gyakorlat és a tapasztalat mérlegére teszi az olvasott művet. Gondolat és valóság ellentmondásának felfedezésével mutat rá a császári elmélkedés hibáira. „Könnyű írni, de nehéz cselekedni” – tételtől kiindulva bírálja azt a felfogást, miszerint a lélek közömbös maradhat a test bajai iránt. Természetes érzékkel, s nem kis iróniával veti alá Aurélius elméletét a gyakorlat próbájának: „Ha amikor Aurélius gondolatait a szaggatott testben való léleknek csendességéről írta, háta mellé kerülve ököllel, egész erőből őt pofon vágtam volna, ezeret teszek egyre, elfelejtette volna mély lelkének csendességét.” Bírálja tehát Aurélius filozófiáját, mivel úgy érzi, nem lehet a rossz tetteket kizárólag az emberi természet gyengeségeiből magyarul, és ezért felmenteni a bűnöst. Bessenyei azonban nem azért vitatkozik, hogy részlet-problémák miatt az egész alkotást elvesse. Kritikai megjegyzéseivel is olvasói érdeklődését akarja felkelteni Aurélius, az „igen nagy ember” és mély filozófus iránt. Ezt bizonyítja a fejezet záró-felszólítása is: „Olvasd, s ezt (ti. Aurélius nagyságát) tapasztalni fogod.”

Hasonló esszéista magatartást tükröznek a 15. *Régi magyarság* és a 28. *Magyar írás módja* című írások is.

7. A jó esszéista . . . „moralista, de nem prédikál, nem erőszakoskodik”.

Már az eddigi szembesítések során is számos teljesen szabályos megfeleléssel találkozhattunk, szinte úgy tetszik, mintha Gyergyai Albert az ideális esszéíró tulajdonságainak összegezésekor a Bessenyei-

gyakorlatot is figyelembe vette volna. Jelen tételnél megint csak ez juthatna eszünkbe, hiszen ha valaki, akkor Bessenyei az, aki példászerűen úgy moralizál, hogy még véletlenül se érezhesse azt az olvasó prédikációnak. Az erőszakoskodás pedig ugyancsak távol áll természetétől.

a) A fenti állítások bizonyítékait a 2. *Született tudomány vagy idea innata* és a 3. *Lélek és test* című írásainak módszeréből és szövegéből olvashatjuk ki a leghatározottabban. Bessenyei mindkét cikkében szinte csak felteszi a kérdéseket, szemléletesen körüljárja és érzékelhetővé teszi az olvasó számára a probléma megértését. Természetesen a saját álláspontját is közli, hogy ti. ő személy szerint nem hihet az idea innatában, ám ki-ki maga döntse el, hogy vélekedjék erről a tételről, ő „szabadon hagyja” az olvasót „a dologról való ítéletében”.

A lélek és test viszonyáról szólva pedig még saját tapasztalatait is csak „félve, tapogatva” meri közreadni, jobb lenne, ha a tények ismeretében az olvasó tenne magának „önön értelme szerinti ítéletet”. Bessenyei is tudatában van annak a ténynek, hogy előtte ilyen problémákról magyarul sohasem írtak, ezért kénytelen ő „szókat csinálni”, megalkotni az idegen filozófiai terminus technicusok magyar nevét. (A 4. *Örök test, materia univer* című írás lábjegyzeteiben olvashatjuk vonatkozó kísérleteit.) Hogy mennyire távol áll tőle az a szándék, hogy véleményét az olvasóra kényszerítse, mi sem mutatja jobban, mint az itt idézett néhány mondatkezdő stílusfordulat: pl. „Egy tudóstól hallottam . . .” vagy „erre mások azt felelik . . .” vagy „vannak, akik azt állítják” vagy „Én így vélem, te pedig nevezd amint alkalmasabbnak ítéled” stb. Az persze kétségtelen, hogy ezek a fordulatok saját témabeli határozatlanságára is fényt vetnek: ezek a kérdések számára is dilemmát jelentenek. Bíró Ferenc úgy látja, hogy Bessenyei úgy ír „mintha csak magában töprengene”, s ezt azért teheti, mert nem kell félnie a kritikától, hiszen dilemmáira „igazi megoldást a legnagyobb francia »Világtudó« kortársai sem tudtak volna nyújtani.”⁶ Szerintem éppen ezért nagyon tisztességes, sőt az ideális esszéíróhoz méltó eljárás, hogy Bessenyei nem él vissza „monopol-helyzetével”, s kinyilatkoztatás, prédikálás és erőszakoskodás helyett szerényen megosztja olvasóival gondjait.

Hasonló írói szemléletnek lehetünk tanúi a 8. *Bölcsességek köve avagy Lapis Philosoph* és 23. *Lehet-e aranyat csinálni* című írásaiban is. Ez utóbbinak mindössze egyetlen mondatát idézem az eddigiek bizonyítására: „. . . sem aranyat nem lehet csinálni, sem mást azért üldözni, gyűlölni, hogy nem hiheti azt bizonyosság nélkül, amit én.”

8. Az igazi esszéíró „mindig az életből indul ki”.

Ennek a feltételnek pedig már természeténél fogva is kiválóan megfelel Bessenyei. Ő, aki nem az iskola kényszeréből, de szabad akaratából, tudatos önműveléssel, felnőtt fejjel ismerte meg a tudományos gondolkodást, nem is tud más lenni, mint életszerű. Személyes és olvasmányélményeit minden esetben – a korabeli filozófusok módján – a természet és a tapasztalat mérlegére teszi.

a) Ezt láthatjuk akkor is, amikor például a 9. *Szokás* című írásában a régi ostoba és vad viselkedési formákat szembesíti a korabeli szokásokkal. Elismeri, hogy a szokások és az erkölcsi normák az idővel együtt változnak, de úgy véli, hogy ezeknek az emberi értelmesség fejlődésével együtt javulniuk kellene. Sajnálattal tapasztalja, hogy bár sok régi szokást elhagytunk már (s erre számtalan szemléletes példát hoz), ugyanakkor néhány régi jó szokást, így a megszólítások egyszerűségét is éppen most kezdjük rosszabbra cserélni. S itt a korabeli címekről, rangokról, titulusokról és nyakatekert megszólítási formulákról mond szellemes, elmarasztaló véleményt. Rossz szokásainkat el lehetne hagynunk, hiszen emberi gyengeségeink szülöttai, – zárja Bessenyei az életből kiinduló és annak értelmesebb tételét szolgáló cikkét.

b) Hasonlóan kortárs-probléma, mégpedig a XVIII. századi Magyarország egyik legfontosabb kérdése készíti a 16. *Köznép* című esszé megírására. Jól tudjuk, messze még az idő, amikor a feudalizmus osztályellentéteinek történelmileg szükségszerű és szabályos megoldására sor kerülhet. Ebben a témában Bessenyei sem tudja megelőzni korát. De amit tesz (még ha mai, bölcs fejjel mindössze felületi kezelésnek ítéljük is), az tisztességesebb, mint osztályra nagy többségének magatartása. Bessenyei ugyanis a látott és tapasztalt tényekből indul ki, s ezeket a tényeket filozófus módján a bon sens szerint értékeli. Ezért juthat el annak a belátásáig, hogy „minden nemesi família paraszti sorsból emelkedett ki”. Ebből a felismerésből kiindulva hangsúlyozza – mégpedig az „ország jobbágyainak nevében” –, hogy mivel a parasztok viselik a terheket, ezért nem illik, sőt nem szabad őket „sem utálni, sem megvetni . . . sem csupa kevélységből büntetni”. Mindez persze részéről csak

⁶ BÍRÓ Ferenc: i. m. 143.

„alázatos kérés”, amellyel nemesi társaira szeretne hatni. Mindezt még az emberi lét végességének emlegetésével is igyekszik hangsúlyossá tenni: ha a nemességnek a k ö z ö s származás belátása nem elegendő ahhoz, hogy a jobbágyot embernek tekintse, akkor legalább a létből való távozás k ö z ö s sorsa készítse jobb belátásra: „földbe dugnak téged is a tafotáddal, bársonyoddal . . . , mint őt a szürrel, gubával.”

Vizsgálódásaim jellegéből nyilván következik, hogy nem célom a cikkek tartalmi elemzése, sem a Bessenyei-álláspontok tudományos kibontása. Jelen esetben sem tekintem feladatommak az író jobbágyszemléletének értelmezését, ebbeli érnyeinek és korlátainak részletezését. Bizonyos tartalmi anyagra azonban szükségem van, hiszen Bessenyei esszéíró módszere és szemlélete nyilvánvalóan csak a cikkek témáiból és stílusából bontható ki. Adott esetben is az a szándékom, hogy Bessenyeinek az az esszéírói tulajdonsága, miszerint írásaiban „az életből indul ki”, a fenti cikk mondanivalójából és szövegéből lehetőleg meggyőző módon, különösebb magyarázkodás nélkül kiderüljön.

Ennek a tételnek bizonyítására lehetne még szinte egyértelműen felhasználni a joggal híres 18. *Hczafiúság*; a vallási megosztottság miatt megszólaló Voltaire *Zaire* című drámájának eszmeiségével rokon szemléleti: 21. *Magyar kezdet*, és a szintén korabeli, aktuális problémát tárgyaló 32. *Tanítás, írás-mólya* című írását.

9. Az igazi esszéíró „arra tanít, hogy harmonizáljuk különböző ismereteinket”.

Úgy érzem, hogy az esszéírói „tízparancsoltnak” egyik legfontosabb és legnehezebb pontjáról van szó: a rész és az egész viszonyáról, a darabokra bomló stúdiumok és az összefüggő világlátás kialakításának képességéről. Tanári, nevelői élethivatásnak is dicséretes célkitűzés. Ezt kell tehát az esszéírónak egyetlen cikkben belül, ám ugyanakkor írásainak sorozatában is megvalósítania. Bessenyeinél – a több vonatkozó példából – kettőt emelnék ki annak bizonyítására, hogy az író rendelkezett ezzel a komplex képességgel.

a) A 14. *Belső nevelés* című írás első mondatában felveti a kérdést: „hol lehet az embert jobban nevelni, otthon-e vagy iskolában”. Bessenyei tudja, hogy ez nehéz kérdés, „bajos dolog rá hamar felelni”. Nem is sieti el a választ. Az emberi bölcsesség mibenlétét, összetevőit vizsgálja meg először, s határozottan leszögezi, hogy kétféle belső nevelést kell megkülönböztetnünk, mivel az emberi értéknek két minősége van: a tudomány és az erkölcsösség. Melyik a domináns? Bessenyei – jóllehet filozófus, vagy éppen azért? – az utóbbi javára dönt, illetve az egyeztetés, a h a r m o n i z á l á s mellett foglal állást: „A jó erkölcsöket elébe kell tenni a tudományoknak, vagy a tudományokat velük egyeztetni.” Ezért dicséri régi iskolájának – és a debreceni kollégiumnak is – főleg az erkölcsösségét. Elítéli a „divatmajmolást” és a cifrázkodást: a diákokat „frizura nélkül”. Szerinte jobban kellene „humanizálni az emberiséget”. Ebben a cikkben is bírálja a maradi oktatási módszereket, és az olyan tanárokat, akik „örökké csak könyv nélkül tanítanak recitálni”. Akiknél „szüntelen a klasszikus autorokat kell mondani, s a többi világról szó sincsen”. Őme a teljesség-vágy, az ismeretek körének szélesítésére, összekapcsolására irányuló – közvetlen Bessenyei-szöveg szerinti – kifejeződése. Az embernek, hogy felvilágosult világrépa lehessen, a *többi világról* is tudnia kell.

b) A harmonizálás igénye hatja át a 29. *Hajdani haza* című írást is, bár itt nem a tudomány és az erkölcs, hanem a nagy fejedelmek példáján a tudomány és a hatalom helyes, kívánatos kapcsolatára kívánja olvasóját rávezetni. Nagy királyainknak élete ugyanis egyaránt azt példázza, hogy azért lehettek nagyok, mert „a tudományokat szerették”, és a tudósokat tisztelték. Ebből következik: ahogy a királyokat, úgy az egyes embert is „csak a józan okoskodás, ész, bölcsesség és tudomány” tehetnek nagygyá. Bessenyei itt szinte modern közgazdászként „nemzetben” gondolkodik, az ország vagyonának gyarapítása érdekében emeli fel szavát, így teremti meg a hatalom – tudomány –, gazdagság egymást feltételező íveit, amelyek csak az osztályok és rendek kölcsönös megértésének pilléreire épülhetnek.

c) A komplex ismeretek szükségességéről szóló tételét szélesíti tovább a 46. *Mély okoskodás* című írása is, ahol már személyes jelleggel, nem a királyok és tudósok, az erény és a tudomány összefüggéseiről szól, de közvetlenül az írók felelősségének kérdését veti fel. Mi módon kell az írónak nemzetét tanítani? A válasz ismét összetett: az elméhez és a szívhez egyaránt kell szólnia. Amiben ugyanis az olvasók nem gyönyörködnek, ahhoz „közönségesen” (tehát általában) nem hajlanak. Ám nemcsak a formák és a hangnem fontosságára figyelmeztet, de stílusfegyelemre is szoktat: három levélnyi írás – „a sok szórakás”-helyett írjuk le 12 sorban „érthetőbb módon”, amit akarunk. Ugyanakkor máig

ható érvénnyel szólítja fel alkotótársait a harmonikus írói magatartás követésére: „írjatok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket, s mosolyogva, könnyezve csudálkozzanak rajtatok.”

10. Az igazi esszéíró arra tanít, hogy „*iparkodjunk emberként élni*”.

Ha az előző szakmai igényt a legösszetettebbnek, akkor ez utolsót Bessenyei számára a legtermészetesebbnek kell tekintenünk. Ez a követelmény szintén a Bessenyei gyakorlatából is megfogalmazódhatott volna. *A holmiban* olvasható cikke nagy hányadára jellemző ugyanis ez a tanítás: igyekezzünk emberként élni. Hol kell elkezdeni? Az önismeret-tanulásnál.

a) Erről szól az 5. *Emberi szív* című írás, amelyben Bessenyei – miután „eleget gondolkozott az emberiség sorsán” –, arra a felismerésre jutott, hogy „az ember magának a legmélyebb könyv, hol világot, természetet ismerni tanulhat”. Ha tehát emberként akarunk élni e világon, akkor mindenkéltől önmagunkat kell megismerni: mifélek vagyunk, miért fut egyik ember a rang, másik a pénz után, miért töltjük időnket asszonyokkal vagy aranycsinálással. Ismerd meg önmagad: „mi vagy szív? mit akarsz? miért fájsz, miért örülsz? ... micsoda hát a szívnek érzése?” Csudálni kell vagy megvetéssel elfordulni a „testi embertől”. Bíró Ferenc arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az elfordulás már egy befejezett, „egy megtett fordulatról szóló vallomás”.⁷ Számunkra pedig azért bizonyíték, mert az „emberként élni” igényhez szorosan hozzátartozik az állandó változás, a megújulás képessége, s Bessenyei erre kívánja – életének szép példáját is mintegy ösztönzéseként felmutatva – megtanítani olvasóit.

b) A méltó emberi élet magas szintű, de általánosan megfogalmazott igénye mellett számos olyan cikket is találunk *A holmiban*, ahol Bessenyei gyakorlatias programot ad fenti elveiről. Így például a 19. *A semmiben nagyok vagy kotnyelesek* című írásában szemléletes leírást, ironikus *jellemrajzot* ad azokról, akik úgy élnek, hogy lázas semmittevést színelve „maguk körül kaparásznak, keresnek”, s úgy viselkednek, „mintha minden dolognak fenekébe látnának”, – s ugyanakkor a dolgok „mások által végeztetnek el”. Ezt az embertípust nevezi Bessenyei kotnyelesnek, aki magát bölcsnek véli, de valójában „kétszínű, ostoba és hazug”. Szerencsés az ország, amelyben kevés ilyen ártalmas lény lakik, és szerencsés az az ember – újra a filozófus szól –, akinek nem kell a nap fénye: a viláosság elől a sötétbe bújni.

Íme az esszéíró tanítása: csak bölcsen érdemes, „kotnyelesen” nem szabad élni.

c) Ezt a gondolatot értelmezi tovább és gazdagítja a 31. *Font, szám, mérték, emberi tudomány* című írásában, ahol a tényleges mértékegységek szerepéből kiindulva tér át az erkölcsi, illetve a lelki dolgok „mérési” lehetőségeire. Nyilvánvalóan felismeri, hogy „ezen dolgokat nem lehet fontba tenni”. Ám egy alapvető változást mégis észre kell vennünk. Gondolataink és tetteink ugyanis nem múlnak el nyomtalanul. A mennyiség itt is minőséggé változhat: „sok szép gondolat együtt okosságot csinál. Sok jószágos cselekedet jó erkölcsű embert szül.” *Iparkodjunk tehát emberként élni: jó erkölcsben, okosan – összegezhethjük Bessenyei elveit.*

d) Ennek az esszéírói magatartásnak a meglétét igazolja a 34. *Montesquieu* című írás is, amelynek csak a témához közvetlenül kapcsolódó, az olvasóhoz szóló tanítását idézem: „Igyekezz . . . hibáidat magadból irtani, több-több tudományt szerezni, s haladni fogsz az emberi tökéletesség felé,” és a 37. *Okos magaviselet* című tanulmány, amelyben a természetes emberi viselkedést állítja példaként az olvasó elé: „ha jókedvedet érzed: örülj, vigadj . . . fordítsd hasznodra az életet, amikor lehet.” Befejezőként pedig a következők szentenciával búcsúzik: „Légy valósággal bölcs: s kövesd humoroddal a természetet.”

*

A bemutatott témák és módszer-változatok, valamint az idézett szövegek, illetve a kötet cikkeiből feltárt írói szemlélet alapján – minden elméleti összegezés és „sok szórakás” nélkül is – bizonyítottan érzem Bessenyei esszéíró voltát. *A holmi* anyagainak e tíz szakmai jellemző körüli elrendezése lehetővé tette, hogy az idézett szövegek mintegy maguk bizonyítsák: Bessenyei kötete a Gyergyai Albert által felállított követelményeknek minden vonatkozásban megfelelt. Kiderülhetett, hogy szerzőnk tudományos tájékoztatást nyújtva és szellemesen szórakoztatva volt képes egyéni meggyőződését

⁷ BIRÓ Ferenc: i. m. 132.

általános érvényűvé emelni, így még mai mércével is az igen jó képességekkel rendelkező esszéírók közé sorolható.

S ha valakinek még maradt kételye Bessenyei esszéista magatartását illetően, gondoljon a kötet zárófejezetének NB. mondatára: „Kritikus, barátom, olvastad mindezeket? Valld meg, nevetehetsz rajtam? . . . én is rajtad.” Ez a fricska sem bizonyít mást, mint hogy az esszéíró mindvégig személyes, közvetlen kapcsolatban tudott maradni az olvasóval, szellemessége kitartott az utolsó sorokig, s ironikus mosolya még a kötet legutolsó mondataiban is megcsillan.

Bánszki István

A „népiesség”, a „népi” és a „nemzeti” fogalma Erdélyi Jánosnál 1848–49-ig

Nem lenne tanulság nélkül való, ha számba vennénk, feljegyeznénk, hogy mikor, hogyan, hányszor írta le Erdélyi János először a fenti: „népiesség”, „népi”, „nemzeti” kifejezéseket, miként válnak az eleinte még önkéntelenül szájára adódó szavak egyre jelentősebbé, gazdagabb tartalmúvá, – majd főleg kritikai írásaiban, elméleti dolgozataiban egyre tudatosabban is „terminus technicus”-hoz közelítővé. Mégis, amikor összegező áttekintésre törekszünk, megtévesztővé válhatna a szó szoros értelmében, időrend szerinti adat-felsorakoztatás éppúgy, mint ahogy azzá válhatna az is, ha minden egyes adatot számba vennénk.

Így „valamennyi” adat helyett a legjellemzőbbek számbavételére szorítkozunk. Ilyen jellemző szóhasználatnak tekinthetjük Erdélyi egyik legelső nyomtatásban megjelent írásának kifejezéseit, a *Rajzolatok* 1837-es évfolyamában szereplő cikkében.¹ Erdélyi itt egy népmondára hívja fel a figyelmet. S nem annyira maga a monda, mint a monda feljegyzéseinek körülményei látszanak számunkra tanulságosaknak. Éléményszerűen beszámol arról, hogy miközben T. faluban járt, a környéken sétálgatva egy kastélyra figyelt fel, amelyet így fest le: „A kőfalon rések törődtek, körül pedig vadcsipkék nőttek fel, mikről mint bogycsók, fejelelnek a rongyok, melyekben a *bárgyú köznép* mentőszereket hányt el, betegségek távolítására”. A kiragadott idézet is érzékeltetheti, hogy a „*bárgyú köznép*” „*bárgyú*” jelzője „*babonás*” értelemben szerepel. Erdélyi megjeleníti ennek a *babonás köznépnek* egy képviselőjét, egy éppen ott falatozó falubelit, – a címadó: *A jövevény* című népmonda elmesélőjét. Így állítja szemünk elé ezt a „*népfit*” a már értelmiségivé vált, volt jobbágy-ivadék, Erdélyi: „. . . beszélt ő, mert a tudomás eleven vala lelkében; *én hallgatám, mint egy papot, ki az egyszerű természet nyelvén* szólal meg.” Ez, – a szóhasználatban is prédikatori, szinte „vallásos tisztelet” a *köznép* képviselőjével szemben, majd annak minden ősi, beidegzett mozdulatával szemben, amely testet ölt a mesélés módjának, s a mesélő egyszerű bölcsességre valló, rövid élettörténetének gondos feljegyzésében, *szó szerinti* megőrzésében is, – már magába rejti Erdélyi *nép*-szemléletének, „*népiesség*”-értelmezésének jó néhány alapvető vonását. De nemcsak e jellemvonásokra enged következtetni, hanem azok eredetére is.

Elsőként hangsúlyozzuk a kiemelt szavak használatánál azok *történelmi, társadalmi, politikai* tartalmi jegyeit. Ezek a jegyek adott, idézett szövegünkön belül azért is joggal hangsúlyozhatók, mert maga a történet, a „*jövevény*”-ről szóló mendemonda végül ilyen kisérszavakkal zárul: „*Ez a kastély*” (amelynek jövevényéről az elbeszélés szól). „*nagy szerencsétlenséggel jár, . . . nem mernék benne hálni, ha nekem adnák is*”. De a kastély ura a jóság példaképeként lebeg a falusiak előtt: „. . . a nagy pestisben *isten után* udvara *segite legtöbbet az ügyefogyott jobbágyokon*.”²

Tehát végül a „*jó uraság*” képe jelenik meg, a patriarkális jobbágy–úr viszony felfogása uralkodik. Ugyanakkor viszont, még ugyanezen a közleményen belül szemünkbe ötlhet a „*köznép*” megfigyelésének, méltatásának más, mélyebb *filozófiai* gyökere is. Ez a „*papként*” hallgatott szántóvető, „*ki az egyszerű természet nyelvén*” szólal meg, azt a „*természeti ember*” iránti lelkesedést is hordozza,

¹ *Rajzolatok*, 1837. (II.) 61. sz. 481–484. A *jövevény* c. népmonda.

² A közlemény befejező része.

amely Herdernél az „Urmensch” iránti nosztalgia formájában található meg,³ – de amely eredetét tekintve mélyebbre nyúlik vissza, legközvetlenebbül Rousseau: *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* s egyéb műveire. Annak a hajdani természeti állapotnak a visszasóvárgása ez, amely a mi Bessenyieinknél, Csokonainknál nem hiányzik, – szintén a francia felvilágosodás forrásaival egyetértve.⁴ Erdélyi János esetében másodlagos jelentőségűnek látszik az, hogy számára a felsoroltak közül ki volt, ki lehetett a közvetlen forrás. Gyakorlatilag igen könnyen juthatott hasonló következtetésekre akár e szerzők ismerete nélkül is, – avagy más szerzőkön, például Voltaire-en vagy Montesquieu-n keresztül.⁵ A közös lényeg, a kiemelésre érdemes momentum csupán egyetlen: az, hogy ez, a „természeti ember”-felfogás, ez, a valamennyi ipari civilizációt élvező, már polgárosult államban nosztalgia gyanánt fellépő „természeti ember”-kultusz, a még polgárosulás előtt álló Magyarországon, miként tudatosul?⁶ Az 1840-es évek Erdélyi Jánosánál pedig így tesszük fel a kérdést: mennyiben válik ebben a vonatkozásban akarva-akaratlanul elődei pusztá követőjévé, – avagy mennyiben beszélhetünk az ő felfogásán belül önálló, (vagy részben önálló) sajátosan hazai talajból fakadó nézetekről?

Ha elsőként a történelmi, társadalmi, politikai tartalmat hangsúlyoztuk, akkor hadd tegyük most hozzá: az 1840-es évek Magyarországon ez a jelentéstani töltet természetadta módon követi demokratizálódásában, radikalizálódásában az ország történelmének, a pozsonyi országgyűlések eseményeinek légkörét. Azaz: az 1837-es *Rajzolatok*ban eszmélkedő, „kezdő” újságíró még bátoratlanabb, még kevésbé önálló, még kevésbé szókimondó stílusát, kevésbé határozott körvonalú szóhasználatát a későbbiekben egyre önállóbb, egyre bátrabb fogalmazás fogja jellemezni. Hiszen időközben vidéki házitanítóból állandó pesti lakos lesz. Elismert költővé válik, – bár versei még nem jelentek meg könyv alakban. Néhány éven belül, 1839-ben a „Jeune Hongrie” egyik legtekintélyesebb tagjának tekintik, széles körű olvasottsága, jól megalapozott, elvileg következetes állásfoglalása miatt. 1839-től a Kazinczy Gáborral együtt az elképzelt „Népbarát” (Literaturai táborozások) terve kútba esik. Ugyanekkor az időben kettejük barátsága is megszakad.⁷ T. Erdélyi Ilona alapos elemzéséből kiderül, hogy e kapcsolat felbomlása, s a lapterv meghiúsulása mögött elsősorban Kazinczy Gábor Erdélyitől eltérő személyisége, sok tekintetben felületes magatartása áll. Nem bizonyul alkalmasnak a lapszerkesztői szerepre. Ugyanekkor az időben Erdélyi pályája volt barátjától teljesen és egyre jobban eltérő irányt mutat. 1839 novemberétől már a Magyar Tudós Társaságnak is tagja. Egyre jobban odafigyelnek cikkeire, tanulmányaira, amelyek a *Rajzolatok*on kívül az *Athenaeumban*, *Társalkodó*ban jelennek meg. Huszonhat éves, amikor a „maga ura” lesz. Az 1840-es év jelentős fordulatot jelent életében. Instruktorsága véget ér, leteszi vizsgáit, s Vachott Kornélia vőlegénye.⁸ Ebben az időszakban már az elhunyt Katona József hagyatékának kezelője, K. J. apja megbízásából. A *Bánk bán* 1839-es március 23-i előadása után ő méltatja a *Társalkodó*ban, mondván, hogy „A mű egyetlenünk a maga nemében,

³ HERDER: *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur-ja (1767–1768)* vö. még uő.: *Ideen zur Philosophie des Geschichts der Menschheit 1784*. gondolatai (pl. a VI. könyv VI. fejezete) a Herder-idezetek leelőhede: *Herders Sämtliche Werke. Herausgegeben von Bernhard Suphan. 1–XXXIII. B. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1877–1913. I. h.; Über die neuere deutsche Litteratur, Fragmente I. 131–bis Ende 1767. Zweite Auslage 2. B. 1–248. Ideen zur Philosophie der Geschichte . . . Erster Theil 13. B. 1–204. 1784 ill. ua. dritter Theil, 14. B. 1–254. 1787.*

⁴ A Tarninenes utazására, vagy Az estvére gondolunk, – például. Legalaposabban erről: SZAUDEK József: *Felvilágosodás és romantika határán*, Bp. 1970.; uő.: *A romantika útján*. 1961. 17, 29, 33, 116, 120, 122, 127, 132–137, 147, 161, 187, 297. stb. (A továbbiakban: SZAUDEK (1970) Uő.: *Az estve és Az álom*, Bp. 1973. 73., 81, 281, 282. stb. (A továbbiakban: SZAUDEK 1961, 1970, 1973.))

⁵ Figyelemre méltó az a hatás is, amelyet a francia felvilágosodás eszméi, s különösen Rousseau, Montesquieu, Voltaire szelleme Herderre gyakorolt, amint erről Herder útinaplója vall. (*Journal meiner Reise im Jahr 1769*, Reclam, 1972.) E művében Rousseau-t említi legtöbbször (tizenhatször: I. 29, 31, . . . 141.); igaz, 6, 27–143). Voltaire-t vagy tizenötösör idézi (6, 40, . . . valamint: 145–147.).

⁶ SÖTÉR István: hívja fel a figyelmet erre a rendkívül fontos mozzanatra. Vö. *Eötvös-monográfia*, Bp. 1953., – 1967. 76–78, 82, 260–267.

⁷ T. ERDÉLYI Ilona: 1965. uő.: id. monográfia, kézirat, IV. fejezet; VI. fejezet valamint. *Fontes I. 6–54., 364–480. E. J. családi viszonyainak, életkörülményeinek változására vonatkozólag: Fontes I. (67–489. I. 29, 488, 384, 471.)*

⁸ *Fontes I. (67–111, 130–131. 132–133, 489. I.; T. ERDÉLYI Ilona: id. monográfia VI. fejezet.*

legalább ha komoly színdarabokra kerül a szó, van mit felhozni". Felháborodva teszi hozzá: „... nincs benne a magyar költészet kézikönyvében! – Katona József sem történetileg sem kritikailag nincs a közönség elé vezetve. . . . A méltánylás sírjában érte, . . .”⁹ Ez már az az Erdélyi, aki a „magyar literaria historia” hiányait kéri számon, s lépéseket tesz hogy azt a Katona Józsefet, akit „névérül is alig ösmérnek”, akit élő fiatal írónak vél az előadást megtekintő közönség halála után húsz évvel, – méltó módon, legalább az életére vonatkozó adatok összegyűjtésével tiszteljük meg. Mindehhez kivívott irodalmi tekintélye ad alapot. Ezt a tekintélyt, az irodalmi életben és társadalomban is kiharcolt rangot nem előjognak, hanem saját szorgalmának, kitartásának köszönheti. A hajdani kiskapusi jobbágyfiúból, pataki diákból, berzétei nevelőből egyre jelentékenyebb közéleti személyiség lesz. 1841-ben már a majdani *Regelő Pesti Divatlap* szerkesztői szerepére készül. Saját versei mellett nemcsak éles hangú kritikusként mutatkozik be – ahogyan Bezeredy Gergely 1836-os verseskötetéről írt bírálata szemlélteti,¹⁰ hanem német és francia fordításai mellett a népdalokkal, népköltéssel kapcsolatos elgondolásainak felelevenítésével is. Erről tanúskodik a *Finnország népköltészetéről* írott cikke,¹¹ de a *Lavotta életrajza* című közleménye és egyéb, a magyar népzeneről, táncról, költészetéről – Herder módjára egyaránt és elválaszthatatlannak tekintett, közös nemzeti kincsről – írott tanulmányai, széljegyzetei, majd az *Úti képekben* kifejtett gondolatai.¹²

Ebben az időben a pesti irodalmi élet szervezkedő új nemzedékének vezéregyéniségei közé tartozik már. Baráti körében Garay János, Székács József, Kovács Sebestyén, s főként a Vachott testvérek (s már rokonok) révén is a Kossuth család is szerepel. Egressy Gábor, az ünnepezt színész, Barabás, Ligeti, Kovács Mihály festők, s a fiatal írók közül Adorján Boldizsár, Szakál Lajos, Sárosi Gyula személyes ismerősei, részben levelezőpartnerei.¹³ S az irodalmi, társadalmi sikereknél is jelentősebb az a tény, hogy nem csupán megszólaldukt, elvekké érett esztétikai felfogással rendelkezik, hanem e küzdelem során teherbíró, határozott, öntudatos jellemmé is acélozódtak. Ezt bizonyítja az, hogy amikor a kezdeti boldog, magánéleti harmóniát rövid időn belül családi tragédiák sora váltja fel: fiatal felesége, majd kislánya, s édesanyja egymásután meghalnak, s néhány éven belül teljesen magánossá válik,¹⁴ – mindennek ellenére mindezek a legerősebb személyiséget is könnyen megroppantó katasztrófák önmagába roskadás helyett fölfokozott tevékenységhez, munkalázhoz, alkotói, szervezői aktivitáshoz vezetnek.

⁹E. J.: *Literaturai óvásul, Társalkodó, 1840 (II.) 244.* valamint: Katona József Bánk bán előadása, *Társalkodó, 1840 (I.) 136.*

¹⁰Rajzolatok, 1837. (II.) 55. sz. 436–438. *Literatúra-rovat; Hasonló szerepű az Emlény-bírálat, RPDL 1842 (I.) 100. sz. 1178–1181.*

¹¹RPDL 1842 (I.) 23. sz. 183–184.

¹²*Lavotta életrajza, RPDL 1842 (I.) 32. sz.–33. sz. 349–350, 261–263.* Egy pár korszerű szó nemzeti zenénk ügyében, RPDL 1844. (I.) 16. sz. 251–253. *Úti képek – 1842 –*, RPDL 1843. (II.) 21, 22, 29, 38, 42, 49. sz. 641–648, 682–684, 682–689, 897–909, 1187–1193, 1317–1323, 1539–1545.

¹³T. ERDÉLYI Ilona: E. J. monográfia, *Az író és az ember 1841 és 1844 között c. fejezet.*

¹⁴Beszéljenek az adatok: 1841. II. 24. esküvő; 1842. II. 3. gyermeke születése; 1842. II. 15. felesége halála; 1843. kislánya hal meg. Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *monográfia i. h.; Fontes. I. 209–210.* Maga Erdélyi János ennyit ír családi tragédiáiról: „... álljon itt néhány szó nem panaszul, de adatul az én viszontagságos életemhez. Igen tudod, hogy férj és atya is valék már; és most többé egyik sem vagyok. Megházasodtam 1841. mart. 24., eltemettem nőmet 1842. mart. 16kán, gyermekem, egy igen szép kis lányka, e folyó hó 9kán halt meg Berzétén, Gömör Vármegyében, hol keresztanyjánál vala dajkjával együtt. *Ott állok az életben, hol csak öregek szoktak állani, miután övéiket eltemették.* Isten látja lelkem, hogy *azt a philiszteri nyugalmat soha sem óhajtottam, de még is szeretém vala, ha nem megyek által ennyi hányatáson. E három évben, mióta megházasodtam, annyszor kelle másképp rendezni dolgaimat, mint férj, mint özvegy apa, s mint egyik sem jelenleg. Most úgy tetszik, egyedül a barátság karjai azok mellyek engem leginkább boldogíthatnak, mert szeretni sem kedvem, sem időm; azonban igazán megvallva, félek is már; nem vállalnám a csapások még egy új lehetőségét semmiért.* Most én már semmit sem vesztetek többé. – Jövő ápril elején, . . . utazni megyek külföldre. Olasz, Francia, Angol, Németország utazási célom.” (E. J. – Krizbay Miklóshoz, Pest, febr. 21. 1841/1844). – Fontes I. 210–433. l.) A nem mindennapi tragédia-sorozat előadásmódja önmagában vallhat már a lelkiekről, s a jellemről, mely benne megnyilatkozik.

Hogy változott, miként formálódott írásaiban a „népi” és „nemzeti” fogalma, a használt szavak értelme mindezen események között?

„A pogány *őskor óta* mostani időkig a finnek oly *sajátságos és eredeti bélyegű népköltéssel* bírtak, mely valóban közfigyelmet érdemel annyival inkább, mivel *tán egyedül néptörzs* mutathat elé minden ágból, *őskori nagyszerű nemzeti költészetet*, mely *nemcsak szépsége*, hanem *eredeti- és nemzetisége* tekintetéből is *más fajok költészetével, egy Ossiánnal állandóul mérkőzhetik*” – írja például 1842-ben, a finn népköltészet kapcsán.¹⁵ Ebből kiderülhet, hogy a *népiesség*, a *népköltészet Erdélyinél* nemcsak az eddig említett *történelmi*, illetve felvilágosodástól kelteződő filozófiai tartalmakat hordozza, hanem a „*nemzetiség, a szépség, eredetiség*” jegyeivel is egybeötöződik, s mindez *sajátos történetfilozófiai*, egyben *irodalomtörténeti* koncepciót is jelez.

„... *életfrissességét elvesztett adat mind az mit történeteinkből a költő általvehet, s a leg-
ragyogóbb phantasia is csak kevéssé fog velök boldogulni legalább nem biztos boldogulása, mert
nincsenek felbalzsamozva a népies ízlés kereteivel, nincsenek körül zománcozva a költőiség fénye és
kódéval, nincsenek hitelesítve krónikailag, pedig ez kellene. . .*”

„*Még csak egy népszerű történetírónk sincs, pedig a nemzetnek mindennél előbb kellene tudni
magáról; tudni kellene mi volt ez a haza a népek sorsában.*”¹⁶ (1844) Ezek a *Történeteink költőisége*
című tanulmányból vett sorok felvillanthatják azokat az alapfogalmakat illető tisztázatlanságokat,
amelyeket pontosabban meg kell világítanunk, ha Erdélyi „népi”, „nemzeti” kifejezéseink 1840-es
évekbeli jelentését érteni próbáljuk. Az említett szavak s a kiemelt szóhasználat értelmezéséhez mai,
marxista történettudományunk kutatásai nyújtanak segítséget. A magyar történettudomány kialakulá-
sának folyamatában is fordulatként tartják számon Erdélyi János 1842-es *Népköltészetéről* tartott
előadását. Ez a nagy hatású és máráltalunk is megemlített beszéd történettudományi szempontból
„*fordulat a népiesség és a hazai történetírás viszonyában*. E kapcsolat elmélyülése, sőt szerves
összeforrása előtt nyílnak új lehetőségek”.¹⁷

R. Várkonyi Ágnes erről az oldalról világítja meg Erdélyi *népiesség*-felfogását, s ennek kapcsán
hivatkozik az 1842-es előadás „*költői szárnyalású zárszavai*”-ra, a „*tanulni a népet, az életet, beállni a
tengerbe . . .*” jelentésére. Úgy látja, hogy ezek a szavak, s maga az Erdélyi által képviselt álláspont
„*különösen fontos két területen*”. Az egyik az az előadásban bennefoglalt nézet, mely szerint (R.
Várkonyi Ágneset idézve):

„*ami népi, azt, a maga eredetiségében kell elfogadni, bírálat nélkül, „mint kész kincset”, igazításra,
szépitésre nem szoruló.*”

A másik:

„... *a népi művelődés területe. Itt a nép által előállított normák legyenek mérvadók* – csendül ki
az előadás végkonklúziója. Nincs rászorulva számára idegen osztály elavult műveltségű köntösére, sem
arra, hogy átszabjanak rá ősi ruhadarabokat: *Erdélyi . . . az erős demokratikus áramlat sodrában áll,
. . .*”¹⁸ A továbbiakban R. Várkonyi Ágnes lefordítja mindezt a „*társadalomtörténeti tájékozódás
nyelvére*” s joggal úgy értelmezi, hogy e felfogás szerint tehát „*a néphagyomány úgy tökéletes, ahogy
ránk maradt, *historiai magva úgy igaz, ahogy a nép megőrizte* azt. Történeti műveltségének pedig
önmagából kell kifejlődni*”. Igazat kell adnunk neki e következtetések levonásában. S nem kevésbé
abban, hogy mindez „*A nagy igazságok mellett . . . súlyos tévedéseket és buktatókat is rejt magában*”.
Hiszen „*ha végleg kizárja létjogosultságát az önkényes igazításoknak, átírásoknak, kompilációknak,
egyben a kritikai elemzés előtt is bezárja az ajtót*”. Hozzátennénk (azaz most már összegeznénk csupán
az általa alaposan alátámasztott tények témánkra vonatkozó tanulságait), ezzel: a kritikai elemzés előtt
bezárt ajtókkal, gyakorlatilag a *tudományos történetírás előtt is bezárja az ajtót*. Nem veszi figyelembe
azt az – 1840-es években még csak felcseperedő, leendő történésznezmedék¹⁹ számára – evidens

¹⁵ Finnország népköltészete, RPD L 1842. (II. 23. sz.) 183. l. vö. még SZONTÁGH Gusztáv: Kisz. T. Évk. III. (1842.) 1841–42. 345–393. l.

¹⁶ E. J.: Történeteink költőisége, RPD L 1844. (I.) 2. sz. 24–26. l.

¹⁷ R. VÁRKONYI Ágnes: 1973./II. 2–4. fejezet. Ezen belül az idézet helye: 139–140.

¹⁸ R. VÁRKONYI Á. (1973/II.) i. m. (139.)

¹⁹ R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) Népiesség és történettudomány c. fejezet 111–163. – különösen: a Történetek a népiesség vonzáskörében 141–143. Vö. A Magyar Népköltészeti gyűjtemény létrejöttével kapcsolatos kézirat anyag (MTA kéziratár); Erdélyi Tár; ill. T. ERDÉLYI Ilona: A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története MKvszle 1974 (1–2.) 55–78. Fontes II.

tényt, amelyet Acsády Ignác így fogalmazott meg: „az elnyomott osztályoknak nincsenek történetíróik.” „Csak tudatos történetírói munka állíthatja össze a nép történetét az általa megőrzött töredékekből. Mint Franciaországban Thierry.”²⁰ Mint már a *Történeteink költőisége* (1844) című tanulmány kiemelt részlete, s a *Népköltészet*ről tartott előadása (1842) több ízben idézett mondatai szemléltethették, Erdélyi János éppen ezen a ponton követett el vétségeket. Olyan vétségeket, amelyeknek okai nem annyira saját személyében, mint inkább kora tudományágainak fejletlenségeiben rejlenek. Erdélyi János több leendő tudományág (társadalmi tudományág) bölcsőjénél áll, s több tudományág számára ad nagybecsű anyagot. S valamennyi tudományág esetében (itt elsősorban az etnográfia, zenetudomány, történettudomány, s végül, de nem utolsósorban az irodalomtudományra gondolunk), – éppen a kiemelt „népi” és „nemzeti” fogalmak korabeli jelentése, illetve a „népiesség” értelmezése bizonyul kulcsfontosságúnak.

Erdélyi János 1840-es évekbeli (s már az 1837-es közleményeiből kiolvasható) szóhasználatában a kérdéses szavak tehát főként azért készítenek tüzetes vizsgálatra, mert jelentésükben (például az inkriminált „népies”, „nemzeti” kifejezések jelentésében) a később differenciálódó *etnográfiai, történettudományi* – illetve „esztétikai”: ma már az *irodalomtudományos* kezdeteknek nevezhetjük – vonatkozás még (joggal) egybeolvad.

Etnográfiai (és feltehetően népzene-kutatási és népköltészeti) vonalon is csak elismerés illetheti azt a rendkívül helyes törekvést, mely szerint az „életfrissességét” el nem vesztett adatok megőrzését tekinti célnak. Ebből a szempontból egyértelműen haladó szellemű, mintegy önkéntelenül jövőbelátó az a meglátás, mely szerint az „írászatlan nép nyelvén és nyelve által” előállított szöveget, zenét, – s a kettő együttesét azonosmód, minden változtatás, szépítés nélkül kell rögzíteni. Erdélyi Jánosnak ezt az alig felbecsülhető értékű tevékenységét méltatta és méltatja joggal az irodalomtudomány részéről Sötér István és Lukácsy Sándor, T. Erdélyi Ilona, – s a zenetudomány felől pedig nem kisebb tekintélyek, mint Kodály Zoltán, Bartók Béla, s legutóbb Szabolcsi Bence.²¹ Szándékosan nem emlékezünk meg itt és most a legkézenfekvőbb néprajzi vonatkozásokról. Lényegesebb e pillanatban az, hogy amilyen egyértelműen értékes e vázolt „szépítés nélküli” megőrzés a felsorolt tudományágak szempontjából, éppannyira kétségbevonható értékű mindez például a történettudomány szemszögéből.

„... a nép különböző minőségű történelmi emlékeket, tendenciákat, indulatokat őriz. Mozaikdarabokat, töredékeket több eltűnt évszázadból. Összekeverve, elvegyítve a sajátot minden egyébvel, a nemes anyagot sokféle hordalékkal. Csak értő kéz, kritikus szem tudja szétválasztani. Ehhez pedig az ismeretbeli és elméleti képzettség magas szintjére van szükség. ... a nép mint kollektíva nem hoz létre önálló egységes történetiszemléletet.”²²

Ez, a mai, marxista történettudományi megítélés nem lehet közömbös számunkra, amikor ugyanezeknek a kifejezéseknek pontosabb „esztétikai” illetve leendő irodalomtudományi tartalmát, használatosságát próbáljuk körülhatárolni. Az eddig említett tudományágak közül a legutóbb kiemelt *történettudomány* és az *irodalomtudomány* – főként, ha a történelmi materializmus alapjairól indulunk ki –, a legkevésbé sem választható szét. Szoros összefonódottságuk (s itt magától értetődőnek véve nem is említjük külön a mindenkori *irodalomkritika, irodalomtörténet* és *irodalomtudomány* természetadta egybeforrtságát) az 1840-es években még a szokottnál is nagyobb figyelmet érdemel. Nemcsak azért, mert az „esztétika” még egyetemesnek tekintett és filozófiai fogantatású diszciplínaként kezelt egységéből éppen ebben az időszakban válnak ki és kezdenek szakszerű művelőkre találni a művészetek különböző ágazatokra bomló tudományai, – elsők közt a művészettörténet,²³ hanem azért is, mert

²⁰ R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) 139–140.

²¹ SÖTÉR 1963. Párhuzamosságok Kelet-Európa irodalmaival és a magyar zenével. (41–49.) LUKÁCSY Sándor: i. m. (Muzsika) 1961. 8. sz. 22–31.; SZABOLCSI Bence: Vers és dallam KODÁLY Zoltán: Visszatekintés I–II. Sajtó alá rendezte: BÓNIS Ferenc, Bp. 1964. I. 81, 187. stb. BARTÓK Béla: Összegyűjtött írásai, – Közreadta: Szöllösy András, Bp. 1966. 751–52; 579, 609, 760, 605, 758. stb.

²² R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) 139–140.

²³ A művészettörténet tudománnyá válásáról a XIX. században, ld. MAROSI Ernő: Bevezetés – A művészettörténet történetének forrásai c. szöveggyűjteményhez. Kézirat, 1974. (88–131). Az általa idézett források: Fr. Kugler; Schnaase, Rumohr, Waagen, Dehio stb. Ugyanerről bővebben, ld. SZÉLES Klára: Henszlmann Imre művészettörténeti előadásairól kritikátörténeti szempontból, ItK

éppen ebben az időszakban, az 1848/49-es forradalom érlelődésekor a *politikai, történelmi* tudat és az *irodalom* tartalma, hatékonysága a szokásosnál is elválaszthatatlanabb egységet képez. S ez az elválaszthatatlanság fokozottan vonatkozik mindarra, ami éppen az *irodalmi népiességnek* ezekhez az évekhez kötődő diadalútjára vonatkozik. A már említett demokratizálódás, radikalizálódás már a konkrét történelmi eredményeket, politikai sikereket jelentő országgyűlési szónoklatok, – avagy például Vajda Péter a példa rá: „erkölcsei beszédek” (Szarvas, 1843 őszutó, télelő)²⁴ esetében sem mentes a „művészi”, „esztétikai”, nemes értelemben vett „fogások” alkalmazásától. De fokozottan mondható ez el az irodalmi népiesség jegyében született műalkotásokról: a nép nyelvén írt, közszájon forgó versekről, szólásokról, – avagy színpadi monológok, dialógusok, esetleg eldalolt betétek, operaáriák szintén „művészi”, „esztétikai” eszközeiről. Ha a Petőfi-versekre gondolunk például, akkor magától értetődővé válhat, hogy nemcsak a *Nemzeti dal*, hanem a többi 1848-as költemény is, szinte közvetlenül „anyagi erővé” vált „a tömegekbe hatolva”, – hogy a marxizmus közismert kifejezésével éljünk. De ugyanez az iskolapélda arra is figyelmeztethet, hogy ez a tömeghatás *nem mindig* állott egyenes arányban az illető művek tényleges, időtállóan bizonyuló kritikai értékével. Még ezekben a rendkívüli időkben, még ennél a rendkívüli időket rendkívüli erővel és közvetlenséggel tükröző „népi” költőknél (pl. Petőfinél) sem.

Ez, az 1840-es éveket jellemző, a szokottnál is erősebb *esztétikai* (irodalomtudományi, kritikai), illetve *politikai* (történelmi, – elsősorban a művek hatásában megnyilvánuló) összeforrottság azért érdemel Erdélyi János esetében is külön figyelmet, mert az ő esetében sem maradt (nem maradhatott) ez a nyilvánvaló tömeghatás, – hasonlónemű visszahatás nélkül. Azaz: akarva-akaratlanul nem maradhatott mentes a közvetlen szónoki siker csábításától. Ez a legközvetlenebbül például a joggal sokat idézett 1842-es Kisfaludy Társaságbeli székfoglalónál mutatkozik. De kevésbé szembetűnő módon – jelen van a hírlapi cikkeiben, sőt tanulmányokban is.

Ez, a közvetlen hatásra, népszerűsége, közérthetőségre törekvés természetesen számtalan erény, stilisztikai bravúr forrásává is lesz. Elég, ha arra hivatkozunk, hogy milyen gazdag, színes, változatos, zamatos nyelven fogalmaz (különösen az 1840-es években), s hogy milyen szemléletes, tömör, „látató”, valóban költői szárnyalású képeket alkalmaz. „Ott állunk, hogy a mesék hajnalát elűzte a komoly ész napja, s népköltészetről, minő a bárdoké, nem álmodhatni, de minek is?” – hallhatjuk például a fent említett, híres előadás egyik, jellegzetes „szónoki” kérdését, s egyben magávalragadó, szép, költői képét. Ugyanakkor azonban, akár ugyanez a példa figyelmeztethet mindennek a jellegzetességnek a másik, a kevésbé előnyös oldalára is. Arra, hogy mindaz, ami – ebben az esetben: „esztétikai”, kritikusai, irodalomszervezői népiességnek nevezhető, egyúttal a népszerűsítés értelmében is – nem feltétlen kedvez a megfogalmazások pontosságának. Pontosságnak nevezzük ebben az esetben a tudományosságra törekvést. E tekintetben kevés „ellen”-példát találunk, kevés korabeli kritikusról, irodalmi tanulmány-íróról mondhatjuk el, hogy érintetlenül hagyta, avagy alig érintette a fenti: népszerűség, közvetlen politikai, tömeghatás csábítása. Mégis, összehasonlítási alapul szolgálhat számunkra például *Henszlmann Imre*, majd a későbbiekben a tanulmányíró, kritikus *Arany János*. Az összehasonlítás annyiban is tanulságos lehet, amennyiben az említettek korabeli írásainak, (s még inkább az írások visszhangjainak) egybevetésekor tapasztalhatjuk, mennyivel szűkebbkörű olvasóközönségre számíthatott a két utóbbi, mint például Erdélyi, – nem beszélve Vahot Imre stb. egészen „szurnaliszta” jellegű, közönséghez alkalmazkodó cikkeiről. Ugyanakkor ez a szűkebbkörű olvasottság nemcsak az elterjedtség jóval szegényesebb méreteit jelentette, nemcsak a népszerűség jóval alacsonyabb fokát, – hanem legtöbb esetben, a „közvélemény” oldaláról, egyenesen a húzódozást, sokszor az ellenszenvet vívta ki.²⁵

1975. Valamint: Henszlmann-hagyaték; 2191 db. kéziratos több nyelven írt levél 1842–1888, vö. a kassai Vychodoslovenskije Múzeum alagsora, ill. leltárkönyve. Bizonyos levelek mikrofilmjei: OSzK kézirattár.

²⁴ VAJDA Péter: Válogatott művei, Válogatta és sajtó alá rendezte: LUKÁCSY Sándor, A bevezető tanulmány FENYŐ István műve. Készült a MTA Irodalomtud. Int.-ben – Halálának 125. évfordulója emlékére, Veszprém, 1972. 202–217.

²⁵ Vö. A magyar irodalomtudomány és kritika története, készülő kötetének (1842–1849; 1849–1867/70). – Henszlmann-fejezete. Arany János kritikusai, tanulmányírói tevékenységének ezt, az „olvashatatlanságról” szóló irodalomtörténeti–szociológiai tényét közismertnek tekinthetjük.

Ez a korabeli, közönség hatásban mutatkozó és stilisztikai jellegzetességekben megnyilvánuló politikai háttér magyarázatul. bizonyos fokig „mentségül” is szolgál ahhoz, ami Erdélyi János „népi”, „nemzeti”, „népiesség” kifejezései esetében továbbra is elemezni, tisztázni való. Konkrét példákkal szemléltetve az elmondottakat, megidézzük Erdélyi János 1842-es *Uti képek* című írás-sorozatából azt a részletet, amely Békés megyei tartózkodása idején, *Gyulán* zajló beiktatási ünnepségekről szól:

„Az estvéli nagy és fényes táncmulatságot talán négy párból álló társulat kezdé meg, az úgynevezett *lakodalmassal*. . . . A körtánc ugyancsak járta; az egész békési ifjúság a Tóth Gáspár pesti szabómester egyenruhájában, a kis bőjű zekében volt öltözve. *A mulatság színe*, mint illet is, kellett is. *teljesen nemzeti vala* mindenben kivévn a hölgyek nagyobb részének -- ruháit. *De azért magyarok voltak ők és szépek, eme végadalmi kis néptengernek drága gyöngyei.*”²⁶

Természetesen egy oldott hangú úti jegyzettől eleve nem kívánhatunk pontos fogalmazást, mint ahogy nyilvánvaló módon Erdélyinek sem az volt a célja ebben az esetben, hogy a „nemzeti” jelző és a „nemzeti jelleg”, vagy akár a „magyaros jelleg”, avagy a „néptenger” szavak alkalmazásakor azoknak fogalmilag körülhatárolható leírását adja. Mindamellet az élménybeszámoló, a közvetlen, újságírói, nagyközönségnek szánt stílus hírt ad magáról az eredeti, egyéni benyomásról, – mindarról, ami abban az időszakban, pontosan 1842 tavaszán²⁷ mintegy élménybeli egyéni háttére volt Erdélyi ez időben született kritikái és elméleti jellegű fejtegetéseinek. Igaz, hogy jó néhány hónappal később, ez év novemberében, 30-án tartja meg nagy hírű *Népköltészet* előadását a Kisfaludy Társaságban. Az is való, hogy ebben az időszakban, s már a hazai körút nyomán is a nézetek változása, demokratizálása rohamos tempóban történt. Mégis, úgy véljük, hogy az önjelölt komoly rangot, tekintélyt kivívó, jobbagyszármazású Erdélyi 1840-es évekbeli *társadalmi szemléletét* illető *korlátaira* vethet fényt a már idézett *Uti képeknek*, s ezen belül akárcsak a Károlyi gróf gyulai beiktatási ünnepségeinek ez a fajta előadásmódja, amely így fest:

(Az esti, bandériumi bálról írja): „Mulatság volt ez csupán férfiakból, leginkább azon nemesekből álló, kik zászló alá egyenruhába öltözének, lóháton menendők a főispán fogadására, kíséretére, főbb megyei tisztek, sőt mágnások vegyületével is. Mulatság volt az, de *saját nemzeti dárídó*, csapongó, fesztelen, szeszélyes szabad eszem-iszom élet. Idősebb és ifjabb nemesek, ödöngve egyik, szökdelve másik, táncoltak itt, közzé ujjantva a nótának. Hol a nóta legszebb volt, azt a részt táncolták is, danolták is; olykor elmés ötleteket, többnyire versben, mondogattak a zene mellé. *Még most semmi a mulatság . . . majd ha itt lesz Laczi báró, . . .*”

Ez a tipikusan *nemesi* „nemzeti dárídó”, ahol eleve csak a „zászló alá egyenruhába” öltözött, „főispánt fogadó” megyei urak voltak hivatalosak, s Erdélyi valószínűleg, mint fővárosi szerkesztő és író kerülhetett be, bizonyára őszintén magával ragadta, márcsak az élmény szokatlansága miatt is. Hasonlóképpen nincs okunk elmarasztalni az úti élményeiről beszámolót akkor sem, amikor a hivatalos, szertartásos eseményeket is ily módon rögzíti:

„. . . legszebb volt, mert *lovagias, leventei, daliás* van benne, mikor a *dandár* Wenkheim Béla báró vezérlete alatt, a *főispánnak* tisztelkedett, s a lelkes hölgyet beszéddel üdvözlé, s általa viszont üdvözöltetett, legérdekesebb volt pedig a *megyei jobbagyközsegek követi kara: tisztes férfiak*, igazán a *nép vénei*, kiktől a szentírás oly jól emlékezik.”²⁸

Órizzkednünk kell attól, hogy mai szemünkkel, s a korabeli osztályellentétekre rálátva netán „megalkuvással”, vagy a nemesség iránti elfogultsággal vádoljuk az 1840-es évek Erdélyijét.²⁹ De fel kell fedeznünk az összefüggést az idézett élménybeszámoló hangvétele és a már említett, – gyakorlatilag a *nemesi* osztály érdekeit képviselő, *romantikus történelemszemlélet* között.

Közelebből: Id. NÉMETH G. Béla: Arany János, Mű és személyiség, Bp. 1970. 7–41. valamint: uő: Türelmetlen és kőszekedő félszázad, 1971. Az értekező próza a népiesség korában c. fejezet, 164–192. Aranyról: 168–171.; valamint: uő: Az el nem ért bizonyosság – Elemzések Arany lírájának első szakaszából. – Szerk.: NÉMETH G. Béla, Bp. 1972. Előszó (7–14.) – ezen belül: Föltáratlan poétikai kincsház: Arany értekező prózája, 10–12.; SZÉLES Klára: A. J. poétikai nézeteihez, ItK 1967. 630–633.; ua.: A „compositio” A. J.-nál, ItK 1971. 63–73.

²⁶ E. J. Uti képek, 1842. IV. rész RPD 1843. II. 1324. Az idézett részeket Károlyi gróf gyulai, főispáni beiktatási ünnepségéről szólnak.

²⁷ T. ERDÉLYI Ilona: E. J. 1814–1845. – kézirat os monográfia – VII. Költészet és népiesség (394–455.); ezen belül: Alföldi utazás, Uti képek cím alatt.

²⁸ E. J.: Uti képek, 1842., RPD 1843 (II.) 1319–1322. 1.

„1842-ben Erdélyi még az általános felfogás, főleg pedig a német romantika vágta kerékvágásban jelöli ki a néphagyomány történetileg legfontosabb területét az ősidőkben, a kora középkorban. A néphagyomány – állapítja meg –, a nép azon idejének emléke, mikor még nem voltak írott történetei, ebből az időből történelmi dokumentum, mert „összessége” minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcsstudományát.” Ezek a „nemzeti önismeret” forrásai, tehát a kialakuló új nemzet műveltsége innen kaphatja meg életető nedveit.”³⁰

Gyakorlatilag tehát az eredetileg, elsőnek idézett „népies ízlés kenete”, „költőiség fénye s köde”, amit ő hiányol saját jelenkora történetírásából, az egyrészt ellentmondásban áll a „krónikailag” való „hitelesítéssel”, – amit a következő mondatban kér számon; másrészt pedig elárulja azt az egyszerű és végső fokon kora tudományosságának (főleg a magyar nyelvű történetírás tudományosságának) kezdetlegességéből fakadó hiedelmet, amely egyenlőségjelet tesz a tényleges „tudományos” történetírás és a népszerűsítő jellegű és irányú történelmi elbeszélés között. Ugyanakkor mindez a tévedés, illetve differenciálás hiánya magával hozza és magába rejti az a másik, alapvető buktatót, miszerint a nép száján élő „életfrissességű adatokat” azonos mód, kritika nélkül, hű, „igazságot” tükröző, forrásértékű értesüléseknek tekinti. E felfogás szerint viszont az így felfogott „igazság” és „forrás”, – nem tudományos értékű, de még csak nem is tudományos igényű igazság és forrás; – mivel sem körül nem határolható, sem nem definiálható, tehát *nem fogalom*, a szó terminus technicus értelmében, sem pedig nem igazolható s nem áll kora tudományosságának (illetve társadalmi tudatának) színvonalán, – ugyanezen okból.

Igy tehát Erdélyi Jánosnál az 1840-es években mind a „népi” mind a „nemzeti” illetve a „nép” és „népiesség” szavak nem kezelhetők fogalomértékűekként. Ennek ellenére tagadhatatlanul rendkívül tanulságos számunkra ezeknek a kifejezéseknek a használata kritikáiban, tanulmányaiban. Egyrészt és főleg a saját életművén belül megtalálható, személyiségéből fakadó elvi egység miatt; másrészt pedig azért, mert lehet és érdemes sőt szükséges különválasztanunk mindezeket a kifejezéseket belül, az általuk hordozott jelentéseken belül mindazt, amely már saját korában, s majd a későbbiekben még világosabban néprajzi (etnográfiai); népzene-tudományi, népköltészetű érdekű – illetve, a számunkra legfontosabb: irodalomkritikai, leendő irodalomtudományi, irodalomtörténeti jelentőségű.

Széles Klára

Petőfi Svédországban

Petőfi születésének 150. évfordulója alkalmából, amikor az irodalomtörténet azt is számbavette, mi tartotta és mind a mai napig mi tartja fenn Petőfi nevét az ország határain kívül, Svédország sem maradt ki a helyzetjelentésekből, de Leffler Béla érdemes, ám ma már több mint hatvan éves tanulmányán kívül a magyar irodalomtörténészeknek nem volt mire támaszkodniuk. Ami új e tekintetben napvilágot látott, Stockholmban jelent meg 1973 végén. A tetszetős kiállítású, 114 oldalas kötet címe *Petőfi-émlékalbum (Petőfi – ett minnesalbum)*: borítóját a költő ismert dagerrotípiás arcképe díszíti, és Illyés Gyula Petőfi-életrajzának egy részletén, Weöres Sándornak a Kortársban megjelent Petőfi-émlékversén, valamint Nemes Nagy Ágnesnek az Élet és Irodalomban közölt cikkén kívül

²⁹ R. V. Á. (1973/I.) 62. „A mozgatóerőt, a megmásíthatatlan fejlődés energiaforrását, a változások motorját, az osztályharcot Thierry fedte fel. Nem minden előmunkálat nélkül. Saint-Simon már ismeri az osztályharc fogalmát. 1814-ben Thierryvel közösen adja ki azt a röpiratot, melyben a tulajdonviszonyok megváltoztatásával valósítanák meg a társadalmi békét. S ő fordítja Thierry figyelmét a középkori városok gazdaságára. S ugyanakkor az ifjú historikusokra a reveláció erejével hat az *Ivanhoe*, Walter Scott munkája, a *normannok* és *szászok* harcának romantikus története, s ennek nyomán a *népi eredetű forrásanyag* gazdagsága. Ez az anyag vezette az osztályharc felismerésére.” Tehát voltaképpen, már E. J. korában megszületett az *osztályharc* fogalma. (Vö. Aug. THIERRY: Histoire de la conquete de l'Angleterre par les Normands. Paris, 1825. I–III. k. R. V. Á. i. m. l. 47.) Ebben az időben nem áll egyedül E. J. azzal a „hiányos elméleti” felkészültséggel, amely nem vesz tudomást erről, a később oly nagy jelentőségre szert tevő alapfogalomról, az osztályharc fogalmáról, melyet *Marx–Engels*: Kommunista Kiáltványa (1847. november, London, – 1948. február), e kiáltvány szállóigévé lett mondatai tettk nevezetessé. „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története.” i. m. Bp.

³⁰ R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) 140.

körülbelül egy tucat Petőfi-verset tartalmaz, közöttük a *Szeptember végén*-t három különböző svéd és egy-egy norvég, német, francia és angol fordításban. Svéd részről Artur Lundkvist fogalmazza meg a modern kolléga és fegyvertárs állásfoglalását, – Lundkvist, aki hovatovább fél évszázada a svéd irodalom és költészet élvonalába tartozik s aki Petőfi eszmei radikalizmusában saját nézeteit látja visszatükröződni. Az 1848/49-es szabadságharc és Petőfi életének egymásba fonódó kronológiáját Thinsz Géza, az antológia szerkesztője foglalta össze, Petőfi svédországi irodalmi utóéletét pedig e sorok írója mutatta be egy rövid dolgozatban. Mivel az azóta eltelt évek tovább gazdagították a svéd Petőfi-képet, áttekintésünkben ezekre a jelenségekre is ki kívánunk terjeszkedni.

Leffler Béla 1912-ben megjelent dolgozata: *Petőfi Svédországban*, a kérdés lelkiismeretes és szakszerű dokumentációja, de már csak koránál fogva is módosításokra és kiegészítésekre szorul. Nem egy helyen indokolatlannak hat benne a lelkendezés, és túl sok a mennyiségeivel imponálni akaró apró adat. Másik hiányossága, hogy a Petőfi költészetétől elválaszthatatlan 1848–49-es magyar események hatását a svéd közvéleményre csupán anekdotikus jelentőségű apróságokkal érzékelteti, holott a svéd sajtóban a magyar ügy mind a fegyveres küzdelem idején, mind annak bukása után az érdeklődés homlokterében állt. A magyar szabadságharc sajtóvisszhangját elemezve Leffler nem személyesen nézte át a korabeli svéd lapokat, hanem menyasszonyát bízta meg ezzel a feladattal. Így dolgozatából az a benyomás alakul ki a magyar olvasóban, hogy a 48-as események hírei csupán egy rövid villanásnyi fényt vetettek a távoli Magyarországtól Svédországig, majd csakhamar a politikai érdektelenség homályába merültek. Még valószínűbb, hogy Leffler politikai okokból siklott el a korabeli svéd újságok cikkei fölött, melyek Magyarországon még 1912-ben is felforgatóan radikálisnak hatottak volna. A *Nya Skånska Correspondenten* c. lap 1849. május 26-i száma, melyet Leffler mégiscsak idéz, lelkes szavakban számol be a magyar felkelésről, és a *Nemzeti dal* német fordítását is idézi:

Frisch auf! Es ruft das Vaterland.
Die Zeit ist da, jetzt haltet Stand!
Ob Freiheit oder Sclavenjoch?
Das ist die Frage – wählet doch!
Drum beim Gotte der Magyaren
Schwören wir,
Länger nimmermehr geknechtet
Bleiben wir! [Stb.]

Ez az első alkalom, amikor Petőfi költészete – sajnos a költő (vagy akár csak a fordító: Zerffi) nevének említése nélkül – megjelenik a svéd nyilvánosság előtt. A verset a svéd lap cikke *Magyariska nationalsång* (magyar nemzeti dal)-ként említi, ami – miután nationalsång svédül általában egy nemzet himnuszát jelenti – hozzájárult ahhoz, hogy akik Svédországban egyáltalán olvastak Petőfiről, a *Nemzeti dal*t a magyar himnusz-ként fogják fel. Ezt a helytel-közzel még ma is tartó félreértést már kezdetben alátámasztotta a vers német címe: *National-Hymne der Magyaren*.

Az egész svéd 1849-es külpolitikai híryanagot dominálják a magyaroknak a Habsburg-ház elleni küzdelméről szóló tudósítások, melyekből csupán egyetlen idézet is rávilágít, hogy a svédek nem csupán a jólértesültség igényével követték az eseményeket, hanem felismerték a magyarok küzdelmének általános elvi jelentőségét, és a svéd belpolitikai vitában is azonnal hasznosították a belőle adódó tanulságokat. A *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1849. szept. 1-i számának „Mindennek vége?” c. vezércikkéből valók a következő sorok:

„A kocka el van vetve. A magyar dráma végkifejletéhez közeledik. Összeomlóban az utolsó bástya, mely a keleti barbárságnak ellenállt: köveit vérpatakok mossák, és az erőszak óriáskigyójának gyűrűi fonódnak a kimerült, hősi nemzet köré . . . miért harcolt e nemzet, ez a nemes, lovagias nép? Miféle eszme . . . hatotta át a parlamentet, hogy ünnepélyesen, kézfelemeléssel és lelkesen nyilvánítsa hozzájárulását a demokratikus szónok lángoló javaslatához? Amikor Kossuth odakiáltotta a magyar nemzetgyűlésnek: »A haza nevében követelem, hogy minden egyes ember, aki hazája függetlenségét szereti, s akinek keblében a magyar léleknek csupán egyetlen szikrája lakozik, teljes erejével igyekezzék részt venni a haza védelmében, gyűjtsön harcoló csapatokat és tanítsa meg őket fegyverforgásra.« – akkor miféle eszme fűtötte a nemzetgyűlést, hogy egyhangúan kinyilvánítsa jóváhagyását? Talán a hitvány önzés, haszonlesés, vagy hatalomvágy? Vajon mindez csak egyéni érdekből, egoizmusból

fakadt? Vagy csupán a szónok magával ragadó beszéde lelkesítette fel ily mértékben mindannyiukat? Nem, nem a fentemlített okok. Hanem az isteni eszme, mely öröktől fogva ott él minden szabad ember keblében; melyet elnyomni nem lehet, mert emberi ösztönünként velünk születik . . . a *hazaszeretet és szabadság eszméje*.

. . . Milliók harca volt ez az önkényuralom ellen; a szabadságé az elnyomás ellen. Ezért is kísérte az egész világ részvéte ezt a harcot; ezért ujjongtak titokban maguk az osztrákok is a magyar kardok győzelmeinek hírére. A népek felismerték e harc jelentőségét. Tudták, hogy egész Európában a népek szabadsága forog kockán, és ha az uralkodók győznek ebben a harcban, az csak növelni fogja döllyüket.

Fölismerték ezt, és most sírva állnak a magyar szabadság sírja mellett. A népek, az elnyomott népek meleg rokonszenve, milliók imái és szerencsekívánatai ellenére győztek az uralkodók. Mert mit tehettek a népek? Bajonettjeikre, e »gondolkozni nem tudó« vak eszközökre támaszkodva a zsarnokok elnyomták a népek közötti rokonszenvet, és testvériesen támogatták egymást a szabadság megsemmisítésében. Győztek, és most örömjongva nyújtanak egymásnak kezét a feldúlt magyar városok füstölgő romjain.

Svédországban pedig, akárcsak más országokban, most ujjonganak a konzervatívok. Örülnek a »rebellisek« vereségének, s örülnek, hogy »a törvényes rend« helyreállt. Mit számít ezeknek az uraknak néhány millió ember kívánsága? Mit érdeklí az arisztokratákat, hogy az orosz vagy más sas szárnya alá húzódnak, csak demokratákról, népszabadságról s effélékről ne halljanak! Hisz semmit sem gyűlölnék jobban, mint e szavakat. »Erős királyi hatalom«, és nem »szabad nép« kell nekik. A hatalom árnyékában és a kegy napsütésében érzik jól magukat. Ezen az alapon állva lenézhetik a tömegeket.

Akár a *Nya Skånska Correspondenten*ben, Petőfi neve itt sem jelenik meg közvetlenül, de a svéd lap mondataiban számos gondolatra ismerünk, melyeket nekünk, magyaroknak Petőfi fogalmazott meg végérvényesen. De míg Magyarországon ezek egy nagy költő nyelvi ereje folytán mind a mai napig megtartották frissességüket és a köztudat élő elemei, – Svédországban, legalábbis a hazaszeretetet illetően, mindjobban elveszítik aktualitásukat.

A századközép radikális eszméinek magyar megnyilatkozásai Svédországba először nem Petőfi megfogalmazásában jutottak el, hanem Kossuthéban, akinek személye a politikai történet közép-pontjában állt, s akinek neve a fenti vezércikkben kívül számtalan hírből szerepel a korabeli svéd lapokban. 1849. máj. 11-én az *Aftonbladet* bécsi tudósításában, mely a hátráló osztrák csapatok hangulatáról számol be, nemcsak Kossuth neve, hanem az „Éljen Kossuth!” felkiáltás is megtalálható – *magyarul!* A lap 1849. júl. 20-i száma Kossuthnak és Batthyány Kázmérnak az orosz invázió elleni tiltakozását, aug. 5-én pedig Kossuthnak és Szemerének Európa nemzeteihez intézett (a *Pesther Zeitung*ból átvett) proklamációját közli. Aug. 7-én ugyanabban az újságban egy csak kezdetűvel szignált eredeti svéd költemény olvasható, mely címében és refrénjében egyaránt Kossuth nagyságát méltatja. Kossuth neve inspirálta a jónévvű finn-svéd költőt, Topeliust is, amikor az oroszok elrendelték, hogy a finnországi templomokban istentiszteletet tartsanak hálaadásul a magyar lázadók leverése miatt. Természetesen ez a vers a maga korában nem jelenhetett meg.

Túláságosan messzire vezetne, ha a továbbiakban csak vázlatosan is ismertetni akarnánk a 48–49-es események svédországi sajtóvisszhangját. Érjük be az eddigi néhány idézettel, melyeket Thinsz Géza gyűjtéséből vettünk át. Annyt mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a lapok beszámolóí mind a mai napig a nívós újságírás iskolapéldái közé számíthatók: a gyors tudósítások, az események hátterének megvilágítása és összefüggéseik elemzése kivívja elismerésünket. Cikksorozatok mutatják be pl. az akkori Magyarország politikai és gazdasági helyzetét, történeti fejlődését, demográfiáját, statisztikai táblázatokkal, kimutatásokkal alátámasztva. Igazán indokolt volna, hogy ezt a gazdag anyagot magyar részről hivatásos történészek Stockholmban a helyszínen átkutassák és feldolgozzák.

A szabadságharc bukását követő évtizedben Petőfi költészetének nagy tüze csupán halványan pislogó lángként tünedezik fel egy-egy svéd lapban vagy finnországi svéd újságban, franciából, németből fordítva. Eltekintve C. J. Ekeblad, egy derék, radikális érületű hentesmester és dilettáns költő néhány Petőfi-fordításától, melyek Stockholmban láttak napvilágot a fordító kiadásában, újabb évtizedbe telik, míg költőnk neve végre irodalmilag is „szobatisztán” megjelenik a svéd olvasók előtt. Ez Birger Schöldström érdeme, akinek *En skaldelevnad* (Egy költő élete) c., Petőfiről szóló cikke 1871-ben jelent meg a *Svenska Familj-Journalen*ben, egy népszerű tudományos cikkeket is tartalmazó, fametszetekkel illusztrált irodalmi lapban. Ez a cikk az első megnyilatkozása annak az érdek-

lódésnek, mely Schöldströmöt végigkísérte egész életén. Petőfit a nép nagy fiaként mutatja be, szinte legendás hősként, aki az első sorokban harcolt a népek szabadságáért.

Birger Schöldströmnek több szempontból is nagy érdemei voltak a múlt században Petőfi megismertetése körül. Mindenekelőtt: ha nem is tartozott a századvégi svéd irodalom élvonalába, és nevét ma már szinte csak az irodalom specialistái ismerik, a maga korában kétségkívül a megbecsült irodalmárok és újságírók egyike volt. Különösen méltányolták történeti életrajzait, melyekben a tárgyi gondosság friss képzelőerővel párosul.

A 70-es évek elején felébredt érdeklődése a későbbiekben, részben stockholmi személyes magyar kapcsolatai révén, részben a 80-as évek mindjobban radikalizálódó svéd légkörében egyre inkább elmélyült Petőfi iránt, akinek politikai és emberi nagysága annyira lebilincselte, hogy mint költőt is minél közelebről kívánta megismerni, s ennek érdekében magyarul is megtanult. Cikkének nagy része lehetett abban, hogy az ezt követő években mind több Petőfi-fordítás jelenik meg. V. E. Öman 1873-ban tíz Petőfi-verset ad közre különféle újságokban, és ezt a számot később 17-re emeli. Öman irodalmi helye körülbelül Schöldström mellett keresendő; tisztességes poeta minor, akinek nevét már előzőleg ismertté tették Milton-, Euripides-, Puskin- és Turgenyev-fordításai. Nem magyarból dolgozott, de Leffler szerint – és talán B. Schöldström közreműködésével – tekintettel volt az eredeti szövegekre is, ami nem átlagos fordítói ambícióra utal. Hogy az említett világirodalmi nevek mellett Petőfi fordítására is vállalkozott, arra vall, hogy tisztában volt a magyar költő jelentőségével.

1874-ben egy irodalmi érdeklődésű, de irodalomtörténetileg csak marginális jelentőségű hölgy, Lotten von Kraemer gazdagítja a Petőfi-fordítások sorát, német szövegekből, majd 1875-ben K. F. Ridderström, ma már elfeledett finnországi svéd költő vesz fel, Kertbeny német fordítása alapján, tíz Petőfi-verset saját verseskötetébe; 1877-ben pedig Ekeblad közli le újból már ismert (vagy nem ismert) fordításait.

Mind ezek ellenére aligha állíthatjuk, hogy Petőfi költészete eddig felsorolt kb. 30 versével a megérdemelt fogadtatásban részesült volna svéd földön a halála után eltelt több mint negyedszázad alatt. (Összehasonlításul érdemes megemlíteni, hogy 1849 és 1877 között pl. Heine verseiből kb. 500 lapnyi válogatás került svédül forgalomba.) Amikor pedig a sors mintegy jóvá akarná tenni a mulasztottakat, ugyancsak balogul vagy vakon nyúl a dologhoz: az első nagyobb önálló kiadvány Petőfi neve alatt (1878-ban) – *A hóhér kötele!*

Mégis, Petőfi költészete, ha csak a beavatottak és lelkes csodálók kis körében is, ettől fogva jelen van a svéd irodalomban. Ridderström viszonya Petőfihez B. Schöldströmét idézi: már az első kontaktus gyümölcsöző, s az idő még dúsabbá teszi a termést. 1879 jelentős évszám vizsgálódásainkban: Ridderström *60 dikter av A. Petöfi* (Hatvan vers Petőfitől) címen külön kötetet ad ki, tovább folytatva Kertbeny német fordításainak átültetését. Viszhangja ugyan alig volt: Leffler tudomása szerint mindössze egyetlen kritika jelent meg róla a svéd nyelvterületen. Magyarországi fogadtatása még ennél is mostohább: egészen 1911-ig kell várni, míg végre Vikár Béla részletebben „méltatja” Ridderström vállalkozását. Szemére veti, hogy Petőfit fordít, holott nem tud magyarul (!). Mindenesetre ahogy ma látjuk, ennek legalább annyi haszna volt, hogy nem olvashatta el Vikár sületlenül szellemeskedő kritikáját. Vikár századszor sem unja megemlíteni, hol s miben tér el a svéd fordítás a magyar eredetitől, s egyben mindig közli a Kertbeny-féle német szöveget is, melyet Ridderström a legtöbbször hűen követ. A finn-svéd költő valójában sokkal nagyobb szolgálatot tett fordításaival, mintsem hogy egy-egy amúgy is lefordíthatatlan magyar kifejezés megkerülése vagy a formakényszer folytán „töltelékkel” megduzzasztott sora miatt úgy ledorongolják, mint Vikár tette.

Petőfi hírének csendes hullámai időközben tovább gyűrűznek. 1880-ban B. Schöldström öccse, Karl Wilhelm Schöldström tíz, nagyrészt eddig le nem fordított Petőfi-verset mutat be saját verseskötetében, melynek címlapját a kor ízlése szerint virágdíszes hárfa és könyv ékesíti, s a könyvön Petőfi neve olvasható: mintegy a tanítvány gesztusa a mester felé. A Schöldström-fivérek a továbbiakban is kisebb-nagyobb közleményekkel táplálják a Petőfi-kultusz lángjait, s közben megérik az a mű, mely felteszi a koronát Birger Schöldström tevékenységére Petőfi szolgálatában. Mind Vikár, mind Leffler oly lelkesen méltatja ezt az 1888-ban megjelent regényes Petőfi-életrajzot, mely egyben kb. 50 verset tartalmazó Petőfi-antológia is, hogy valószínűleg ez az egyetlen Petőfinek szentelt svéd mű, melyre az érdeklődő korabeli magyar közönség felfigyelt: *Harposlag och svärsklang* (kb.: Zeng a lant, peng a kard). A kötetnek költőnk életével foglalkozó része B. Schöldström ügyes életrajzírói tollát dicséri, és hűzágpótló jelentőségűnek mondható. Ez az első írás, mely az eddig elszörtan megjelent versek

szerzőjét olvasmányosan bemutatja a svéd olvasóknak, és étellel tölti meg egy már úgy-ahogy ismert idegen költő nevét, belehelyezve Petőfit a svédeknek oly sajátos magyar háttérbe, a pusztá, betyár, csárda és délibáb egzotikus és oly könnyen klisévé váló kulisszái közé.

A versfordítások, melyek a folyó szövegbe illesztve illesztve dokumentumai a költő élete különféle szakaszainak, főleg a Schöldström-fivérektől származnak, s mintegy 25 új költeményt adnak a már ismertekhez.

A lelkes szerző-szerkesztőnek, B. Schöldströmnek ez alkalommal sikerült munkatársul megnyernie egy olyan fontos egyéniséget is, mint Viktor Rydberg, a század egyik nagy romantikus-radikális írója, egyetemi tanár és a Svéd Akadémia tagja, aki előszót írt az antológiához. Az ő közreműködése révén Schöldström ráütötte a magasabb irodalmi körök elismerésének bélyegét Petőfi nevére és művészetére. A kötet kevésbé produktív munkatársai között ott találjuk Edvard Fredin nevét. Ő azoknak a fiatal radikális értelmiségieknek egyik legmarkánsabb képviselője volt, akik Strindberg körül csoportosultak, és egy kötet műfordítást adott ki Tennyson, Hugo, Shelley és Swinburne verseiből. Különösen a politikai-társadalmi tartalmú verseket részesítette előnyben. Tartalmilag Petőfitől is két olyan versre esett a választása, amelyek összhangban álltak politikai nézeteivel.

B. Schöldström semmit nem mulasztott el, hogy a *Harposlag och svärdsklang* a legnagyobb átütőerővel jelenjen meg a korabeli könyvpiacra. Rydberg előszaván kívül felvette a kötetbe II. Oszkár svéd király és Kertbeny levélváltását is, mely abból az alkalomból zajlott le, hogy Kertbeny megküldte a királynak német nyelvű Petőfi-fordításait. A levelekben gazdagon hullik a virágeseó egyrészt Petőfi műveire és Kertbeny teljesítményére, másrészt a király saját költői alkotásaira. A Petőfi halála óta eltelt negyven év, mint látjuk, nem múlt el nyomtalanul a költő műveinek értékelését illetően. Bármily sajátosan hat is a népek felkelése nagy költőjének ez a protokollszerű kisajátítása – nyugodtan nevezhetjük a nevével való visszaélésnek is – el kell ismernünk, hogy a Schöldström-féle életrajz és antológia fontos mozzanat a svéd–magyar kulturális kapcsolatok történetében.

Ennek a kiadványnak tisztes sajtóvisszhangja is támadt. V. E. Ömanon kívül, aki az egyik vidéki lapban, a *Nerikes Allehandab*an méltatja lelkes hangon a művet, említést érdemel David af Wirsén kritikája a *Post- och Inrikes Tidningar*ban. Wirsén a századvég egyik centrális irodalmi alakja, aki konzervatív szemszögből ítéli meg Petőfit. Más nem is várható tőle, aki mint a Svéd Akadémia titkára és a radikális eszmék ellensége mindent megtejt, még pedig sikeresen, hogy Strindberg be ne kerülhessen a svéd akadémikusok közé. Wirsén zászlót hajt Petőfi költői nagysága előtt, de elutasítja radikalizmusát. Ezen kívül több cikket szenteltek Petőfinek az irodalomtörténészek is, s egyéb megjegyzések mellett főként azt kifogásolták, hogy Schöldström nem jelölte ki a magyar költő helyét az európai irodalom történetében.

Birger Schöldströmöt Petőfi körüli érdemeinek elismeréséül először a Petőfi-Társaság, majd a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. Kapcsolata kedvenc költőjével ezután sem szakadt meg, így pl. 1896-ban összeállított egy részletes svéd Petőfi-bibliográfiát.

Ezt követően csupán hosszú szünet után jelenik meg ismét Petőfi neve a svéd könyvpiacra: 1922-ben, a Leffler Béla által összeállított *Ungersk lyrik i svensk översättning* (Magyar költészet svéd fordításban) c. antológiában. Ebben 32 régebbi fordítást látunk viszont; új mindössze egyetlenegy van Sigríd Elmlad-tól. Wagner opera-szövegeinek, Swinburne-nek, Ibsennek és más norvég szerzőknek elismert fordítójától. Sajnos, nem váltotta valóra szándékát, hogy alaposabban elmélyüljön Petőfi költészetében.

Cálmán de Pándy 1944-ben kiadott *Ungersk dikt* (Magyar költészet) c. antológiája, mely tömör vázlatát adja költészetünknek a legrégebb időktől egészen a 30-as évekig, tíz Petőfi-verset tartalmaz: felerészt ismert versek új fordításait, felerészt eddig svédül ismeretleneket. Leffler és Pándy antológiáiban már a kulturális kapcsolatok modern formájával van dolgunk: hivatalos, állami szervek feladata országai kulturális értékeinek nemzetközi terjesztése. És lehet-e jobb bizonyíték Petőfi költészetének varázsa mellett, mint hogy a hivatalos kiadványoktól függetlenül, egyéni érdeklődésből újabb versei jelennek meg 1943-ban és 44-ben az egyik vidéki lapban, a *Karlskoga Tidning*ben? A fordító, Nils-Herman Lindberg, középiskolai tanár, nyolc Petőfi-verset választott ki lefordításra; ezek közül hat azelőtt még nem jelent meg svédül. Ez arra vall, hogy Lindberg jól ismerte műfordító elődei munkáját, és megállapítja, hogy ezekben főképp a politikai profil domborodik ki, helyes arányérzékkel olyan versekre esett választása, melyek a költőt mint magánembert mutatják be, vagy a népköltészet modorában írt dalaiból adnak ízelítőt (mint például: *A jó öreg kocsmáros; Egy estém otthon; A*

virágnak megtiltani . . . : *Sikos a hó*). Különös, szinte megrázó hatást keltenek ezek az intim emberi dokumentumok és könnyed dalok a vége felé járó második világháború lebombázott, égő városainak riportképei és a hadijelentések komor számadatai között, itt a messze északon, egy eldugott kis város helyi lapjának hasábjain.

Fel kell tennünk a kérdést: mi az oka, hogy egy olyan jelentőségű költő, mint Petőfi, Svédországban voltaképpen nem részesült olyan fogadtatásban, mely arányban állna művészi és politikai értékével? A nehézségek elsősorban nyelvi természetűek. A svéd hírszolgálat igazán gyorsan regisztrálta az 1848-as európai eseményeket, mégis beltelet jó húsz év, míg Petőfi neve eljutott Svédországba. Ha meggondoljuk, hogy egy olyan jelentős múlt századi költő, mint Rydberg, magától értetődően németből fordítja a *Faustot* és ezért nagy elismerésben részesül mind az egykorú sajtóban, mind még ma is az irodalomtörténetben, ugyanakkor Petőfit ő maga is legjobb esetben éppenhogy átfutja a közepes fordításokban, s alig merít belőlük inspirációt a Schöldström-antológia előszavához, szemléletesen áll előttünk a probléma lényege. Ide kívánczik az a szellemes megjegyzés, amely az 1973-as svéd Petőfi-album egyik kritikájában olvasható a *Ny Dag* c. stockholmi lapból: „Ki ne hallotta volna az 1848-as fiatalokkal és a Neues Deutschlanddal kapcsolatban Heine nevét, míg Petőfire ugyanakkor senki nem hivatkozik. Néha megemlítik ugyan, mint a magyar Heinét, de ha irodalmi jelentősége mellett figyelembe vesszük politikai súlyát és tevékenységét, inkább Heinét kellene a német Petőfinek neveznünk.”

Érdemes azon is elgondolkozni, milyen képet kapott volna a svéd olvasó közönség a világeköltészetéről, ha például Karin Boye, a 20-as és 30-as évek finom tollú költőnője csak műkedvelő színvonalú régebbi fordítások segítségével közeledhetett volna Eliot vagy Whitman verseihez, akiket az ő ma már klasszikus fordításaiól ismernek Svédországban. Gunnar Ekelöf, a modern svéd költészet egyik legnagyobb neve, akinek néhány versét nemrég ismerhették meg a magyar olvasók egy új keletű svéd költői antológiából, természetesen szintén eredetiből fordította svédre például Baudelaire-t, Rimbaud-t és Mallarmét. Bármily hálával tartozunk is B. Schöldstromnak és kis fordítói körének, csak fájhatjuk, hogy Petőfi nem jutott el a svéd irodalom élvonalbeli lírikusaihoz. Nem kis veszteség, hogy még az olyan viszonylag ismert szerzők is, mint Fredin vagy Öman, akiknek a neve már a közepes terjedelmű svéd lexikonokban is megtalálható, s akik oly jó kritikát kaptak pl. angol versek svédre fordításáért, Petőfivel csupán oly futólagosan foglalkoztak, hogy magyar versfordításairól egyáltalán szó sem esik, amikor munkásságukat méltatja az irodalomtörténet.

A Petőfi nevét körülvevő félhomályban mégis felcsillan egy-egy arany szemcse. Leffler Béla külön tanulmányt szentelt bizonyos Petőfi-versek Erik Axel Karlfeldtre gyakorolt hatásának. Karlfeldt a svéd századforduló monumentális költői nagysága; nyelvi gazdagságát, gondolati érettségét, egyéniségének szuggesztivitását kevesen érték el a svéd költők közül. Leffler helyszíni kutatásai során kiderítette, hogy a költő diákkorában, 1883-ban önképzőkori előadást tartott Petőfiről abban a vidéki kisvárosban, ahol gimnáziumba járt. Később pedig, már érett költő korában, egyik versében olyan szavakkal jellemzi saját költészetét, amelyek igen közelről emlékeztetnek Petőfi *Az én Pegazusom* c. versére. S hogy ez nemcsak véletlen egyezés, abból is kiderül, hogy Karlfeldt egyéb verseiben is vannak elég könnyen azonosítható Petőfi-reminiscenciák. És valóban: előkerül a vidéki kisváros könyvkereskedőjének egyik számlája, mely bizonyítja, hogy Karlfeldt, Petőfiről tartott előadása előtt egy hónappal, megvásárolta Ridderström fordításait! Igaz, hosszú idő telt el ettől az előadástól számítva 1895-ig, ill. 1901-ig, amikor Karlfeldt híres kötetei megjelentek. Amikor pedig Leffler az 1920-as évek végén személyesen meginterpellálta Karlfeldtet a kérdésben, a svéd költő már nem emlékezett Petőfi iránti diákkori érdeklődésére. Művei mindenesetre kevésbé zárkóztak: Signhild Jennische 1943-ban a *Samlaren* c. irodalomtörténeti folyóiratban visszatér erre a kérdésre, és sok érdekes adattal s párhuzammal egészíti ki Leffler megállapításait. Szerinte is többről van szó ezekben a Petőfi és Karlfeldt közötti hasonlóságokban, mint témák és temperamentumok találkozásáról, s ő is arra a következtetésre jut, hogy Karlfeldtnek minden bizonnyal ismernie kellett a magyar költő bizonyos verseit.

Petőfi költészetének svédországi megismerését az is hátráltathatta, hogy a XIX. század közepén és második felében itt soha nem volt olyan feszült a politikai helyzet, mint Európa más részein. Svédországban már az 1848-as nyugtalanság előtt törvénybe iktatták a sajtószabadságot, alkotmányos jogokkal bástyázták körül a parlamentet, eltörölték a cenzúrát. A szabadságjogokért folytatott szenvedélyes és kifejezéseiben patetikus küzdelemnek itt korántsem volt olyan táptalaja, mint a kontinensen, s ha olykor még is próbálkozott vele egy-egy költő – és soha nem az igazán jelentősek –,

nyomban letorkolták mind a kritikusok, mind a politikusok. A kor svéd szemlélete nem ad helyet a politikában a szenvedélynek; a realitások iránti érzék fogyatékoságára vall, ha valaki mégis össze akarja keverni őket. A párizsi kommünt mozgató forradalmi feszültség sem hatott Svédországra nagyobb mértékben, mint az 1848. évi erjedés. Strindberg *Måster Olof* c. drámájában (1881) érzik ugyan az 1871-es párizsi események hatása, de a szabadságért való küzdelem hőseinek nem sok hely jutott a költészetben sem Skandináviában, sem Európa más országaiban. A kor jelszava a kiegyezés lett, amit nemcsak Magyarországon fogalmaztak meg politikailag. Ennek a beállítottságnak a szellemében békült ki Németországban Bismarckkal az a Freiligrath, aki valamikor Marxszal együtt a Neue Rheinische Zeitungot szerkesztette, Bismarck pedig a legnagyobb költők között említette Heinét. Ebben a légkörben indult meg Petőfi átértékelése is; ennek folytán hangsúlyozták mindinkább költészetének nemzeti vonásait. Ezzel háttérbe szorultak azok a történelmi összefüggések, amelyek politikailag fenntarthaták volna az érdeklődést Petőfi iránt.

Azonban a radikális ideológia előtt összetorlódo akadályok és a századvég irodalmi túlfinomultsága és dekadens vonásai ellenére is voltak, akik szemben úsztak az árral. Talán nemcsak véletlen, hogy B. Schöldström Petőfi-tanulmánya (Egy költő élete) éppen a párizsi kommün idején jelent meg, és figyelmet érdemel, hogy a „*Zeng a lant, peng a kar!*” nem csupán versantológia, hanem Petőfi életének olyan szellemű bemutatása, mely a költőt ideálként állítja a svéd fiatalság elé. Figyelemre méltó továbbá, hogy Petőfinek épp két legradikálisabb verse négy különféle fordításban olvasható svéd nyelven: a *Nemzeti dal* és *A király és a hóhér*. Kivált ez utóbbinak történetében úgy tükröződnek a kor politikai eszméinek változásai, mint cseppben a tenger. Ez az egyik legkorábban (1861) svédre fordított Petőfi-vers. Teljes összhangban az érzelmi kitöréseket elutasító svéd magatartással, ekkor svédül „A király és szolgája” címet kapta, s az első fordító tanácsosnak tartotta, hogy álnévvél leplezze kilétét. A harcias C. J. Ekeblad nem félt saját neve alatt kiállni, és két ízben is kinyomtatta a verset (1868, 1877), csakúgy mint K. W. Schöldström (1878) és Ridderström (1879). De valamennyien (még a magyarul értő Schöldström is) megkerülték a „hóhér” kifejezést. Később, az idők szellemének hozott áldozatként, ez a vers el is tűnik a svéd Petőfi-antológiákból, míg a *Nemzeti dal* egészen a magunk koráig képviseli a költőt, mint az idegen elnyomóval szembeni harc szószólóját.

Bármily nagy szerepet játszott is Petőfi inspirációjában a politika, súlyos torzítás volna elhanyagolni e gazdag líra többi összetevőjét. Fel kell tennünk a kérdést: miféle kép alakul ki a svéd olvasóban, ha a magyar költő mintegy 850 költeményéből a svédre fordított kb. 150-et megismeri? Megsejti-e ezekből a költő árnyalatos egyéniségét?

Ridderström antológiája Kertbenyt követi, aki első kézből ismerte anyagát. B. Schöldström „Harposlag . . .”-jának sokoldalúságát külön kiemelte a korabeli magyar kritika. Mint látjuk, a két legnagyobb válogatás sokoldalúságával meg lehetünk elégedve. De feltehetőleg pontosabb képet kapunk, ha megnézzük, Petőfinek mely versei jelentek meg a svéd nyelvterületen legtöbbször. E tekintetben a *Nemzeti dal* áll az első helyen, nyolc ízben közléssel. Nyomban utána *A költő s a szőlővessző* következik, mely a bornak és a költészetnek párhuzamos magasztalásával nyilván különösképpen megfelelt annak az elképzelésnek, melyet a múlt századi olvasó táplált a romantikus költőről. Ez a vers hat kiadásban szerepel. Ezenkívül több mint harminc Petőfi-vers jelent meg legalább háromszor, ezek jó egyharmada politikai témájú: a népszabadság és a nép jogainak követelése. Kilenc Petőfi-költemény legalább három különféle fordítót inspirált; közöttük van a *Szeptember végén*, *Az őrült*, *Európa csendes*, *Füste ment terv*, *Befordultam a konyhára*. Különösen öröndetes, hogy a két utóbbi is ebbe a csoportba tartozik, mivel Petőfi lírájának összképéből épp a zsánerképek hiányoznak leginkább, melyek legszeretreméltóbb oldaláról, meleg és tréfakedvelő közvetlenségében idézik elének a költőt. Ezek hatása nagymértékben nyelvi zamatuktól is függ; ez lehet egyik legfőbb oka is annak, hogy olyan kevés van meg belőlük svédül.

Mint látjuk, a svéd Petőfi-kép nem mentes a problémáktól, és annak ellenére, hogy a költő életművének körülbelül egyötöde anyanyelvükön szól a svédekhez, még mindig sok rajta a homályos folt és az elrajzolás. Nagyon meg lehet értenünk A. Lundkvistet, amikor az 1973-as Petőfi-émlékalbumban így ír: „Petőfi verseinek legtöbb fordítása meglehetősen konvencionálisnak és sápatagnak hat. Ez volna hát az a nagy és ellenállhatatlanul magával ragadó költészet – kérdezzük magunkban –, melyet oly sokszor emlegetnek? – Nem; kézszerűen elhiszem, hogy az eredeti nagyrészt a mai napig megőrizte frissességét, közvetlenségét és erejét. Képzletben megpróbálok átértelmezni a fordításokat valami élőbbé, izgalmasabbá: talán így közelebb kerülök az igazi Petőfihez.” Csak sajnálhatjuk, hogy

ehhez az élményhez A. Lundkvistnek minden képzelőerejére szüksége volt, de azt is mindjárt meg kell állapítanunk, hogy erőfeszítése nem volt hiábavaló. Bizonyítja ezt 1975 szeptemberében megjelent kötetének említett verse, melynek címe és témája: Petőfi.

Az 1973-as Petőfi-élmékalbum tizenhat fordítása között két új Petőfi-vers is van (*Fa leszek; Ha életben...*), három pedig (*Dalaim; Szabadság, szerelem; Szeptember végén*) már ismert költemények új tolmácsolása. Egyidejűleg a fordítói gárda is kibővült: Bo Setterlinddel, az egyik legjelentősebb modern svéd költővel, aki József Attila, Weöres Sándor, Szabó Lőrinc, illyés Gyula és Nagy László fordításaival már régebben tanújelét adta a magyar költészet iránti érdeklődésének; azonkívül a fiatal Hont Sándorral, aki magyarországi születésű, de már Svédországban végezte el tanulmányait, s aki az élő beszéd közvetlenségével, valóban mai nyelven szólaltatta meg Petőfit.

Bár Lundkvist megjegyzése tulajdonképpen olyan lelkiismeretfurdalást kelt bennünk, hogy legszívesebben azonnal munkába állítanánk a legjobb svéd költőket egy méltó Petőfi-fordításkötet létrehozására, mindjárt azt is be kell látnunk, hogy ez nem volna könnyű feladat. A svédek magatartása – mint említettük – a hazaszeretet tekintetében igen sokat változott, s az ebbe a témakörbe tartozó verseket akkor sem méltányolnák különösebben, ha maga Petőfi írta volna őket svédül. Azonkívül a kötött verselés, mely számunkra elválaszthatatlan Petőfitől, a svéd ízlésnek – akárcsak a nyugatinak általában – ma már nemigen felel meg. Ezért még ha a legjobb svéd költő fordítaná is, szövegei meglehetősen ódivatúnak hatnának. Nekünk, magyaroknak elképzelhetetlen a *Nemzeti dal, Szeptember végén, Az alföld*, stb. stb. mint prózavers; a svéd fülek számára épp fordítva. És végül: ma már kisebbségben vannak azok a svéd költők, akik kötött formában tudnának írni, különösen a fiatalok között. Aki még tud, vagy tudna, nemigen fitogtatja ezt a tudását; a szótagszámláló ritmus és a rím olyan nyütt csomagolás, mely elriasztja a közönséget.

Örömmel kell megállapítanunk, hogy – bármennyi aggasztó igazság van is A. Lundkvist szavaiban – s bármily erős marad is az a benyomásunk, hogy Petőfi, eltekintve egy rövid periódustól a múlt század hetvenes és főleg nyolcvanas éveiben, inkább csak egy adat és név a költészet iránt érdeklődő svéd olvasók tudatában, a Petőfi-album sajtóvisszhangja mégis egyfajta csodáról tudósít: arról, hogy ez a név sok mai kritikusra ugyanolyan vonzerőt gyakorol, mint Artur Lundkvistra. És ha egyesek nem egy tekintetben közömbösek vagy értetlenek mutatkoznak is, a legtöbben érdekes és értékes műként üdvözlik a kiadványt.

Érdeméül tudják be, hogy értékes adatokkal járul hozzá a magyar kultúra megismertetéséhez mind a költőt, mind Petőfi műveinek svédországi sorsát illetően (J. Behre a *Göteborgs-Posten*ben); csökkenti a távolságot Magyar- és Svédország között (G. Lundstedt, *Sydsvenska Dagbladet*; R. Swartz, *Svenska Dagbladet*); olyan költőt szólaltat meg, akinek műve nyelvi okokból nehezen hozzáférhető (B. Heden, *Helsingborgs Dagblad*); részletes képet rajzol a magyar költő egyéniségéről (B. Lundberg, *Östgöta Correspondenten*); dicsőri a könyv részletes dokumentációját, sokoldalúságát, mely izgalmas, gazdag szintézist hozott létre (L. Eriksson, *Eskilstuna Kuriren*).

Személyes hangjával különösen figyelemre méltó R. Swartznak, a *Svenska Dagbladet* fiatal és igen tájékozott munkatársának, a magyar viszonyok jó ismerőjének kritikája. Alap gondolata: a Petőfi-album azt bizonyítja, hogy a költő él és nem vált önmaga és művei egyfajta halott monumentumává. Élő jelenlétére vall a jelenkor érdeklődése iránta, melyet nemcsak magyar költőtársai tolmácsolnak, hanem a svédek is: Artur Lundkvist – mint Swartz megfogalmazza – egy széles, erőteljes vonásokkal rajzolt, szép portréval, Bo Setterlind pedig fordításaival.

Még mindezeknél a már önmagukban is örömdetes elismerő nyilatkozatoknál is többet ér talán – és ez a Petőfi-antológia tulajdonképpeni sikere –, hogy nem csupán újra ráterelte a figyelmet nagy költőnkre, hanem mintha egyben a versei iránti érdeklődést is újraélesztette volna.

A jelenlegi svéd nyelvű Petőfit illetően többen csatlakoznak Lundkvist megítéléséhez, melyet idéznek is kritikáikban, sőt az egyik beszámoló szókimondóan „nagyon sutának” minősíti a fordításokat, ami azért mégiscsak túl sommás ítélet. De a költő egyénisége nyilván még ezeken is oly mértékben átizzik, hogy ugyanez a kritikus mindjárt azzal a kívánsággal áll elő, Thinsz Góza állítson össze az élvonalbeli svéd költőkkel egy nagyobb válogatást: megérné a fáradságot. (G. Källqvist, *Kvällsposten*). Más bírálók, a Petőfi-album dokumentációjából megállapítva, hogy Petőfi nem csupán a szabadság és szerelem költője, örültek volna, ha a kötet több versét is bemutatja. (P. A. Tjäder, *Ny Dag*; L. Eriksson, *Eskilstuna-Kuriren*).

A Petőfi-album kulturális mobilizáló hatását mutatja az is, hogy a *Svenska Dagbladet* közli Petőfi dagerrotípiás arcképét, az *Eskilstuna-Kuriren* pedig, bizonyára Petőfi szabadságköltészetének ihletésére Derkovits Dózsa-sorozatának menetelő parasztokat ábrázoló fametszetével illusztrálja ismertetését.

A legújabb svéd Petőfi-kép által keltett sajtóvisszhangot kilenc kritika alapján állítottam össze; meglehet, hogy további egy-kettő elkerülte figyelmemet. Ami rendelkezésemre állt, arra utal, hogy a Petőfi-album jó szolgálatokat tett. Példányszám tekintetében sem jelentéktelen ez a sajtóvisszhang: a felsorolt újságok – 1968-as statisztikai adatok szerint – összesen kb. 820 000 olvasót érnek el.

Hogy a lelkes és felkészült munka a kultúrák közötti kapcsolatokért milyen sokat tehet, már B. Schöldström „Harposlag . . .”-jának hatásán lemérhettük. Mintha ugyanez ismétlődne meg az 1973-as Petőfi-album nyomán is. A kötet értékét méltató kedvező sajtóhangoknak is részük lehetett abban, hogy a svéd rádió 1975 augusztusában egy egész órás műsort szentelt a költőnek; ez a program jelentős hányadában a Petőfi-albumra támaszkodott. Ulf Örnkloo, a svéd rádió irodalmi osztályának vezetője a műsor összeállításához személyesen is felkereste a költő életének és halálának emlékezetes színtereit: a Pilvax-kávéházat, a Nemzeti Múzeumot, s járt Segesvárott is; interjút csinált Illyés Gyulával Petőfi-életrajzáról; a műsor céljára saját maga újrarendelt az *Egy gondolat bánt engemet . . .* c. verset, a dokumentációs részhez pedig Petőfi 1848. március–áprilisi naplójegyzeteit; és szerkesztőtársával, Thinsz Gézával elbeszélgetve megjelenítette az 1848-as forradalom dicsőségének és bukásának napjait. Felidézte a hallgatók előtt Petőfi utolsó óráit, drámai dialógusba öntve Lengyel József és Petőfi találkozását a segesvári csata előtt. A zenei couleur locale-t az *Itt van az ősz . . .* szolgáltatta, Koncz Zsuzsa előadásában, s elhangzott egy Petőfi–Kodály kórusmű is: *A székelyekhez*. A számos versbetétet Ernst-Hugo Järegård, az egyik legnagyobb svéd színész szavalta, s az ő hangján szólalt meg a költő a naplójegyzetekben és a Lengyel–Petőfi dialógusban is. Örnkloo-nak a helyszíni élményeken alapuló és azok frissességét közvetítő ötletei és benyomásai értékes hozzájárulást jelentenek a svédországi Petőfi-ismerethez. Ugyanebben a műsorban hangzott el A. Lundkvist *Petőfi* c. költeménye is, még mielőtt nyomtatásban megjelent volna.

Végül: amit Petőfiről a különféle svéd lexikonokból megtudunk, az összhangban van a megfelelő kor kulturális profiljával. Az 1880-as évek radikalizmusa ad szárnyat Schöldströmnek, hogy Petőfit, a nagy radikális demokratát bemutassa, és ugyanez a szellem biztosít a költőnek tisztességet a kor legszínvonalasabb lexikonában, a „Nordisk Familjebok”-ban (1888). A XX. század első évtizedeinek széles humanista érdeklődése még teljesebb képet rajzol a költőről. Aztán – a harmincas évektől kezdve – nyugaton és északon is más terminológiában nyilatkozik meg a szabadság és a népek jogainak problematikája, s a lexikonok is új nyelven szólnak. De érdekes és elgondolkoztató, hogy amikor az 1973-as Petőfi-emlékalbum újból felidéz egy rég nem hallott költőt, annak szava Svédországban sem kiált pusztaságba.

Csatlós János
(Stockholm–Handen)

Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében, 1867–1890

(Megtörpanó és deformálódó fejlődés)

A közművelődési sajtó kifejezés szokatlan ugyan, de valóban létező laptípust nevez meg. Szokás volt e típust képeslapokként emlegetni, ám ez a kategória formális, nem illik sem a politikai, szépirodalmi és tudományos sajtó tartalmi jellegű osztályozásába, sem az osztályszempontú polgári és munkássajtó kategorizálásba – egyébként is az illusztrációk közlése nem a „képeslapok” egyedi sajátja volt. A családi lapok megnevezés csak egy rövid időszakra lenne többé-kevésbé helytálló, az egész kort tekintve a közművelődési lapok egyik alcsoportját jelöli. Az ismeretterjesztő sajtó kifejezés viszont pontatlan lenne, ezen az alapon a tudományos, a szaksajtó és a közművelődési sajtó közötti valóságos határ elmosódnék.

A közművelődési sajtó nem az ismeretek terjesztését, hanem a műveltség emelését tűzte ki célul, s ennek csak egyik eszköze volt a hasznos ismeretek terjesztése. A közművelődés szolgálatát természetesen különbözőképpen fogták fel az egyes lapok, közös céljuk azonban az volt, hogy olvasói rétegükben a műveltséget sokoldalúan és szórakoztatva gyökereztesék meg. Alapvető célkitűzésük magyarázza azt, hogy központi problémájuk a nemzeti tudat, a nemzeti művelődési mintaképek kérdése volt (vagy ezeknek egy-egy oldala az ifjúsági és a női lapok esetében). Nem tudományos, szakembereknek szóló igénnyel foglalkoztak ezzel, hanem irodalmias, tárca-jellegű keretek között: minél nagyobb olvasóközönség figyelmét akarták lekötöni. Az adott műveltségi viszonyok között ez volt a laptípus mély belső ellentmondása.

A kiegyezés és az 1890-es évek közötti korszak összefogását nem közvetlenül politikatörténeti indokok magyarázzák. Az 1860-as évek közepétől jelentek meg tömegesen azok a lapok, amelyek már napi politikai érdek nélkül is tudtak és akartak foglalkozni a kultúra és művelődés kérdéseivel (legalábbis időszakonként). Ez az új lapszerkesztői, írói szemlélet és olvasói igény megerősödése a hazai polgárosodás kifejlődésével függött össze. E negyedszázad azonban a polgári törekvések jelenléte ellenére is még szüntelen kudarcokat hozta, s majd csak a kilencvenes évektől erősödtek meg annyira, hogy önállóuljanak és fejlődésképesek legyenek.

E korszak egésze kísérletező jellegű volt: kialakulási kor. Ezen belül az 1875-ös időhatár megvonása nélkülözhetetlen: a polgári szellemű, részben materialista-pozitívista művelődési eszmények az 1870-es évek második felétől jelentősen megváltoztak, alapjában visszaszorultak; helyüket a dzsentri-érdekvédelem vette át. A technikai és intézményes fejlődés, a kiteljesedés mellett a Tisza-kor másfél évtizede szellemi oldalról visszavetette és deformálta a művelődést és a közművelődési sajtót.

A kiegyezési időszak közművelődési sajtója, 1867–1875

Az új laptípus sok hosszabb-rövidebb életű kísérlettel alakult ki, s az 1870-es évekig jellegében is bizonytalan, határozatlan maradt. Ismérveként csak általánosságban nevezhetők meg a műveltség terjesztésének célkitűzése politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és irodalmi területekről származó ismeretek terjesztése révén. De már színvonal és olvasóközönség tekintetében nagy volt a különbség az egyes lapok között. A legalacsonyabb mércét a valódi *néplapok* állították fel (pl. *Képes Néplap*, 1873-tól), de műveltségterjesztő célkitűzésüket a hetvenes évek közepére feladták, s pusztán politikai néplapokká váltak. A vidéki és városi kispolgári családoknak, pontosabban a család nőtagjainak készültek a *családi lapok*. A nyolcvanas évekre ez a laptípus lett az uralkodó: tipikus képviselője, a *Képes Családi Lapok* (1879-től) átvette a néplapok szerepét, és hozzá közelítették eredetileg magasabb színvonalukról az „*enciklopédiái*” lapok. Az 1860–70-es években ez utóbbiak voltak a legigényesebb közművelődési lapok. Két fő képviselőjük a *Vasárnapi Ujság* (1854-től) és a *Magyarország és a Nagy Világ* (1865–1884). Kifejezetten a nagyvárosi művelt értelmiségnek készültek, ám ennek gyengesége, csekély létszáma a nyolcvanas években arra kényszerítette őket, hogy alacsonyabb színvonalra szálljanak le.

Az „enciklopédiái” laptípus kialakulása

Az 1860-as évek közepe a közművelődési sajtó magyarországi meggyökerezésének ideje. Néhány kísérlet ugyan már korábban is történt, de egy népszerű úttörő, a *Vasárnapi Ujság* egy évtizedig önmagában kielégíthette az igényeket.

1864–65 lassanként fellélegző közhangulatában már a közművelődési lapok is részt vettek. Előbb politikai hanghordozással. Mindegyik a magyar ellenzéki politizálás résztvevője vagy erősítője kívánt lenni sajátos eszközeivel. Többségüknél még a hetvenes évek elejéig megmaradt a parlamenti pártok felé való orientálódás is. Politikai szempontjuknak háttérbe szorulását – rövid időszakokra – az idézte elő, hogy olvasóközönségük száma és igénye megnövekedett, és még nem szabott határt e lapoknak a szűk társadalmi bázis, melyre építettek.

A hatvanas évek közepe után differenciálódni kezdtek a közművelődési lapok. Az értelmiségű rétegeknek és a falusiaknak szóló ismeretterjesztő-lapok határozott szétválása – a néplap jellegű

kísérletek számbeli megugrásával együtt – ennek az időszaknak műve volt. Világosan elkülönült egymástól a *Vasárnapi Ujság*, a *Magyarország és a Nagy Világ*, valamint a *Képes Néplap* vagy átmeneti időre a *Hirmondó* (1868-tól) típusa. Az újak sokszor egyetlen lap osztódását (*Vasárnapi Ujság*, *Képes Néplap*), illetve egy-egy kiadó párhuzamos vállalkozásait jelentették (a Deutch Testvéreknél a *Magyarország és a Nagy Világ*, a *Képes Világ* [1866–1873], a *Kis Lap* [1871-től] és a *Divat* [1866–1875]). Az irodalmiaskodó családi lapok típusa is ekkor alakult ki. Bár címek alakjában már korábban is megjelent, első kísérleti darabjának a *Képes Világ*ot tekinthetjük. A hetvenes évek elején szembezőköen követte ezt az elkülönülést a gyermek- és ifjúsági lapok csoportjáté. Új utat nyitott e területen a *Kis Lap*, vele gyors és nagy sikert aratott e laptípus.

A divat- és női lapok a kiegyezést követően kerültek változási korukba. Az irodalmi értelmű „divatlap” elhalt, örökébe lépett a szabásmintákat, kézimunkákat közlő valóságos divatlap – persze irodalmi és népszerűsítő írásokat tartalmazó melléklettel (*Magyar Bazár* [1866-tól], *Budapesti Bazár* [1873-tól]). A korábban sovány divatréz és dús irodalmi rész aránya éppen a fordítottjára váltott át. A hetvenes évek elején, még csak kísérletek formájában ugyan, de megjelentek a nők képzését célul kitűző, korszerű női lapok is (*Nők Lapja* [1871–1872], *Nők Munkaköre* [1872–1873]).

1867 és 1875 között mintegy 50 olyan hetilap, folyóirat indult meg, illetve működött, mely közművelődési lapnak tekinthető. Egyaránt 16-16 volt az „enciklopédiai”s a gyermek- és ifjúsági lapok száma. Az „enciklopédiai” és a néplapok jelentős része (7) már a kiegyezés előtt megindult, s tényleges szükségüknek mércéje az, hogy nagy részük (11) egy évnél tovább fenn tudott maradni. A gyermek- és ifjúsági lapokból évente 2-4 lépett színre 1870 és 1874 között. Ezek többsége (10) is már egy évnél hosszabb életű volt. Női és divatlapokból mindössze 4, családi és ilyen célzatú egyházi lapokból is csak 8 jelent meg 1875 előtt.

Szűk gárda és ollózó szerkesztés

Mintegy félszáz író-újságíró és más értelmiségi cikkei jelentek meg ekkor ezekben a lapokban. Ugyanazok az írások, ugyanazokkal a képekkel két-három-négy lapban is feltűntek. A képanyag többsége már eleve nyugat-európai, főként német és angol lapokból származott. Az ismeretterjesztő írásoknak mintegy fele egyszerű könyv- vagy cikkismertetés volt, s gyakran összefüggően idéztek vagy kivonatoltak megjelent könyveket. Mindez együtt eléggé rokonította a különböző lapokat és tartalmukat.

Mégis néhány határozott szerkesztői és újságírói portré ebben az alakuló laptípusban is kirajzolódott. Ilyen volt Nagy Miklós, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztője, Áldor Imre a *Magyarország és a Nagy Világ* főmunkatársa, Ágai Adolf, ugyanennek a lapnak későbbi szerkesztője és Kazár Emil, a *Hazánk s a Külföld* (1864–1872) szerkesztője.

A szerkesztői munka eléggé egysíkú volt. A tudatos témaköri tervezésnek egyedüli nyomai Ágai lapjaiban fedezhetők fel. Ám még Ágainál is a külföldi és hazai lapokból összeollózott vagy találmra beérkezett cikkek tették ki a megtervezett írások sokszorosát. Válogatás – a külföldi lapok képei között is –, stilizálás és címadás jelentette a szerkesztői munka zömét. De az már csak egyedül Nagy Miklósról maradt fenn, hogy cikkek adatait ellenőrizte. A tartalmi szavahihetőség és az adott tárgykörnek megfelelő szakmai megbízhatóság kritériumát ízlés, pártállás és világnézet helyettesítette.

Liberalizmus, pozitívizmus és materializmus

Ebben az évtizedben egyik lap sem egyértelmű és körülhatárolt világnézet szerint megválogatott anyagot közölt, viszont volt egy olyan jegy, mely az összes közművelődési lapból hiányzott: a vallásfelekezeti ideológiai elkötelezettség. A vallási eszmerendszer hiánya azonban nem jelentette egyúttal a felekezeti közösségből való társadalmi kilépést is. Sőt például a *Vasárnapi Ujság*, mely a darwinizmussal többszörösen, részletesen foglalkozott, a pozitívizmus és liberalizmus eszméinek terjesztője volt, s a velük ellentétes vallási kritikának mégcsak hangot sem adott – ugyanakkor túlnyomó többségben kálvinistákat mutatott be hazai portréiban, és azonosította a magyar kultúrát a

hazai protestánsok kultúrájával. E hagyományok egyoldalú és megmerevedő ápolása volt az egyik okozója tisztázatlan magatartásának a magyar művelődés feladatait illetően.¹

Különböző mélységig ugyan, de a liberalizmus, a pozitivizmus és a materializmus nézeteit terjesztették ekkor közművelődési lapjaink. A *Vasárnapi Ujság* a tanokat is, Ágai *Magyarország és a Nagy Világa* inkább csak divatjukat. Közvetíteni tudták ezeket, de továbbgondolni, megmagyaráítani képtelenek voltak. Amikor a filozófiai, ideológiai és elméleti tudományos eredményeket továbbították a magyar olvasóknak (még ha félreértések nélkül is), akkor is mellőzték ezek természettudományos és technikai alapját. Természettudományi ismeretek helyett kevés iskolás természetrajzot közöltek a lapok; a technikai, civilizációs haladásban csak érdekességet, illusztrációs nyersanyagot láttak. A technikai forradalom idegen és érthetetlen volt számukra – míg következményeiért lelkesedtek. Mindennek ellenére, mégis jobban érdeklődtek iránta, mint egy-másfél évtized múlva.

A liberalizmust elfogadták és propagálták, sőt szólamná tették. A gazdasági liberalizmust olykor még a polgári háztartások nyelvére is lefordították. A természettudományi cikkek és az elmélkedések íróinak jelentős része a materializmussal rokonszenvezett. Szomszédságukban, elvértve, a konzervatív idealista szellemű elmélkedéseknek is teret adtak „enciklopédiai” lapjainak. A békés toleranciának nemcsak a liberalizmus volt az oka, hanem a társadalmi és filozófiai alapkérdések tisztázatlansága is. A meglepőnek tűnő elfogulatlan érdeklődésben, sőt üdvözlésben, amivel például a darwinizmust fogadták ezek a lapok, szerepet játszott a tényleges elmaradottság és az ebből eredő naivság, a valóságos problémák és az elméletek következményeinek fel-nem-fogása is. Divat volt lelkesedni egy angol tudós új elméletéért. Ennek ellenére is méltánylandó tény, hogy igazabbul és jelentőségtejljesebben foglalkoztak vele ekkor, mint egy emberöltővel később.

Egy-egy elméleti tudományos eredményt gyakran méltattak, de vagy nem kötötték össze vele társadalmi következményeit, vagy ha igen, akkor sem jutottak el általános érvényességének kérdéséhez. Olykor szóltak például a fejlett kapitalista országok és társadalmak problémáiról, a munkásmozgalomról, még a kommunista tanokról is – külföldi könyvek és újságcikkek alapján. Vértesi Arnold és barátai köre az *Ország-Világban* (1870–1871) romantikus és érzelmes történeteket is írt a párizsi kommünről, harcairól és hőseiről. Ám ugyanekkor Magyarországot e problémákon felülállónak tekintették, nem láttak alapjában megoldhatatlan társadalmi kérdéseket. Távoli ügyekről moralizáltak különböző hangnemben, haza tekintve nyugodtak, megelégedettek és töretlenül optimisták voltak a polgári társadalom kialakulását és fejlődését illetően.

Harc Európa és a nemzetiség között

Egyetlen kivétellel a közművelődési lapok ellenzéki szelleműek voltak: mélyen, meggyőződésből, történelmi alapon. Akármennyire tágas vagy szűkös volt látókörük, látásmódjuk alapvetően politikai volt. Bármely oldalon álltak is, csak akkor érdeklődtek egy jelenség iránt, ha annak közvetlen politikai vetülete, esetleg haszna lehetett. A kultúrából, a tudományokból és művészetekből az volt számukra az érdekes, ami politikum volt vagy azzá lehetett tenni.

Vértesiék–Áldorék lapjaikban közvetlenül politizáltak, Nagy Miklós csak hangot adott ennek a szemléletmódnak, de szerkesztőként még óvakodott attól, hogy kizárólagossá tegye. Egyedül Ágai választotta szét a napi politikumot a társadalmi élet és a művelődés területeitől – ezt viszont gyakran felszínesen tette. Szembeszökően jelentkezett értetlensége a politizáló nemzettel szemben, és az arisztokrácia bizonyos méltánylása széles körű műveltsége miatt.

Az ellenzéki szellemű közművelődési lapok az állami önállóság jelszavát azonos formában igyekeztek átültetni a művelődés területére is, és a külső hatásoktól megóvott, önmagába zárt magyar kultúrát kívánták megteremteni. Ágai és lapjai ellenkezőleg tettek, az európai kultúrával összekötő kapcsolatokat keresték, és pallérozottabb, kultúraltabb formájú megnyilatkozások kedvéért olykor mellőzték a politikai vagy erkölcsi igazság szempontját is. A nyugat-európai polgári élet kényelmi berendezéseit

¹ Ld. bővebben: BUZINKAY Géza: A Vasárnapi Ujság a dualizmus kor első felében, 1867–1890. MKsz 1979, 1, 25–42.

összetévesztették gazdasági és társadalmi lényegével és strukturájával. Az angol férfi divat, a holland szivar, a francia irodalom és a bécsi zene hazai térhódítását hajlandók voltak polgári, kulturális és civilizációs fejlettségünk bizonyosságként tekinteni.

Tetszetős program volt az önálló Magyarország mellett az önálló kultúra elméletének hirdetése. Áldor Imre már 1865-től rendszeresen írt „a nyugati cultura zsiбbasztó befolyása” ellen, s tüzet, hogy „magunk ragadjuk meg a világtörténet gyeploít s intézzük sorsunk és érdekeink szekerét”.² Vajda János „a jelen s annak szomorú alakjai” elől – amikor Deák, Eötvös, Kemény s a magyar liberalizmus nagy nemzedékének tagjai javában éltek és dolgoztak – szüntelenül visszamenekült a szabadságharcba, és közben megteremtette már a huszadik századi magyar népies ideológia egyik elméletét is, megkülönböztetve a forradalmárok és reformerek két csoportját. „Az egyik – írta – a tisztán magyar, mely *egyenes* úton akart a *függetlenség* céljához érni, a másik, mely messze és szélesen fogantott diplomatico politicus tervezet alapján, lassabban, de biztosabban remélte e célt valósitani.”³ E második típust idegennek tartotta, s a forradalomban és szabadságharcban e két típus nagyszabású képviselőinek küzdelmét látta.

Az öntörvényű magyar kultúra ábrándja és létrehozásának vágya szólalt meg a lapokban. A nemzeti önértékelés kételyei és az állandó bizonygatási kényszer lépten-nyomon előtört. Tulajdonképpen néhány év alatt tárult ki egy korábban legfeljebb távolról sejtett világ e lapok írói és olvasói előtt. Hogy ezt a világot, ha hiányosan is, ha szemléleti elferdítésekkel is, bemutatták: ez maradandó érdeme ez időszak közművelődési lapjainak. De az európai kultúrát és civilizációt megteremtő nagy nemzeti kultúrák fájó példát jelentettek itthon, ahol a nemzetiség megőrzésére, a fennmaradásra lehetett visszatekinteni közös, nemzeti élményként. Harc és nemzetiség így rögzült magyar nemzeti ismérvként a nemzetkarakterológia kategóriáiban szívesen gondolkodó írókban. Elmaradásunk tudatosulásának élménye a közművelődési lapok révén széles körű élmény lett a korábbi évtizedek egyéni nemzet-ébersztő törekvései után.

Az ellenzéki szemlélet bűvös körben mozgott, széttörhetetlennek látszott. Alaptétele: a kiegyezés nem adta vissza politikai függetlenségünket, sőt elvette a szellemet is. Meglepő módon létezőnek kezdtek állítani egy átfogó, régi magyar kultúrát, mely most került válságba a német kultúra szabad beáramlása miatt. A „tisztán magyar” múltba menekülés, a néprajz felkarolása s főleg a legérintetlenebbnek tekintett Erdély felé fordulás az egyik válasz volt a kiegyezés által ekképp feltett kérdésre. Az érzelmi lendület egyébként sok előnyt is jelentett a gyűjtésben, anyagfeltárásban, kutatásban. Az aktívabbak és energikusabbak azonban tovább mentek, meg akarták gátolni a magyar szellem és kultúra veszélyesnek tartott felhígulását. „A küzdés terét magunk nyitottuk fel – írta Imre Sándor. – A szabadságot, melyet oly sok áldozattal víttunk ki, közössé tettük mindennel, ki e hon földén él. A társadalom szabadságát megalapítottuk becsületesen, méltányosan, nagylelkűen. Felélesztettük az ipart, üzleti életet, s most e miatt fenyegeti veszély azt, mi nekünk legbecesebb: nemzeti létünket. E szabad életben lehetségessé vált mindennek azon irányhoz csatlakozni, melyet lelke kedvel, – ki-mutatni, követni szíve eredeti hajlamait, rokonszenveit. Szabaddá lett hazafiatlannak is mutatkozni! – Így aztán a mint a szabadság tavaszi enyhe napfényre hozta azt, minek magva előbb a társadalom talajában mélyebben rejtkezett, de kedvező időjárás hiányában ki nem búhatott, ily sok ártalmas burjány tenyészik fel, milyenről előbb képzeletünk sem volt.”⁴ Imre Sándor szerint tehát a nemesi nemzet kiharcolta, majd „nagylelkűen” az egész ország népét részesítette „a társadalom szabadságában”, és ezt követően kétségbeesett a szabadság eredménye láttán. Szellemi gyámkodásért kiáltott, a felszabadulni látszó polgári egyént vissza akarta kényszeríteni a feudális állami-nemzeti érdek uralma alá. A polgári szabadságtól visszarentett. Az európai kultúra befogadása elől vissza akart menekülni egy zárt és önálló magyar kultúrába – mely egyúttal uralkodó a Kárpát-medencében. Azt azonban se ő, se más nem mutatta fel, hogy mi lenne ez az önálló, élet- és fejlődésképes magyar kultúra.

A biztos, háborítatlan és korlátlan kulturális (és politikai) uralom vágya kétségtelenül benne rejtett e lapok cikkeinek egy részében, de még nem támadtak, még csak kétségbeestek és megoldást kerestek.

Európa és Magyarország, az európai és a hazai kultúra szembesítése, felelgetése folyt e lapok hasábjain. Általánosabb volt a felzárkózás, a megértés vágya, az Európához való tartozás tudata – de

² Magyarország és a Nagy Világ 1865, 4, 55.

³ Vasárnapi Ujság 1870, 24, 294.

⁴ Vasárnapi Ujság 1871, 41, 514.

szenvedélyesebb volt, mélyebbről tört fel a védekezés, a lomha elfordulás vagy az elutasítás. Ha ritkán közvetlen vitába bocsátkozott a két szemlélet, esélyeik azonosnak tűntek. A liberalizmus, a pozitívizmus és a materializmus eszméinek, tanainak, eredményeinek továbbításával azonban csak az értelmiségi rétegek szemléletét befolyásolhatták, tehát magatartásuk és nézeteik csak szűk körben hatottak.

A Tisza Kálmán-korszak közművelődési sajtója, 1875–1890

A közművelődési és a szépirodalmi lapok között elmosódott a határ a nyolcvanas években, így csak hozzávetőlegesen lehet szétválasztani az egyes laptípusokat. 15 év alatt, 1889 végéig körülbelül 63 közművelődési, ifjúsági és női lap jelent meg magyar nyelven, közülük 23 vidéken (ezek 3 ifjúsági lap kivételével egy éven belül megszűntek). Az „enciklopédiai” és családi lapok száma 37, az ifjúsági és gyermeklapoké 19, a női lapoké összesen csak 7 volt. Az 1875 előtti időszakkal összevetve feltűnően kevesebb volt az új lapalapítás s több az olyan lap, amely évekig fenn tudta tartani magát.

Lapok és munkatársaik

A *Vasárnapi Ujság* s a *Magyarország és a Nagy Világ* mellé csak 1879-ben társultak újabb nagy példányszámú, országosan elterjedő közművelődési lapok. A nyolcvanas évtizedben aztán végig négy ilyen lap jelent meg egymással párhuzamosan: *Vasárnapi Ujság*, *Ország-Világ* (1879-től), *Képes Családi Lapok* (1879-től), *Magyarország és a Nagy Világ* (1884-ig), *Magyar Salon* (1884-től). Mindegyiküknek volt legalább egy melléklapja: ezekkel együtt jelentősen kiterjedt a befolyásos közművelődési lapok köre.

1877-ben a *Képes Néplapra* – mely ebben a korszakban ismeretterjesztő néplapból már egyértelműen politikai néplap lett, így csak példaként szerepel – 6500-an fizettek elő. Bár megjelenésében nem tartozott az igényes lapok közé, még így is ráfizetéses volt.⁵ Az 1879-ben alapított, rendkívül olcsó *Képes Családi Lapok*nál az induló 9000 előfizető ellenére is az első két évben 26 000 forintot fizetett rá Mehnert Vilmos kiadó,⁶ sőt még 1884-ben is azzal búcsúzott a *Magyarország és a Nagy Világ*, hogy mindvégig ráfizetéssel lehetett csak kiadni. E szórványos adatokon kívül csak kevés támpontunk van a közművelődési lapok példányszámára vonatkozóan. Az mindenesetre bizonyos, hogy a *Képes Néplap*ot követően (1880) a *Képes Családi Lapok* is (1884-től) felülmúlta a tízezer példányszámot.

A lapokban publikált ráfizetési sirámok azonban joggal kétséget ébreszthetnek, mert nem lehet tudni, hol vált el a ráfizetés a nem elég nagy üzlettől. A *Vasárnapi Ujság* 1887 utáni szerződéseiből például nyilvánvaló, hogy 4000 példány fölött már nyereséges volt e lap kiadása, s ennyi előfizetőn felül jutalékot is fizetett a kiadó-tulajdonos a szerkesztőnek.⁷

A példányszámnövelés korlátai eredményezhették, hogy olyan nagy üzleti vállalkozás, mint például a Franklin Társulat, még mindig a hatvanas években kialakult lapkiadási formával élt: azonos szerkesztővel párhuzamos vállalkozásokat tartott fenn, melyeknél a szerkesztői díjak nagy részét is megtakaríthatta, de főként a nagy összeget kitevő illusztrációs klisékkel gazdálkodhatott takarékosan, többször felhasználva őket. Ezért például Nagy Miklós szerkesztésében a *Vasárnapi Ujság* és az ennek anyagából kétheti füzetekké összeállított *Képes Folyóirat* (1877-től) mellett megjelent a *Képes Néplap* és a nyolcvanas évektől a *Világkrónika* is. Ezeknek párosított előfizetése természetesen olcsóbb volt, mint az egyseséke külön-külön.

A gazdasági élet fellendülésével, a leginkább 1880 és 1883 között felbuzdult lapalapítási kedv még mindig meghaladta az üzleti lehetőségeket. Erre mutat a Magyarországon megjelenő lapok darab-

⁵ *Vasárnapi Ujság* 1877. 3. 44.

⁶ *Képes Családi Lapok* 1889. 1. 14.

⁷ OSzK Kézirattár Fond 2/1197. Köszönetet mondok Voit Krisztinának, hogy a szerződések másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

számának állandó növekedése ellenére is példányszámuk ingadozása. Összpéldányszámuk évről évre az előző évihez viszonyítva mintegy 25–30%-kal, 4–5 millióval megnöhetett vagy csökkenhetett.⁸

Az üzletileg kifizetődő, majd nyereséges országos nagylapok mellett hosszabb-rövidebb időre megjelentek az egyesületek vagy intézmények által kiadott, szűkebb hatókörű vagy helyi érdekű közművelődési lapok is, általában havonta vagy évente tízszer. Egyenkénti példányszámuk 1890-re is csak a 450–500-at érte el. Csak úgy maradhattak fenn, ha igénytelen kiállításuk ellenére is mintegy évi ezer forint támogatást tudtak szerezni.

A példányszámoknál is kevesebb adatunk van a közművelődési lapok szerkesztőszéki munkáira és munkatársaira vonatkozólag. Tény, hogy a megelőző időszaknál lényegesen többen írták e lapok cikkeit, mégha az írók számbeli gyarapodása nem is állt arányban a témaköri, stílusbeli színesedéssel, nem is jelentett színvonalemelkedést.

Leszűkített értelemben említhető csak az egyes lapok saját állandó munkatársi gárdája. Többségben a politikai lapok belső munkatársai jelentek meg a közművelődési lapokban is, pártállásukat mellőzve, illetve különböző értelmiségi foglalkozásúak (tisztviselők, tanárok, lelkészek) publikálási fórumai voltak. A szerkesztők, főmunkatársak és segédszerkesztők sem csak saját lapjukba írtak, hanem általában minden hasonló jellegű sajtótermékben feltűntek, nem ritkán azonos írásukkal. Tehát továbbra is alig volt lényegbeli különbség a különféle lapok között; egyedül a tárcarovatot írták általában a lapok belmunkatársai vagy két-három állandó publicista.

Ez általánosan érvényes megszorítások mellett, néhány éves időszakokra mégis volt, hogy egyedi összeállítású munkatársi gárda írt egy-egy közművelődési lapot, egyéni szellemben. Ez áll elsősorban az *Ország-Világ* megindulását követő első félévre, Somogyi Ede szerkesztői időszakára (1879–1880) s Benedek Elek szerkesztésének első két és fél évre (1886–1888), valamint a *Képes Családi Lapokra* 1882 után. Nem vonatkozik viszont a *Magyarország és a Nagy Világ*ra, a *Vasárnapi Ujságra* s különösképpen nem a *Magyar Salonra*, mely bevallottan csakis a neves vagy éppenséggel népszerű íróknak–újságíróknak adott teret.

Az „enciklopédiai” és a családi lapok gyarapodása mellett a kiegyezés utáni időszakhoz viszonyítva alig szaporodtak és változatlan formában, szellemben jelentek meg a női- és divatlapok. A két, német mintára készült „Bazár” (*Magyar Bazár*, *Budapesti Bazár*) mellé harmadikként társult, jellegében hozzájuk hasonult a párizsi *Revue de la Mode* magyar kiadása, a *Divatcsarnok* (1886–1888). Ennek a stagnálásnak fő oka, hogy amikor a közművelődési lapok szépirodalmi lappá alakultak, ugyanakkor megjelentek divat- és családi mellékleteik, s ezek kielégítették az igényeket. A nyolcvanas években maga az olvasóközönség is „női lapoknak” nevezte a képes közművelődési lapokat (a „férfi lapok” a politikai napilapok voltak).

Az ifjúsági és gyermeklapok színvonala, jellege változatlan maradt, ezért népszerűségük hanyatlott. Történetünkben az *Én Ujságom* nyitott új korszakot 1890-ben.

Az „enciklopédiai” lapok átalakulása képes szépirodalmi lapokká

A nyolcvanas évek során az átfogó ismeretanyagot közvetítő közművelődési lapok módosították eredeti célkitűzéseiket, és az évtized végére már bevallottan, programjukba foglaltan képes szépirodalmi hetilapokká változtak. Ez annál figyelemre méltóbb volt, mert új lapalapítások még ismeretterjesztő célkitűzéssel indultak, s ennek ellenére következett be szerkesztési elveik változása.

1884. július 1-vel Magyarország is csatlakozott a nemzetközi szerzői jogi egyezményhez, ami véget vetett a külföldi lapokból történő kötetlen és ingyenes anyagátvételnak. Ez döntően befolyásolta éppen a közművelődési lapok sorsát, hiszen azok képanyaguk többségét, a prózai szépirodalmi rovatuknak olykor a felét is és a technikai rovatuk anyagát majdnem teljes egészében külföldi lapokból ollózták össze. A *Magyarország és a Nagy Világ* például kifejezetten az egyezmény életbelépése miatt szűnt meg. A továbbra is megjelenő lapok nagyobb mértékben merítettek hazai forrásokból, de még a csökkentett külföldi eredetű anyag – főként a képek – átvétele is nagy anyagi megterhelést jelentett. Eredménye az lett, hogy a képes hetilapok honoráriuma kevés volt, s így sokszor csak a napilapokból kimaradt, gyengébb írásokat közölhették vagy továbbra is másodközlő fórumok maradtak. Az *Ország-*

⁸ Ld. a Vasárnapi Ujságban minden év elején közölt kimutatásokat.

Világ például szép kivitelű illusztrációi többletkiadásait csak úgy tudta egyensúlyban tartani, hogy egy tárcáért mindössze 10 forintot fizetett, amikor ugyanennek honoráriuma már 25 forint volt a *Budapesti Hírlap*nál.⁹ Kizárólag hazai grafikusok és festők művei alapján, hazai üzemekben készült klisékkel pusztán olyan, igényekben és mennyiségben egyaránt mérsékelten illusztrált lapot lehetett előállítani, mint amilyen a *Magyar Salon* volt. A többi lap nem mondhatott le a külföldi képanyagról, sem a külföldi írók elbeszéléseiről, folytatásos regényeiről. Hogy 1884-től kezdve mindegyik lapban gyakrabban feltűntek az oroszról fordított szépirodalmi művek is, abban Szabó Endre kiterjedt fordítói tevékenységén túl bizonyára az is nagy szerepet játszott, hogy Oroszország nem csatlakozott a nemzetközi szerzői jogi egyezményhez. Viszont a világ technikai (és bizonyos fokig tudományos) újdonságait közvetítő cikkekről a lapok jelentős részben lemondtak. Bátran megtehették, az olvasók nem hiányolták, ami a hazai polgárosodás és a művelődés adott szintjének jelzője. Ez az ismeret-terjesztő tevékenység még a korábbiánál is szórványosabbá zsugorodott, legfeljebb annyi viszonylagos kárpótlással, hogy többször jelentek meg írások a hazai iparosodásról és technikai újdonságokról.

Am a szerzői jogi egyezmény aláírása legfeljebb csak meggyorsított egy olyan átalakulási folyamatot, melynek társadalmi és kulturális előidézői voltak, s mely enélkül is bekövetkezett volna.

A kiegyezés után egyes kapitalista gazdasági és ipari területek sokkal nagyobb lendülettel fejlődtek, mint ahogyan az iskolázás, általában a műveltség elterjedt. Így a nyomdai és kiadói vállalkozások is kiterjedélyesedtek, bár az olvasóközönség sokkal kisebb mértékben növekedett. Hamis feltételezésük alapján a magyar közművelődési lapok úgy vélték, hogy új olvasóközönséget viszonylag gyorsan csak úgy hódíthatnak maguknak, ha elhódítják a hazai polgárság körében még mindig népszerű német lapok olvasóit is. Hogy mennyire népes olvasótáborra jelentett ez, arra egyetlen számadat is rávilágít: a *Gartenlaube* 1876-ban 8000-en fizettek elő Magyarországról.¹⁰

A nyolcvanas években ismét az előtérbe került a német családi lapok kiszorításának igénye. Bármennyire üzleti indíttatású volt is ez a kampány – nem nélkülözte a naivitást, hiszen a német lapok olvasása nem zárta ki a magyar lapok előfizetését –, ugyanakkor jól összevágott az újra nacionalizálódó közszellemmel és politikával, s így még a hazafiasság jellegét is ölthette. Míg a hetvenes évtizedben „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése” volt a lapok célja, most ehelyett mindegyik a német lapokat akarta „fölöslegessé tenni”. A *Gartenlaube*, a *Mode Zeitung*, az *Illustrierte Zeitung*, a *Heimath*, a *Frauen Zeitung* és a többi kiüzendő lap is elsősorban szépirodalmi és családi olvasmányokat (divat, háztartás, nevelés, erkölcsnemesítő történetek stb.) tartalmaztak, mérceként tehát szintén a szépirodalmias lappá alakulás javára hatottak.

Szakértelemiséget – közöttük újságírókat is – gyorsabban kitermelhettek a hazai kapitalista fejlődés szükségletei, mint az általános művelődési igényeket. Az iskolahálózat ellentmondásai folytán a nyolcvanas években rohamosan csökkent a reáliskolák tanulóinak száma, ami jelezte is, eredményezte is a természettudományok és a műszaki ismeretek iránti szűkkörű olvasói érdeklődést. Egyébként is: a hivatásos újságírói foglalkozás elsősorban politikai és vele közvetlenül összefüggő ismereteket kívánt, „szakmai gyakorlatként” pedig az újságírók jelentős része szépirodalmi műveket írt vagy velük kísérletezett. A szépirodalmon kívül még ebben a korban is mindössze néhány olyan újságíró működött, aki jártas volt egy-egy művészeti területen (pl. Szana Tamás a képzőművészeti, id. Ábrányi Kornél a zenei irodalom területén). Már az igényesebb történeti tárgyú írásokat is – a politikai és erkölcsi tantörténetek kivételével – szakemberek írták alkalmanként. Végül mindössze két olyan újságíró volt, aki természettudományi cikkeket rendszeresen írt: Herman Ottó és Hoitsy Pál. Most már a közművelődési lapok is az újságírók cikkeire építhették működésüket – az alkalmi cikkírók és szakemberek csak kiegészítő anyaggal járulhattak ehhez, mégha gyakran ők jelentették is az értéket és színvonalat –, tehát a tárcák, elbeszélések és költemények mellett egyre inkább olyan fél-publisztikai, félirodalmi írások uralták a lapokat, mint az útibeszámolók, útirajzok. A mellettük rendszeresen megjelenő irodalmi és képzőművészeti kritikák többségükben napi érdekűek maradtak; s csak a történelmi tárgyú és vonatkozású írások száma növekedett még.

E jelenségek összegeződve jelentős témaköri beszűkülést és elszürkülést eredményeztek a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig tartó időszakkal összevetve.

⁹ BENEDEK Elek: Édes anyaföldem! Bp. 1920. II. köt. 53–54.

¹⁰ Borsszem Jankó 1876. jún. 11. 6.

„Az irodalom nyerészkedési üzletág lett. Az 'osztalék' fokozása a legfőbb cél, melynek minden szellemi, hazafiúi, erkölcsi érdek alárendelendő.” „A sajtó nem vezeti a közönséget; kényelmesebbnek és hálásabbnak is találja tolatni magát általa.” „A napi sajtó eszmeáramának zsilipje pedig jórészt azon szerkesztők kezében van, akiknek virtuozitása az osztalék-gyarápító üzleti szempont kérelhetetlen érvényesítésében áll. Mindenki, tudós és szépirodalmár ide szorul, ha egyébért nem, reklám végett” – diagnosztizálta Vajda János a nyolcvanas évek közepének sajtósínevonatát.¹¹ Ez az üzletiesség nemcsak a sajtó szellemi irányító szerepének föladását, az írók és újságírók kiszolgáltatottságát eredményezte, hanem kihatott a lapok műfaji alakulására, megjelent a külföldi lapok kiszorításának említett jelszava mögött is. Valóban teljesen áthatotta a sajtóéletet. Nem ez volt azonban a kór, csupán egy súlyosabb betegség egyik tünete.

Vajda is, mások is az üzletiességet a „szellemi, hazafiúi és erkölcsi érdek” elhanyagolása miatt vonták felelősségre, s csak ritkán amiatt, hogy elmulasztja a létrehozandó demokratikus, eleven és fejlődő társadalom szellemi frissességének és sokirányú érdeklődésének, tájékozódásának szolgálatát. A korábbi évtizedek filantropikus, önfeláldozó sajtókísérleteit kérték számon a kapitalista vállalkozással járó sajtótól. Egyébként számos ilyen kísérlet is létezett – és bukkott meg.

A Franklin Társulat sajtószerződesei világosan mutatják, hogy még a nyolcvanas évek végén is csak arra ösztönözték hatékonyan a szerkesztőt, hogy ne legyenek ráfizetések az általa szerkesztett lapok. Az írók és szerkesztők azonban ábrándképeket alkottak a kiadói nyereségekről. Jól példázta ezt Nagy Miklós esete. 1892-től öt évre bérbé vette a Franklin Társulattól a szerkesztésében megjelenő öt lap kiadását. Négy év után azonban az igen előnyös feltételek ellenére is visszaállította az eredeti szerződést – bizonyára a várt üzlet elmaradása miatt.¹²

Miközben a nyolcvanas években nem egy tárcsa, cikk vagy hír dicsekedett az újságírók hatalmával (elsősorban politikai befolyásukra gondolva), elemzőbb tárcák, mint Reviczky Gyula és Ambrus Zoltán írásai az *Ország-Világ*ban, még ekkor sem festhettek vigasztalóbb képet irodalmi életünk egészéről, mint harminc évvel korábban Kemény Zsigmond tette. Szépiró és publicista egyaránt szűk, visszhangtalan körbe bezárva vergődött, színvonalas és színvonalra készítő viták, szellemi légkör híján, magára hagyva. A hetvenes évek közepét megelőző évtized biztató változásokat ígért, éppen a közművelődési lapok gazdagsága és színvonala az egyik bizonyíték rá. Annál súlyosabb volt most e jelenség, mert visszaesésre mutatott.

Társadalmi vezérszerepét követve 1875-tel jórészt az államapparátus irányítását is ávette a dzsentri réteg, s ezzel az asszimilálódó polgárságnak is egyértelmű társadalmi mintaképévé vált. A Tisza Kálmán-korban a dzsentri réteg pozícióörző törekvéseket mutatott fel. Elérendő célkitűzése alig maradt; saját létét és uralmát kellett konzerválnia. Bármely változás ezt fenyegette, tehát elzárkózott a világtól. A szépirodalom – a közművelődési lapokban jelentkező másod-harmadrendű irodalom – volt a leginkább alkalmas arra, hogy elvonatkoztatással elmoossa a korról és a világgal való szembesülés kínját, sőt még nosztalgikus hangon idézze is a dicső múltat és érzelmes sovinizmussal lelkesítsen a „hönvédő” harcra.

Az általános érvényű, egyetemes törvényeket kereső tudomány- és ismeretágaknak ki kellett rostálódniuk, s helyüket részben a történetinek nevezett mítoszteremtő cikkek vették át. Ebben a szűkös és reakciós-nacionalista értelemben lett „nemzeti tudomány” a történelem. Marczali Henrik félreérthetetlen megfogalmazásában: „nemzeti tudomány, mióta Magyarország nemcsak karddal, hanem tollal is küzd a babérért, egy van, a történelem. Akár jónak vesszük, akár rossznak, bizonyos, hogy a modern Európa egy nemzete sincs létének minden feltételével annyira a múlthoz kötve, mint a magyar”.¹³ A historizálás megjelent a régészeti, heraldikai cikkekben és a visszaemlékezések kultuszában is, de a szépirodalmat szintén áthatotta.

A dzsentri igényektől szellemi mozgatóerőt várni nem lehetett. Áttörésük csak úgy lett volna lehetséges, ha a lapok új olvasóréteg nevelését vállalják, s kitornek a dzsentri és a hozzá asszimilálódó polgári réteg ideológiai nyomása alól. Rövid távú üzleti számításaik azonban éppen ezt nem tették

¹¹ Üdv a szépirodalomnak. Magyar Salon 1884, II, 190, 191, 193.

¹² Vö. a 7. sz. jegyzettel.

¹³ Magyar Salon 1885, III, 414.

lehetővé. Egyáltalán fel sem merült bennük, hogy a munkásság közt magyar nyelven terjesszék az ismereteket. A nép, határozatlan tömegben, ugyancsak kívül esett e lapok figyelési körén. A falusi, tanyasi lakosság alacsony műveltségi szintje miatt nehezen lett volna megközelíthető, mégis a politikai néplapok egyre szélesebb körű elterjedését figyelembe véve, sokkal fontosabb feladat lett volna a demagógia mellé – s talán idővel helyette – az anyagi és szellemi világról szóló valóságos ismereteket is eljuttatni közük. „Politikusok, nemzetgazdák, népnevelők óvjátok mindenekelőtt a mi parasztjaink anyagi és erkölcsi függetlenségét! Adjuk meg a népnek azt a nevelést, azokat az alapvető közös ismereteket, azokat az általános nemzeti fogalmakat, melyek szélesebbé teszik látókörét, biztosabbá társadalmi öntudatát!”¹⁴ – írta Mezei Ernő, de szava nem talált visszhangra a közművelődési lapoknál sem. Így a kor sokat hangoztatott szellemi demokráciája helyett a műveltség csak újabb társadalmi privilégium lett a nemesi származás mellett.

A vidéki kulturális törekvések most, hogy a nemzeti politikai cél nem fűtötte őket, groteszkké váltak és személyes érdekeket szolgáltak, nem alkottak szellemi kisugárzó központokat. György Aladár helyzetképében: „a vidék . . . maga körében lemásolni törekedett kicsinyben a fővárost, azt híven, hogy e majmolás hasznára leend. Alig van már jelenleg oly magyar város, hol legalább 5-6 egyesület ne működnék, habár a székhely ún. intelligenciájának száma, melynek nagyrésze természetesen minden iránt közönyös, a százat nem haladja meg. Vannak írói körök írók nélkül, orvosegyesületek 10-15 taggal, vannak külön régészeti, történeti, külön természettudományi társulatok s emellett egész sereg kaszinó, dalárda s 5-10 lap oly helyen, hol 2-3 is teljesen elegendő. Mesterségesen elforgácsolják a szellemi erőket, hogy mindenik működése annál gyengébb legyen.”¹⁵

A társadalmi felemelkedésre csak egyéni lehetőség nyílt, ritka keveseknek, s egyetlen út: a dzsentrihez asszimilálódó „úrrá” válni. Szépirodalmilag rejtjelezve sokat beszéltek erről a kor írói, de az álneves Junius áttétel nélkül is szóba hozta. „Sokszor vettem észre – írta –, hogyha proletár családból valamely fiú munkával és talentummal felvitte 'úrnak', az ő szerencséje a családjabeli összes fiúgyermekeknek szerencsétlensége. Ha lehetett ebből az egyből, miért ne lehetne a többiből is? És kezdik küldeni az iskolára azokat a fésületlen és tudatlan kamaszokat, míg egytől egyig nyomorúságosan elvesznek, anélkül, hogy hiú reményeikre csak egy szerencsecsillag is lepillantott volna.

Egészen így jár a mi középosztályunk. Ha kiemelkedett a köréből egy kiváló ember, miért nem emelkedhetnék a többi is, a ki egy csöppet sem kiváló? Tartok tőle, a Baross Gábor carriérje sok szerencsétlenséget fog előidézni a vidéki társadalomban. Sok megelégedett középszerű existenzia fog ez után a példa után indulni . . .”¹⁶

Áthághatatlan, merev társadalmi válaszfalak között a sajtó mint kapitalista vállalkozás, csakis újabb és újabb üzleti fogásokkal tudott gyarapodni, fejlődni.

Meghiúsult polgári szellemű törekvések

Új lapalapításokhoz vagy egyes szerkesztők személyéhez kötve, kis megszakításokkal egymást követték a polgári közművelődési lapteremtési kísérletek. Ágai Adolf szerkesztői időszakában, 1879-ig a *Magyarország és a Nagy Világ*, Somogyi Ede szerkesztése idején az *Ország-Világ* első féléve (1879–1880), 1884–1885-ben a *Magyar Salon*, Benedek Elek szerkesztési idejének elején, 1886–1888-ban pedig ismét az *Ország-Világ* kísérletezett ezzel az úttal. Próbálkozásai fikción alapultak: feltételezték a szellemileg, társadalmilag és politikai törekvéseiben független polgárság és polgári értelmiség létét. Elsősorban francia és angol minták alapján, nyugat-európai lapok cikkeit átvéve, a szerkesztők és munkatársak számottevő részénél friss, közvetlen nyugat-európai élmények hatására készültek ilyenkor e lapok, s egyenes folytatói az 1875 előtti polgári lapszerkesztési törekvéseknek. A kortársak kozmopolitának bélyegezték szellemüket, pedig csak jórészt hiányzott belőlük vagy jelentéktelen helyre zsugorodott bennük a magyar nemezetiséget érték mérő kategóriává tevő szemlélet. Idegenkedtek attól, hogy szeparált nemzeti érdek- és eszmekörben gondolkozzanak, és attól is, hogy magukévá tegyék az ismét megjelenő „extra Hungariam non est vita” félelemtől áthatott,

¹⁴ Népünk és democratiánk. Magyar Salon 1885, III, 307.

¹⁵ Szellemi központok a vidéken. Ország-Világ 1880, I, 10.

¹⁶ Baross Gábor. Magyar Salon 1886/87, VI, 471.

bizonygató szólamat. A polgárság és polgárosultság általánosan érvényes jegyei iránt érdeklődtek (polgári életforma, kulturális élet, polgári eszmei és művészeti áramlatok, technikai-tudományos fejlődés). Úgy ítélték meg, hogy Magyarországon mindez változatlanul megteremthető – legfeljebb megengedve egy kis késést. Nagyon is sokszor foglalkoztak hazai témákkal, így az érdektelenségbe és unalomba merülő *Vasárnapi Ujságnál* sokkal „nemzetibbek” voltak. Viszont a hazai jelenségeket úgy mutatták be, mint a nyugat-európai társadalmi-gazdasági jelenségek részét, kiágazását.

Végig e korban a *Vasárnapi Ujság* jelentette a polgári lapszerkesztési törekvések ellentétpárját, a dzsentri olvasók megtestesült igényét – sőt az azonosulási mintaképét mindegyik olyan lapnak, melynek fel kellett ismernie, hogy nem készülhet csupán egy fiktív független polgárságnak. A *Vasárnapi Ujság* legfőbb jellegzetessége politikai-közéleti függése volt. Minden egyes számának egy-negyedét-harmadát tették ki a rövid, aktuális híreket tartalmazó rovatok, önálló cikkeinek jelentős része is valamilyen módon kötődött a napi, általában politikai eseményekhez, a dzsentri nemzet önvédelméhez (a nacionalizmushoz) és önfelmagasztalásához (a historizáláshoz). A *Vasárnapi Ujság* annyira érzékenyen reagált a „nemzeti politika” eseményeire, hogy 1880 és 1883 közötti legelevenebb korszaka is politikai és társadalmi események visszhangjaként jött létre. A napi eseményekhez való tapadása egyúttal szűk látókört is eredményezett. Nem kereste, nem is utalt az egyes események helyére a nagyobb összefüggésekben, s a „magyar érdek” és „magyar szellem” hatókörén kívül nem érdeklődött.

1887 után a *Vasárnapi Ujság* nemcsak átkeresztelte magát „képes szépirodalmi hetilappá”, de valóban azzá is vált. Az önálló polgári törekvéseiket feladó lapok ugyanígy tettek, még a leginkább sokoldalúnak megmaradt *Magyar Salon* is (mely viszont a nemesség felső rétegéhez és az arisztokráciához asszimilálódni kívánó nagypolgári laptörekvést testesítette meg). A kilencvenes évekre nagyrészt azonos szemléletű és színvonalú képes szépirodalmi lapok jelentek meg egymás mellett, legfeljebb kissé alacsonyabb színvonalat képviselt a *Képes Családi Lapok* és magasabbat a *Magyar Salon*. Ez a szemléleti egységesülés azonban a polgári törekvések időszakos kudarcának és a *Vasárnapi Ujság* által képviselt dzsentri szellem eluralkodásának jegyében ment végbe.

Buzinkay Géza

Ady Endre Grazban

A „stájer dombokon”, a híres Graz-i toronyórától légvonalban kb. 3 km-re fekszik a „Városi Csecsemőotthon”, az egykori Maria-Grün-i szanatórium. Alapítási éve 1886. A három alapítótag – Dr. Gugl Hugó klinikai asszisztens, Dr. Krafft (-Ebing) Richard Freiherr, k. u. k. egyetemi professzor és Dr. Pichl Anton, „secundarius” a grazi általános kórházban – az engedélyt ideg- és hátgerincvelő-bántalmak gyógyítására kérte. A kérvény nemcsak a kiszemelt épületet és a körülötte elterülő kb. 80 éves parkot írja le, de megadja röviden a tervezett berendezést és személyzetet is. Az épületet 20 betegszobájával „kastélyszerű villának” nevezi, melynek berendezése „hasonló lesz más 'mintaszerű' gyógyintézetekéhez, mint pl. Alpenheim im-Ausse-i szanatórium” Salzbürg környékén, a személyzet magva pedig szolgálók, fürdőmesterek és a Szt. Vince ápolórend tagjai. A kérvényt a város engedélyezte. Így megszületett a „Sanatorium und Wasserheilanstalt Maria-Grün bei Graz”.

A villa, a körülötte elterülő parkkal együtt, melyben Ady is lefényképezték, részben az alapítók tulajdonában volt, részben nem. Ez feltehetőleg lényegesen hozzájárult a szanatórium későbbi (az első világháború utáni) nehézségeihez. Az intézet hivatalos vezetője 1906-ig (más adatok szerint haláláig 1909-ig) a fent említett Dr. Gugl volt. Azonban már a századfordulón egy Ady által is említett orvos, Dr. Stichel Antal veszi át az ügyvezetést: „... A doktorom, Forenbacher nevű (mert Stichel teljesen az asszonyok monopolizált doktora s ő más kúrákra csak „föllügyel”) szintén...” (Levél Hatvany Lajoshoz, 1913. jún.)

Stichel az intézetet az eredeti 20 szobáról 70 szobás gyógyintézménnyé építette ki a tízes évek alatt, melynek berendezése az akkor legmodernebb gyógykezelési eljárások alkalmazását is lehetővé tette. A levéltári adatok szerint az ügyvezetést halála után fia, Dr. Stichel Erich főorvos vette át (1924. nov. 3.).

A szanatórium további útját a mai „Városi Csecsemőotthon”-ig már nehezebb kinyomozni. A levéltár nem adhat ki iratokat a későbbi, 1926 utáni anyagból. A zsidó származású Stichel család

1938-ban kivándorolt Amerikába, azóta nyomuk veszett. A család nevét a ma már részben parcellázott park egykori fősétánya őrzi.

A főépület belsejét Ady kora óta többször átépítették. Az épület külseje gyakorlatilag teljesen változatlan maradt. A tízes években végrehajtott átépítés mérnöki rajzain, melyek szintén megtalálhatók a levéltárban, látható a kétemeletes villa belső beosztása Ady gyógykezeltetése idején. Az alagsorban a konyhaszemélyzet és az ápolók egy része lakott. A konyha, a mosókonyha, az éléskamrák, a vasalószoba szintén az alagsorban volt. A kész étel egy belső liften érkezett a félemeletre. Itt közös helyiségek, rendelő, irodák és néhány előkelő betegszoba helyezkedett el. Az épület bal szárnyában a tálalót az ebédlő követte, majd a társalgó egy nagyobb verandával. Onnan akkor még gyönyörű kilátás nyílt a Maria-Grün-patakra, mely a park északkeleti oldalát övezte és idelátszott Mariatrost is, hatalmas kéttornyú búcsújáró templomával (e kolostor magyar vonatkozásai még várják az önkéntes kutatómunkát). A sarokszoba következett ezután, mely biliárdterem volt. Mellette a rendelő. A főfront többi szobái, valamint a jobbszárny helyiségei már betegszobák voltak. A betegszobákban egy vagy két pótágy is állt a szobatulajdonos kísérő-, ill. ápolószemélyzetének, esetleg látogatóinak. A gyógyfürdők és tusok Ady idejében még nagyjából egy másik épületben (Wasserheilanstalt-Liegehalle) helyeztettek el. A park hátsó felső sarkában volt a gépház „lokomobil” áramfejlesztővel és kazánhálzával a gyógyfürdők ellátására.

A szanatórium akkori hétköznapjait a korabeli napirendből, prospektusból és Ady leveleiből könnyű megrajzolni. Kezdjük Adynál: „... Unom, utálom ezt a fiók-Pestet, undok publikumát” (Levél Boncza Bertának)

Ha e megjegyzéshez még hozzátesszük a prospektusban található hirdetést, mely szerint a szanatórium „5 óra út Bécsből, 6 óra Pestről és Triesztől 8 óra”, máris kirajzolódik a betegek hovátartozásának térképe. A Monarchia számos és régebbi alapítású szanatóriumában – Karlsbadtól le Salzkammerguton át az Adria partjáiig, s onnan fel Herkulesfürdőig – egy társadalmi réteg, vagy egy közös érdeklődési területű csoport tagjai ápolatták magukat nagyjából. Itt, Grazban, a specializálódás és a távolság volt a döntő. Maria-Grün modern berendezéseivel, központi fekvésével és valószínűleg kitűnő orvosaival tudta csak magát évtizedeken keresztül tartani. Betegei nem cím, rang, kitüntetés vagy érdeklődési terület szerint verbuválódtak. A vegyes társaság, melynek pénze ugyan volt, de kritikája önmagával szemben aligha, az, amelyet Ady „fiók-Pest”-nek nevez.

Szellemi egyedüllétét csak ritkán szakítják meg számára érdekes kapcsolatok: „... Az ifjú Winterberg van itt, aki olvasott, látott, értelmes is, de nem tudom, miért él. Ő és néhány nap óta az ifjú Wertheimstein, akikkel két szót lehet beszélni, a többi paralízis, hisztéria, csúnyaság és undor...” (Levél Hatvany Lajosnak, 1913. ápr.)

Örömteli periódus volt Fehér Dezsőnek, volt nagyváradi szerkesztőjének és feleségének Maria-Grün-i tartózkodása is. Megjelenik életében Mylitta is, akit hozzáírt verseivel megörökít az irodalomban. Különben csak megvetéssel nyilatkozik „Grün”-ről, annak társaságáról és időtöltéseiről: „... Fene jól kezdem itt magam érezni. Ez – sajnos – nálam ez idő szerint komolytalanságban, udvarlásban, kocsizásban, szóval derült léhaságban nyilatkozik meg még mindig. ... Hiányozni bizony nagyon hiányzol nekem, s minél több új ismerős úr és csimpaszkodó hölgy kerül, annál inkább. Forenbacher – az orvos – már erősen készül, hogy szétűt a társaság között, amely miatt sem dolgozni, de még olvasni sem igen van időm. ...” (Levél Fehér Dezsőhöz). Ady szanatóriumában írt levelei különben ritkán jelzik hétköznapjainak menetét. A fenti idézet a nagy kivételek közé tartozik. A szanatórium házirendje, melyet Ady érkezése előtt kb. 4 évvel újraírtak és engedélyeztek, a grazi levéltárban megtalálható, és jól körvonalazza hétköznapjainak életét: „szigorúan betartandó”, kezdi a hosszú lista, melynek első pontja a kötelező rendőri bejelentkezés, s amit az intézet portása volt hivatva elintézni. Valóban, Adyt is, mint „Andreas von Ady, született 1877, Érdmindszent, újságíró” 1913. 3. 7-én bejelentették a kroisbachi rendőrségen (Kroisbach ma Graz külvárosa). Kijelentkezés kelte 1913. 7. 6.

A házirendben azután gyakorlati utasítások következnek. A betegszobát takarítás alatt el kell hagyni, a rendelések délelőtt vannak, a gyógykezelés vasárnap és ünnepnapokon szünetel. A gyógykezelést csak az orvos állapíthatja meg, tilos annak menetén önkényesen változtatni és az előírt idők pontosan betartandók. Az előírások betartását a fürdőszemélyzet köteles ellenőrizni. Szigorúan tilos a gyógyberendezések érintése vagy önkényes kezelése. Ezen utóbbi rendelkezéshez tudni kell, hogy a szanatórium korának legmodernebb felszerelésével volt ellátva, melynek nagy részét elektromos áram segítségével működtették. Dr. Stichl külön áramforrást (gőzgépes dinamót) építtetett a park hátsó

sarkában. Az energiafogyasztó gyógyberendezés („szárazlevegő”, „gőz”, „izzasztó”, „kvarclámpa” stb.) szakavatatlan érintése vagy kezelése halálos kimenetelű balesettel is járhatott volna.

A házirend következő része udvariasságra és abszolút titoktartásra kötelezi a személyzetet, a betegeknek pedig előírja, hogy panaszaiikkal csak az irodához fordulhatnak. Tilos volt tehát egy rosszul sikerült vacsorát, egy elégtelen reggelit vagy egy ápoló udvariatlan magatartását általános beszéd-témává tenni. Az étkezési időket pontosan be kellett tartani. A reggelit 7–3/4 9-ig, a tízórait 10–11-ig szolgálták fel. Ebéd 1 órakor volt, uzsonna 1/2 5– 1/2 6-ig, végül a vacsora 8 órakor. Volt egy házi harang is, amely a pontos időt jelezte, 1, 1/2 5, és 8 órakor. A felszolgáló személyzetnek szigorúan tilos volt az előírt adagnál többet vagy kevesebbet felszolgáltatni, nehogy a személyzet az „egyéni kívánságokat” kielégítse. Az étkezés menetét maguk az orvosok ellenőrizték. A biliárdasztal használatáról, teniszről, a szerencsejátékok megtiltásáról, a park virágairól, a szórakoztató és egyéb zenélés időpontjairól gondoskodik a továbbiakban a házirend.

Közismert, hogy Adyt anyagi helyzete Maria-Grünben is erősen zavarta: „... Iszonyúan megy a pénz, cigarettára, kocsiira, borbélyra, semmire ...” (Levél Ady Lajosnak) „... Nekem Grün s az a gyalázatos presztízses élet, mely kötelező, holott nem fizetnek érte, sokba került ...” (Levél Hatvany Lajoshoz, 1913. okt.) Így nem éreztelen közelebről megnézni, mibe is került még a sanatórium, a „presztízses élet” a rendes heti számlán kívül. A házirend erre is ad támpontokat. Ady panaszkodik, hogy az ápoló állandóan kísérgeti: „... Az ápolót mellettem tartják ok nélkül. (Bár kényelem egy inas.) ...” (Levél Ady Lajosnak)

A vendégek, szolgák, különápolók helye az asztalnál éppen úgy meg volt szabva, mint díjazásuk. Így Ady aggodalma már anyagi szempontból is tökéletesen érthető. Pénzbírság alá estek a különböző kihágások is: tilos helyen dohányozni, az alagsorba lemenni, ebéd közben vagy nyilvános helyen a betegségről beszélni, mind pénz a „semmire”. „Semmi” a bevásárlások elintézése, a naponta kétszer lebonyolított posta, apróbb megbízások (esetenként 20 krajcártól 1 koronáig), a kiegészítő villanykörte (60 kr.), a heti két gyertyán felüli további gyertya (30 kr.), a virágcsokrok, apróbb figyelmességek, mind pénz, „semmire”.

De voltak ennél lényegesen nagyobb kiadásai is. Itt van az említett „kocsi”. Kocsival nemcsak színházba vagy operaházba lehetett elmenni Grazba, hanem kirándulni is. Így az „Egy stájer dombon” című verse sem a sanatóriumban, hanem egy kirándulóhelyen született. Hatvany Lajos maga is jelzi, hogy Ady sokat kocsizott: „... Maria-Grün-i hivatalos jelentésből láttam, hogy sokat kocsikázik, csokrokat küld, versek jelentek meg, melyek a kocsikázásnak és a csokorküldésnek nyitját adják ...” [Ady a kortársak közt (Hú riport (1919)].

A színház és operalátogatást a sanatórium élénken támogatta, s nemcsak kocsiról, de hidegvacsoráról is gondoskodott a látogatók számára. A pódiumot Grevenberg János, korának híres hősszerelmese uralta, ki Budapesten is gyakran fellépett s végül Prágában mint színgazgató kötött ki. A Rózsalovag ünnepelt Októviánja Moravetz Mária volt. Nemcsak Richard Strauss, de Wolf-Ferrari és Kinzel operái is díszítették a műsort.

Természetesen a „presztízses élet”-hez tartoztak a borraivalók is, melyekről a házirend nem beszél, de ismeretes Nagy Endre levele Hatvany Lajoshoz: „... Ady Endre nevű védence egy napra fölnevezett Budapestre, halaszthatatlan teendők miatt. Egész más ember lett belőle. Egészséges, jókedvű, szelíd, türelmes. Öröm volt ránézni. Azt mondja, hogy június elsején készül Münchenbe, de – amint elpanaszolta – a sanatóriumból csak *nagy borraivalók árán* tud kiszabadulni. Ez bizony báró úrra vár! ...” (Budapest, 1913. május).

A sanatóriumi tartózkodás költségeit az előírás szerint hetente kellett kiegyenlíteni. Nem tudjuk még, hogy Ady melyik betegszobán volt elhelyezve, de legyen az a főépület egyik emeletén, az új épületben vagy a melléképületben, az ellátási költség heti 100–150 Korona körül mozgott. Ehhez járultak a gyógykezelés költségei, melyekről sajnos semmiféle adat nem áll rendelkezésemre. Nem csoda, hogy Ady érzékeny lelkületét igazán szeretett és tisztelt barátjától való anyagi függősége igen bántotta: „... Nagyon meghat minden kis jóság, s ha érdemes ember szeret, nagyon vissza tudom szeretni. Bajt okozott nem is a te pénzeszed, de az én krajcártalanságom, mely kivált akkoriban volt a legnagyobb, amikor legtöbb juszt éreztem a gőghöz. Hidd el, hogy nagyon sokszor nagyon-nagyon szerettem volna, ha – neked sincs pénzed ...” (Levél Hatvany Lajoshoz, 1913. ápr.).

Bőkezű támogatója azonban a dolgokat nem így látta: „... fogtam magam, elmentem Adyhoz, s megkértem őt, tegye meg kedvemért, menjen sanatóriumba, legyen a vendégem. Nagy boldogság volt és nagy kitüntetés, hogy ajánlatomat elfogadta . . . ” [Ady a kortársak közt (Hú riport (1919)].

Mint ismeretes, Ady kezdetben a gyógykezelésnek igen örült. Szépnek találta a tavaszt „Grün”-ben, s csak azon sajnálkozott, hogy nem teljes emberként élvezheti. Büszke volt étvágyának javulására, kilóinak gyarapodására, s úgy érezte, jó orvosi kezekben van. E március közepéről származó hangvétel azonban hetek múlva teljesen megváltozik, Ady türelmetlenné és gyanakvóvá válik. A sanatóriumról, sőt annak orvosairól is mind megvetőbb hangon nyilatkozik: „... még mindig Grünben vagyok, holott nem is szó már az utálat arra, amit érzek Krafft–Ebing alapítása iránt . . . ” (Levél Sándor Lászlóné-hoz).

Barátja és pártfogója, Hatvany Lajos és orvosai unszolására még a júniust sikerül vele ott tölteni. Júliusban azonban visszavonhatatlanul búcsút mond Graznak.

Maria-Grün kétségtelenül meghozta a maga gyümölcsét: „... Sertés-szempontról sikerült a kúra: meghíztam és még mindig jól tudok falni. Kedvem is több van, elszántságom is, látásom is, sőt talán a dolog is fog menni, ha kevés energiámmal okosan gazdálkodom . . . ” (Levél Schöpflin Aladárhoz)

Maga és mások örömmel állapítják meg a biztató eredményt. Az orvosi szakvéleménynek Grazban egyelőre semmi nyoma nem található. Orvosi naplót a „Stadthalterein”-be (városi ügyintéző iroda) nem adtak be, így a levéltárban nem őrzik.

De amit nem tudunk meg az orvosoktól, kicsendül magából Ady verséből:

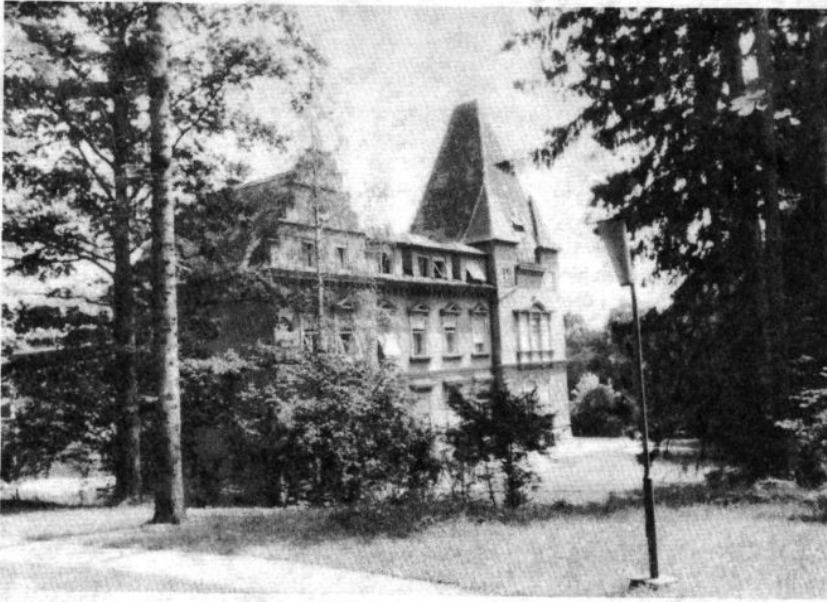
A stájer város felüzenget hozzám:

„Küldd le a lelked, én összefoltoznám,
Fognám a vágyad, óvnám a szemed.”

Most már így is jó, nem kell, nem lehet.

A Városi Csecsemőotthon Grazban – Ady Maria-Grün-i sanatóriuma

A szanatórium oldalnézetben (a Schönbrunn-gasse-i oldal)

A szanatórium hátsó bejárata

Nem. Végleges gyógyulásról szó sem lehetett. Ezt ő is jól tudta, ezért vigasztalja önmagát ugyanazon versében:

Ne irigykedj, én rendetlen szívem:
Minden szív rendes, mikor elpihen.

(Egy stájer dombon)

A költő emlékét Grazban – a rendőrségi bejelentőn kívül – semmi nem őrizi, hacsak az orvosi naplók nem kerülnek egyszer napvilágra. Túl a határon Ady még a „lefordíthatatlan” vagy a nehezen, de már lefordítható költőink közé tartozik. Esetében, idegen nyelvterületen még akkora népszerűségről nem beszélhetünk, mint amennyit néhány más magyar tollforgatónak mégis megadott a sors. Nevének ismerete alig jut túl néhány szakkör határain. Még Ausztriában sem.

Jánosi András
(Graz)

„Amerikából kértek verseket”

1933 tavaszán József Attilának négy verse és egy műfordítása jelent meg az amerikai magyar nyelvű *Kultúrharcban* és az *Új Előrében*.¹

„Amerikából kértek verseket. Hát most csak dolgozni kell.” – írta a költő 1932. december 19-én feleségének, Szántó Juditnak.² Feltételezhető az összefüggés a megjelent versek és a levélből idézett mondat között. Ily módon csak azt kell bizonyítanunk, hogy ki, milyen úton kérte József Attilától a verseket, és miért éppen azokat küldte vagy küldette a költő az ismeretlen levélírónak?

A háttér megvilágításához néhány nappal korábbi időponthoz, december 6-hoz kell visszatérnünk. Ezen a napon egy rövid értesítés jelent meg a Népszava Szerkesztői üzenetek rovatában. Eszerint „József Attilának levele van a szerkesztőségben”.³ Ugyanazon a napon József Attila levelet írt Bresztovszky Edének a Népszava irodalmi rovatvezetőjének, amelyben felajánlotta Petr Bezruč – „ki igen nagy becsben áll a cseheknél” – *Ki áll helyemre?* és a *Tidmann úr* című dán népballada Engels szövege nyomán készített versfordítását. „Ha ilyen fordításokkal nem kopogtatok hiába, szívesen küldök újabbakat”, írta, amellyel egyértelműen arra utalt, hogy korábban, saját írásaival hiába kopogtatott a Népszava szerkesztőségében. A feltételezett amerikai vonatkozásra is utal a levélben: „A mai Népszavában olvasom, hogy levelem van a szerkesztőségben. Nagyon kérem, adassa postára hőmezővásárhelyi címemre.” Ez a levél azonban nem maradt fenn, mégis valószínűsíthetjük, hogy ebben kértek az amerikai magyar nyelvű folyóirat számára verseket a költőtől.⁴

Mi támaszthatja alá ezt a feltételezést? Először az, hogy ugyanazon a napon, december 6-án a Bresztovszkyhoz írt levéllel együtt ad postára levelet Szántó Juditnak, amelyben erre a kérdésre nem találunk utalást. Néhány napba tellett ugyanis, amíg Bresztovszkytól a kért levelet megkaphatta. Erről tanúskodik Bresztovszky feljegyzése a költő levelén, amely szerint a levelet elküldte, a két verset is nyomdába adta.⁵ Ez a levél december 10-12 körül érkezhetett meg Hódmezővásárhelyre, és a költő a következő Szántó Judithhoz írt levélben tesz tartalmáról említést.

¹ A közlés időrendjében: Munkások. *Kultúrharcban*, 1933. III. 4. sz. 91., Favágó. *Kultúrharcban*, 1933. III. 6. sz. 133., Le a kapitalizmussal. *Új Előre*, 1933. jún. 18. Vasárnapi Melléklet., A tőkésék hasznáról. *Kultúrharcban*, 1933. III. 7. sz. 170., Engels Frigyes: *Tidmann úr*. Dán népballada. *Kultúrharcban*, 1933. 7. sz. 158.

² József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta FEHÉR Erzsébet. Bp., 1976. Akadémiai K. 289.

³ Uo. 460.

⁴ Uo. 286.

⁵ Uo. 460., továbbá József Attila kéziratjai és levelezése. (Katalógus). Összeállította M. RÓNA Judit. Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum. 263. (1236 sz. tétel.)

A levél külföldi eredetét az is alátámaszthatja, hogy 1932 végén a Népszava már hosszabb ideje nem közölt verset József Attilától, ezért mellőzhető olyan szempont, amely arra engedne következtetni, hogy a lap valamely olvasója szeretett volna személyes kapcsolatba lépni vele. Ilyen lehetőséget a Bresztovszkyhoz írt levél alapján is kizárhatunk. „Akadémikus fordítja finnre, olyan verseimet, amelyek a szoc. dem. napilapban nem férnek el az igen szép és igen szocialista költeményektől”⁶ – írta a vitatkozás szándéka nélkül, csak annak az egyszerű ténynek alátámasztása céljából, hogy milyenek tartja azokat az írásokat, amelyek az ő költészetét kiszorították a szociáldemokrata párt irodalmi fórumáról. Az amerikai levélíró nem tudhatott a költő és a Népszava ellentétéről, feltűnhetett viszont neki, hogy József Attila neve már hosszabb ideje hiányzik a lapból, és ezért kereshette vele a kapcsolatot.

Kérdés azonban, hogy József Attila mikor válaszolt a levélre, és miért választotta éppen a *Munkások*, *Favágó*, *Le a kapitalizmussal* és *A tőkések hasznáról* című verseit a *Tidmann úr* fordításával együtt? Az időpontra éppen az utóbbi enged következtetni. A Tidmann urat ugyanis Bezruč versével együtt küldte meg Bresztovszkynak a Népszavában való közlés céljából, de míg Bezruč verse a december 25-i számban megjelent, a *Tidmann úr* közlése valamilyen oknál fogva elmaradt. Elküldésére tehát azután kerülhetett sor, amikor meggyőződött róla, hogy hazai megjelentetésére nem számíthat. Számításunk szerint tehát legkorábban 1933. január elején, de abban a hónapban mindenképpen megküldte a verseket az amerikai magyar lap számára. A választás szempontjait pedig éppen a Bresztovszkyhoz írt levél magyarázza. Olyan verseket kívánt az amerikai magyar folyóiratban megjelentetni, amelyek egyértelműen megvilágítják forradalmi költészetének legutóbbi két esztendejét, legjava költeményeit reprezentálják, egyszerre világítják meg a magyarországi forradalmi költészet lehetőségeit, és cáfolják az emigrációban ellene hozott vádakait.

Előbb azonban tekintsük át röviden, mit tudtak József Attila költészetéről az amerikai magyar nyelvű munkásmozgalomban, és milyen szellemi háttér magyarázza, hogy hozzá fordulhattak versekért? A személyes kapcsolat felvételére törekvés ugyanis első tekintetre meglepőnek látszik, hiszen József Attilának szám szerint kevés, 1924 és 1926 között összesen hat verse jelent meg az amerikai magyar nyelvű munkásmozgalmi lapokban. Az akkor megjelent versek – *A legutolsó harcos*, *Lázadó Krisztus*, *Kövek*, *Szegény ember balladája*, *Szélkiáltó madár* és *Aki szegény, az a legszegényebb* – József Attila akkori költészetének legjavához tartoztak ugyan, de aligha jelenthettek többet egy fiatal magyarországi költő egyszeri, véletlen bemutatásánál. Ezt a bemutatást a szindikalista Világ ipari Munkásai szervezetének magyar nyelvű hetilapja a Bér munkás kezdte *A legutolsó harcos* közlésével, amelyet a Népszavából vett át, és ugyanonnan vette a *Lázadó Krisztus* című verset a költő ellen hozott bírósági ítélet ismertetésével együtt.⁷ Csaknem egyidejűleg mutatta be a költőt a kommunista Új Előre, amely két év alatt három versét közölte.⁸ Időrendben utolsóként a Szocialista Munkáspárt magyar szekciójának lapja A Munkás jelentkezett egy verssel.⁹ Az első választást magyarázhatja *A legutolsó harcos* kozmikus, messianisztikus forradalmisága (és aligha véletlen, hogy ez lesz az első vers, amely József Attila halála után ismét a Bér munkásban jelenik meg), a *Szélkiáltó madár*ban pedig az elvagyodás a forradalmasult amerikai magyarsághoz:

El is megyek innen a tengeren túlra,
a tengeren túlra: társaim szívibe,
ott pedig elmegyek szélvész közepibe,
danoljon, ha az kell, hej, de danol is már,
fennen dalol már a szélkiáltó madár.

Ugyanakkor magyarázhatja a versekben a szegénység iránt megnyilvánuló általános rokonszenv.

⁶ Uo. 286–87.

⁷ *A legutolsó harcos*. Bér munkás. 1924. jún. 14., Nyolc hónapi börtönre ítélt költő (hozzá kapcsolódva cím nélkül a *Lázadó Krisztus* c. vers) 1924. aug. 2., és ugyanabban a számban a *Kövek* c. vers. A *Szélkiáltó madár* c. verset a Bér munkás naptár, 1926 [1925] 32. közölte.

⁸ *A legutolsó harcos*. Új Előre 1924. júl. 20. Vasárnapi Melléklet, illetve Új Előre Naptára, 1926 [1925] 27. *Szegény ember balladája*. Új Előre 1924. aug. 17., *Szélkiáltó madár*. Új Előre 1925. jún. 14. Vasárnapi Melléklet.

⁹ *Aki szegény, az a legszegényebb*. A Munkás 1926. okt. 30.

Költészetének felfedezését, további figyelemmel kísérését azonban nem segítette elő az az egyetlen kritikai írás, amely a korabeli magyar forradalmi irodalom áttekintése során József Attiláról is ejtett néhány, elismerésnek szánt szót. Matheika Jánosnak *A magyar forradalmi irodalomról*¹⁰ című írására gondolunk, amelynek kétségbevonhatatlan érdeme, hogy az emigrációban elsőként kapcsolta össze József Attila nevét és költészetét a forradalmi irodalom fogalmával. A cikkre egyébként az egész magyarországi irodalom és irodalmi élet elítélése a jellemző, és ez szükségszerűen nem Matheika egyéni nézeteit, hanem az egész emigráció felfogását tükrözte. Az egyetlen értéket a „földalatti”, az illegális irodalom jelentette Matheika számára, aki a Népszavát azzal marasztalta el, hogy „a szociáldemokrata párt irodalma alig különbözik a polgári irodalom egyéb részeitől”, és csak két kivételt említ, Gergely Sándort és József Attilát. Róla ezt írja: „Talán csak József Attila neve mellett illik rövid időre megállni, mint aki, ha félszegen és zavarosan is, de egyik-másik versében kifejezést ad a magyar munkásosztály lelkében végbemenő forrongásnak.” Ezt az elismerést az Új Előre szerkesztői viszont akár figyelmeztetésnek is tekinthették, hiszen nem sokkal korábban éppen Matheika marasztalta el a moszkvai magyar írócsoport nevében a szerkesztőséget, amiért a „proletárirások” mellett „hoz elmosódott, kispolgári ideológiával telített verseket, elbeszéléseket, sőt hoz a mi osztályszempontunkból teljesen elvetendő írásokat is”.¹¹ Ezzel a kritikával tulajdonképpen lezárult József Attila versei befogadásának első időszak.

A harmincas évek elejéről két tény kívánczik ide. Az 1931-ben indult Kultúrharc című folyóirat rögtön az első számában két olyan verset közölt József Attilától, amely a *Döntsd a tőkét, ne sírálj* kötetben is megjelent. Az *Anyám* és *Esik* című versekről van szó.¹² Ezek azonban nem bizonyítják, hogy a verseskötet eljutott volna Amerikába, együtt történt megjelenésük azonban a Népszavából való átvétel lehetőségét is kizárja. Több verse sem ebben az évben, sem a következőben nem jelent meg az amerikai magyar lapokban. Nevének elmaradását a Sarló és Kalapács júniusi számában közzétett platformtervezettel hozhatjuk kapcsolatba, amely kétségtelenül az Új Előre irodalompolitikájában is éreztette hatását, jóllehet maga a tervezet az amerikai magyar nyelvű lapokban nem jelent meg.

A New Yorkban kiadott Kultúrharc azonban, amely a Kultúr Szövetség hivatalos, szépirodalmi és művészeti folyóirata volt, csak lazán, elsősorban személyi kapcsolatokon keresztül csatlakozott a párthoz. Modelljének a 100%-ot tekinthetjük attól függetlenül, hogy a szerkesztők ismerték volna a magyar párttal már a megalakítás pillanatától kialakított rendkívüli viszonyát. Mint igényes, havonta megjelenő folyóirat, a Kultúrharc elsősorban értelmiségi olvasókra támaszkodott, és őket próbálta megnyerni a körvonalaiiban már kibontakozó egységfront gondolatának. (Ezt az egységfrontot először nem a fasizmus, hanem a magyarországi elnyomó rendszer ellen szervezték. Ennek léte könnyítette meg később az antifaszista egységfront megszervezését.) A folyóirat nagy figyelmet szentelt az amerikai magyarság kulturális élete kibontakoztatásának, törekedett arra, hogy felvegye a kapcsolatot magyarországi írókkal, kitekintést nyújtott a világirodalomra, azon belül is hangsúllyal a Szovjetunió irodalmára és művészetére. 1931–32-ben háromtagú szerkesztőbizottság állt a lap élén: Dr. Berkovits Jenő, Kálnay Ferenc és Moór Péter. A szerkesztőség 1933-ban Candell Victor és Hollós József belépésével bővült öt tagúvá, a folyóirat magyarországi kapcsolatainak kialakítása belépésük idejére azonban nagyjából már megtörtént.

A háromtagú szerkesztőbizottságból Berkovits Jenő kevesebb érdeklődést mutatott a költészet kérdései iránt. Kálnay Ferenc [Labor János] csak a Kultúrharc megszervezése idején kapcsolódott be aktívan az irodalmi életbe, és jóllehet a húszas évek legelején érkezhettek Amerikába, két irodalmi jelentkezése között egy évtizednyi szünet van.¹³ Moór Péter [Barna József]¹⁴ volt az egyetlen, aki

¹⁰ MATHEIKA János: *A magyar forradalmi irodalomról*. Új Előre Naptára, 1927 [1926] 90–94. L.: KOVÁCS József (szerk.): *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban*. Bp. 1977. Akadémiai K. 358.

¹¹ MATHEIKA János: *Proletáriradalomról*. Uo. 354.

¹² Anyám. Esik. Mindkettő: Kultúrharc 1931. I. 1. sz. 13.

¹³ KÁLNAY Ferenc: *Ne nézz hátra*. Előre Képes Folyóirat 1921. VI. 7. sz. 7., LABOR János: *Keresztút előtt*. Új Előre 1931. február 24.

¹⁴ Moór Péterrel részletesebben foglalkozom *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban* c. kötet bevezetésében. Ugyanott közlöm Dal, gyászban c., József Attila emlékére írt versét. 250.

költőként tevékenyen részt vett az amerikai magyar munkásmozgalom irodalmi életében, vitáiban, az emigráció során nem szakadt meg kapcsolata a magyarországi irodalmi élettel, így szükségszerűen csak ő vállalkozhatott a kapcsolat megteremtésére.

Személyével itt csak röviden foglalkozunk. Első novellái a Nyugatban jelentek meg. Írásait Barna József nével jegyezte, a Moór Péter nevet csak később, Amerikában vette fel. A Tanácsköztársaság bukása után politikai tevékenysége miatt bebörtönözték, kiszabadítása érdekében Osvát Ernő mozgósította az irodalmi közvéleményt, és az ő tanácsára ment Amerikába. Testvére, Barna Pál útján maradt kapcsolatban hazai irodalmi csoportokkal, és éppen a Jel című folyóirat útján találkozhatott először József Attila költészetével. Ez a megismerkedés változhatott tartós érdeklődéssé József Attila versei iránt, és valószínűleg neki köszönhető, hogy a költő három verse az Új Előrében korábban megjelenhetett. Feltételezhetjük, azért törekedhetett a Népszavához címzett levél útján a személyes kapcsolat felvételére, mivel a platformtervezet megjelenése után különös felelősséget érzett József Attila költészetének alakulása iránt, és aggodalmát fokozta, hogy hosszú időn át nem találkozott nevével az újságban. Aggodalmát az Amerikába küldött öt vers oszlatta el, mintha József Attila tudatos válogatással szeretne volna bizonyítani, a Sarló és Kalapácsban közzétett vád nem törte meg költészetének forradalmi ívét.

Mi bizonyíthatja, hogy József Attila a *Munkások*, a *Favágó*, a *Le a kapitalizmussal* és *A tőkések hasznáról* című verseit a *Tidmann úr* fordításával együtt, egyszerre küldte el a Kultúrharc szerkesztőségének? Ilyen bizonyíték nem lehet az, hogy a versek viszonylag rövid időtartamon belül jelentek meg – négy a Kultúrharcban és egy az Új Előrében – amikor sem az előző évben, sem a közlést követően gyakorlatilag már a költő haláláig nem jelenik meg verse az amerikai magyar lapokban. És ilyen bizonyítékkal szolgálnak maguk az egyes versek.¹⁵

– A *Munkások a Külvárosi éj* című kötetben jelent meg, azt megelőzően pedig volt egy folyóirat-közlése is. A Szabadon című lap azonban nem lehetett annyira ismerős, hogy a közlés forrásának tekintsük. Hasonlóképpen nem lehetett a verskötet sem, mivel az amerikai magyar sajtóban kialakult gyakorlat szerint kellett volna valamilyen utalásnak történnie a kötetre, illetve két-három, vagy esetleg még több költeménynek kellett volna viszonylag rövid időn belül megjelennie. Ugyanebből a kötetből származó költeménnyel azonban nem találkozunk.

– A *Favágó* című vers a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötetben jelent meg, azt megelőzően a Népszava közölte az 1930. december 21-i számában. Feltételezhetjük, hogy sem a kötet, sem a Népszava szám nem jutott el Amerikába. Ez egyidejűleg azt is bizonyítaná, hogy a Kultúrharcban 1931-ben leközölt *Anyám* és *Esik* című vers nem a kötetből való, illetve csak közvetve kerülhetett oda a kötetből, és nem annak reprezentatív bemutatását szolgálta. Ha a kötet Amerikában megtalálható lett volna, a verset kétséggel leközlik még a platformtervezet megjelenése előtt, és nem teszik félre két esztendőre.

– A *Le a kapitalizmussal* szintén megjelent a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötetben. Ott azonban *Szocialisták* címmel, és ez már eleve az ellen szól, hogy a kötet Amerikában elérhető lett volna, hogy a közölt versek belőle származnak. Csaknem egyidőben vagy esetleg valamivel korábban a szlovákiai *Az Útban*¹⁶ is megjelent – ott ez volt az egyetlen József Attila-vers – célszerűbb azonban azt feltételeznünk, hogy ez is a kiküldött versek között volt. Itt azonban jelentős ellentmondásként mutatkozik, hogy a verset nem a Kultúrharc, hanem az Új Előre közölte, ami nem zárhatja ki teljesen az átvétel lehetőségét sem, de ugyanúgy lehet véletlen egybeesés is, mivel meggyőződésünk szerint sokkal inkább arról van szó, hogy a költemény közvetlenebb agitációs jellege következtében került át a szélesebb körű olvasótáborral rendelkező Új Előrébe.

– A *tőkések hasznáról* című vers az előzőhöz hasonlóan magyarországi folyóiratban korábban nem jelent meg, egyetlen folyóirat-közlése a *Korunk* 1933. szeptemberi számában az amerikai megjelenésnél későbbi.

– A *Tidmann úr* balladafordításról már említettük, hogy azt József Attila 1932 decemberében elküldte Bresztovszky Edének a Népszavában való közlés céljából. Ott azonban nem jelent meg.

¹⁵ Az egyes versek első közléseire vonatkozóan a József Attila Összes Művei II. Sajtó alá rendezte WALDAPFEL József és SZABOLCSI Miklós. Bp. 1952. Akadémiai K. jegyzetanyagára támaszkodtam.

¹⁶ BOTKA Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája 1919–1938. Bp. 1966. Akadémiai K. 168.

Feltételezhetjük, hogy az a példány elkallódott, és egy másikat küldött a költő a Korunkhoz, ahol az 1933. júniusi számban közölték. Az Amerikában megjelent szöveg ennél egy hónappal későbbi ugyan, de nem azonos azzal sem, amely a Korunkban megjelent. Így ezt a fordítást egy másik, javított formájának tekinthetjük. A Korunkból való átvétel ellen az szól, hogy közlése *A tőkések hasznáról* című versével azonos lapszámban történt.

A Kultúrharcban megjelent versek meggyőzően bizonyítják, hogy valóban kértek Amerikából verseket József Attilától. Ez a kapcsolat azonban alig, hogy kibontakozott, valamilyen ok miatt megszakadt. A Kultúrharcban 1935-ben megszűnt. Nem lett folytatása. Az Új Előre 1937-ben szűnt meg, és helyében indított új, egységfront napilap az Amerikai Magyar Világ 1937 novemberében közölte a *Hazám* című verset, ez volt az utolsó, amely a költő életében Amerikában megjelent. Az Amerikai Magyar Világban Somogyi Sándor búcsúztatta.¹⁷ A Kanadai Magyar Munkás, ahol csak néhány hónappal korábban jelent meg első verse, halálára emlékezésként a szlovákiai Magyar Napból Vass László írását vette át.¹⁸ Ezekkel az írásokkal azonban már új fejezet kezdődik József Attila életművének az amerikai magyarság felé mutató történetében.

Kovács József

József Attila Arany című versének keletkezési ideje

A verset először Németh Andor közölte az 1938-i könyvnapra megjelent gyűjteményes kiadásban, a „Nincs bocsánat (József Attila utolsó versei) 1936–37” című fejezetben. A kései datálást megerősíteni látszott, hogy Bóka László emlékezése szerint József Attila a verset az Apolló számára írta, Arany János születésének 120. évfordulójára, vagyis 1937. március 2-re.¹ Fehér Erzsébet újabb feltevést kockáztatott meg: a költő 1937 júliusában ismertetést készült írni Arany összes műveiről, és az ekkor megkapott Arany-kötetek tanulmányozása ösztönözhetette az *Arany* c. vers írására.²

Az új kritikai kiadás kéziratát már az Akadémiai Kiadónál volt, amikor megegyezően megnéztem az *Arany* két kéziratát a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Csak ekkor tűnt fel, hogy a kézírás az 1937-i kéziratokétól teljesen eltér, s jóval korábbi verskéziratokéhoz hasonlít. A pontosabb keltezését szöveg-párhuzamok segítségével kísérhetjük meg. Az *Arany* utolsó sorának változatai több versben is megtalálhatók:

Arany:	s göggel fortyog kásánk . . .
Medáliák:	s míg göggel fortyog a bab és sziszeg . . .
Kínos, szögletes múltasom:	Míg göggel fortyog sokak babja,
Dörmögő:	Fortyos fazekad gögben szenvedő?

A *Medáliák*knak ez a sora 1928 őszén-telén készült, a *Kínos, szögletes múltasom* (a *Zúzmará* változata) 1929. május 12-én, a *Dörmögő* 1929. aug. 11-én jelent meg.

Nagyon hasonlít az 1930. febr. 6-án megjelent *Füst* kezdőképe az *Arany* 3. sorához:

Füst:	Kis nyurga füst virágzik hold előtt, ezüsttel köt és old . . .
-------	---

Arany:	Köt a karcsú füst is, e szelid virág . . .
--------	--

Az *Arany* 2. és 12. sorában az *Ákácokhoz* központi motívuma, a homok is feltűnik: homokot kötözni magunkba' . . . az úri szélben ez a földadat.

. . . .
a homok elfut, a föld megmarad.

¹⁷ A *Hazám* c. vers az Amerikai Magyar Világ 1937. november 16. számában. SOMOGYI Sándor: József Attila fejfájára. Amerikai Magyar Világ 1937. december 20.

¹⁸ A város peremén c. vers megjelent a Kanadai Magyar Munkás 1937. szeptember 4. számában. VASS László: József Attila. Kanadai Magyar Munkás 1937. december 23.

¹ J. A. összes művei. II. S. a. r. WALDAPFEL József és SZABOLCSI Miklós. Bp. 1952. 420.

² J. A. válogatott levelezése. Bp. 1976. 486.

Arany: elfult a homokban a sziklamoraj ...

.....
s homokot kötöttél, a futó időt.

Az *Ákácokhoz* 1929. nov. 23-án jelent meg az Előőrben, s József Attila „narodnyik” korszakának mintegy programverse. Ugyanott, december 21-én jelent meg a költő ismertetése Dóczy Jenő Arany János című könyvéről. Az ismertetésben idézi és kommentálja Arany vallomását: „Nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.” Ezzel cseng össze a vers 11. sora: Verseidre raktál szép cseréptetőt.

Arany című versét József Attila tehát nem 1937-ben, hanem 1929 november-decemberében írta.

Stoll Béla

Bécsy Tamás

A LÍRAI DRÁMA ELMÉLETI KÉRDÉSEIRŐL

Az utóbbi évtizedekben gyakran beszélünk arról, hogy a műnemek „határai” eltűnnek, összemossódnak. Beszélünk pl. epikus drámáról, sőt lírai drámáról is. Ezekkel az kívánjuk jelezni, hogy a dráma törvényszerűségei, jellemzői stb. változtak.

Arról is folytak és folynak viták, hogy melyek az irodalom legértelmesebben kialakítható egységei, csoportjai. A magunk részéről mindaddig megmaradunk az ősi, hármas felosztásnál – líra, epika, dráma –, ameddig az irodalmi műalkotások összességén belüli kisebb csoportok természetének különbségeit nem sikerül minden tekintetben érvényesebben, pontosabban meghatározni. Ehhez nyilvánvalóan az szükséges, hogy az új csoportok törvényszerűségeit, jegyeit, jellemzőit találjuk meg és rögzítsük.

Nem általánosan elfogadott terminológiával a három csoportot az irodalom *műneinek*, a három műnemben belüli további csoportokat *műfajnak* szokták nevezni. A továbbiakban e két terminust így használjuk.

A műnemeknek vannak főnévi és melléknévi jelentéseik. Főnévi jelentésen azoknak a törvényszerűségeknél az együttesét érthetjük, amelyek a műnem természetét jelölik, vagyis amelyek *hiányában* nem jön létre az adott műnem egy műalkotásában. A melléknévi jelentés viszont oly törvényszerűség csoportja, amelyek ugyan szükségesek az adott műnem létrejöttéhez, de amelyek közül egy-egy el is maradhat, s mégis az adott műnem létezik az adott műben, vagy fordítva: az adott műnemben létezik az adott mű. Ha ezt mondjuk epikus dráma vagy lírai dráma, drámáról beszélünk, csak a drámához viszonyítva másféle ismérvekkel megjelenő, másféle természetet felmutató műről.

A műnem melléknévi jelentése ezért olyan művek megjelölésére is szolgálhat, amelyek adott esetben nem az adott műnemben léteznek. Ha azt mondjuk „ez a mű lírai”, nem gondoljuk, hogy a líra műnemében létezik, hanem másban, talán más művészeti ágban, pl. zenében vagy a festészetben, talán más műnemben, pl. a drámában. A *lírai* melléknévi jelentés nem jelölhet olyan művet, amely a líra műnemében létezik.

Ezzel voltaképp azt is mondtuk, hogy ha pl. egy drámában olyan törvényszerűségek jelennének meg a maguk eredeti mivoltában, amelyek alapjaiban és lényegében a líra műnemében létező műveket konstituálják, az adott mű nem dráma, hanem líra lenne. (Ez persze kizárólag csak elméletileg lehetséges, a gyakorlatban – épp a műnemi törvényszerűségek nagy ereje következtében – soha senki nem kezd drámát írni kizárólag a líra műnemét alapjaiban konstituáló törvényszerűségek felhasználásával.)

Ezek után önkéntelenül adódik a kérdés: melyek azok a törvényszerűségek, amelyek a lírát, epikát és a drámát, illetőleg ezek *természetét* konstituálják? Másképpen: melyek azok a törvényszerűségek, amelyek a művek bizonyos csoportjaiban létezve a dráma, az epika, a líra főnévi jelentését adják?

Lukács György a három műnemet éppen azon az alapon osztotta először két csoportra, hogy az objektummá tett valóság részek „hol” találhatóak: az objektív valóságban vagy a bensőben. Teljesen evidens ugyanis, hogy a szubjektum által létesített objektum az adott művész belső világában is kialakulhat, vagyis a művészi szubjektum a művészi én benső világának egy részét is objektummá teheti, s ha ez az eset, akkor a líra műneme konstituálódik. Ha az objektum nagyobb mértékben az objektív valóság egészéből alakul ki – ott található tényezőket foglal nagyobb mértékben magába –, akkor vagy az epika vagy a dráma műneme konstituálódik. Ezt a kérdést Lukács György a *natura naturans* és a *natura naturata* fogalmával világította meg: „... a lírai forma specifikuma abban áll – írja *Az esztétikum sajátosságában* –, hogy a visszatükrözés folyamata benne művészileg is folyamat-

ként jelenik meg: a megformált valóság úgyszólván in statu nascendi fejlődik előttünk, míg az epika és dráma formái – szintén a szubjektív dialektika alapján – a költőileg visszatükrözött valóságban a jelenségnek és lényegnek pusztán objektív dialektikáját ábrázolják. Ami az epikában és a drámában teremtett természetként (natura naturata) objektív dialektikus mozgalmasságban fejlődik, az a lírában teremtődő természetként (natura naturans) előttünk születik meg.”¹

A fentiekből több fontos dolgot kell levonnunk. Először, hogy mindhárom műnemben az objektumot a szubjektív dialektika alapján ábrázolják, vagyis a létrejövő műalkotásban nemcsak az objektum objektívítása, hanem a szubjektum hozzá való – persze egyáltalán nem önkényes – *viszonya* is megjelenik, s e kettő együtt, egygyórrva jelenik meg.² Így a műalkotás alapja nemcsak az objektum, hanem a művészi szubjektum hozzá való viszonya is.

Lukács György fenti szavaiból továbbá az következik, hogy az epika és a dráma lényegbeli különbsége az adott objektumok tartalmi sajátosságainak és az ezekhez való viszony sajátosságainak a különbözőségéből vezethető le.

A natura naturans felfogható úgy is, mint a lírikus objektuma sajátos tartalmából és a lírikus ehhez való viszonyából megformált műalkotásnak a természete; a natura naturata mint az epikus és a drámaíró objektuma sajátos tartalmából és az ezekhez az objektumokhoz való viszonyukból megformált műalkotásoknak a természete.

A natura naturans természetét egy mű akkor viselheti magán, ha a művész bensejében – nem gondolkodásában, nem az „agyában”! – minden dolog élményként születik vagy élményként csapódik le (jelenik meg), s ezért minden dolgot átél. A magunk részéről teljesen elfogadjuk azoknak a véleményét, akik a líra lényegeként, illetve a natura naturans természetének alapmeghatározójaként az átéltséget jelölik meg.³ Idézzük először Németh G. Bélát: „Mert bármely sok meghatározóját gyűjtjük is egybe a lírának, három mozzanat rendszerint jelen van benne. Szubjektuma belső mozgalmainak egy összetartó mag köré sűrűsödő, konkrét alkalmú *átélést* formálja oly nyelvi jellé, oly nyelvi szerkezetté a költő, amely ezt az átélést közvetíteni képes, mindenekelőtt hangneme segítségével, ez az első. A második pedig az, hogy ez az átélés mindenkor a történeti (társadalmi) helyzet és az egyéni alkat egymást alakító kölcsönhatásában születik meg. A történeti helyzet egyszerre helyzete az egyén történelmének és neme történelmének. Az átélés e kettős történeti helyzethez való viszonyulás minősíti, s ez szabja meg az átélés ábrázolásának, kifejezésének, 'kibeszélésének' hangnemét. Ez a történetiség azonban elválaszthatatlan a líra harmadik jellemző vonásától: a nagy lírának mindig lényegi alkotó eleme az ontikus vonás, a létérzékelés igénye, a létvonatkozás jelenléte.”⁴

Azért idéztük Németh G. Bélát ilyen hosszan, mert a líra műnemének három specifikus vonását határozza meg, melyek közül kettő véleményünk szerint is alapjellemezője a líra műnemének, a natura naturans természetének, szemben az epika és a dráma műnemének alapjellemezőivel. Ezek pedig: (1) „a történeti (társadalmi) helyzet és az egyéni alkat egymást alakító *kölcsönhatásában*” megjelenő (2) *átéltség*. (A harmadik, az „ontikus vonás jelenléte” nyilván minden nagy irodalmi műben észrevehető.)

Ugyanezt állapítja meg Egri Péter is, aki *A költészet valósága* című munkájában épp a natura naturans kategóriáját dolgozta ki részletesen. „A költői magatartást – írja – olyan belülről kialakított szubjektum–objektum viszony jellemzi, amelyben az ábrázolás, kifejezés közvetlen és voltaképpeni tárgya a valóságot *átélő* költői én maga.”⁵

¹ LUKÁCS György: Az esztétikum sajátossága, I–II. köt. Akadémiai K. 1965. I/613.

² LUKÁCS György ezt így fogalmazta: „... minden irodalom egyszerre adja vissza magának a valóságnak a képmásait, és a képmásoknak az ábrázolt szubjektumban kialakult képmásait is (bizonyos körülmények között mint a szerző közvetlen kifejezéseit), de ezeket az epika, a líra vagy a dráma mindenkor egyenmű közegében mindig olyan szétválaszthatatlan – noha ellentmondásos – egységbe fejleszti, amilyennel eredetijüknek az emberek életében rendelkezni kell, hogy létezésük feltételeire normálisan reagálhassanak.” LUKÁCS György: i. m. II/331–332.

³ Már Lukács György utalt erre, Adyval kapcsolatban: „Ady univerzalizációja abban nyilvánul meg, hogy kora életének összes ellentmondásait mélyen és lírai igazsággal fejezi ki. *Lírai igazsággal*: vagyis az *átélt pillanat igazságával*.” LUKÁCS Gy.: Magyar irodalom, magyar kultúra; Gondolat K. 1970. 174.

⁴ NÉMETH G. Béla: Létharc és nemzetiség; Magvető K. 1976. 60.

⁵ EGRY Péter: A költészet valósága; Akadémiai K. 1975. 21.

A fenti megállapításokhoz hozzá kell tennünk, hogy a mű az átélést csak akkor képes közvetíteni, ha azt a költő oly nyelvi rendszerré formálja, amely az objektumot és a hozzá való viszonyt *átéltséggént rögzíti*.

Azt hisszük, egyértelmű, hogy a natura naturans, a teremtődő természet egyik alapvonása, természetének egyik alapjellemzője, az átélés és az átéltséggént való rögzítés, illetőleg az átéltséggént való rögzítettség. Az átélést és az átéltséggént való prezentációt a líra műneme kulcsfogalmának kell tartanunk. Természetesen egyértelmű, hogy az átélés és az átéltséggént való prezentáció *önmagában* még nem konstituál egyedi, egyszeri műalkotást, sőt a líra műnemét sem, de hiányában bizonyosan nem jön létre líra.

Az átélés annyit jelent, hogy a művészi szubjektum az objektum egészét és minden összetevőjét önmagára vonatkoztatja, s voltaképp maga ez a vonatkoztatottság mint átéltség válik objektummá. Így nem az objektum összetevőinek objektív tartalma, jellege, jellegzetessége a fontos, hanem a költői énré való vonatkoztatottságuk. Ez magával hozza, hogy az objektum összetevőinek jelentése a költői énré való vonatkoztatottságban – s nemcsak önmaguk objektivitásában – alakul ki, s a műbe ez a jelentés kerül, és az így megvalósult átélést oly nyelvi szerkezetté formálja, amely mindent átéltséggént képes prezentálni. Így a vers a költői én által átéltné átéltséggént való tükröződése, rögzítése, megjelenítése, „kibeszélése”. A lírán belül azok a csoportok, amelyek egyedi példányaiban az objektumot a költő nem mint önmaga által átélten prezentálja, külön műfajokat hoznak létre, az epikához közelítő helyzetdalt, balladát, románcot stb.

A natura naturata természetének egyik meghatározója, jellemzője, hogy az objektum tartalmai az objektív valóságban léteznek. A „természetet”, a valóságot az objektív társadalmi-történeti folyamatok, a társadalmilag objektív helyzet alakjai, azok objektív tartalmai stb. „teremtették”. Az objektum itt embereket, embereknek valamihez és egymáshoz való viszonyát és/vagy az emberrel történőket és/vagy az emberek cselekvéseit tartalmazza. A középpontban álló ember nemcsak a művész, még akkor sem, ha pl. önéletrajzi regényt ír. Az epika és a dráma a legegyszerűbb meghatározás szerint is ábrázolt alakok közbeiktatásával fejezi ki a valóságról alkotott képét, mondani-valóját stb.; tehát nem közvetlenül mint a lírában, hanem közvetetten. Ez annyit is jelent, hogy itt az objektum tartalmait a művészi én nem vonatkoztatja minden tekintetben önmagára, s annak sajátos jelentései nem ebben a vonatkoztatottságban születnek meg; jelentéseik objektív vonatkozásaikból jönnek létre.

A natura naturatának mint az epika- és drámaelméleti kategóriáknak a természete is innen vezethető le. Ha az objektum emberek között lezajló, megtörténő, az ember társadalmi sorsát bemutató cselekvéssort tartalmaz, s ha a művész ehhez való viszonya, hogy ezt elbeszéli, az epika konstituálódik. „Az epikus – írja Egri Péter – egy lezárt fejlődési szakaszt kívülről szemlél, és bármennyire szenvedélyesen érdeklődik is alakjainak sorsa, mégis nemcsak utólag, hanem múltként is dolgozza fel témáját.”⁶ Ha ehhez hozzávesszük, hogy alakjainak sorsát csak akkor tudja múltként feldolgozni, ha azt elbeszéli – elbeszélni ui., csak azt lehet, ami már megtörtént –, akkor a natura naturatának az epikus művekben megjelenő természete egyik legfontosabb kulcsfogalmát kapjuk meg, s ez az epika főnévi értelmének kulcsfogalma. Az epika összes törvényszerűségei ebből fakadnak, következnek.

Ha az objektum emberek közötti olyan vonatkozásrendszer zár magába, amely az ebből a vonatkozásrendszerből kibomló cselekvéssor összes etapját magában foglalja potenciálisan (a szituáció), s ha ehhez az objektumhoz az a viszonya, hogy ő maga teljesen „visszavonul”, s így csak alakjait beszélgeti, ami által nemcsak jelen időbe kerül minden, hanem jelenként is jelenik meg – hiszen dialógusokat *mondani* mindig csak *most* lehet – a dráma műneme konstituálódik. A szituáció így a dráma műnemének és egyben főnévi jelentésének a kulcsfogalma, s a dráma összes törvényszerűségei ebből fakadnak, következnek.

A fentiek azt jelentik továbbá, hogy az átélés és az átéltséggént való rögzítés, az elbeszélten cselekmény, valamint a szituáció és az ebből fakadó cselekvéssor az adott műnem törvényszerűségei alapjaiban konstituálják. Hadd tegyük hozzá ismét: egyedül ezek, önmagukban nem konstituálnak egyetlen verset, egyetlen epikus művet és egyetlen drámát sem. Ahhoz, hogy egyedi mű szülessék, még

⁶ EGRI P. i. m. 181.

más jegyek, jellemzők és törvényszerűségek is szükségesek, de ezek a fentiekből bontakoznak ki. Nagyon lényeges azonban, hogy ezek nélkül, ezek hiányában nincs líra, nincs epika és nincs dráma. A lirizálódó dráma kérdéseinek szempontjából viszont alapvetően az a fontos, hogy egy dráma sohasem lirizálódhat annyira, hogy az objektum teljes egészében a szerző benső világában legyen és hogy ezt mint az önmaga által átéltet átéltségként rögzítse. Ha így lenne, a líra műneme élne abban a műben, és nem a drámáé. Azonban ehhez azt is meg kellene szüntetni, hogy a mű egész világát a *beszélők* által elmondott *dialogusok* építsék fel.

A kérdés most már az, hogy a dráma lirizálódása hogyan, miben jelenik meg, vagyis mit jelent? A lírai dráma vajon akkor valósul-e meg, ha a líra műnemének másodlagos jegyei, másodlagos törvényszerűségei jelennek meg a drámában?, avagy ha a lírát alapvetően konstituáló törvényszerűségek konkrét formája módosul a dráma világában?

*

Az alábbiakban azt szeretnénk – vázlatosan – bizonyítani, hogy a dráma lirizálódásáról, vagyis a lírai drámáról akkor beszélhetünk, ha a natura naturans kategóriájának konkrét megjelenési formái kerülnek létezésbe a dráma törvényszerűségeiben és törvényszerűségeiként, de természetesen módosult, változott formában.

Egri Péter *A költészet valósága* c. könyvében a natura naturans természetét a következő konkrétumokban dolgozta ki: a költői magatartásban, a költői érzelemben és képzeletben, a képalkotásban és a mű hangsjákn.

Nem az eddigiek ismétlésére, hanem fontos tanulságok levonására idézzük, mit ír a lírai művekben érvényre jutó objektum–szubjektum viszonyról, illetőleg az itt érvényesülő művészi *magatartásról*: „A lírában (. . .) a mű szervező középpontja a költői én belső világa, dinamikus vagy pillanatnyilag többekévesbé statikus lélekállapota, amely az azt kiváltó vagy hordozó külvilágra való utalásnak csak egy bizonyos szükséges minimumát kívánja és engedi meg.”⁷

A magatartás tehát lényegében az objektum–szubjektum viszonyát jelöli. Egri Péter bebizonyítja, hogy a natura naturans természetének minden további konkrét hordozója (a költői érzelem és képzelet, a képalkotás és a mű hangsjákja) a művészi objektum–szubjektum viszonyt jelölő magatartásban születik meg. A fontos következtetés pedig az, hogy a magatartás az epika és a dráma esetében az ábrázolt alakokra vonatkozik, míg a lírában a költői énré; vagyis az első két esetben az ábrázolt alakok és az ő objektumaik közötti, a harmadikban a művész és az ő objektuma közötti viszonyt jelöli. A natura naturans a költő objektumának sajátos tartalmában és a költői énnel az ehhez való viszonyában születik meg, s így természetesen a natura naturata természete sem jöhet létre máshol, mint az objektumok sajátos tartalmában és a művészi énnel – és nem az ábrázolt alakoknak – a hozzájuk való viszonyában. A dráma lirizálódása tehát akkor következik be, ha a natura naturans természetének valamelyik vonása, illetőleg az e vonást hordozó, konkrétan megjelenítő tényező áthatol a natura naturata világába. Ez nyilván csak módosult formában valósulhat meg, hiszen a módosulás nélkül nem „hatol át”, megmarad a natura naturans. A natura naturans természetének valamely módosult vonása – vagy e vonást hordozó tényező módosult megjelenése – nem alakítja át a natura naturatát, a teremtett természet nem alakulhat teremtődő természetté. Az előbb említettek az objektum tartalmaiba és/vagy a művészi énnel az objektumhoz való viszonyába hatolhatnak be. Ha a natura naturans természetének konkrét hordozói – mint pl. a szóképek – a natura naturatába hatolnak, akkor ott ezek a hordozók és a natura naturans természete melléknévi jelentéssel létezik, épp a módosulás következtében.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a lirizálódó drámában is megtalálható a drámairónak az adott objektumhoz való dramatikus viszonya; nevezetesen: ő maga visszavonul a mű világából, azt csak az alakok megnyilvánulásai építik fel, s így csak alakjai beszélhetnek, vagy ő is csak alakjaival együtt. Ez a tény nem teszi még okvetlenül drámává az adott művet (dialogusformában megírt epika is lehet). A írásmű forma egyik lényeges tartozékának, a natura naturata dramatikus természete egyik jellemzőjének, a dialógusnak a megjelenése azonban ezen a réven teljes mértékben szükségszerű és biztosított, hiszen dialógus csak élő emberek között alakulhat ki.

⁷ EGRI P. i. m. 22–23.

Az a tény, hogy a drámában csak az ábrázolt alakok jelennek meg, s így a mű szövege az ő szövegeiből áll össze, és hogy a lírában minden a költő közvetlen megnyilatkozásából áll össze, a műalkotások egész világát meghatározza; szerkezetiségüket épp úgy, mint a szavak rendszerét vagy pl. a mű egyes etapjainak összekapcsolását.

A natura naturans természetét Egri Péter igazán példamutatóan dolgozta ki, s az egyik legnehezebb „terepen”, a szonettekén igazolta. Amikor a különböző korok szonettjeinek első és második quatrainjét, couplet-ját, az oktávokat és a szextetteket, avagy a rím és a ritmus különböző megjelenési formáit elemzi, ezzel egyben a szonettek szerkezetét is elemzi, mert ezek eo ipso meghatározzák a szerkezetet. De ugyanez a helyzet a szóképekről szóló fejezetnek a lírára vonatkozó részében.

Úgy gondoljuk, hogy a szókép a líra szerkezetét is meghatározza, amikor „A külső valóság valamely darabjának, alakjának, jelenségének szubjektív fontosságát, közvetlenül az én szempontjából vett jelentését és jelentőségét (. . .) úgy teszi érzékletesen élményszerűvé, hogy egy olyan jelentéssel veti egybe, vagy azonosítja, amelynek az én nézőpontjából kivételes hangulati, intellektuális vagy képzeleti értéke van.”⁸ A szókép a valóságnak a *költőre* vonatkoztatott két jelenségét kapcsolja valamilyen módon össze, s így két valóságelemet hoz egyszerre a műbe. E két valóságelemnek, illetőleg az egyesülésükben keletkező szóképnek speciális jelentést a költői énre való vonatkoztatottságuk ad. Az a jelentés, vagy jelentés-rész ugyanis, amely a két szókép-összetevő egymással való viszonyában rögzítődik, alapjaiban a költői énre való vonatkoztatottságból jön létre, hiszen a költői én azért hozza az adott két szóképet egymással, „éppen ezt, éppen ezzel” viszonyba, hogy a saját magára való vonatkoztatottságukat hordozhassák. A lírai művekben azonban egy-egy szókép nemcsak a benne egyesülő két összetevő révén kap jelentést, hanem a többi szóképhez való viszonyából is. A szóképek egymáshoz való viszonya pedig alapjaiban szerkezeti probléma. Méghozzá azért, mert a szóképek tartalmának a költőre való vonatkoztatottsága az ő egymáshoz való viszonyukban jelenik meg, abban rögzítődik és ezen a módon deríthető ki. Különösképpen vonatkozik ez az „ábrázoló, a festői” szóképekre, amelyeket Egri Péter mint a lírára jellemző szóképeket különböztet meg a natura naturatára jellemző, ott megjelenő „egyszerű, ábrázoló, elbeszélő, leíró” szóképektől.⁹ A festői szóképekben megjelenő valóságmozzanat a *költői énre* vonatkoztatott és maga a költői én is mondja ki, s nem valamely általa ábrázolt alak, mint a drámában, és – ebből a szempontból – nem szolgál másra (pl. az emberek közti viszony megérzékítésére vagy jellemrajzra), csak a natura naturans megjelenítésére, illetve: a szóképek tartalmi így a natura naturans természetének egyik vonását hordozzák.

Ha egy drámában az ábrázolt alakok szövegei válnak szóképekkel telített – vagy a líra szövegeire jellemző más eszközökkel dúsított – szövegekké, nem érinti a dráma szerkezetét, csak az alakokat jellemzi, s így a dráma lirizálódása nem is jelenhet meg ebben a tényben.

Ha ontológiailag nézzük a megjelenő jelenséget, a szöveget, a líra szövege egynemű, mert egyetlen ember megnyilatkozása: a költő közvetlen beszéde. (Kivéve a speciális műfajokban, a helyzetdalban, balladában, románcban stb.) Ezért a mű minden problematikája – vagyis a natura naturans természete – elemezhető a szöveg szintjén. Végső soron természetesen minden mű problematikája a tükrözött valóság és annak jelentése alapján elemezhető. A lírában a valóság, a kifejezett és/vagy ábrázolt valóság és a költőnek a hozzá való viszonya azért elemezhető a szöveg szintjén, mert a szöveg *közvetlenül* utal a kifejezett – illetőleg a szavak és rendszerük által jelölt – valóságra, mert ennek a valóságnak a különböző megjelenései – pl. a szóképekben való megjelenés – közötti viszony is –, amely ennek a résznek a speciális jelentését megadja – megjelenik a szöveg, illetve a *közvetlenül jelölt* szintjén.

A drámák szövege ontológiailag lényegében három csoportra osztható: a *névre* (pl. *Hamlet*.), a *dialogust* képező szövegekre és az ún. *szerzői instrukciókra*. E háromból csak a név és a szerzői instrukció minősíthető a szerző közvetlen megnyilatkozásának, míg a dialógusok – vagyis a dráma szöveg mennyiségileg legtöbb és minőségileg legfontosabb része – a *szerző és alakjai* megnyilatkozásának.

A *név* szükségképpen élő embert jelöl minden egyes esetben, hiszen beszél, s beszélni csak élő ember tud. (Az természetesen más kérdés, hogy pl. Hamlet Atyjának Szelleme vagy a *Macbeth* Boszorkányai stb. stb. mit jelentenek; de ennek ellenére mégis élő embereknek kell a mű világán belül minősítenünk őket.) Élő ember azonban csak viszonyokban, vonatkozásokban létezhet.

⁸ EGRI P. i. m. 201.

⁹ Vö.: EGRI P. i. m. 202.

A drámák szerkezetiségének és egész világának egyik lényeges aspektusa, hogy az ábrázolt alakok milyen viszonyokban, vonatkozásokban vannak egymással. Az alakok közötti viszonyokban nemcsak az ő objektív – a társadalmi valóságban meglévő viszonyaik jelennek meg, hanem a drámaíró az ő objektumához való viszonyának egy jó részét is az alakok közötti viszonyba rögzítve jeleníti meg. Az alakok közötti viszonyok mint a dráma egész világát meghatározó, alapvető tényezők azonban nem jelenhetnek meg közvetlenül a szöveg szintjén. E vonatkozásrendszerre a szövegek mindig csak utalnak, s nemcsak jelentésük, de a konkrét vonatkozások konkrét tényszerű mivolta és milyensége is beszédük, dialógusaik szintjénél mélyebb szinten létezik, s így azt a befogadónak a szavak szintjén megjelenő utalásokból kell felfedeznie.

Míg tehát a líra szóképeinek egymáshoz való viszonya és ennek – persze csak ennek! – a jelentése közvetlenül megjelenik a szöveg szintjén, a drámában a legfontosabb viszonyok és vonatkozások az alakok beszédeinek szintjénél mélyebb szinten léteznek és jelennek is meg: az alakok létének és cselekvéseinek szintjén. A drámai dialógusok ezekre a viszonyokra és vonatkozásokra csak utalnak.

A dráma alakjainak jelenléte azt is magával hozza, hogy nemcsak a drámaírónak van viszonya az ő objektumához, hanem az ábrázolt alakoknak is a megjelenített, ábrázolt valósághoz. A Lear király által elmondott szövegek azért líraiak elsősorban, mert a drámán belül ábrázolt világhoz csak passzív viszonya lehet. Sem Goneril, sem Regan, sem férjeik stb. ellen nem tud cselekedni, ehhez ui. nincsenek eszközei. Leányaihoz való – vagy pl. a viharjelenetben az ő egész valósághoz, sorsához való – viszonyát csak átéli, s ezt az átéltséget átvezetődásokban vagy – a viharjelenetben – gyönyörű lírai szövegekben prezentálja. Átvezetődni vagy a sorsot csak kimondani egy drámai alak akkor szokott, ha nem képes cselekvésre, mert nincsenek ehhez eszközei. (Ha eszközei vannak, a sorsot „teszi, csinálja”. A sorsát Lear nemcsak kimondja, hanem az „vele megtörténik”, noha a trónról való lemondása után már nincsenek eszközei a harchoz.) Így ezekben a szövegekben Learnek az ő objektumához való viszonya jelenik meg, s nem Shakespeare-nek az ő objektumához. A *Lear királyban*, a *Szentivánéji álomban* stb. stb. hiába telítettek a szövegek lírainak minősíthető részletekkel, nem jelenik meg ezekben a lírai dráma, mert az átéltség és az átéltséggé váló prezentáció csak az alakok és az ő objektumaikhoz való viszonyaik jellemzője, s nem a drámaíró és az ő objektumához való viszonyának.

Ismeretes, Hegel a drámát a líra és az epika szintézisének tartotta, épp a közvetlen beszéd, az átélés és az ábrázolt cselekmény miatt. Kétségtelen, minden drámában megtalálható átélés, kétféleképpen is. Az alakok élik át saját helyzetüket, saját sorsukat, cselekvéseiket stb.; illetőleg a drámaíró éli át az ábrázolandó alakokat, helyzetüket és viszonyaikat, de azért, hogy a dialógusban való megjelenítést adekvátan megvalósíthassa.

Az objektumok átélése közül viszont csak az egyiket lehet átéltséggé rögzíteni. A drámaíró átélését, amivel *alakjait éli át*, nem lehet saját átéltséggé prezentálni. A drámaíró úgy jeleníti meg alakjait, hogy azok saját objektumaikat – vagy azoknak csak egy-egy részét, részletét – élik át, s ezt az objektumot mint az alakok által átéltet lehet – sokszor átéltséggé – rögzíteni. Nyugodtan mondhatjuk, majdnem minden dráma valamelyik részében megtalálhatjuk, hogy az alakok saját – s a drámában ábrázolt – objektumaikat átélik, és más alakoknak átéltséggé prezentálják. Ám még akkor sem beszélhetünk a dráma lírizálódásáról, ha ezek a szövegrészek – illetve az ábrázolt alakoknak az ő objektumaikhoz való átélt viszonyuk – gyakoribbak lesznek, intenzívebbé válnak a dráma szövegében.

*

A drámák lírizálódása azokban a szövegrészekben jelenhet meg, amelyek a drámaíró közvetlen megnyilvánulásának minősülnek, vagyis a *névben*.

A *név* persze nem önmagában fontos nem az a lényeges, hogy konkrétan minek nevezik, hogyan hívják az ábrázolt alakot. Az, hogy egy ábrázolt alak (a *név*) milyen lesz – jellem, allegorikus vagy szimbolikus alak, funkciójával megnevezett és csak ezzel létező alak, ún. „magatartás”, avagy költő képmás –, azon múlik, hogy mi és milyen a drámaíró objektumában szereplő valóság, az abban élő emberek, és az objektumban megtalálható problematika. Ha a drámában megjelenő alakok költői képmásokká váltak, akkor jön létre, vagy ezen a módon valósul meg a dráma lírizálódása.

Annak a megvilágítását, hogy egy ábrázolt alak mikor „költői képmás”, a szóképek egy bizonyos aspektusának elemzésével kell kezdenünk.

A lírai szubjektum–objektum viszonyban – az objektum a bensőben lévén – a viszony természete az élmény. A lírikus ezt az élményt fejleszti, s ennek folyamatát rögzíti a műben átéltséggént. Az élmény mindig összetevőkből, „tartozékokból” áll, amelyek egyszerre, egy időben élnek a művészi émben. Még akkor is így van ez, ha a mostani élmény egy-egy összetevője régóta benső tartalma a művészi énnel. Ha most aktivizálódik, most él az is. A lírikus ezeket az élményösszetevőket különböző tényezőkben rögzíti: ritmusból, rímekből, alakzatokból, szóképekben stb. stb. Számunkra most a szóképek a legfontosabbak.

A szóképek a lírai élmény egy-egy összetevőjének a hordozói, megérzékítői ábrázoló és/vagy kifejezői. A szóképeknek – és ez alapvetően fontos – ettől az élménytől függetlenül nincs meg az a speciális jelentése, mint ami az élményben. Ezt minden szóképek a művészi éni élményére való vonatkoztatottságában kapja meg, ám ez a jelentés minden esetben az ugyanazt az élményt hordozó szóképekkel (más élményösszetevőkkel) való speciális összefüggéseiben, az azokhoz való egyszeri egyedi vonatkoztatottságában rögzítődik. Lukács György erről így írt: „Egyáltalán nem is törekszenek – az objektivitás értelmében – a természet pontos visszaadására: ugyanez a természeti jelenség a különböző költeményekben a legellentetesebb érzelmi hangsúllyal fejezhető ki, de ez – feltéve, hogy a lírai megformálás sikerül – minden esetben valódi és élethű lesz.”¹⁰

Minden szóképek lényege – jelentése – csak az egész művel, pontosabban: az élmény más összetevőit hordozó valamennyi elemmel való vonatkozottságában rögzítődik és derül ki. Az élmény összetevői, s így az ezeket rögzítő szóképek stb. között voltaképp nincs oksági összefüggés. A versek „menete” rendszerint a költő élményének kifejlődését, alakulását követi, a szekvenciát ez adja és biztosítja, hiszen ezért is teremtődő természet. Ez annyit jelent, hogy az egymás után leírt szóképek stb. egymásutánosságát, szekvenciáját nem az ok → okozati viszony adja. Az ok–okozati összefüggés előrehaladó összefüggés, az okozat nem hat vissza az okra, nem módosítja annak tartalmát, jelentését stb. Az ok–okozati összefüggés helyett minden szóképek – és a vers minden eleme – egymásra ráhangolódik, egymást áthatja, átfonja. Az élményösszetevők és az ezeket rögzítő elemek között levő finom egybemosódottság, az egymásra ráhangoltság és egymásba áthatoltság alapvető jellemzőjük, s ez a natura naturans természetének egyik vonása.

A líra műnemét konstituáló élmény voltaképpen sohasem a valóság egészen konkrét tényéről, dologiságáról való élmény. Az imént idézett mondatot Lukács György így folytatja: „Másképp a természeti kép (. . .) nem a jelenség objektív összefüggésekre törő, tárgyilag átfogó leírásából jön létre. Még az olyan költeményekben sem maga az objektum határozza meg a tárgyak viszonyait és kapcsolatát, amelyek nem a szubjektivitásból, a lelki hangulatokból kiindulva formálják meg tárgyukat, hanem megfordítva, ezek érzéki teljességéből próbálnak hangulatot teremteni és ennek szükségességét felidézni, ilyenkor is az a szubjektivitás a meghatározó erő, amelynek pillanatnyi állapotát és mozgását kifejezendő a költemény létrejött.”¹¹ A fentiek nyilván nemcsak a szó szoros értelmű természeti képre, illetve a természet tárgyaira vonatkoznak, hanem a valóság minden olyan tárgyára, dologiságára, amely az élményben valahogyan szerepet és „helyet” kap.

Ha nagyon általánosan akarunk fogalmazni, azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig a drámaírók oly szituációt tettek objektummá, amely jellemeket és cselekvéseket tartalmazott. Kivételesen persze mindig volt, elsősorban a középkori misztériumdrámák és moralitások, illetőleg mirákulumok esetében. A jelzett korig az embert és egyben a valóságot jellemezte, tükrözhetette az ember cselekvése. Almási Miklós *A drámafejlődés útjai* c. kitűnő könyvében pontosan megmutatta, hogyan és miért nem jellemzi ettől az időtől kezdve az embert saját cselekvése. Ezért a drámaírók egyre gyakrabban tesznek nem olyan alakokat és helyzeteket objektummá, amelyek a valóságra közvetlenebbül hasonlítva hordozzák, sugározzák, konnotálják a lényegbeli jelentéseket. Az ezután gyakran objektummá lett valóságdarabok nem emberi jellemmel és nem ennek cselekvéseivel hordozzák a lényeges jelentéseket. Vagyis, más szóval: különösen a XIX. század második felétől sok olyan dráma található, amelyek mögötti objektum nem tartalmaz konkrét, a valóságosakra közvetlenebbül hasonlító cselekvéssorokat, jellemeket. Az objektumot ekkortól bizonyos esetekben sok „valóságtörődék” alkotja, melyek kiválthatnak élményt is, amelyet azonban nem lehet szabályos lírai

¹⁰ LUKÁCS Gy.: Az esztétikum . . . II/591 és 592.

¹¹ LUKÁCS Gy.: i. m. II/592.

költeményben kifejezni. Ha ezek a valóságtörédek egyesülnek egy élményben vagy élménnyé, akkor lírai dráma is létrejöhethet. Az ilyen élményben a „valóságtörédek” nem önmagukban tesznek szert jelentőségre a drámaírói szubjektum számára, vagyis nem önmagukban, nem mint dologságok váltanak ki élményt, hanem összességükben. Szükségszerű, hogy jelentéseik is csak a drámaírói énré való vonatkoztatottságukban jelenjenek meg. Mindezek jelzik, hogy lírai élménynek nevezhető benső állapotról van szó. Ezekben az élményekben is mindig van „uralkodó mag”,^{1,2} amely köré az élmény felépül. Így a drámaíró objektumának összetevői átalakulnak olyan „emberekké”, akik ezt az élményt képesek adekvátan megjeleníteni, megérezkíteni és rögzíteni. Nem olyan szavakat mondanak, amelyek jellemeiket építik fel, s nem olyanokat, amelyek jellemből fakadó cselekvéseket bontakoztatnak ki, hanem olyanokat, amelyek a drámaírói többé-kevésbé statikus élményét, s annak egy-egy részét vannak hivatva megjeleníteni. Így ők maguk csak ezáltal és annyiban emberek, hogy beszélnek, hogy mozgásuk is felidéződik. Mégis, nem egy személyiség vagy jellem jelenik meg bennük, hanem az objektum valamely gondolati, érzésbeli, vágybeli stb. stb. része. A minden összetevővel együtt, mindig egyszerre élő, egyszerre létező lírai élmény nem rögzíthető jellemben. A jellem valamiféle mozgás, térben és időben és más jellemeihez való viszonyában történő megnyilvánulás, amelyek nélkül a jellem legfeljebb potenciálisan jellem. A jellem épp ezért alkalmatlan lírai élmény kifejezésére és rögzítésére; létezés alapvetően elengedhetetlen mozgásával az élmény összetevőinek egyszerre való létét, egyidejű jelenlétét tüntetné el.

A. Jarry: *Übű királyában* az összes alak; F. G. Lorca: *Öt év múlva* c. drámájában a Próbababa, az Első és Második Barát vagy az Öreg; S. Beckett: *Godot-ra várva* c. művének mindegyik alakja; E. Ionesco: *A székek* Öregembere és Öregasszonya stb. stb. ilyen lírai képmás és nem jellem. Nem is szimbolikus alakok, s ugyanakkor mégsem funkciójuk által léteznek.

M. Maeterlincknek azt az élményét, hogy az emberiség szellemi vezető nélkül maradt, s hiányában úgy botorkálunk mint a vakok, olyan alakok rögzítik *A vakok* c. drámájában, akik mindegyike ennek a lírai élménynek a megjelenítője, már csak azzal is, hogy fizikailag vakok. A sok vak szereplő, a vakon születettek és a később megvakultak között sincs semmi alapvető különbség. Még nemük sem mérvadó. A. Jarry *Übű királyának* főhőse a mi megítélésünk szerint nem a későbbi évtizedek tömeggyilkosainak első ábrázolása. A mindenkit megbotránkoztatni akaró, de jókedvű kamaszgyerek benső világában a megbotránkoztatni akarás vágya nyomán kibomló élmény építi őt fel mint az élmény magját. A mű melyén a „mi lenne, ha ezt és ezt egy nagy hatalmú ember meg is csinálná, mennyire megbotránkoztatná ez az embereket” tartalmú élmény található. Übű papa azokat a szavakat mondja, amelyek a kamaszgyerek vágyában vetődnek fel, s azokat úgy valósítja meg, ahogyan soha és semmiféle valóságban nem lehetne, hanem csakis a fantázia világában. F. G. Lorca *Öt év múlva* c. drámájában az Öreg a dráma főszereplőjének, a Fiatalembernek a jövője, a Második Barát a múlt, míg az Első Barát a Fiatalember jelenét képviseli, de a szerelem problematikájára vonatkoztatva. Ők hárman mindig azokat a szavakat mondják, amelyek a múlt, a jelen és a jövő gondolati tartalmai a Fiatalember és a szerelem problematikájára vonatkoztatva. Nem egyszerűen öreg az Öreg alak, nem barátok a Barátok; tartalmaik és jelentéseik csak ebben az összefüggésben olyanok és azok, amilyenek és amik. T. S. Eliot *Gyilkosság a székesegyházban* című művében Canterbury Asszonyok, Papok, Kísértők, Lovagok szerepelnek. Közülük senki sem jellem. Nem-jellem-voltuk – mindhárom műben – már a névből is kiderül.

Ismeretes, hogy az európai drámairodalom kezdete óta a dramatis personae között gyakran találni oly alakokat, akik nem névvel, hanem funkciójukkal megnevezettek: pl. Hírnökök, Katonák, Polgárok, Nép, Szobalány stb. Ismeretes, hogy az utóbbi évtizedek drámáiban mennyire elszaporodtak azok az alakok, akiknek nincs nevük, akiket csak Lány, Asszony, Férfi, Fiatalember stb. névvel jelölnek. A régi Hírnökök, Katonák stb. azonban különböznek az utóbbi évszázad drámáinak Lány, Fiatalember, Öreg, vagy valami konkrét funkció – pl. Kísértő – megnevezésével megjelölt alakjaitól. A régi drámák funkcióival megjelölt alakjainak szövegei funkcióikból adódtak, míg az újabbaké a funkció által

^{1,2} „... sohasem egyetlen élmény áll a vers mögött – írja Weöres Sándor –, hanem milliónyinak kibogozhatatlan szövedéke. Ebből a gubancból többnyire mégis kiemelhetjük az uralkodó élményt, mely a vers keletkezését lehetővé tette, elindította (...) és a mellék-élmények egy részét is szemügyre vehetjük, ezek a motívumok mögött rejlenek.” WEÖRES Sándor: A vers születése; In: Egybegyűjtött írások I–II.; Magvető K. 1970. I/228. Mi az uralkodó élményt neveztük élménymagnak, s a mellék-élményeket az élmény összetevőinek.

kapnak jelentést. Hogy a költő képmás által elmondott szöveg hogyan kap jelentést a névtől, annak kitűnő példája T. S. Eliot: *Gyilkosság a székesegyházban* c. drámájából vett alábbi szövegrészlet:

KÓRUS: Bagolyhuhogás ez, vagy füttyjel a fák közt?

PAPOK: Az ablakon szilárd-e a keresztvas, a kapun a retesz, a lakat?

KÍSÉRTŐK: Eső veri-e az ablakot, szél motoz-e az ajtón?

KÓRUS: A csarnokban mi lobog? a szobákban gyertyaláng?

PAPOK: A fal mentén ki jár? az ő?

KÍSÉRTŐK: Szelindek kószál-e a kapunk előtt?

KÓRUS: A halálnak száz keze van, a halál ezer utat jár.

PAPOK: Jöhet a világ szeme előtt, vagy besurran és senki se látja, se hallja.

KÍSÉRTŐK: Jön s a fűledbe suttog vagy hirtelen fejbevág.

KÓRUS: Az ember éjszaka lámpással járhat és mégis az árokba fullad.

PAPOK: Az ember fölmehet nappal a lépcsőn és elcsúszik csorba fokán.

KÍSÉRTŐK: Az ember ülhet ebédnél és ágyékán hideg fut végig.

E sorok az után a jelenet után hangzanak el, amelyekben a Négy Kísértő el akarta téríteni Becket Tamást a mártíromságához vezető úttól. Ha a szövegeket úgy olvassuk, hogy nem olvassuk hozzá, ki mondja, akkor lényegében egyneműek, bárki által elmondhatók. Ha így olvassuk, csak egy helyzetet jelenítenek itt meg lírai eszközökkel; az egész szöveg csak benső állapotnak, a halálfélelemnek vagy a halál előérzetének, vagy egy általános félelemtili helyzetnek a megmutatása. De a sorok ezeken kívül értelmet, különjelentést kapnak azáltal, hogy a négyszer három sort más-más alakok mondják el, mind a négy esetben azonos sorrendben. A sorokra így rávetődik az a jelentés, ami általában e műben a Kórusé, a Papoké és a Kísértőké. Így a sorok jelentését nem a szövegek tartalma, de az határozza meg, hogy ki mondja. Pl. a „Bagolyhuhogás ez, vagy füttyjel a fák közt?” sor, mivel a Kórus mondja, a vértanúságnak, a halálnak a közeledtét, félelmteli előérzetét jelenti. Ha a Kórus mondaná a harmadik sort – „Eső veri-e az ablakot, szél motoz-e az ajtón?” – ugyanazt jelentené. Mivel azonban a Kísértők mondják, az eső kopogása is, a szél zöreje az ajtón a Kísértők csábító szavai lesznek, hiszen ezek mind az élethez tartozó jelenségek, amelyek fontossá a halál előtti közvetlen pillanatban válnak, s révükön maga az élet válik ekkor fontossá. De ugyanígy megváltozna az első sor jelentése, ha azt a Kísértők mondanák. Akkor a bagolyhuhogás nem a félelmet jelentené, hanem maga is kísértő, a haláltól elriasztó hanggá válna. Mivel a második sort a Papok mondják – „Az ablakon szilárd-e a keresztvas, a kapun a retesz, a lakat?” –, a veszély elleni védelmet jelenti, hiszen a Papok mindig védtek Becket Tamást. Ha ezt pl. a Kísértők mondanák, jelentené – vagy jelenthetné – ezt is: a kísértők suttogása ellen hiába erős a keresztvas és a lakat, a kísértő szó áthatol azokon is.

Az imént felsorolt művek – és még sok más dráma – alakjaiban egy-egy elvi probléma és/vagy életjelenség elvisége, tartalma kap életet, méghozzá a drámaírói én lírai élményében megjelenő jelentősége szerint; és más képmás-alakokhoz való viszonyában – vagy a képmás nevéhez való viszonyában – rögzítődik és abból derül ki.

Az, hogy mit jelent az Öregasszony és az Öregember E. Ionesco *A székek* című drámájában, az általuk elmondott, megjelenített szóképekhez való viszonyukban rögzítődik. Ezek a szóképek pedig múltjuk vagy vágyaik stb. egy-egy alakját „mondják ki”. Ők „semleges”, szinte minden öregemberre és öregasszonyra érvényes benső tartalommal rendelkeznek, hiszen minden öregben él múltjának sok-sok alakja. (A „székek” az emlékezetben vagy vágyaikban, élő és élt alakokat érzékelik meg.) Az Öreg viszont egészen más tartalommal és jelentéssel él Lorca drámájában. Ő is, a Barátok is, Eliot Kísértői is stb. csak abban az adott élményben érvényes jelentéssel élnek, miként a szóképek egy lírai versben. Lorca *Öt év múlva* és a *Vérnász* c. drámájában egyaránt lényeges szereplő egy Menyasszony. Ők mégsem egyformák, mert nem ugyanazon jellemek, s nem is ugyanazon „funkciók”, a menyasszonyi állapotot, a menyasszonyságot nevezve most „funkciónak”. Speciális jelentést mindkét Menyasszony a többi képmás-alakhoz való viszonya által kap. Az viszont elképzelhetetlen lenne, hogy Bernarda Alba vagy akár Hamlet egy másik Lorca és egy másik Shakespeare-drámában ugyanezzel a névvel, de egészen más jellemmel jelenjen meg. A jellemek nem is a többi jellemhez való viszonyaik révén kapnak tartalmat és jelentést, hanem saját cselekvéseikben és tetteikben.

Ha egy dráma alakjai ilyen értelmű költői képmások, a mű menete, szekvenciája nem lehet oksági. Az oksági összefüggés szükségszerűsége, hogy valami (az ok) időben előbb történjen meg, mint az a valami, ami belőle (vagy: belőle is) következik (az okozat). A natura naturans, a teremtető természet nem oksági összefüggések révén teremődik; a folyamat itt az élményt teljessé és maradéktalanul kibontakozottá teszi, s mivel az élmény mindig egyszerre van jelen minden egyes összetevőjével, a folyamat nem az élmény kialakulása, hanem kibontakoztatása és a mű ebből a szempontból a kibontakozottság rögzítése. Az élmény magja leggyakrabban asszociációval „hív” magához egy következő valóságtényezőt, amelyben kifejeződhet és/vagy rögzíthető az élmény kibontakozásához, teljessé válásához szükséges további összetevő. Az asszociáció két vagy több élmény-alkotórész kapcsolata, pontosan az élmény-mag azon tendenciája, hogy a vele kapcsolatba hozható elemeket magához rántsa, a tudatba hívja. Olyan elemeket hív magához, amelyek valamilyen jellemző következtében úgy kerülhetnek melléje, hogy az élménymagot kibontakoztassák. (Ilyen jellemzők lehetnek: alakj vagy lényegi hasonlóság, a szín, a hangzás, a hangulati tartalom stb. analógiája vagy épp ellentét stb. stb.)

Elég gyakran előfordul, hogy egy vers szakaszait vagy sorait – a mű teljességének, közlésének, a belé zárt világkép és/vagy világerzés stb. megsértése nélkül! – fel lehet cserélni. De ha ez nem tehető is meg, nem azért, mert a szóképek stb. között oksági összefüggés van. A híres József Attila-i mondásból – „A líra: logika, de nem tudomány” – rendszerint a *de* utáni részt szokták hangsúlyozni, noha a *líra logika* szókapcsolat is alapvető igazságot tartalmaz. A szakokat vagy sorokat épp egy bizonyos fajta logika következtében nem lehet felcserélni, s ez az élmény kibomlásának, kibontakozódásának logikája.

A lírizálódó drámák menete hasonlóan asszociációs kapcsolatra épülő folyamat, az élmény kibontakozódásának folyamata. Az asszociáció rendszerint a drámaíró asszociációja és nem alakjaié. Ilyen pl. Lorca: *Őt év múlva* c. drámája, valamint – és csak példaként – E. Ionesco: *A székek*, S. Beckett: *Godot-ra várva*, *A játszma vége* c. művei stb. Az is előfordul, hogy az asszociáció a főalak asszociációjaként feltüntetett, noha végső soron ez is természetesen az író asszociációja. (L. pl. J. Audiberti: *A Glapion-effektus* c. drámáját.)

A lírizálódott drámákban nemcsak az alakok, de a jelenetek is egy-egy lírai képmás. A helyzetek képmás-volta, mivelta ugyanolyan, mint az alakoké. Egy-egy helyzetnek mint egy-egy képmásnak a magja valamelyik alak, s a helyzetben az alak-képmás egy-egy részlete, része bontakozik ki, nyilvánul meg. Az alak és megnyilvánulása között ugyancsak asszociációs összefüggés van. Ha egy jellem beszél és/vagy cselekszik, megnyilvánulásaiban maga a jellem ismerhető meg, és milyensége stb. derül ki. Ha egy képmás nyilvánul meg, az írói élmény egyik összetevője valósul meg, s jelentése nem önmaga által alakul ki.

Az asszociációs kapcsolat azt is eredményezi, hogy mind az alakok, mind a jelenetek egymásra ráhangolódnak, egymásba áthatolnak, mint egy vers különböző motívumai. Ez az egymásra való ráhangoltság és egymásba megvalósuló áthatoltság nemcsak jellemzőjük, hanem a mű teljes és differenciált jelentésének megvalósítására, rögzítésére, hordozására szolgáló elengedhetetlen jellemzőjük és tulajdonságuk; éppúgy, mint a líra szóképeinek.

F. G. Lorca: *Őt év múlva* c. drámájában a Próbababa egyszerre maga a Menyasszony és a Fiatalember szerelmi vágya és az elmaradt nász fájdalma. Amikor a Próbababa a dráma terébe lép, azt a ruhát viseli, amit a Fiatalember a nászra való öt évi várakozás után a Menyasszonyának küldött, s amiben neki vele meg kellett volna esküdni. A Menyasszony azonban beleszeretett a Rögbijátékosba, s így a házasság elmaradt. A Próbababa a szomszéd szobában volt, s ő rá terítették a nászruhát. Így válik alkalmassá, hogy azonosulhasson azzal a valakivel – nem a konkrét Menyasszonnal – akivel a Fiatalember násza lett volna. De a képmásba a Fiatalember is áthatol, s a Próbababa elmondja a Fiatalemberben levő érzelmeket. A Próbababa-képmás a Fiatalember elmaradt nászával is azonosul, s az ő erre való vágyával is. S mivel a nász elmaradt, azonosul az elmaradt szerelem fájdalomával. Nyilvánvaló, hogy a képmásnak ezt a gazdagságát az alakká, beszélő alakká lett képmás csak úgy tudja hordozni, ha nemcsak az alakok hatolnak át egymásba, hanem ha a különböző jelenetek is. A Próbababa ezt az összetett, sokrétű jelentést csak a Fiatalember és a Menyasszony, illetve a Fiatalember és a Gépíró (aki úgy szerelmes öbelé, ahogy ő a Menyasszonyba) különböző jeleneteire való vonatkoztatottságában kapja meg.

Mindezek azt is eredményezik, hogy egy-egy alaknak és jelenetnek a jelentése önmagának az egész műhöz való viszonyában rögzíthető. Ahol jellemek és cselekvéseik oksági összefüggést rejtő menetrend-

ben nyilvánulnak meg, ott egy-egy jelenet jelentése az előtte levő és az utána következő jelenethez való viszonyában is rögzítődik, s így, csak az ezekkel való összefüggésével is kideríthető. A lirizálódott dráma egy-egy jelenetében az adott élményösszetevőt rögzítő, azt hordozó képmás valósul, nyilvánul meg. A képmássá lett alak, mint élményösszetevő, nevében (pl. Kísértő vagy Próbababa) és dialógusai-ban rejtőző viszonyulásaiban tud megvalósulni. A képmások viszonyaira, vonatkoztatásaira – minthogy e művek drámai művek – a dialógusok csak utalnak. A dialógusok célja a képmás tartalmának, viszonyainak rögzítése, s így önmaga demonstrálása, s nem jellem-megmutatás, s nem is hogy akciót bonyolítson le. A jelenet így a képmás jelentésének megmutatása, kiszélesítése épp azért, hogy a most vele közvetlenül – a jeleneten belül – kapcsolatban levő képmáshoz való viszonyának jellege, milyensége stb. rögzítődik; illetve azért, hogy más képmásokkal való összefűzősége, azokkal való egybeimosódottsága rögzítődik. Az adott jelenet addig tart, amíg a képmás jellege, milyensége – ami a lírai élményben meglévő jellege és milyensége – a szükséges mértékig megvalósul, illetve amíg az élmény eme összetevője, tartozéka az élményt a szükséges mértékig tovább bontakoztatja. Miután ez megtörtént, asszociáció révén megjelenik a következő képmás, a következő jelenet azért, hogy az alapélmény tovább bontakozzék és szélesedjék. Így ezeknek a drámáknak a menete az élmény összetevőinek, a képmás-alakoknak az elősorolása, előszámlálása, rögzítése.

A jellemet és cselekményeit megmutató, tükröző dráma jelenetei az egyikből a másikba való átmenetet szolgálják, vagyis azt értetik meg a befogadóval, hogy mi az okozata az előbbioknak, s ez az okozat hogyan lesz oka egy következő etapnak. A befogadó tehát a mindenkori *mostra* figyel és figyelhet. Ugyanakkor olyan folyamatokat figyel, amelyek elvisznek valahová, oda, amit a főhős elér, megvalósít, vagy amelyek oda érkeznak, ahová az események a főhóst elviszik. A befogadó ezért „elfelejtheti” – persze csak ebből a szempontból! – az egyes jelenetek részleteit, s csak azt kell megtartania, ami az átmenetet szolgálja. Ezekben a lirizálódott drámákban minden jelenet teljes jelentésének a felfogására és megtartására szükség van az egész mű megértéséhez, hiszen itt nincs is olyan folyamat, amely egy „végeredménybe” torkollik. A lírai dráma jelenetei nem elvisznek egy „végeredményhez”, hanem mindegyik része a „végeredménynek”, vagyis az egyszerre élő élménynek.

A lirizálódott drámák jelentésének megértése nem is történhet fokról fokra. Többen megállapították már, hogy a jellemeket és cselekvéssoraikat bemutató drámák jelentésének egy jó része azonos a cselekmény jelentésével.¹³ Ha egy történet felét tudjuk, elvben tudhatjuk az egész értelmének, jelentésének a felét. Ha az ily jelentés természetesen csonka is, a rész vagy részlet *önállóan* is hordoz valamit az egész értelméből, jelentéséből. Ha a mű alapját képező objektum lírai élmény, ennek felét sohasem – még utólag sem – ismerhetjük meg; fél élmény ui. egyszerűen nem létezik. A mű értelme, jelentése így nem fokról fokra bontakozik ki. A mű minden egyes jelenetének *teljes* értelme, *teljes* jelentése van, de ez csak a többi képmásra való vonatkoztatásban rögzítődik – vagyis nem önmagában –, s így is deríthető ki. A képmások ui. más összefüggésekben, más vonatkozásrendszerekben egészen mást jelenthetnek itt is, a lirizálódott dráma világában. Így egy-egy jelenet teljes értelmének a megismerése csak akkor kezdődhet el, ha már az egész művet ismerjük. Ha a képmások összefűzöttek, egymásba áthatoltak és ez is adja jelentésüket vagy annak egy részét, akkor észrevenni sem lehet ezt az összefűzöttséget és egymásba való áthatoltságot, amíg a másikat nem ismertük meg.

Azokban a művekben, amelyekben a líra műneme létezik – a versekben – rendszerint sok a csak-megsejtés, csak-megérzékelés. Egy lirizálódott dráma hasonló csak-megsejtései, csak-megérzékelései sokkal konkrétebbek és sokkal tudatosabbak lesznek, éppen azért, hogy egy alaknak kell dialógusban elmondania, illetőleg mert egy képmásalak viszonyrendszerében kell megjelenniük.

Ez a probléma már összefüggésben van a lírai drámák terjedelmével is. A képmások-alakok tudatosságából szükségszerűen következik, hogy ezen művek terjedelme jóval több mint a verseké. Ugyanekkor, az összefűzöttség, az egymásra való ráhangoltág eredményeképpen jóval rövidebbek, mint a dráma műnemének főnévi jelentését megvalósító művéké. A lírai dráma adekvát terjedelme az ún. egyfelvonásnyi terjedelem. Mivel itt az élmény az alakok közti viszonyrendszerben rögzítődve jelenik meg, rendszerint azért is rövidebbek a jelző nélküli drámáknál, mert egy pillanat alatt átélte élményt rögzítenek. Ám a képmás-alakok következtében ez a pillanatnyi átélés – a versek terjedelméhez viszonyítva – hosszabbra nyúlik és tudatosabbá is válik. Ezáltal e művek bonyolultsága is más

¹³ Pl. vö.: C. E. WELLWARTH: *The Theater of Protest and Paradox*; New York University Press, 1964.

jellegű és más fokú lesz, mint a lírai műveké. A bonyolultság elsősorban az alakok összehangoltságában, egymásra való ráhangoltságában, egymásba való áthatoltságában jelenik meg (szemben a főnévi jelentésű drámával, ahol a jellemelemek önmaguk által elvégzett, persze végső soron, összefonódott cselekvéseiben jelenik meg), s a bonyolultság foka egy-egy *jelenetben* le is csökken (szemben a líra műneme egy-egy versének bonyolultsági fokával). Az alakok vonatkozásrendszerének bonyolultsági foka csak olyan mértékű lehet, ameddig az egymásba való áthatoltság stb. pontosan megérzékíthető. Egy túlságosan bonyolult vonatkozásrendszer a drámában átláthatatlanná válik.

*

A dráma lirizálódása tehát – összefoglalva – az objektum tartalmaiban és a hozzá való viszony egyik sajátos jellegzetességében születik meg. Az objektum ebben az esetben olyan lírai jellegű élmény, amelynek tartalma nem objektív jellemelemek és objektív cselekvések, hanem a valóság sok töredékéből összeálló megítélés, vélemény, létértelmezés stb., mint élmény, illetve az objektum tartalma jellemeken és megnyilvánulásaikon kívül létező problémakör. Az ilyen élmény is összetevőkből áll, s ezeknek megjelenítése, rögzítése beszélő képmásokban történik. Az élmény egyébként összetevői az alakok között a szóképekhez hasonló összemosódottságban, egymásra való áthatoltságban stb. rögzítődnek. Ennek következménye, hogy a dráma menete nem ok-okozati összefüggés, hanem asszociáció alapján valósul meg: s hogy a jelentések megkeresése csak az egész mű ismeretében kezdődhet el, mert csak a teljes összefüggésrendszerben realizálódik.

A kérdés most már, hogy ezek a művek a líra műnemén belül konstituálnak-e egy sajátos műfajt?

A kérdés vázlatos elemzését kezdjük azzal, hogy a tárgyalt – és a hasonló jellegű – művekben *beszélő* képmások vannak. Ha egy műben a valóság, az objektum tükrözése *néven* és aztán dialógusai-ban jelenik meg csak, s az író közvetlen megnyilatkozása hiányzik, szükségszerű, hogy a beszélő képmások az élő emberek valamilyen sajátosságát felmutassák. Az esetek egy részében az ilyen alakok azon túl is cselekszenek valamit és valahogyan, hogy beszélnek. Azt mindenképpen el kell képzelnünk, hogy saját tudattal, tudatossággal rendelkeznek, hogy fizikai cselekvéseket hajtanak végre, és hogy beszédeikben az élmény lényegét megmutató mozgásirány is megjelenik. Mivel szükségszerűen ilyen alakok, szövegeik nem jelenhetnek meg *csak* az író megnyilatkozásaként. A szövegek itt lényegében olyanok, mint a dráma főnévi jelentését megvalósító művekben: egyszerre az író *és* alakjai megnyilatkozásai. Ebből pedig az következik, hogy a lírai élmény – az objektum – tartalmai az írónak és még valakinek az átéltségeként jelennek meg, rögzítődnek és prezentálódnak. Ebből szükségszerűen következik, hogy a „még valakinek” az objektív jellege, jegye, jellemzője is megjelenjen; vagyis, hogy a „még valaki?” a natura naturata, az objektív valóság által már megteremtett természet jegyeit, jellemzőit is magán kell viselje, méghozzá elengedhetetlenül és szükségszerűen. Mivel a drámaíró nem képes az általa átéltet mint csak a saját átéltségét rögzíteni, nem a líra műneme konstituálódik, de mivel ez lényegében mégis az ő élményének az átéltsége: a lírai dráma konstituálódik. A lírai drámában is az írónak és alakjainak a megnyilvánulásai a dialógusok, csak az alakok másfélék, mint a főnévi jelentésű drámában; lírai képmások.

De dráma marad-e így a dráma? A lírai dráma alapjaiban mégis dráma marad-e, noha a drámától valamelyest különböző dráma, avagy határeset, átmenet-e a két műnem között?

Említettük, a dráma műnemének a kulcsfogalma a szituáció. A szituáció a dráma *alakjai között*, a dráma menetének (cselekményének) megkezdése előtt kialakult viszonyrendszer, amelynek az a differencia specifikája, hogy potenciálisan magában foglalja mindazokat a tartalmakat és cselekvéseket, amelyek az alakokban és tetteikben majd manifesztálódnak a dráma menete (cselekménye) során. Az alakok szituációja háromféle lehet: felépülhet egy konfliktus, és egy alak mint középpont körül, de olyan világnézet is rögzíthető az alakok közötti szituációban, amely a valóságot valamilyen jellegű és tartalmú két szintből összetettnek látja.

A konfliktusos és a középpontos drámákhoz jellemelemek és cselekvéseik szükségesek, s ilyen művek csak az objektív valóságból közvetlenül kialakult objektumot – az objektív és a szubjektív dialektika alapján – tükrözhetnek. Ha a dráma műnemének kulcsfogalma a konfliktus lenne, a dráma lirizálódásáról nem is beszélhetnénk, csak arról, hogy az alakok szövegei a líra műnemében tapasztalható hangulatisággal, szóképekkel stb. telítődnek. Ez a tény – ahogyan igyekeztünk megmutatni – a dráma alakjai és a drámában ábrázolt valóság közötti viszony egy sajátos jellegéből következik. Ha a

konfliktus lenne a műnem kulcsfogalma, az említett művek – és a drámairodalom történetének minden szakaszában létrejött igen sok és jelentős mű – nem is lenne dráma, hanem – legalábbis a mostanában használatos műnemi törvényszerűségek alapján – meghatározhatatlan képződmény.

A kétszintes drámák alakjai lehetnek jellemek (pl. Shakespeare *Szentivánéji álom*, vagy *Ahogy tetszik* c. műveiben); a mitológiai világnézet magyarázatait megtestesítő, s egy jellem „színezetét” magukon viselő „magatartások” (pl. Aiszkhülosz: *Leláncolt Prométheusz*, vagy Vörösmarty: *Csongor és Tünde*); egy író saját világnézetének problémáit, elveit megtestesítő, ugyancsak jellemre hasonlító alakjai (Pl. Byron: *Manfrédjának*, vagy pl. J. Genet műveinek alakjai); lehetnek továbbá allegorikus alakok (a középkori moralitásokban); és lehetnek az imént – vázlatosan – elemzett képmások. Mivel azonban ezek az alakok mindegyike beszél és mozgásirányt képvisel, a dráma terében, a világnézet – a kor objektív világnézete, vagy csak egy osztály, csak egy réteg világnézete – az *alakok* tartalmaiban és a *közöttük levő* vonatkozásrendszerekben rögzítődik. Az alakok közötti vonatkozásrendszer és az általuk képviselt mozgásirány mindig az írói élményben megjelenő második szintre van vonatkoztatva. A kétszintes drámák általánosan érvényes, elvi felépítettsége épp az, hogy van egy mindennapos világszint és egy másik, amely a mindennapokénak értelmet, törvényszerűségeket ad. E drámák menete azt tükrözi és rögzíti, hogy mit kell tennie a mindennapos szinten élő embernek ahhoz, hogy a másik szint törvényei itt érvényre jussanak. Így a szükséges vagy a „kellő” cselekvések és más megnyilvánulások, az alakok közt megtörténő „menetrend” a második szint törvényei által meghatározottak, arra vonatkoztatottak, s az alakoknak a világnézet által kialakított tartalommal létrejövő vonatkoztatásrendszerébe épülnek.

Ha az objektum a drámaíró azon élménye, amelyben világnézete egy-egy problémára vonatkozólag olyan tartalmú, hogy a lírai képmásokon tud csak – vagy: elsősorban, vagy: adekvátnan – megtestesülni, akkor a lírai élmény összetevőit ezekben és a közöttük levő vonatkozásrendszerben rögzíti. Ezzel együtt vagy bizonyítja, hogy világnézete a kor objektív világnézete, vagy a sajátját – egy osztálytét, egy rétegét – tünteti fel objektívnek. A drámaírónak az ő objektumához való viszonya azért lesz objektív vagy annak látszó, mert a világnézet tartalmait magába foglaló saját élményét saját magától eltávolítja, saját élménye és saját átéltsége és ennek megjelenítése közé beszélő képmásokat iktat, s ezek bizonyítják a világnézet objektivitását, vagy ezek tüntetik fel ilyennek. A lírai dráma megjelenéséhez tehát a drámaírónak az ő objektumához való viszonya is szükséges, az a viszony ti., hogy a benső, lírai élmény objektív. A lírai dráma létrejöttéhez tehát nemcsak az objektum sajátos tartalma – az objektív világ töredékeiből összeálló olyan benső élmény, amely a világnézettel kapcsolatos – szükséges, valamint ennek az objektumnak nemcsak az a sajátossága, hogy beszélő képmásokba rögzíthető vagy rögzítendő, hanem a drámaíró ehhez való viszonya is, az ti., hogy az így létrejött objektum és annak tartalma objektív.

A mostani szempontból az a lényeges, hogy a lírai élmény mindig egyszerre él, s így összetevői – a képmások – képesek szituációnak minősülő vonatkozásrendszert létesíteni. Mivel csak az a vonatkozásrendszer szituáció, amely egy adott pillanatban a további menetrendet és minden később megnyilvánuló tartalmat potenciálisan magába zár, a lírai élmény par excellence alkalmas arra, hogy – ha összetevőit képmás-alakokban testesítik – szituációt képezzen.

Az említett drámák képmás-alakjai mind szituációnak minősülő vonatkozásrendszert hordoznak, amely természetesen a művek menetének megkezdődése előtt kialakult. Lorca: *Öt év múlva* c. drámája, nagyon is jogosan, felfogható úgy is, mint a Fiatalember egyetlen pillanat alatt – egy beszélgetés során, a mindennapos világszinten – felvillanó és benne egész rövid idő alatt kibomló élménye, amely sokkal fontosabb tartalmakat, mélyebb igazságokat rejt magában, mint azok a cselekvések, szövegek stb., amelyeket ő a mindennapos szinten produkál. A *Gyilkosság a székesegyházban* T. S. Eliotnak egyszerre, a mártíromság összes elvi problémáiról élő élményét rögzíti. Eszerint: az az erkölcsi pozitívum teszi jobba a mindennapos életet, amelyet a mártírok valósítanak meg, akiknek élete viszont a második, az „igazi történelem” szintjének, a Bibliában levő történelemnek a törvényei szerint alakul és halad. S. Beckett a valóság létállapotáról való, ugyancsak minden tartozékával egyszerre élő élményét tárgyasítja képmás-alakokkal. Ezen élmény szerint van ugyan két világszint, de a második üres (hiszen Godot sohasem jön, csak üzen), s ezért értelmetlen vagy gépies a mindennapok szintje, ahol Vladimir és Estragon él. E. Ionesco: *A székek* c. műve azt mondja, hogy van második szint, de annak igazi „beszédét”, a beszéd jelentését nem értjük, mert ez a szint csak tagolatlan, nem fogalmakat közlő hangokban, hangsorokban fogható fel, ami a szónok „beszédében” jelenik meg.

Ezek a művek – és még egy sereg más mű – voltaképp tehát drámák, és nem a líra és a dráma közötti „határesetek”. Drámák azért, mert menetük egésze potenciálisan létezik a képmás-alakok szituációjában. De mégis lírai drámák, mert beszélő alakjai képmás-alakok, akik a drámaíró élményében születtek, mert tartalmaik és „ők maguk” a szóképekhez hasonlóak, s mert az alakok és a jelenetek között összemosódottság, egymásra való ráhangoltság és egymásba való áthatoltság érvényesül.

A natura naturans természetét hordozó egyik konkrét tényező, a szókép így hatol a natura naturata világába, s így módosul itt, s így módosítja a natura naturata természetét is, és ezért és így jön létre a lírai dráma, amely végül is a dráma műnemén belül létezik, mint a kétszintes dráma egyik variánsa.

SZABOLCSI MIKLÓS: ÉRIK A FÉNY

József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Akadémiai K. 802 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár 32.)

Nehéz egy tanítványnak eleget tenni annak a követelménynek, hogy tanára munkáját ne csak ismertesse, hanem tovább gondolja, új ötleteket adjon hozzá vagy kritikát mondjon róla. Azt hiszem azonban, hogy az *Érik a fény* kötettel szembeni távolságtartásra ma minden József Attilával foglalkozó fiatal irodalmár képtelen lenne, hiszen így vagy úgy, de a költőről meglevő ismereteink java része Szabolcsi Miklós gondolataiból ered. A mai magyar irodalomtudomány jelenében ő az egyetlen, aki munkásságának középpontjába állította József Attila költészetének kutatását. Ennek eredménye számos tanulmány mellett az 1963-ban publikált *Fiatal életek indulója* című kötet József Attila pályakezdéséről, illetve a folytatásaként 1978-ban publikált *Érik a fény*. A teljes József Attila monográfia e két első része mellett persze nem nehéz felfedezni azokat a kapcsolatokat sem, amelyek József Attila világához kötik Szabolcsi Miklós más írásait is, akár az avantgarde elméleti és történeti problémáiról szóló *Jel és kiáltás*-t akár a *A clown mint a művész önarcképe*-t vesszük.

A korábbi mentegetőzésnek is beillő bevezető gondolatok azonban a József Attila kutatás szempontjából is jellemző tényt rejtenek. Az elmúlt néhány évtized irodalomtörténeti vizsgálódásai e területen sajátos egyensúlyhiányt mutattak. József Attila költészetének kutatása – és ennek nyomán iskolai oktatása is – több ok miatt elhanyagolta a korai és a kései időszakot, illetve kiemelte az 1929–1933-as évek költői termését. A kiemelés következtében a költő fejlődése, világképének, művészetének alakulása maradt homályban. A kései költészet elhanyagolása érthetlenné tette a harmincas évek elejének számos olyan kevésbé kifejtett motívumát, amely később központi szerepet játszott. Amellett, hogy a „hová” kérdés nem kapott kellő hangsúlyt, a „honnan” is gyakran elcsikadt, vagy legalábbis egyoldalúan ábrázolódt. Az avantgarde

meghatározó élménye a kutatásban és oktatásban sem nyerte el méltó helyét. Így aztán érthetlenné vált, hogy a népi hangvételű versek és a *Tiszta szívvel* után hogyan lett József Attila a *Munkások* alkotója? És mivel József Attila a kor reprezentatív költője, az időszak magyar irodalmának egyik fő ágát képviselte, ezért érthetetlen maradt az a tendencia is, melynek a költő reprezentálója volt. Ez az oka annak, hogy Szabolcsi Miklós két József Attila könyve nemcsak egy költő világának kutatásában jelentős, hanem döntő a húszas és harmincas évek magyar irodalmának megértése szempontjából is.

A fenti két feladat – úgy tűnik – éppen napjainkban vált igazán időszerűvé. Az ötvenes évek kihagyása és számos még ma is ható beidegződése sokat ártott a költői életmű átfogó és tudományos kutatásának. Egészen a közelmúltig túl sok közvetlen érdeklődés, személyes érzelmek tapadt hozzá, ez is akadályozta a megfelelő értelmezést. Az utóbbi években azonban – különösen a fiatalok körében – József Attila az a költő, aki a mai ember létproblémáit legvilágosabban meg tudja fogalmazni. És ez különösen érvényes a korai és a késői versekre.

Az *Érik a fény* irodalomtörténeti „műfaja”: monográfia. A szó egyetlen terület részletes, tudományos feldolgozását jelenti. Ebben az értelemben Szabolcsi Miklós könyve túlmegy „műfaján”, mert nem kizárólagosan a költőt jeleníti meg, hanem a költőt és művét mint egy történelmi szempontból konkrét művészeti folyamat részét tárgyalja. Voltaképpen az irodalom adott korban jellemző társadalomtörténetét írja meg, szemben azzal a tipikus irodalomtörténeti monográfiával, melynek szerzője szinte kizárólagosan csak a művek egymásutánjának, folyamatának vizsgálatára vállalkozik. A közvetlen művészeti sajátosságokat és a közvetett viszonyokat, kapcsolatokat párhuzamosan megragadó monográfia természetesen méretében, anyagában

jelentősen kibővül. Az *Érik a fény* voltaképpen sajátos szempontú irodalomtörténet, mely a magyar irodalom folyamatának többé-kevésbé elkülöníthető, József Attila nevével fémjelzett ágát elemzi. Mindez azért rendkívül jelentős, mert minden irodalomtörténet alapvető problémája a folytonosság mikéntje, az a kérdés, hogy mi adja egy művészeti ág nyilvánvalóan létező, de nehezen megragadható egységét és az ezen belül meglevő folytonos változás elvét. Az irodalomtörténeti kézikönyvek általában a kronologikus elvét veszik alapul, amely azonban az irodalmi folyamathoz képest külső, mechanikus. Egy másik megoldás lenne – bár bizonyos értelemben ez is külső –, hogy az irodalmi művekben rejlő világképek logikáját, egymásra következőségének törvényszerűségeit bontanánk ki. Ez a szinte kizárólagosan tartalmi vizsgálat a művekben objektívált nembeli folyamatát tárná fel (pl. Lukács György irodalomtörténeti írásai). Szabolcsi Miklós monográfiáját viszont az előbb azért neveztem irodalomtörténetnek, mert – a közkezen forgó irodalomtörténeti kézikönyvekénél sokkal jobban – megmutat egy belső, sajátosan irodalmi folyamatot. A folyamat lényege az, hogy minden alkotó „beleszületik” egy bizonyos irodalomba, majd munkásságával átalakítja ezt a konvenciót, de úgy, hogy közben érzékenyen reagál történelmi, társadalmi és irodalmi környezetére. Ez természetesen rendkívül bonyolult folyamat, a sokszoros áttételeket igen nehéz kibontani, megkívánja a társadalmi, irodalmi, művészetpolitikai folyamatok elemzésével párhuzamosított műelemzést, illetve a műértelmezésből levezethető világkép folyamatossá visszacsatolását pszichológiai, filozófiai és történelmi faktorokhoz. Szabolcsi Miklós módszeréhez közel álló elméleti megfogalmazást hirtelen csak egyet tudnék: G. Guillin az alkalmazkodás és hasonítás Piaget-től átvett kategóriáival írja le ennek a történeti folyamatnak és egyben irodalomtörténeti módszernek elvét. Az irodalmár voltaképpen azt mutatja be, hogy a létrejövő mű miként alkalmazkodik a fennálló irodalmi, történelmi, társadalmi tradícióhoz, másrészt pedig miként teremt a szerző művein keresztül egy új irodalmi hagyományt. A folyamat így egyrészt bonyolult, párhuzamosan létező rétegekből tevődik össze, illetve ezek összjátékaként válik folyamattá, másrészt folyamatszerűsége nem homogén, hanem csomópontokból és átmenetekből, tiszta, egyértelmű egységekből és heterogén, egymást váltó elemek csomagjából tevődik össze. Az előzőt az irodalmi folyamat vertikális, az utóbbit hori-

zontális szerveződésének nevezhetjük. Az *Érik a fény* monográfia vertikális szerkezete, rétegei valószínűleg három nagy egységre oszthatók. A kötetben természetesen így külön nem jelentkezik, hanem az adott horizontális egység, költői periódus tárgyalása keretén belül kerülnek elő. A kötet módszertanának bemutatása érdekében azonban megpróbálok valamiféle tudományelméleti vizsgálódás keretében leválasztani a módszert magáról a vizsgálatról, kiemelve a történeti vizsgálat mögötti elméleti logikát. Ezek az elméleti-módszertani szintek természetesen tudatosak voltak, hiszen a történeti folyamat mindhárom szakaszában megismétlődnek. Az első a *szubjektív szint*, amelyen elsősorban a klasszikus értelemben vett életrajzot értem. A New Criticism és a strukturalizmus hatására az irodalomtörténeti munkákból az utóbbi időben egyre jobban kiszorult az életrajz vizsgálata. Lényegtelennek minősítve természetesen nem fejlődött, módszertana nem változott, így gyakran jogosnak is tűntek a kifogások. Az iskolai oktatásban vagy elhagyják, vagy pedig mechanikusan, értelmetlenül alkalmazzák. Ugyanakkor a modern pszichológia Freud óta hangsúlyozza a személyes létszféra szerepét minden emberi produktum értelmezésében. Az alkotó–mű viszony funkcionális értelmezésének azonban nemcsak a művek interpretációjában van jelentősége. A kiemelkedő alkotók sorsa mindig paradigmatis, példaszerű az utókor számára. A nagy költők olyan sorsmodelleket nyújtanak, amelyek középpontja nyilvánvalóan a mű, elengedhetetlen része azonban az a tényleges élet, amely létrejöttéhez feltétlenül szükséges volt. Szabolcsi Miklós monográfiájában az életrajz jelentős helyet foglal el, a *Fiatal életek indulója* és az *Érik a fény* a fiatal költő életének első rendszeres összefoglalását adja. A dolog természetéből következően ez az életrajz egyrészt leíró jellegű, mérhetetlen adatot, írásos és az olvasó számára elérhetetlen szóbeli nyilatkozatot, emlékeztést foglal össze. Másrészt megtörténik az adatok értelmezése, elsősorban történelmi-társadalmi, illetve irodalompolitikai szempontból. A továbbiakban lehetségesnek látszik még az adatok pszichológiai, szociálpszichológiai értelmezése is. Erre József Attila személye különösen alkalmas. Egyrészt mert időben meglehetősen közel áll hozzánk. Másrészt a betegsége körüli viták, a költő pszichológiai érdeklődése, képzettsége, a pszichodinamikai kategóriák öntudatos és tudósított felhasználása, saját sorsának pszichológiai szempontból is explicit értékelése mind ezt az alkalmas-

ságot sugallják. Irodalomtudományi szempontból egy ilyen kísérlet – melyhez természetesen előbb az *Érik a fény* folytatása is kellene – lehetőséget nyújtana egy átfogóbb életút-elemzési metodika kidolgozására, a szubjektív szint elméleti megformálására. A szubjektív szint helye a monográfiában abból a szempontból is tanulságos, hogy nem kizárólag elkülönített bevezető fejezet foglalja össze, hanem az életrajzi vonatkozások át meg átszövik a munka egészét.

A módszertan másik szintjét talán röviden a *kontextus* terminussal jelölhetném. Ide tartoznak azok a társadalmi, kultúrtörténeti és irodalmi jelenségek, melyek meghatározták az induló költő művészetét. Vagyis mindaz, ami művészi tevékenységében asszimilációt „kényszerített ki”. A kontextus rajza mindig egy konkretizáló lebontás sémáját követi, először a legszélesebb európai összefüggések vázlatát kapjuk, majd ennek konkretizálását a magyar irodalmi életre és végül a költő helyét ebben a folyamatban. A *Jel és kiáltás* című kötetben a szerző már foglalkozott az avantgarde elméleti és történeti problémáival, az *Érik a fény* azonban hazánkban először tesz kísérletet a magyar avantgarde mozgalmak rendszeres irodalomtörténeti feldolgozására. Mint az eddigiekből kitűnik, ennek a szintnek alapvető értelmező eszközeit az összehasonlító irodalomtudomány adja. Az általánosabb összefüggések az összehasonlítás folyamatában mindig értelmezik a konkrétabb szint leírásait, ez utóbbi pedig a helyi sajátosságokat, a partikuláris vonásokat mutatja meg. Az összehasonlító elemzés végpontján a mű áll.

A *műelemzés szintje*, a tulajdonképpeni irodalmi szint tehát a monográfia módszertani rendszerének harmadik pillére. Az összehasonlító módszerből következően a műelemzések rendszerűen a motívumok, témák és a formák párhuzamára, ellentétére, kapcsolatára épülnek. Többségükben alkalmazott jellegűek, vagyis a monográfia követelményének megfelelően a folyamat, a költői fejlődés bemutatásának funkcióját kapják. A jelentősebb versek esetében azonban jóval részletesebb, sokoldalú, kitűnő verselemzéseket kapunk. Ezek közül is kiemelkedik a *Megfáradt ember*, a *Nem én kiáltok*, a *Tiszta szívvel* és az *Ülni, állni, ölni, halni* interpretációja. A műelemzés módszerének technikai szempontból is expliciten megfogalmazott előménye és alaprendszere *A verselemzés kérdéseihez Eszmélet* interpretációja. Az *Érik a fény*-ben megfigyelhető változás az, hogy a strukturális, formai elemek vizsgálata nem különül el a vers-

közlés interpretációjától, hanem összefonódik vele, a tartalmi és formai elemek kibontása folyamatos egymásra vonatkoztatásban történik. A motívumok, képek értelmezése során gyakran találkozunk életrajzi, irodalmi „kötésekkel”, az előbb általánosabbnak nevezett síkok bekapcsolásával. Az elemzések középpontjában a verseket alkotó élménykonstrukció feltárása áll, egy olyan világfelfogás kibontása, mely a korábbi művek közlésének továbbvitelét és a később következők bevezetését is megmutatja.

A módszer bemutatása után vizsgáljuk meg a monográfia „horizontális” rendszerét, a kifejtés történeti logikáját. A költői fejlődésből következően ez a rendszer három szakaszra oszlik: a szegedi–budapesti időszakra, majd a bécsi és végül a párizsi évekre. Mindegyik perióduson belül érvényesül az előbbieken jelzett logika: az életrajz, a kontextus és a műelemzés hármasa. A folyamatszerűség szempontjából a kontextus a döntő jelentőségű, a monográfia történeti menetét ez vezeti. A kontextus legfontosabb – József Attila költészetén túlmenő – gondolatsora a magyar fejlődés, a magyar irodalmi öntudat alakulásának rajza. Ezt alapozza meg *Az európai irodalom fő áramlatai* című áttekintő fejezet. Az irányzatok vázlatos képe után az Ivan Goll által szerkesztett *Les cinq continents* című antológia programadó és összefoglaló bevezetőjének elemzéséből már világos kapcsolódási pontokat kapunk nemcsak a fiatal magyar költők, hanem József Attila költészetéhez is. A háború és a forradalmak után gyökeresen új helyzetben szerveződik át a magyar irodalmi élet. A kiindulás időszakát, a húszas évek elejét a teljes üresség, a „minden egész széttörött” érzése jellemzi. A progresszív magyar irodalom háború előtti fórumának, a Nyugatnak a helye is megváltozott, fáradás jelei mutatkoztak. A kritikai, kulturális irányú nyitás meghirdetése új profilt adott a folyóiratnak. Az *Új klasszicizmus felé* cikkben megfogalmazott babitsi vonal felerősödése, az új „ezüstkor” programja azonban a kontrasztok felerősödéséhez is elvezetett. Szabolcsi plasztikusan mutatja be azt a folyamatot, amelyben az idősebb nemzedék, főként Babits programjában eltávolodik az elkötelezett, baloldali irodalom elvétől, amelynek következtében megindul a fiatalok szervezkedése. A Nyugattal kialakuló konfliktus, az elszakadás elősegíti a fiatalok öntudatosodását, nemzedékké szerveződését, a rendkívül eltérő indulás ellenére a közös elvek kidolgozását, az egységesebb csoportok megszületését. A kezdetben bizonyos értelemben csak

pózként jelentkező nemzedéki ellentét gyökerei már József Attila és Illyés Gyula jövetelére utalnak.

A kontextus kifejtésének következő, konkrét szintje a folyóiratok, a költészet „anyagi” alapjának szerepe József Attila művészi fejlődésében. Meglepő az elszigeteltsége, elsősorban a Nyugat-tól, de általános értelemben is. A folyóirat mindig műhely is, és a fiatal József Attilánál aligha találunk ilyet. Verseinek jelentős része vidéki és többnyire jelentéktelen folyóiratokban jelent meg. Valahogy mintha nem olyan körökben forgott volna, amit a mából visszatekintő olvasó várna. Hiányoznak mellőle az egyenrangú költőtársak, a felnőt közösség. Talán egész életére jellemző ez, gyermekké tett költő, akit nehezen engednek a „nagyok” udvarába. Nyilván már ekkor is munkált József Attilában valami különös, és személyes sorsa szempontjából feltétlenül szerencsétlen keveréke a naivitásnak és nonkonformitásnak. Mintha már kialakult volna valami kettős társadalmi reakció irányában, ami aztán a késői versekben jelenik meg mint léttragédia: környezete hol nem veszi elég komolyan, gyermekként intézi el, máskor meg túl komolyan veszi és kizárja világából (pl. Horger ügy). Mindez persze 1925-ben még feloldódik a várakozásban, a jövő perspektívájában, a fiatal-ságban. Nem a közölt versek számában, inkább irodalompolitikai súlyával kiemelkedő két folyóirat: a *Kékmadár*, illetve a Raith Tivadar által szerkesztett *Magyar Írás*. Ezek, ha műhelyt nem is, de koncepciót mindenképpen adhattak a fiatal költőknek.

József Attila mai kutatója a monográfia Pintér Ferencről, Erg Ágostonról, Fenyő Lászlóról és másokról adott portréiban készen kapja azt, amit hosszas filológiai és biográfiai vizsgálódással tudna csak felderíteni: a költő baráti körét, személyes környezetének „irodalmi részét”. A *fiatalok mesterei* c. alfejezet viszont már újra általánosabb értelemben vizsgálja a kontextust, vázolja a közvetlen és közvetett szellemi hatásokat. Ady, Nietzsche, Szabó Dezső és Kassák Lajos kerül itt sorra. Számomra különösen érdekes volt a Nietzsche hatás filológiai szempontból is jól dokumentált bemutatása. A *Tanítások* és a *Zarathustra* párhuzamai és ellentétei jó néhány későbbi József Attila motívum forrását jelzik. Különösen fontosnak látszik a magyar költészet történetében amúgy is hagyományos költői szerep-motívumnak, a „próféta” alakjának megjelenése. A költői feladat értelmezése az egész világszemlélet központi problémája, hiszen belőle

következnek olyan alapvető orientációs kategóriák mint a tett, az ember és közösség viszonya, a jó és rossz fogalma. A monográfiában később is vissza-visszatérő költői feladat-interpretáció alapot adhat a későbbi időszak komplexebb megfogalmazásainak értelmezéséhez is (például *A város permén* illetve *A Dunánál* ilyen értelmű különbségéhez) *A Tanítások* Nietzsche hatást sugalló „próféta”-motívuma már ebben a korai korszakban is ellentéteződik a *Nem én kiáltok* közösségi költő gondolatával (vö. 294. l.).

A hagyomány és jelen, az ősök és a kortársak gondolatai, hatásai nyomán születik meg a fiatal költők sok szempontból egységes világa. E világkép alapvető vonásai József Attilánál is a jóság és gonoszság, a nagyváros, a technika csodája, illetve tragédiája körül forog. A „mit kell tenni” kérdését a „ki vagyok én” előzi meg, alapvető jellemzője az önismeret igénye és a helykeresés problémája. A lázadás és a rend ellentmondása azonban még nem tud feloldódni egy új rend előrevetített képében.

A monográfia műelemző részével kapcsolatban először a magyar irodalomtörténet szempontjából igen jelentős kísérletre kell rámutatni. Ez a magyar avantgarde mozgalom történetének vázlata, amit ilyen egységesen először ez a kötet foglal össze. Ha a könyv megfelelő fejezeit külön választanánk minden bizonnyal kitelne belőlük egy újabb könyv, kikerekedne belőlük a magyar és az európai avantgarde összehasonlító irodalomtörténete. Az avantgarde-ot Szabolcsi Miklós nem egységes irányzatként értelmezi, hanem inkább különböző típusú, egymással csak bizonyos értelemben rokon tendenciák együttéléseként. Egy ilyen interpretáció egyrészt elkerüli a leegyszerűsítően elutasító vagy elfogadó álláspontot, másrészt pedig lehetőség nyílik egy történeti aspektusú, a hangsúlyt a különbségekre helyező vizsgálatra. József Attila költészete – úgy tűnik – különösen alkalmas a magyar avantgarde történetének megírására. Szinte minden jelentős tendencia hatása felfedezhető nála, költészete azonban egyiknél sem állt meg, képes volt mindegyik irányzat integráló meghaladására.

A 1924–25-ös időszak jellemző irányzata az expresszionizmus. A magyar expresszionizmusban Szabolcsi három tendenciát különít el. Fő vonulata a Kassák nevével fémjelzett, a *Ma* és a *Tett* által képviselt aktivizmus. Ez a háború után fellazul, konstruktivista irányba indul el. A baloldali, emigrációban született expresszionizmusnak két ágát különíti el: a kassáki modellt és

Komját Aladár direkten forradalmi mondani-
valójú költészetét.

A magyar expresszionizmus másik iránya jel-
legzetesen hazai: tempóított, a lázadásnak csak a
személyes formáit vállaló, a szervezett forra-
dalmat elutasító tendencia (Szabó Lőrinc). Végül
harmadikként említi Szabolcsi az ún. jobboldali
expresszionizmust, a vitalista lendület és irra-
cionalista hajlam egyesülését a misztikus nemzeti
eszmevel. József Attila expresszionizmusa össze-
tett, időnként egymást ellentétező elemekből áll.
Elsősorban a *Tanítások*-ban fogalmazódik meg
világosan koncepciója. Az időszak verseinek réte-
geit feltárva még az expresszionista versekhez
köthető, de már külön csoportként tárgyalja
Szabolcsi a szimbolisztikus-expresszionista al-
kotásokat, amelyekben valamilyen jelkép meg-
jelenítésére használ a költő expresszionisztikus
eszközöket. A következő réteg, az anarcho-
groteszk hang elsősorban magatartás, viszony a
fennálló világhoz. Anarchisztikus lázadás a
groteszk eszközeivel kifejezve, a fiatal költő jel-
lemző attitűdje. Az anarcho-groteszk maga-
tartással egyidejűleg jelentkezik a népies hang-
vétel. A monográfia két típusát különíti el, egy-
részt a közvetlen népi hangvételű verseket,
amelyekre vagy Erdélyi költészet, vagy Kodály
gyűjteménye hatott, másrészt a magyar folklór
általános termékenyítő hatása is kimutatható. A
népi versek csoportjához kapcsolhatók az isten-
versek, bibliás hangvételben keletkezett, vallási
témát felölölő alkotások csoportja. Végül el-
különülő csoportot alkotnak az 1925 tavaszán
keletkezett konstruktivista versek, amelyek for-
májukban különösen Kassák hatását tükrözik,
tartalmukban azonban uralkodó a fiatalos
lendület, a jövőben való bizakodás.

A továbbiakban csak vázlatosan szeretném
ismertetni a kötet két utolsó fejezetét, amelyek
József Attila bécsi és párizsi éveit foglalják össze.

Bécs a felnőtté válás időszaka, nemcsak az
életkor értelmében, hanem a költői, művészi ki-
teljesedés szempontjából is. A monográfia e feje-
zetének szerkezete hasonlít az előzőhöz: az élet-
rajz, a kontextus, végül a művek következnek. A
költő számára Béccsel kitért a világ, új kör-
nyezetbe került, elszakadhatott Makaiéktól. Egy
valami azonban nem változott, pénze itt sem vagy
még kevésbé volt mint Szegeden. A bécsi egyetem
szerepe más mint a szegedié, nem az egyetemi
előadások érdekelték, sokkal inkább azok a poli-
tikai küzdelmek, amelyek jóval világosabban
tükrözték az európai politikai konfliktusokat,
mint a magyar események. E területen jelentős

József Attila megismerkedése az anarchista
tanokkal, elolvassa a marxizmus klasszikusainak
és a kor ausztromarxistáinak számos írását.

Rendkívül jelentős volt Bécs szerepe emberi
kapcsolatai szempontjából, számos új és életre
szóló barátság született itt. Személyesen meg-
ismerkedett Kassákkal, Németh Andorral, Gáspár
Endrével, Hatvány Lajossal. A monográfiában
részletesebb elemzést kapunk még Lesznai
Annával, Ignótus-szal, Balázs Bélával, Lukács
Györggyel kialakult kapcsolatáról. Kapcsolatba
kerül a bécsi emigráns kommunista vezetőkkel is,
Landlerrel, Lukácssal. A bécsi korszak verseit
Szabolcsi részben tematikájuk, részben a bennük
tükröződő magatartás-típusok szerint csoport-
osítja. „Egyéniséggel, életvitelével példát adni,
nehéz emlékeit – magányt, elhagyatottságot,
szegénységet is – összefogva »emelkedni«: ez
akkori verseinek egyik motívuma” – írja.
Hasonló, tematikus elv alapján kerülnek egy
csoportba a „társkereső versek” vagy a „magyar-
ság-versek”. Inkább magatartásmód alapján
csoportosíthatók viszont a „groteszk hangú
lázadás versei” vagy a „tárgyas pillanatképek
dalban” című fejezetben tárgyalt *Hangya* című
vers.

A monográfia utolsó hosszú fejezete a párizsi
időszakról szól. Az előző fejezettel szemben ez
már nem annyira a magyar barátokról, az emigrá-
cióban élő magyarokkal való kapcsolatokról szól,
hanem sokkal inkább a francia kultúrával, iro-
dalommal történő találkozás a témája. Az élet-
rajzi események, a barátok és a közvetlen kör-
nyezet rajzán keresztül megismerkedhetünk a
nyugat központjával, követhetjük a költőt élete
újabb állomásán. Két dolgot szeretnék kiemelni:
az egyik a költő politikai fejlődésének rajza,
párizsi mozgalmi tevékenységének, az Union
Anarchiste-Communiste-beli szereplésének és
annak feltérképezése, hogyan jutott el a Francia
Kommunista Pártba való felvételig.

A másik lényeges része József Attila párizsi
portréjának a költő megismerkedése, találkozása
a francia költészetrel. Részletesebb elemzést ol-
vashatunk József Attila Villon-élményéről,
Rimbaud, Cocteau és Apollinaire hatásáról. Az
európai és magyarországi avantgarde történetének
követését most a szürrealizmus vázlatával foly-
tatja Szabolcsi Miklós.

A kötetet záró fejezete „A magyar irodalom
változása a párizsi tartózkodás idején” címet
viseli, voltaképpen keretezi a monográfiát. Vissza-
tér Magyarországra, ahogy költőnk is ezt tette és
vázolja azt a helyzetet, amely hazatérésekor

fogadta. Ekkor kapja az olvasó József Attila és az avantgarde kapcsolatának legátfogóbb összefoglalását: a monográfia egésze bizonyította, hogy József Attila a korábban feltételezettnél tudatosabb volt, átfogóbb marxista felkészültséggel rendelkezett, mint korábban gondoltuk. Találkozása a modern irodalom irányzataival szándékos volt: „Mivel József Attila és barátai egy *forradalmi*, osztályharcos új művészet formáit keresték, osztoznak abban az általános vélekedésben, amely akkor avantgarde-ot és forradalmi művészetet egyenlőnek tekintett.” (733. l.)

Összefoglalóként megállapíthatjuk, hogy az *Érik a fény* megjelenése nemcsak a József Attila kutatásnak, hanem a magyar irodalomtörténet-írásnak szélesebb értelemben is jelentős eseménye: számos olyan módszertani eljárást dolgoz ki, alkalmaz a gyakorlatban, amelyek elterjedé-

sével jelentős előrelépés történe tudományunkban.

József Attila életművének kutatásában pedig véleményem szerint elsősorban az a jelentősége, hogy először hoz létre olyan koherens tudásbázist, amely a maga komplex folyamatában értelmezi a költő életét, környezetét és műveit. De nem lezár, hanem sokkal inkább felnyit, alapot ad a további kutatásra, többféle speciálisabb megközelítésre is. A kötet olvasmányos, jól fogalmazott szövege, modern, a kötet vaskossága ellenére is tömören megfogalmazott elméleti tézise és kitűnő elemzése miatt remélhetőleg nemcsak a szakembernek, hanem az irodalmat oktató pedagógusoknak is munkaeszkövévé válik.

Bókay Antal

JÓZSEF ATTILA ÚTJAIN

Tanulmányok. Szerkesztette Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Bp. 1980. Kossuth K. 463 l.

A költő 75. születésnapjára megjelent tanulmánygyűjtemény célját és válogatásának szempontjait Szabolcsi Miklós előszava pontosan megadja. Az „újabbban megjelent” (az első 1967-ből való, az utolsó 1979-ből), változatos tárgyú, különféle módszerű írásokból gyűjtöttek össze egy kötetre valót annak bizonyosságául, hogy a költő életműve eleven örökségünk, és hogy elemzésében, vizsgálatában megszakíthatatlanul születnek új eredmények. Az Életünk-től a Vigília-ig sok folyóiratból válogattak: négy írást a Kortárs-ból, három az ItK-ből, egyet-egyét a többiből (Jelenkor, Magyar Tudomány, Tiszatáj, Új Symposion, Valóság).

A kötet – nagyjában az életmű időrendjében – egyaránt közöl esszéket, életrajzi és szövegmagyarázó adatokat, értelmezéseket; Rónay György és Danyi Magdolna tanulmányait kivéve a kései, a harmincas évek József Attilájának jobb megismeréséhez. Elkerülhetetlenek a párhuzamok, sőt ismétlések, de nemegyszer az ellentmondó vélemények is. Szabolcsi (147) és Vas István (166) pl. egyaránt főlfigyel Kosztolányi költészetének József Attila kései lírájában érvényesülő hatására. Többen utalnak a „semmi” kérdéskörére. Gyertyán Ervin – Vágó Márta nyomán – elképzelhetőnek tartja e motívumban az egzisztencialista filozófiával való ismerkedés lecsapódását (111); Vas István inkább Kosztol-

ányival hozza kapcsolatba (160), és azt hangsúlyozza, hogy József Attila a lét és a semmi szembenállásán való vívódásával megelőzte Sartre híres művét (*L'Être et le Néant*) (164). Vas István is (163), Tverdota György is boncolgatja a „táguló világ” képzetét (407) és a „véges végtelen” kifejezés eredetét (163, 414). Mindketten foglalkoznak a költő úrélményével is (164, 421; sőt Bokor László is utal rá: 323). Valószínűleg igaza van Tverdótának, amikor a test és lélek ellentétének a léggömbhasonlattal való kifejezésében („*Költők és kora*”) Bergson hatását látja. De talán a rokon madáchi sor is („ugranám, nézd, de testem visszahúz”) bejátszhatott.

Bár a jubileumra külön verselemzőskötet készült (e sorok írásáig még nem jelent meg!), magától értődik, az életmű vizsgálatának alapvető módszeréből következik, hogy ebben a gyűjteményben is számos versértelmezést találunk. Kár, hogy a kötet semmiféle indexet nem tartalmaz, pedig a névmutatón kívül (amely pl. Hörderlinnek a 106. és 357. lapon való említéséből tanulságos párhuzamot tenne lehetővé Féja Géza és Remenyik Zsigmond között) elsősorban a tárgyalt versek címmutatója nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az itteni eredmények könnyen épülhessenek be a József Attila-kutatásba, ösztönözhessek az életműbc. n való további elmélyülést. Olykor néhány mondatnyi észrevétel, megjegyzés

is figyelmet érdemel egy-egy versről. Terjedelmesebb elemzéseket találunk a következőkről:

- A csoda* (76–79) Rónay György
A kozmosz éneke (171–197) Danyi Magdolna
Bukj föl az árból (267–273) Beney Zsuzsa
Erőének (66–69) Rónay György
Falak (50–53) Rónay György
Kései sirató (213–240) Sárközy Péter
Kirakják a fát (133–151) Szabolcsi Miklós
„Költőnk és kora” (152–170) Vas István
Kukoricaföld (56–57) Rónay György
Medvetánc (2-1–209) Tamás Attila
Nem emel föl (273–278) Beney Zsuzsa
Rög a röghez (62–66) Rónay György
Tanulmányfej (57–61) Rónay György

Egyre gyakoribb tünet: a verselemzők a ki- szemelt vers jelentőségét – egyben választásuk megokolását – azzal igyekeznek fokozni, hogy bizonygatják: a tárgyalt vers valamiféle összege- zés, szintézis. Ilyennek ítéli Danyi Magdolna *A kozmosz énekét* (184), Tamás Attila a *Medve- tánc*-ot (209), Sárközy Péter a *Kései sirató*-t (238). Valójában arról van itt szó, amit József Attila így fogalmazott meg: „a mű világának minden pontja archimédeszi pont” (JAÖM 3: 97). Azaz minden valamirevaló versből – csöpp- ből a tenger – kikövetkeztethető szinte az egész életmű természete: egyetlen pontból fölfejtendő a teljes mű szövedéke. Egy kicsit minden vers összegezése az addigiaknak, egyben kiinduló- pontja a továbbiaknak. Szem a láncolatban.

Az értelmezések fő eszköze a költői motí- vumok összefüggéseinek megjelése, a versek halvány rajzolatán e motívumok hálózatának tussal való kihúzása. A leleményes szöveg- magyarázókat azonban a talán os költői fogalma- zások többértelműségéből fakadó sokféle lehető- ség nemegyszer elcsábítja. Némelyek túl tágan értelmezik a motívum fogalmát: úgyszólván ennek tekintenek több versben előforduló egy- egy azonos szót is. Ha így volna, a nagyon várt József Attila-szótárral meg is oldódnék a motí- vumvizsgálat: a szócikkek egy helyre hordanák az azonos helyeket. Holott ez csak – alig nélkülöz- hető, bár rég nélkülözött – segédeszköz lesz majd az elmélyülőbb kutatásokhoz. „József Attila köl- tészetének egyik jellemzője a versei közt fennálló rendkívül erős tartalmi és motivikus összefüggés” – írja Beney Zsuzsa (247), de azt hiszem, kisebb- nagyobb mértékben ez minden költőre érvényes. Mindegyiküknek megvannak az ismétlődő képeik, kedvelt szavaik, kifejezéseik; Szabolcsi szavával: „kísértő képzeitek” (135), amelyek különféle

helyzetekben vissza-visszatérnek alkotásaikban. Kétszer senki sem léphet ugyanabba a folyóba: az azonos szó, kifejezése, kép sem lehet tökéletesen azonos az új szövegekörnyezetben. Ahogy a moz- gófilm több tucat, egyenként alig észrevehetően apró cmozdulást rögzítő állókép egymásutánjá- ból jön létre, a motívumok fejlődése is egymás- hoz képest vizsgálva vehető észre. De lehet-e motivikus összefüggést látni a kincssel vagy az étellel teli fazék között – csak a *fazék* szó azonossága alapján; avagy a *réz* újbóli elő- fordulása miatt a „*réz kerek virága*” és a költő „*rézhomlokú*” ánya között (207)? Nem látok ilyen kapcsolatot a Tamás Attilától *fog- és körömmotívumnak* minősített képek között sem (204). A *medvéről* ő maga mutatja ki (203–204), hogy külső azonosságuk (lánccon totyog a *Hazám*- ban; láncos, táncos a *Medvetánc*-ban) ellenére értelmük szögesen ellentétes: a *Hazám*-ban negatív: elutasított szerepű; a *Medvetánc*-ban pozitív: a költészetének teljességéről vallomást tevő szócsó.

A túlzott logikai igény érzésem szerint gyak- ran jut el olyan következtetésig, amely még az alkotó tudatalattijában sem érvényesíthetett. Így vagyok a *Medvetánc* értelmezésével, s ebből következően a kérdésre (*Miért épp a Medvetánc lett kötetcímadóvá?*) adott felelettel is. Túl sok ebben a föltételezés, a *mintha* (210). Meg- győződésem szerint e versnek kötetcímmül való kiválasztása nem volt ilyen bonyolult, ahogyan Tamás Attila megpróbálta reprodukálni. Sokkalta inkább a hasonló, népi groteszk ihletésűek között a költőnek kedves vers (primus inter pares) rövid, tömör címe kínálkozott alkalmasnak kötetcímmül.

Szintén erőltetettnek vélem Sárközy Péternek azt az igyekeztét, hogy a *Kései sirató* kapcsán a költő és a Mama kapcsolatának általánosan el- fogadott képét a minden áron való újat mondás igézetében kétségessé próbálja tenni. Azt a mindennapos tény, hogy a legszeretőbb anyja is olykor-olykor meg is veri szófogadatlán gyer- mekét, úgy torzítja el, mintha a Mama sohasem szerette volna fiát, és József Attila nem a Mama halála után, hanem szeretéssel az ő életében szenvedett volna a szertess hiányától. Az anya iránti érzés ambivalenciájáról Beney Zsuzsa is beszél (265), sőt hasonlóképpen az apáról (az Istenéről) Szőke György (290, 293); ők azonban nem akarnak ezzel többet mondani a mind- annyiunkban működő lélektani törvényszerűség érvényénél. Valamennyiünk, akik anyánkat el- vesztítettük, a költővel együtt kívánnánk: „Be örülnék, ha megverné mégegyszer!” Ma én is

derűsen emlékszem vissza, elismervé gazságaimat, hányszor kaptam ki anyámtól. Sohasem éreztem értük „szeretethiányt”. Sárközy még a *Levegőt!* ismert sorait is úgy idézi, mintha benne egy-értelműen az anyától elszenvedett verés emléke volna: „Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket . . .” (214). Holott más helyek („ezek idegenek”; „idegenben löknek, vernek”) azt teszik valószínűbbé, hogy itt is öcsödi emlékeire utalt a költő. Az *Iszonyat*-ban bukkan föl – úgymond Sárközy – először a *mama* szó. Idézi is:

A kislány hétéves. Kiszökne,
s itt benn ugrálni sem lehet.
A mama lelkére kötötte
ezt a dögöt, a gyermekket.

Nem állítja Sárközy, de az ellenkezőjének kimondása híján azt sugallja, mintha a 4. sor megfogalmazása az anyáé lett volna. Mintha a Mama bízta volna Etusa e szavakkal Attilát. Holott ez a hétéves Etus agyában született így meg: rábizott öccse miatt nem mehet játszani, ezért ez a kegyetlen, durva, de ilyen korú gyermektől nem szokatlan fogalmazás. Szabolcsi Miklósnak mint szerkesztőnek dicsérendő erénye, hogy Sárközy tanulmányának e kötetbe való beemelésében nem zavarták a vele keményen pörbe szálló bekezdések. Keményen, de igazságtalanul. Sárközy „bizonyító eljárása” (229) ugyanis nem meggyőző. Senki sem rajzolt „idilli családi képet” a József család belső életéről; nem is tehetné, mert a költő írásaival szegülne szembe. Ám a másik véglet, amelyet Sárközy szeretne elfogadtatni, sokkal inkább „fikció, legenda” (214). Ha egy-egy versről, amely a korai életműben az anyát említi, ki tudja is mutatni, hogy szoros értelemben nem anyavers, azt nem veszi figyelembe, hogy a költő mégis miért emlegeti már ekkor ennyiszor az édesanyját, ha „a halála sem rázta meg különösebben” (uo.). Az igaz, hogy „az idő múlásával mind erősebb és előbb lesz a keserű gyermekkor és az anyai szeretet hiányára való rádöbbenés” (uo.). De erőltetett szembeállítás a gyermekkori és a fölnőttként kapott sebeket. A kései költészetben megszaporodó anyaverseket a társadalmi kudarcok (nem utolsósorban a pártból való kirekesztés) mellett összefüggésbe hoznám pszichoanalitikus kezelésével is. „Feltámad az eltemetett gyermekkor” – írja Beney Zsuzsa (257), majd ismét utal rá (275), bár mindkét alkalommal csak röviden, éppen azért, mert ez annyira természetes és ismeretes, hogy bővebb tárgyalást nem is kíván. Sárközy szerint a *Kései sírató* a

költőnek utolsó igazi „kiáltozó” verse (238). Holott a *Nagyon fáj* és ez ennek a versfajának nevet adó *Kiáltozás* még ezután született.

Megvallom, Beney Zsuzsa elemzésének (*József Attila két késői versének Isten-képe*) némely pontját nem tudtam követni. Abban egyetértek vele, hogy József Attila Istene több mint apátóló (243), de nincs abban semmi lebecsülendő, ha életében, költészetében betöltött ilyen szerepét (a kóros én = Isten azonosítás mellett) kellően hangsúlyozzuk. Nem véletlen, hogy amiket ő Isten-versekként, ugyanazokat Szőke György apaversekként értelmezhet (289). Szőke György itteni tanulmánya előtt egyébként ezt az értelmezést már Szigeti Lajos (József Attila apaversei és „felismerés”-versei. – Szegedi Bölcsész-műhely ’77. 231–258) kifejtette. Mind Beney Zsuzsa (271), mind Szőke György (287) utal a kései versekben megmutatkozó *aránytalanság*- (kicsinység-) képzetre, amelyet a *Szabad-ötletek jegyzéke* és több más vers alapján, nagyobb anyagon, szintén Szigeti vizsgált (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 16. köt. Szeged, 1978. 139–179). Tanulmányainak valamelyike helyet kaphatott volna e kötetben.

A gyűjteményből stílusával, hangnemével és magabiztos ítélkezésével egyaránt kirí Stark András és Bókay Antal dolgozata (*„Köztetek lettem bolond”*), bírálat Bak Róbertnak a költő halála után közvetlenül készített patográfiájáról. József Attila betegségével a kötetben többen is foglalkoznak. Mindenki elfogadja a tényt, hogy a költő skizofréniában szenvedett, és a pszichoanalízisban keresett, hasztalan, gyógymódot. Rónay György kötetcímadó tanulmányában – teljesnek szánt, a szerzőjének halála miatt félbeszakadt pályakép elején – a korai versek, nevezetesen *A csoda* kuszált képalkotásában már fölismeri a betegség első tüneteit (79). Beney Zsuzsa a *Medáliák*-ban (256). Rónay „kissé kancsál, de nem egészen téves fölismerésnek” minősíti a költőnek imént tanulmánycímként már idézett szavait: „köztetek lettem bolond” (22). Gyertyán Ervin Révaival vitázva fejt ki higgadt, józanul meggyőző álláspontját. Ő sem fogadja el Bak Róbert magyarázatának minden pontját, a társadalmi felelősség teljes elhárításának kísérletét. De a betegségnek egészében környezeti, társadalmi okokkal való magyarázata sem hihető: „S az alkati végzet, determináció tagadása nem zárja ki az alkati diszpozíció, hajlam meglétét, amelyből a társadalmi diszpozíciók előhívhatják, konkretizálhatják a betegséget . . .” (108). Agárdi Péter hivatkozik Fejtő Ferencre, aki már 1937-ben

máig érvényesen állapította meg: a költő versében művésziileg legyőzte saját árnyait és a freudizmus egyoldalúságait (451). Szabolcsi Miklós pedig a kései nagy versekben éppen ezt a betegségen való győzelmet hangsúlyozza (141). Bokor László hazagöltő, posztumusz tanulmányának itteni részletében Szerb Antal nyomán a betegség költői hasznáról beszél: a gondolatársítás váratlanságából, különlegességéből fakadó előnyről; és Szabolcsival csaknem azonos szavakkal „gyönyörű művészi győzelemnek” könyveli el az így született nagy verseket (323).

Stark és Bókay manapság szokatlan, gunyos hangú vitáirátában a védekezni már nem tudó Bak Róbert minden állítását, nemegyszer kifacsarásuk árán is, cáfolni igyekeznek. Kiindulópontjuk meghökkentő: „Valójában – elemzésünk szempontjából – teljesen mindegy, hogy költőnk skizofrén volt-e vagy sem...” (350). Az így öncélúnak vallott elemzésük voltaképpen azonban arra épül, hogy a költő nem volt beteg, csupán környezete bélyegezte, s ez a megbélyegzettség kergette öngyilkosságba. A szerzők Erwin Goffmann 1963-ban kiadott *Stigma* című művének sajátos „minősítéelméletét” húzták rá József Attilára, mit sem törődve azzal, vajon ez a Prokrusztesz-ágy nem csonkítja-e meg mind a költőt, mind a művét. Tetszetős ötlet, itthon még nem ismerik, újat lehet vele mondani – vélhetők a szerzők. Csakhogy a stigmatizációs elmélet alkalmas szempont lehet József Attila kórlefordításának megértéséhez, de csak mint egy a sok közül. A zsenialitásával is, forradalmi nézeteivel is, de nem utolsósorban betegségének csalhatatlan jeleivel is „szabálytalan”, „rendhagyó”, „deviáns” költőnek a betegségére bizonyára visszahatót, súlyosbíthatta is, amikor érezni kezdte a „bolond” stigmáját. Hogy e legalább háromféle eredetű stigmatizáció milyen arányban eledyedett a környezetében, megállapíthatatlan, de keveredésükért nem lehet felelőssé tenni sem szűkebb, sem tágabb környezetét: sem barátait, ismerőseit, sem a társadalmat. Egyáltalán nem mindegy, hogy József Attila valóban beteg volt-e, tehát stigmatizáltságának volt-e valódi alapja. S minthogy volt, nem róható föl senkinek, ha e ténnyel megállapította. Nemcsak Bak Róbert, hanem rövid találkozásuk alkalmával Thomas Mann is (98), aki így szerzőink sémája szerint szintén „stigmatizáló”. Gyertyán Ervin azonban jogosan menti föl Vágó Józsefet is az esetleges vád alól, hogy ellenezte lányának házasságát a költővel (uo.). „A kibicnek semmi se drága” – idézte a pesti szólást, mintha sejtette volna, hogy

akad két szerző, aki e kibicszerepre hamarosan vállalkozik.

Hibáztatják a szerzők Bak Róbertet, amiért „kettéhasította” József Attilát: különbséget tett a beteg ember és „a betegségtől nem érintett költő” között (337). Most idéztem Fejtőt, Szabolcsit, Bokort, Szerb Antalt, amint a betegségen győzedelmes költőről szóltak. Szabolcsi még ezt írta: „Semmi okunk sincs tagadni a betegséget; erre annál kevésbé van szükség, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében” (107). Vas István meg ezt: „A költő gyöngye volt, beteg és széthulló. De a versei ezekben az utolsó hónapokban is erősek, épek, összefogottak” (153). Áttételezen ugyan, de szintén erre vonatkozik Beney Zsuzsa megállapítása is: „Felelőtlenség lenne arról beszélni, hogy a Gyömrői Edítchez fűződő kapcsolat hogyan befolyásolta – befolyásolta-e egyáltalán – a költő betegségét; azt azonban, hogy költészetének milyen gazdag kibontakozásához vezetett, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül” (256–257).

Bak a betegség tünetének fogta föl a költő kapcsolattartásának gyöngeségét, Judittal való együttélésének mulékonyságát. Szerzőink ezt így hibáztatják: „a társadalmi meghatározottságú szükségyszerűséget az orvosi paradigma jegyében metafizikus szükségyszerűséggé változtatja” (341). Rónay György ugyanerről tényszerűen és közérthetően leírta már: a költő igaztalan volt Mártához, igaztalan Judithhoz: „Nem azért, mert komisz ember volt, hanem azért, mert beteg ember volt” (35). József Attila maga is tudta: „Költő szerelme szalmaláng...”

Lehet, hogy Bak hitt a Lombroso-elméletben, bár szövegéből ezt egyértelműen nem lehet kiolvasni (342). Vannak egészséges zsenik, és vannak beteg zsenik. A beteg zsenik művében ott munkál a betegség is; erre utalt már Szerb Antal, Rónay György, Gyertyán Ervin, Szabolcsi Miklós és Beney Zsuzsa is. A lángész kétségkívül önmagában is szabálytalan („stigmatizációra predestinált” – ahogy szerzőink írják) alkat, és ha beteg, kétszeresen az. Ez azonban nem jelenti e kétféle rendkívüliséget („deviancia”) azonosságát. „Bár az a feltételezés aligha vitatható, hogy a művészi érzékenységet nem mindig és nem feltétlenül kívánja meg a szó hétköznapi értelmében vett pszichikai normalitást” – értek egyet Gyertyán Ervinnel (109). Ahogyan maga József Attila a másik devianciapárról vallotta: „Neurózis és forradalmiság igen sűrűn össze is szövődik...” Pontosan erről van szó, és nem többről!

A szerzőpár Bakot előbb *önfelmentő* magyarázkodásban marasztalja el (339), majd „az egész környező világrénd” fölmentésével vádolja (355). Gyertyán – Révait kiigazítva – már előre választ adott nekik is: „Sem Németh Andor, sem Vágó József vagy József Jolán, sőt feltehetően a szakmailag elfogult dr. Bak Róbert sem szerettek annyira a Horthy-rendszert, hogy ilyen körmönfont módon, összefogva törekedjenek a felmentésére” (109).

Stark Andrásnak és Bókay Antalnak Révai merev szemléletét nyugati importból való sémák erőltetésével újraélesztő magyarázata ellen már első megjelenésekor többen óvást emeltek. Antal Gábor és Garai László, valamint Gerevich József vitaírásainak célszerű lett volna itt is helyet adni, akár a szerzőpár válaszával együtt is (Valóság, 1979/11). Sőt hasznos lett volna Varga Ervinnek valamennyi idevágó írásnál nehezebben hozzáférhető patográfiáját (Ideggyógyászati Szemle, 1966. 195–204.) szintén újra közölni.

A szerzőjük vagy címük szerint még nem említett tanulmányok közül ki kell emelnem Bokor Lászlót (*József Attila művészetéhez*), amely sokat ígérően, részletesen (talán nem eléggé részletesen) tekinti át a költő képalkotásának, gondolatártsító módszerének és nyelvének sajátosságait. Tasi József értékes, József Attila költészetét is mélyen befolyásoló adatokat hoz a Bartha Miklós Társaságban 1932-ben, második ízben játszott tevékenységéről. Tverdota György József Attila lírájának kozmológiai vonatkozásait tárgyalja sok finom megfigyeléssel. Ifj. Gazda István pedig azt derítette ki, hogy József Attilát a relativitáselmélettel, amelyről főként leveleiben tesz különös észrevételeket, Fényes Samu tudomány népszerűsítő tanulmányai ismertették meg. Agárdi Péter tanulmánya (*Mozaikok a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéből*) Fejtő Ferencnek, Veres Péternek és Darvas Józsefnek a költőről tett nyilatkozatait vizsgálja végig. Figyelemre méltó Benjámin László tanúsága: nyilvánosan, még 1935-ben, egy szociáldemokrata gyűlésen Veres Péter szájából hallotta először József Attilát Adyval egy sorban emlegetni (458). Agárdi pedig ezt szűri le: „Kevesen fogalmazták meg olyan maradandóan a József Attila-i teljességet, mint a forradalmár Veres Péter” (460).

A kötet rengeteg értékes megfigyeléssel, pl. verstani észrevétellel (44, 155, 167–169, 194) gazdagítja a József Attila-kutatást. A textológiai megjegyzések közül elsősorban Stoll Bélának bizonyítékokkal megtámogatott javaslatát

bocsátom az irodalomtörténeti közvélemény elé elfogadásra: a töredékeknek minden kritikai kiadásban az egységes időrend megfelelő helyén kell szerepelniük, nem pedig külön csoportban (299). A kritikai kiadás műértelmező hozadékaról az esszéista Rónay György tesz bizonyosságot, amikor kiemeli, hogy az 1922 és 1924 közötti költői fejlődésről a versváltozatok egybevetése, az átdolgozások tanulmányozása tanuskodik (57). Rónay kijavította a kritikai kiadás sajtóhibáját (*öregem*) a helyes (*öregen*) alakra (62). Stoll Béla pontos olvasata nyomán pedig már nem *Gonosz*, hanem *Gondos gazdám* a helyes szöveg az idézetben (149). Vas István fölismerése is tanulságos: „József Attilánál ugyanis az írásjelek alkalmazásában is kemény logika működik” (167). Ugyanő hívja föl figyelmünket az idézőjel szerepére a „*Költőnk és kora*” címében (170). Idézőjelben van egyetlen közlésében a „*Lebukott*” című vers is: itt is van rendeltetése az idézőjelnek, bár egészen más: most nem iróniát akar vele kifejezni a költő, hanem az átvitt értelmet. A mai olvasó számára ez már természetes, de a harmincas években még különleges jelentése volt e szónak: munkásmozgalmi, rétegnyelvi jelentését érzékeltette az idézőjellel a költő. Ezt a verset – mint Tasi József kiderítette (393) – Füredi Józsefnek, a munkásmozgalmában talált jóbarátnak kérésére írta a költő.

Megszívlelendő Szőke György indítványa: *Az istenek hálnak, az ember él* című bírálatában József Attila sajátosságosan átirta egy Babits-versszakot: ennek is ott a helye József Attila összes versei között (281).

Érdekes adalék *A Danánál* keletkezéstörténetéhez, amint Lengyel András összeveti Brichta Cézár *Én őseim*... című versének néhány motívumával (309–310). Ezt azóta megtoldotta egy Illyés-versben talált párhuzammal is (Üzenet, 1980/8).

Külön érdeme szerzőknek, szerkesztőknek, hogy a költőt immár nem tekintik tabunak; le merik írni, ha magatartásában, költeményeiben valamit helytelennek, rossznak tartanak; bírálni merik a klasszikust is (64, 68, 113, 119, 197, 384).

Néhány pontatlanság zavar. Jó lett volna, ha Bokor László és Gazda István először megjelenő írásainak keletkezési idejét föltüntetik a szerkesztők. Sárközy Péter dolgozata nem az *Irodalomtudományi*, hanem *Irodalomtörténeti Közleményekben* jelent meg, s ha másutt megadják a lapszámot, itt is közölhették volna (242). József Attila első kötetének nem *A szépség koldusa*,

hanem a *Szépség koldusa* a címe (284). Nem *ő-zés*, hanem *ö-zés* a nyelvjárási sajátosság (326). Bokor László idézetének forrásául csak a Századok van föltüntetve (328); azt hihetné az olvasó, hiányzik a kritikai kiadásból, holott benne van, sőt ott hozzáférhetőbb (JAÖM 3: 14). Ki kellett volna a szerzőket javítani: Bak Róbert, Hatvany Bertalan, Fejtő Ferenc, Ignó Pál és Remenyik Zsigmond nem 1937. december 3-án látogatta meg József Attilát Szárszón, hanem 2-án; s a költő nem 4-én lett öngyilkos, hanem 3-án (358). József Attila póreinek anyagát Rejtő-nél teljesebben tette közzé Hajdú Tibor és Rákosi Sándor a Párttörténeti Közlemények 1958. évi 1. számának 190–214. lapjain (397).

A költő 1925 októberében nem „ismét” érkezett Bécsbe (431), hanem először.

Néhány sajtóhiba is zavaró. A 38. lap 2. bekezdésének 4. sorában az *s* kötőszó után hiányzik az *úgy* szócska. A 123. lap 2. bekezdésének 8. sorában *ahhoz* helyett *addig* a helyénvaló. A 397. lap 4. jegyzetében nem *Páczor*, hanem *Pásztor* József a szerző. A 464. lapról lemaradt a 27. jegyzet.

Ha szokatlan is, időnként szóvá kell tennünk – Horváth János szellemében (Tanulmányok. 1956) – értekező stílusunk gyarlóságait. Meglep, hogy kitűnő stilisztika íróink, költőink nyelvében is mennyi a járványos szeplő. Ilyen az az elharapózott szokás, hogy ragozott címekhez újabb ragokat illesztenek (*A nagyvárosokat*-ból, 30; *Nem én kiáltok*-ban, 57; *Hirdetőoszloppal*-ra, 72). Ha írója maga olvasná föl, rögtön rájönne az ilyen alakok képtelenségére. Tele van a gyűjtemény a tötő-nyelv torzalkaival (viszonya... félreértéssel *terhelt*, 70; nem megnyugtatóan *megoldottak*, 84; *feltételezett* a jelenlét, 244). Sokan használják a jelenidejű *volna* helyén a jövőidejű *lenne* alakot (76, 256, 418). Élnék olyan divatszavakkal, mint *kötődik* (76),

felerősít (92), *biztosít* (240). Az elvont fogalmazás tükre az *alapozódik* (337), *értelmeződik* (346), a két lapon háromszor is előforduló (magyarázatot, funkciót, bizonyítást) *nyer* (347–348). Főlőslegesek a kötőhangzók az *ért-hetőek*, *élvezhetőek* többes számában (126). Főlősleges az *sz* a magyarul ejteni is, írni is *s*-sel szokásos distinkcióban (206). Szakmai zsargon a *-nál*, *-nél* rag funkcionális túlterhelése: József Attilánál (119, 160) e változatos kifejezési lehetőségek helyett: József Attila gondolkodásmódjában, költészetében, verseiben, életművében, írásaiban, eszmerendszerében stb. Mindezek helyett állandóan és szürkén ezt írják irodalomtörténészeink: Adynál, Juhász Gyulánál, Németh Laszlónál, József Attilánál.

Sok a főlősleges idegen szó is. Holott senkit sem hat meg a tudományosság látszatának ez a torz szokása. Íme egy példamondat: „Bak Róbert tanulmányának lineáris interpretációja alapján a következőkben kísérletet teszünk a költőt körülvevő szociális dinamika rekonstrukciójára” (349). A kétszeres tagadás általában ugyan állítás, a következő mondat azonban még így sem jó: „Az elmaradt anyai gyöngédség hiányára való rá-döbbenés ezt követően a beteg költőben kényszerképzetté válik” (223). Vagy a jelző (*elmaradt*), vagy a birtok (*hiányára*) főlősleges.

A tanulmánykötet mindezek ellenére jól tükrözi vissza az elmúlt évtized József Attila-kutatásainak eredményeit. Jobb lett volna ugyan előbb kezünkbe vennünk Bokor László negyedszázadnál régebb óta készülő, József Attila fogadtatását, köteteteinek életében kapott visszhangját tartalmazó gyűjteményét, de ez a mostani kötet hozzá hasonló jelentőségűnek ígérkezik a további kutatások ösztönzésében.

Péter László

BARTA JÁNOS: KLASSZIKUSOK NYOMÁBAN

Estztikai és irodalmi tanulmányok. Bp. 1976. Akadémiai K. 496 l.

Egyszerűségében is sokat mond a kötet címe. *Klasszikusok nyomában*. Nem csupán a szerző irodalomtörténeti érdeklődését jelzi, melynek középpontjában a magyar XIX. század áll és szívének oly kedves hőse, Arany János. Hanem a megközelítés módját is jelölheti. Azt az értelmező magatartást, melynek egyaránt sajátja az alapos tárgyismeret és a szigorú ítéletkezés. Hiszen a kettő

végül is egy, mondhatja Barta, joggal – s együtt a klasszikus elődökkel.

Korunk mintha más eszményeket követne. Már-már egy lépést sem tehetünk anélkül, hogy aggályosan előírt értékrendbe ne botlanánk. Kötelezőnek vélt rangsorok merevítik el tudatunkban jelenünk s még inkább múltunk irodalmát. A kikialtott nagyságokat csak hódolat illeti meg,

érzékenységünket állítólag a lelkendezés bizonyítja. Bár a különféle értékrendek nem vesznek tudomást egymásról, mindegyik széles társadalmi konszenzusra hivatkozik. A tudománytól pedig elvárják, hogy a kinyilvánított „igazságokat” támassza alá „objektív” érvekkel.

Érthető hát, hogy Barta megközelítésmódja kellemetlennek vagy éppen különcnek tűnik sokak szemében. Semmi sem áll távolabb tőle, mint a kritikátlan lelkendezés vagy az akadémikus óvatosság. Tekintélyes és elterjedt hiedelmeknek tud ellentmondani.

Csokonairól írva nemcsak azt állapítja meg, hogy a debreceni kultúrtáj nem volt még föl-készülve egy ilyen méretű lángelme fogadására és megértésére, hanem azt is, hogy a kicsapátás következményei, a hányattatások s főként a dunántúli kultúrkör megismerése jótékony hatást gyakoroltak művészetére (137–140).

Hasonlóan tárgyilagos – és némelyeket talán megbotránkoztató – megállapításokat olvashatunk Barta könyvében Petőfiről. Akinek lángolásában van „valami korlátozódás is: kompromisszumot nem ismer, de idegen életformák és ideológiák iránt sincs benne megértés... az egész emberiségnek van elkötelezve, de egyes embereket durván meg tud sérteni. Szociális érzékének csak nagy távlati vannak” (150). Magabiztos hatalom- és hivatástudata, lobbanékony természete a költőt nemritkán zsarnokká tette barátai-val szemben. Különös módon éppen ez, pontosabban a jellegbeli ellentét vált alapjává Petőfi és Arany kivételesen mély, bensőséges kapcsolatának (152–159).

Tolnai Lajosról pedig, akinek írói bátorságát, jelentőségét Ady és Móricz elstietett véleménye nyomán messze túlbecsülték és túlbecsülik, Barta meggyőzően bizonyítja be: regényei vigasztalanul sötét atmoszférájáról, a világgá kiáltott sérelmekről s pályája megtöréséről is Tolnai torzult személyisége tehet inkább, mint környezetének értetlensége vagy rosszindulata (323–332, 361–373).

Barta tehát nem sokat törődik a „megállapodott” véleményekkel, sőt mintha egyenesen kedvét lelné a legendákat oszlató szerepkörben. A tagadás és felülvizsgálás gesztusa gyakori írásai-ban. Megközelítése a kritikai tevékenységre emlékeztet inkább, mint a hagyományos értelemben vett irodalomtörténeti munkára. Műveiben még az aprólékos adatolást is a pontosító szándék irányítja, s az értelmezés izgalma, az ítélezés öröme fűti át.

Tagadhatatlan előnye a pontosító-vitázó eljárásnak, hogy szellemi társá emeli az olvasót és időszerűséget kölcsönöz a távoli múltat idéző tanulmánynak is.

Meglepő, hogy mennyire frissnek hatnak a kötetbe fölvetett régi szövegek is. Az 1925-ben írt Bánk bán-értelmezés (Barta első irodalomtörténeti publikációja), a harmincas évek derekán készült Vörösmarty- és az évtized végén született Kosztolányi-tanulmány. (S tegyük is szóvá egyúttal, miért kellett a Vörösmartyról szóló szöveget erősen megrövidíteni? Nem-marxista nézőpontja, terminológiája miatt? Ennyire nem bízhatunk az olvasók érettségében?)

Érdekes olvasmányok. Sok új szemponttal, sok találó megállapítással. Megtudjuk, hogy Gertrudis ártatlan, bár nem erkölcsös; tetteit kizárólag a családi becsület féltése vezérli (386). Bánk bán tragikus sorsában nem kis része van a bojóthi nemzetség (Mikhal, Simon és Melinda) balvégzetének (394). Vörösmarty számára a nemzeti közösség adja azt a felszabadító és védelmező környezetet, létezésintert, érvényesülési kört, amit Berzsényinek az intim-szféra (427). Kosztolányi világképére az jellemző, hogy a szűkösségből csinál erényt. Egyetlen megkötöttséget ismer el a földi létben: a vitalis-vegetatív létezés könyörtelenségét. Nem hisz a földi létén kívül semmiben, csak a maga hitetlenségében és a tisztánlátás vállalásának, a kimondás bátorságának erkölcsi erejében (448–449).

Barta finom megfigyelései, ötletei helyet kapnak napjaink értekező irodalmában is. A Gertrudis-jellemzés kiindulásul szolgált Sötér István értelmezéséhez, de a vele vitázó Pándi Pál ellen-véleményéhez is (jóllehet Pándi nem hivatkozik név szerint Bartára, kérdésfeltevése nyilvánvalóan hozzá kapcsolódik). Az intim-szféra jelentőségére Berzsényi költészetében legutóbb Szegedy-Maszák Mihály mutatott rá. A nemzeti küldetés-tudat és a romantikus-metafizikus látásmód összefüggése ma éppúgy a Vörösmarty-kutatás figyelmének előterében áll, mint a halállal való szembenézés és az erkölcsi tartás tartalmának tisztázása a Kosztolányi-kutatásban. (S talán nemcsak Barta megközelítésének időszerűségét jelzi ez, hanem a tudományos vizsgálódások kényszerű kiterőit, megtorpanását is.)

Tanulságosak lehetnek az eltérések is. Így például elgondolkodtató jelenség, hogy az a Barta János, akire közvetlenül hatott az egzisztencialista filozófia, nem érzel hasonló hatást Kosztolányinál (ellentétben napjaink közkeletű felfogá-

sával). Számára még nyilvánvaló lehetett, hogy a vitális-vegetatív létezés környörtelenségének, a halál jelentőségének felismerése önmagában nem elegendő a párhuzamhoz a heideggeri Sein zum Tode gondolatával.

Találhatunk persze ezekben az írásokban kevésbé szerencsés szempontokat, megfogalmazásokat is. „A romantika nem más, mint metafizikai érzékenység, metafizikai élményekre való hajlamosság” (416): e meghatározásnak nem az a baja, hogy idealista beállítottságú (mint a könyv utószava állítja), hanem az, hogy túl általános, nem különíti el kellőképp a romantika fogalmát. Nincs-e létmagyarázó, metafizikus célja a barokk vagy a klasszicista művészetnek? Vagy a századelő expresszionizmusának? S néhány lappal később a mítikus, az esztétikai és a metafizikus valóságformák megkülönböztetése (420–421) nem hogy oszlatná, de még növeli is a zavart. Milyen kapcsolat lehetséges ezek között, ha karakterük annyira eltérő? Hogyan vállalhat magára végső-, illetve ósválóságkereső (bölcseleti) szerepet a költészet, ha az „egyetemes elvalótlanítás” (Barta szövegében „irrealizálás”) élményformája jellemzi?

Inkább ötletes, mint meggyőző megállapításnak tűnik az is, hogy Bánk elsősorban Melindával szemben követ el tragikus vétséget (388–391). Barta persze igen logikusan építi fel koncepcióját. Eszerint Bánk tettei sorsszerű következetességgel idézik elő hitvese halálát.

Az első szakasz utolsó jelenetében úgy dönt, hogy inkább a békétlenekhez megy, s így Melindát végső soron kiszolgáltatja Ottó terveinek. Amikor megtörténik a baj, örületbe kergeti hitvesét, megtagadva benne a feleséget és az anyát. Később ugyan megenyhül, sőt Gertrudis parancsa (a negyedik szakaszban) a távozás szándékát ébreszti benne, de azután Melindát Tiborcra bízta, s ő marad, hogy leszámoljon a királynéval. A gyilkosságot követően Bánk nem távozhat el a tett színhelyéről: neki helyt kell állnia a király előtt. Így nem mehet hitvese után, hogy védelmezze. Ottó pedig bosszút áll, és meggyilkoltatja Melindát.

Barta érvelése figyelmen kívül hagyja a drámai történet lineáris kibontakozását. Kizárólag a végkifejlet felől méri fel az eseményeket. De vétkesnek tarthatjuk-e Bánkot, ha nem kerül soha olyan helyzetbe, hogy választania kell Melinda és valami más érték között? Nagy monológiájában (az első szakasz végén) éppen Melinda és a haza összetartozásáról beszél. S ugyanitt egyedül saját élete kockáztatásával számol (a valószínű veszéllyel),

azzal nem, hogy hitvesét baj érheti (aminek veszélyéről nem tud). Kétséges az is, hogy a szerelmi tragédiának súlya nagyobb lenne a politikainál.

De ebben az esetben legalább szembenézhettünk Barta érveivel. Korai tanulmányai ugyanis annyira szűkszavúak, hogy szinte csak a végeredményét rögzítik az értelmező munkának. Néhány kiinduló tételt tartalmaznak (talán a filozófiai fogalmak bevezetésére fordítanak legtöbb gondot) és a következtetéseket. Elfogadhatjuk vagy elutasíthatjuk őket, de nem áll módunkban logikai hibákra vagy irodalmi ellenpéldákra hivatkozni.

Ezért is érezzük némiképp vázaltszerűnek ezeket az írásokat. Egyik jó ötlet követi a másikat s nem egy marad közülük kidolgozatlan. Gondoljunk pl. Barta eredeti megfigyelésére a sorsüldözött, szétzilált bojóthiak szerepéről. Csak sajnálni lehet, hogy nem vizsgálta tovább drámai funkciójukat: azt, hogy sorsuk mintegy példázatszerű a magyarok számára. Előidézik, de akár elháríthatnák is a vézetes fejleményeket.

Barta újabb tanulmányai jelentős mértékben különböznek a koraiaktól. Nem valószínű, hogy a marxista szemlélet elsajátítása írta le a legpontosabban a változás lényegét. Hacsak azt nem értjük ezen, hogy a művészi alkotásfolyamat bemutatásában a társadalmi környezet nagyobb hangsúlyt kap. Vagy azt, hogy az elméleti fejtegetések már nem jeleznek határozott, karakterisztikus filozófiai álláspontot, s kizárólag leíró feladatot látnak el az értelmezésben. (Így pl. a „dimenzió” és a „perspektíva” kifejezések – mintegy a „mű világa” és a „nézőpont” helyett – az 1972-es *Arany János és az epikus perspektíva* című tanulmányban és további két 1974-es írásban – vö. 168–171, 174, 186–187, illetve 193, 197, 200. stb.)

Akkor sem jutunk messzire, ha a vizsgálódási szempontokat vetjük össze. Barta korábban is kísérletező kedvű volt, most is az; már-már zavarba ejtő műfajának változatossága. Az alkatlélektani-karakterológiai megközelítés mellett (melyet ő maga emel ki a kötetbe fölvetett tudományos önarcképben) jelentős szerepet kapott az eszmetörténeti, sőt a szociológiai is (*A Molnár Ferenc-probléma*) korábban, s utóbb az érdeklődés köre az esztétikai és poétikai szempontokkal bővült.

A döntő különbséget talán az értekező magartásának módosulásában kell látnunk. A korai művek szerzőjének figyelme nemcsak és nem elsősorban az irodalmi jelenségekre irányult, hanem

azokon „túl”, azok „mögött” valami átfogó, bizonyosnak vélhető metafizikai értékrendre, melyhez képest mérhető minden, az alkotás is, a személyiség is. Paradox módon az újabb tanulmányok sokkal inkább szólnak az irodalomról és sokkal kevésbé az irodalom lehetséges értelméről. „Szakszerűbb” szövegek ezek. Mintha az értekező szenvedélyét az értelmezésbeli pontatlanságok váltánák ki elsősorban, nem a művek esztétikai értéke.

A hatvanas-hetvenes években írt tanulmányok közül azok az igazán sikerültek, amelyek a tisztázás vagy akár a legenda-oszlatás szándékával készültek (tehát a már említett szövegek: *Csokonairól – magunk között*, *Génuszok találkozása*, *Petőfi és Arany barátsága*, *Egy különös író sötét világa*, *Számvetés Tolnai Lajos körül*), illetve azok, amelyek egy műalkotás vagy egy művészi pálya bölcselleti vagy esztétikai-poétikai gondolatrendszerét tekintik át (*Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában*, *Arany János és a XVIII. század*, *Adalék Arany irodalomszemléletéhez*).

Barta filozófiai érzékenysége és műveltsége talán a Tragédia-elemzésben érvényesül leginkább. A mű eszmevilágának valamennyi fontosabb rétegét számba veszi és súlyának megfelelő mélységben tárgyalja. Itt csak kettőt emelünk ki a számos eredeti megállapítás közül. Barta helyesen mutat rá arra, hogy a pozitívizmus mellett a romantika hatásával is számolni kell, például a tudományt és művészetet a Tragédia romantikus módon fogja fel (295). A sokat vitatott befejezés nyitottságát a következőképpen értelmezi a tanulmány: „Ádám híres számvetése: a cél halál, az élet küzdelem – Madách és nemzedéke szempontjából szembenézés a történelem nyíltságának, végtelenségének tényével, azzal, hogy ezt a végtelen földi történelmet vállalnunk kell, s a küzdő ember folyton megújuló célkitűzéseivel, folytonos önkifejezésével kell értelmessé tennünk.” (301)

Barta megközelítésében a történelem nem csupán befejezett eseménysort és nézőpontok állandó változását-váltakozását jelenti. A történelem: példázat, számunkra van. De a befejezettség pontos tárgyismeretre, a nézőpont-váltás mérlegelő állásfoglalásra kötelez minket. Olvasókat, kritikusokat, irodalomtörténészeket egyaránt.

A műértelmezés koordinátái is adottak: pl. vándortémák, stílusrétegek, értelmezések történeti pályáját kell áttekinteni, hogy ezek alapján a legfontosabbat, az alkotásban megjelenő emberi magatartást megjelöljük. Barta hisz az autentikus

értelmezésben. Az ítéletalkotást merőben racionális jelenségnek tartja.

Meggyőző igazáról, amikor Vajda János *Nádas tavon* című versét, és nem győz meg, amikor Arany János *Az örök zsidó* című költeményét elemzi.

A versélmény több, mint ami ésszerű érvekkel kifejezhető vagy befolyásolható. A versélményben személyiségünk is szerepet játszik. Számolhat vele az értelmező, leírhat és vitathat különféle olvasatokat és mögöttük különféle olvasótípusokat. De nem keverheti a kettőt: az élményt és a szövegszerű hivatkozást. Barta pedig ezt teszi *Az örök zsidó* elemzésében.

Asszociációs lehetőségek, verssorok közötti párhuzamok alapján (221) következtet arra, hogy Arany verse voltaképp „önvallomás” (228): Ahasvérus elátkozott sorsa a terhesnek érzett költői pályát jelképezi (229). Nem világos az sem, hogy a mű végül is drámai monológ-e – mint azt a szöveg szerint Szörényi László, valójában a megjelölt helyen Szegedy-Maszák Mihály állítja (216. – vö. *Az el nem ért bizonyosság* 323, 336 és 338!) – vagy nem az.

Nem kétséges, Barta műértelmezései nagyigényű kísérletek egy újabb szakterület lehetőségeinek kipróbálására és maguk is jelzik szerzőjük tájékozódó készségét, nyitottságát. A kötetbe fölvetett elméleti tanulmányok többségének is ebben látjuk legfőbb érdemét.

Barta úttörő szerepet vállalt a hatvanas évek derekán, amikor az elsők között hangsúlyozta az értékelmélet fontosságát a magyar irodalomtudományban. Két írásában is (*Marxista értékelmélet és esztétika*, *Az érték problémája az irodalomtudományban*) felveti, hogy az irodalomnak és értelmezésének vannak-e sajátos értékszempontjai. Mentegetőzik azért, hogy a gyakorlat felől közelíti meg a kérdést, kifejtetlen hagyva számos elméleti problémát (27). Az ilyesfajta korlátozás mai szemmel nézve már annyira elfogadottnak számít, hogy nem is szorul mentesítésre.

Gondot inkább az okoz, hogy Barta nem eléggé gyakorlati. Mindkét tanulmányban az esztétikai általánosítás szintjén marad. Előbb az átfogó művészi értékeket tekinti át (mint az „őszinteség”, „élethűség”, „eredetiség”, vagy a „szép” és a többi minőség – vö. 18–25), utóbb az irodalmi értékke nyilvánított – az irodalom létmódjából következő – sajátosságokat (sokrétűség, világszerűség, időbeliség stb. – vö. 38–44). Aligha operacionalizálható kategóriák ezek a műelemző gyakorlatban. Feltűnő, hogy

maga Barta sem igen él velük történeti és kritikai munkáiban.

Akad elméleti tisztázatlanság is. Az esztétikai érték nyilván nem azonos az irodalmi vagy a művészi értékkel. Az esztétikai hatás sikerességét jelöli, a (mű)tárgy megjelenésének és a műalkotás megjelenítésének értékességét, míg az utóbbiak az irodalmi, illetve a művészi funkció teljesítéséhez kötődnek. De akkor semmiképp sem kerülhető meg a poétikai összefüggések vizsgálata.

Bartának az értékről adott meghatározása is vitát váltott ki az első cikk megjelenését követően. Az „eszmei” létezés mód önállóként való tételezése valóban túl széles ahhoz, hogy az érték ontológiai helyét megoldja (12, illetve 28). Egyrészt nemcsak az érték „eszmei” létező, másrészt mennyire különíthető el az a szféra a többitől? Barta, helyesen, tiltakozik az értékek és a javak azonosítása ellen (Tugarinovval vitázva), ugyanakkor korántsem helyeselhető, hogy kirekeszti a javak értékvonatkozásait (és nem veszi figyelembe Nicolai Hartmann érvelését, akire pedig hivatkozik). Csak méltányolni lehet, ahogy Barta az értékek nem-szubjektív, általános érvényességét hangsúlyozza, de érthetetlen, hogy miért kell nyomban „objektív”-vá avatni az értékeket? (vö. 11–12, 16–17)

Valójában az értékek sohasem függetlenek az értékelőtől. Termékenyebbnek látszik az a kiindulópont (amely a második tanulmányban

található), hogy az értékelő funkcióból kell származtatni az érték fogalmát (27–30). Ez teszi világossá ideál, érték, norma és minőség összefüggését is. A tudatos előnyben részesítés lehetősége és kényszere teremti meg az értéktudatot, ezt az emberi nyelvhez hasonlóan személyfölötti s ugyanakkor a nyelvnél lényegesen nagyobb mértékben személyes szellemi képződményt.

Barta elméleti munkáiról is elmondható, hogy vázlatosak. Két írásában (az első érték-tanulmányban és az avantgarde esztétikai problémáit elemző szövegben) könyvvelményel, illetve könyvkritikával indít és egy nagyszabású szemléből bontakozik ki, mintegy széljegyzetek formájában, saját álláspontja. De a vázlatosság és a szemlézés itt nem zavaró. Végül is a kérdések körüljárása és a rendteremtés a legfőbb cél. Az elméletben minden a kérdéscsoporthoz tartozóan működik, a válaszok szükségképpen banálisak.

Talán nincs is fontosabb a szellemi nyitottságnál, a tájékozódás állandó kényszerénél. Ami Barta János esetében már csak azért is hangsúlyt érdemel, mivel a legidősebb nemzedéknek hovatovább egyedüli képviselője. Valamennyiünknek példát adó képviselője. A *Klasszikusok nyomában* tanulmányai egy félévszázados tudományos életpályát tárnak az olvasó elé. Nemcsak Barta alkotói személyiségének jelentőségét, hanem az egész szakma több évtizedes fejlődését reprezentálják.

Veres András

TÓTH DEZSŐ: ÉLŐ HAGYOMÁNY, ÉLŐ IRODALOM Bp. 1977. Magvető K. 778 l. (Elvek és utak)

Tóth Dezső épp harminc esztendeje kezdte meg tudósi pályáját. Marxista irodalomtörténet-írásunk ama középnemzedékének egyik legkiválóbb egyénisége, amelyik első írásaival a néphatalom kialakulását követően jelentkezett, az irodalmunk múltját elsőként átértékelő nagyszabású portrémonográfiák megalkotásában jelentékeny szerepet vállalt, s amelyik munkásságában azóta is meghatározónak tartja irodalom és élet, irodalom és társadalom kölcsönhatását, együttmozgását. Majd nyolcszáz oldalas tanulmánykötete, mely 1957-ben első, 1975-ben második kiadásban megjelent Vörösmarty-monográfiáján kívül csaknem minden lényegesebb írását felöleli, nem véletlenül viseli címében kétszer is az „élő” szót. Szóljon akár a reformkorról, akár mai irodalmunkról, művészetpolitikánkról, a szerzőt az

élet érdeklí leginkább, az az eleven, alakuló és általunk is alakítandó emberi lét, amely irodalmunk hagyományának és születő jelenének egyaránt meghatározója.

Tóth Dezső tudósi formátumát jellemezve legcélszerűbb az általa írott Horváth János-tanulmányból kiindulnunk. Ennek kritikai része ugyanis önleplező erejű: amit nagy elődje munkásságából hiányol, abban voltaképp a maga irodalomtörténeti ars poeticáját fogalmazza meg. Eszerint Tóth Dezső nem elégszik meg az irodalomnak írókra és olvasókra szűkítésével, hanem az emberi lényeg kifejezésre juttatását várja a művészi tudatformától. Az irodalmat a valóságfolyamatok egészében látja és ítéli meg, a társadalmi mozgás szövevényében tükröként és befolyásolójaként: értelmezésében a mindenkori

irodalmi alkotás valaminő módon kapcsolódik az élethez. Nem érdektelen ezt manapság, egyes strukturalista és neopozitivisták irányzatok hatása idején újra elmondani, mint ahogyan ennek kapcsán is változatlanul időszerűnek érzem azt a szentenciát, amelyet a szerző így fogalmazott meg: „... a tartalmat lényegében csak magával a társadalommal, a mű-egész jelentését csak magával az étellel mérhetjük.” Az ő irodalom-eszménye tehát nem meríthető ki pusztán esztétikai-poétikai kategóriákkal (bármily fontosak legyenek is azok!): élet és művészet kapcsolatában Tóth Dezső az élet elsőbbsége mellett tesz tanúságot.

Irodalomkritikai gondolkodásának másik fontos eleme, hogy az irodalmat – esztétikai autonómiájának tiszteletben tartása mellett – mint a mindenkori közgondolkodás tükrözőjét szemléli. Az irodalomban csak azt keresi, ami a valóság egészében adva van – ha esetleg mégoly rejtetten, töredékesen, keletkezésben is. Emellett számára többféle idő összegzője az irodalom: a műalkotás nemcsak a maga jelenidejűségét juttatja kifejezésre, hanem megelőző történelmi korok áramlásait is, mint ahogyan művészi szuggeszióival üzen a jövőnek, felismeréseivel áthatja a holnapot is. Ez a dinamikus értelmezési sokrétűség csupán egyetlen vonatkozásban nyilvánul meg részlegesen: a világirodalom, a külföld kiemelkedő gondolati és művészi eredményeinek hazai recepciója halványabban, néhol inkább csak a regisztrálás szintjén érvényesül Tóth Dezső tanulmányaiban.

A szerzőt egy-egy kor vagy korszak különböző történelmi fejlődéstendenciáinak összessége, összefüggésrendszere érdekli igazán. S azok a művek, amelyek e kortendenciákat, problémakomplexumokat együttesen megjelenítik. A történetileg-társadalmilag messzelátó, nagy perspektívájú írók állnak hozzá közel, azok, akik távolabbra tekintettek koruknál. Azokhoz az alkotókhoz vonzódik, akik egyszerűsége, magukból igyekeznek teremteni önálló „világ”-ot – szemben a rájuk nehezülő külvilággal. Azokhoz, akik az ár ellen úsznak: Katonához, Vörösmartyhoz, Bajzához, újabb kori irodalmunkban Déryhez, Juhász Ferenchez. Ezzel együtt pedig az egyéni tehetség és a korfeltételek, az alkotói formátum és társadalmi fejlődés dialektikája köti le elsősorban érdeklődését: meddig terjednek egy-egy kor mezőnyében az individuális erő lehetőségei, mit vált belőlük valóra, milyen újat hoz az átlagnormatívákhoz képest, miben nő fölébe korának,

s miben válik annak kiszolgáltatottjává? Ebből következően kedveli az összehasonlításokat, az értékelő társításokat – általuk plasztikusan tűnnek ki a fejlődésfolyamatok, a korok belső mozgása, a bontakozó új jelentősége. Katonatanulmányában például a *Bánk bán* alkotóját Bajzával, Batsányit Kölcseyvel, Kármánt az Auro-ra-körrel veti egybe: az idő haladása és a haladás ideje egyaránt kitűnik ez összevetésekből.

Legfőbb tudói erénye a határozott, karakterisztikus, lényegre törő gondolatmenet, a kiértelt, erős koncepciótudat és logikai érvény, a megfogalmazások pontos és pregnáns jellege, az állítások szilárdsága és világossága, nézeteinek meghatározásszerűen éles kontúrú leszögezése, az ítéletalkotás átgondoltsága és belső koherenciája. Mindezzel együtt pedig nagyfokú értékigény és érték iránti fogékonyság. Tóth Dezső alapvető attitűdje, amellyel művekhez, szerzőkhöz közelít, az, hogy a vizsgált jelenség mennyiben képvisel történelmi, esetleg klasszikus értéket, mi az a gondolkodói szempont, művészi jellegzetesség, alkotói magatartáselem, amellyel a hazai vagy az egyetemes kultúrát gazdagította, mi az a plusz, amellyel a fejlődés folyamatát elmélyítette? Ez a gondolkodói alapállás a szerző szemléleti nyitottságáról vall – nemcsak abban az értelemben, hogy lehetőleg megbecsülni igyekszik mindazt, ami becsülésre méltó, de akként is, hogy az egyes alkotásokat, életműveket szinte mindig össz-irodalmi folyamatok részeként és formálójaként vizsgálja. A rész nála mindig mozaikdarabja az egésznek, illetve egészeknek, az egész pedig része újabb egységeknek: hasadás és egységesülés ellentét-párjaiban szemléli az irodalom világát. Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elvi szigor, az elméleti következetesség megbecsülő megértéssel, a kérdésfeltevések koncentráltága az alkotókkal való együttgondolkodás szellemi rugalmasságával párosul.

Éppen nem lebecsülendő emellett az sem, hogy Tóth Dezső kitűnően ír. S nem elsősorban azért, mert jó stilisztika, hanem mert írásába át tudja ömleszteni azt a feszültséget, amely őt az alkotások nyomán, a problémakörökkel való szembesülés során eltölti. Cikkeiben, tanulmányaiban ott él az élmény, a befogadó tudat vitalitása. Írásai nemcsak racionális beszámoló, hanem válaszok az irodalom „kihívásai”-ra.

Előadása kifejezetten szónokias – benne az érvelő prelegálás, a meggyőzni és hatni akarás, a felismerések terjesztésének és meggyökereztetésének szándéka dominál. A reformkor nagyjaitól igyekezett eltanulni azt a hangnemet és meg-

nyilatkozási módot, mely eleve közönséget tételez fel, azt kívánja megmozgatni–felvilágosítani–eszméltetni, egyszerűen: nevelni. Szellemi habitusának tudatosságából is következik ez, még inkább abból az ugyancsak a múlt századokban meghonosodott felismerésből, hogy az igazságot csak erősíti, ha minél többen osztottnak rajta. Tóth Dezső szívesen él a gondolatritmussal, felsorolásokkal, fokozásokkal, az ismétlések legkülönbözőbb fajtáival – mindazzal a népi eredetű, tehát legáltalánosabb stilisztikai-formálási készlettel, amellyel gondolatait szuggerálhatja. Ennek nyomán csakugyan mozgás és energia fejeződik ki igepárhuzamaiban, expresszív lendület felsorolásaiban. Tükröként annak, hogy nemcsak fejteget, de szüntelenül állást is foglal, nemcsak előad, de érvel, vitázik, leszögez, ítéletet alkot, meghatároz és minősít – azaz maradéktalanul azonosul felismert igazságaival. Érezhetőleg egész szubjektumát mozgósítja igaza érdekében.

*

A szerző kutatóinknak ahhoz a csoportjához tartozik, akik erős kritikával közelednek a *reformkor*hoz, illetve annak eddigi megítéléséhez is. Erős valóságérzéke, illúzióktól való idegenkedése, komplexségre törő látásmódja éppúgy erre készlettel, mint a művészet emberi materiájának érzékelése, a koreszmék történetiségéről kialakított meggyőződése. A reformkori irodalomról szóló legjáva tanulmányai mind e kritikai-korrektív hajlam eredményei: a polgári nacionalizmus hazai kialakulásáról írott dolgozat mellett az irodalmi kritikánk létrejöttéről alkotott elemzés, a Bajza-portré, s kiváltképp az 1975-ben közzétett Vörösmarty-tanulmány, melynek felismeréseit irodalomtörténetírásunk még nem hasznosította eléggé.

A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban című, először 1960-ban publikált összefoglalásnak megvolt a maga jelentősége az ellenforradalmat követő eszmei tisztázódás közepette. Tóth Dezső erős hangsúllyal mutatott rá fejtegetéseiben arra, hogy a magyar nacionalizmus ideológiai korlátai nálunk már a polgári nemzettudat kialakulásának korszakában fokozottan, a nyugati polgári fejlődésnél intenzívebben jelentkeztek, hogy polgári átalakulásunk nemesi vezetése következtében e nemzetfelfogásban hathatósan és folyamatosan megnyilatkoztak különböző konzervatív, a külföldtől való elzárkózást hirdető elemek is. E nacionalizmus-tanul-

mány felhívta a figyelmet a feudális nacionalizmusnak negatív vonásaira, azoknak a hazai polgári nacionalizmusban való, virulens továbbélésére. Sokrétűen megvilágította, hogy a polgári nemzetfelfogást megelőzően, majd azzal párhuzamosan élt hatott idehaza egy rendi fogantatású, észtmeileg szűkkörű és parlagi nemzeteszme, amely a forradalmi változásoktól megrettenő magyar nemesség önérzékelésének és társadalomszemléletének adekvát kifejeződése volt. Ezt a provinciális nemzetideált ugyan a reformkori fejlődés kimagasló publicistái sorozatosan éles kritikában részesítették, – de e kritika hevessege is jelzi, hogy az új, nagyvilág-szemhatáru tudatelemek csak korlátozni tudták az elavult réginek hatékonyságát, megsemmisíteni azonban nem. Az új nálunk nem – mint annyi más vonatkozásban sem – szorította ki teljesen a régit, hanem feltöltötte az utóbbinak kereteit, mintegy szimbiozisba került azzal.

A tanulmány másik jelentős megállapítása, hogy a reformkori nemzetszemléletnek fontos velejárója volt az, hogy a polgárosuló nemesség megosztotta a maga nacionalizmusának fő jellemzőit – mindenekelőtt önnön hagyománytudatát, a történelmi múlt emlékezetét – a néppel. Ennek azután az lett a következménye, hogy a nemesség további társadalmi primátusa révén parasztságunk tudata is fokozatosan rendi tudatelemekkel telítődött, hogy amannak Kőlcsey által oly szigorúan bírált jellemzői, az érzelmi szűkkörűség, a dagály és a provincializmus beszivárogtak a rendiségen kívül állók tudatvilágába is. A hgyományokon való reformkori „osztózás” szükségszerű velejárója, hogy nálunk sokáig az a patriarkális nemzetkonceptió nyert szentesítést, mely az osztályszempontokat eleve mellőzte, s abszolutizálta, valósággal mitizálta az egységet, a „magyar-ság-jegyek”, közös tradíciók szentesítette „vérségi” összetartozást.

E tanulmány az irodalom társadalmisága alapvető marxista gondolata jegyében született, s megállapításai az irodalomkritikának kezdeteiről írott elemzésben termékenyen egészülnek ki az irodalom esztétikai autonómiájának elvével. A hazai irodalomkritika kifejlődéséről szólva ugyanis ennek buktatóit a szerző mint az irodalom önállóságának hiányosságát elemzi. A kritika helyzete és funkciója az irodalom mindenkor szabadságának és függetlenségének fokmérője, hazai korlátozottsága pedig úgyszintén a feudális nacionalista szemlélet egyes elemei továbbélésének, a köznapi erkölcsi kategóriák, az egyoldalúan értelmezett hazafiság irodalmi

gyakorlatra való rávetítésének következménye – mutat rá meggyőzően Tóth Dezső. Az a megállapítása, hogy irodalmunk annak idején nem különült el kellően a feudális közélettől, hogy sokáig nem volt külön státusa, társadalmi hivatása, az írói rangnak nem alakult ki önálló értéke – kritikánk mai helyzete szempontjából is megfontolkodtató. Fejtegetéseibe annyit tennék hozzá, hogy a kritikaellenességnek és az irodalom „hazafiságra” szűkítésének tendenciája a XIX. század első évtizedeiben hovatovább eszmerend-szerré is kezdett nálunk szerveződni. A *nemesi eredetiség* princípiuma ellen Kazinczynak, Kölcsenynek, Bajzának, Toldynak, de még Erdélyi Jánosnak is igen kemény harcokat kellett vívniok, s hogy nem mindenben sikerrel, mutatja az, hogy ez a felfogás Beöthy Zsoltnál és követőinél új erőre kapva élt tovább.

Ugyancsak fontos szempontja az értekezőnek e kritikatanulmányban és másutt, hogy az irodalom, az irodalmi élet kollektivitása megannyi különálló, sajátzerű írói egyéniség egymással való együttéléséből tevődik össze. E megállapítás másutt közhely lenne, nálunk nem az, mivel a reformkorról szóló tanulmányok általában a nép, a nemzet, az egyetemes emberiség fogalmainak érvényre jutásáról szólnak – voltaképp teljes joggal. Emellett azonban elhalványul az az igazság, hogy ez a korszak egyúttal az egyéniség, az egyedi karakter polgárjogát is kifejezésre juttatja, hogy Kazinczy, Kölcseny, Vörösmarty, Bajza, Széchenyi, Eötvös, Petőfi stb. harcai az önteremtés és önkifejezés szabadságáért is folytak. Tóth Dezső kiváltképp új Vörösmarty-tanulmányában érvényesíti ezt a megállapítást, amelyet azért érdemes fokozottan hangsúlyoznunk, mivel nálunk meglehetősen hosszú időn át az egyéniség elvét valósággal antagonisztikus ellentétbe állították a kollektívum szolgálatával, s a népiség, hazafiság, szociális elkötelezettség eszméit hovatovább egyértelműnek minősítették az egyéniség önfeladásával, az individualitás szükség-szerű és kényszerű önredukciójával.

Mindenek alapján legkonceptuozusabb és legkierleltebb tanulmánya a kötetnek az 1975-ben közzétett *Vörösmarty-esszé*: korrekciója az addigi Vörösmarty-képnek, több ponton saját értékes monográfiájának is, ugyanakkor mintegy magasabb szintre emelő összefoglalása a szerző régebbi reformkori tárgyú gondolatmeneteinek. Ez az új koncepció azért is kiemelendő, mivel a Vörösmarty-életmű értékelése nemcsak a reformkor legnagyobb költőjét helyezi új megvilágításba, hanem magát az egész korszakot is.

Sarktételeket szögez le akkor Tóth Dezső, amikor a nemzeti költőideál évszázados túlhangsúlyozásával szemben megállapítja, hogy Vörösmarty első nagy polgári költőnk, hogy művét először és egyszerre motiválták, telítették az individualizmus, a nemzetiség és a polgári nemzetköziség mozgósító erői, hogy elsőként élte át és tette számunkra is átélhetőkké individuum és nemzet, nemzet és emberiség összekapcsolásának, ugyanakkor ellentmondásosságának tendenciáit. Egyéniség, nemzetiség és nemzetköziség – a Vörösmarty-pályaképnek ez alapfogalmi egyszersmind az egész korszaknak is legjellemzőbb fogalmi, egymást kiegészítő antinómiái. Márcsak azért is, mivel a korszak eszmei-szellemi mozgása, a polgári nemzetvé válás folyamata s benne irodalmunk polgárosodása elválaszthatatlan nálunk egyfelől a személyiség önértékének nagyfokú megemelkedésétől, az önálló alkotó subjektumok sokasodó változataitól, mint azt elsőként Kazinczy kívánta, álmolta (az „Orthologus”-ban már a létrejöttét is jelezte) – a „sokféleség egységé”-től. Másfelől pedig attól, hogy nemzetvé szélesülő irodalmunk egyidejűleg végérvényesen európaivá válik: állandóan integráns része, közege lesz a nagyvilág szellemi áramlatainak és esztétikai vívmányainak.

Tóth Dezső új Vörösmarty-konceptiója azért is igen gondolatébresztő, mivel egy idő óta viták folynak nálunk az 1820-as évek megítéléséről. Van olyan felfogás, amely ezeket az esztendőket, Horváth János szavával élve „Kisfaludy Károly évtizedé”-t változtatlanul a „feudális nacionalizmus” időszakának látja. Mások szerint viszont ez az évtized már kezdeti szakasza a reformkornak, amikor is reformmozgalom ugyan még nincs, de a mozgalmat majd átható eszmei inspirációk már jelen vannak és hatnak, a legtöbbször társulva-polemizálva, ellentmondás-egységben a feudális nacionalizmus tendenciáival. Ebben a vitában az utóbbi nézet képviselőit – közéjük tartozik e sorok írója is – erősíti Tóth Dezsőnek az a felfogása, hogy amikor Vörösmarty a honfoglalási eposz megalkotására vállalkozott, akkor a korlátolt közösségit az individuum szépségszível, a polgári ideológia individualizmus-elemével korrigálta, s a mű-egészben rejte meg is kérdőjelezte e korlátolt közösségit. Csak ez előzmények után érthető meg a Vörösmarty-pálya újabb forduló-és magaspontja, a *Csongor és Tünde*, ahol – mint Tóth Dezső kifejti – a polgárian individualis már a polgárian egyetemes emberivel találkozott. Csak ily előzmények után érthető meg, hogy a harmincas évek elején a kialakuló reformmozgalom

már egy komplett ideológiát tükröző jelszavak, a „haza és haladás”, illetve a „haza és emberiség” vezéregí alapján indul harcra a feudalizmus lebontásáért. E szempontból külön is felhívnam a figyelmet a szerző kitűnő *Szózat-értelmezésére*, valamint arra, hogy Vörösmarty költészete nemzeti érvényének igazi lényegét az egyetemes emberiség perspektívájához való eljutásban látja: „Mert ezzel határozta meg azt – hangzik a tanulmány ma is időszerű szentenciája –, ami nemzetileg valóban a legsajátosabb volt: helyünket a világ társadalmi idejében.”

E reformkori tárgyú tanulmányok közül mindössze a Bajza-portré némely sommás kijelentését kérdőjelezném meg. Henszlmann Imre elméleti írásait nem a drámai realizmus meg erősítésének látom, hanem a romantika magasabb fokának, a híres Bajza–Henszlmann polémiában sem realizmus és romantika ütközött meg, hanem a romantika két egymást követő fejlődési foka, kétféle szintje. Ami viszont a realizmust illeti, *A regény-költészetéről* (eredetileg: *A román-költészetéről*) című, alapvető tanulmányában Bajza (kár, hogy e műről Tóth Dezső érdemben nem szól) a realizmushoz közelebb álló nézeteket hangoztattott, mint utóbb Henszlmann. Éppen ezért Bajza esztétikáját sem látom oly egyértelműen eszményítőnek, „megnemesítő”-nek: részint valóban olyan volt, de más írásaiban viszont híve a valóság közvetlen és hiteles tükrözésének. Ellentmondásos esztétika volt az övé: újító szándék és nemesi ízlésel fogultság egyaránt jellemezte.

*

Mai irodalmunk kritikusként és kultúrpolitikusként Tóth Dezső ugyancsak sokoldalúan érvényesíti irodalomtörténeti felkészültségét. Alapelvei ilyen tárgyú írásaiban is változatlanok: mindenekelőtt társadalmi tudatosságot, áttekintő és általánosító képességet kér számon az íróktól és kritikustársaitól. Az összefüggések felismerését, a jelenségek távlatokban szemlélését és a távlatokban való eligazodást – újra csak az emberi teljességet. Ebből eredően óva int az önkorlátozás legkülönbözőbb fajtáitól, a legkülönbözőbb előjelű dogmatizmusoktól – a szektás voluntarizmustól a polgári esztéticizmusig. Napjaink produkcióihoz is az a felismerés közelíti, ami a reformkoréhoz: a két kor hasonlósága abban, hogy mindkettő mélyrehatóan átalakuló, „átmeneti” társadalom, amikor is az átélő ember életvitele, gondolkodása, morálja, egész létszemlélete gyökeresen megváltozik. Csak éppen ellent-

mondásai még mélyebbek, összetettebbek és szerteágzóbbak.

A jelen irodalmáról szólva a *világnézet* még inkább kulcsfogalma Tóth Dezsőnek, mint akkor, amikor a múlt századok felé fordul. Másik kulcsfogalma a *valóság*: az élet minél behatóbb ismerete, nem csupán azé, ami van, hanem azé is, ami lehetne. Nemcsak a jelenséglátás megörökítését igényli tehát, hanem az emberi materiában rejlő új lényegi mozzanatok feltűntetését is, nemcsak statikus állapotrajzot, hanem irányultságot. Egyszóval – életet. Egyik legigazabb megállapítása, amely akár egész kötetének mottója is lehetne, hogy „a művészeti élet útja mindig élettől életig vezet”. (*Irodalomról kongresszus után, Regény – valóság – világnézet, Mai líránk néhány kérdéséhez, Mai irodalmunk – mai életünk* stb.)

Élet- és emberközpontúságából következően Tóth Dezső újabb irodalmunk eredményeit elemezve sem pusztán jelenségeket vizsgál, hanem folyamatokat, nem pusztán műveket, hanem műalkotás-egyeniségeket, nem pusztán irodalmi törekvéseket, hanem az „életvezetés” irodalmi tükröződését. Mint kritikus a befolyásolásban, az állásfoglalásokkal való eszméltetésben látja és végzi a maga dolgát: munkája rendszerint a megértés – a meghatározás – a problémakomplexumokkal való kritikai szembenézés – az összekapcsolás és az elhatárolás állomásain át vezet. Éppúgy orientál a világos leírással, mint kérdésfeltevéseivel, s főleg az igen energikus, kategorikusan megfogalmazott válaszokkal, választásainak félreérthetetlen plaszticitásával. Kiváltképp a műveket szervező ideológiai-filozófiai lényeg megragadásában nyújt imponáló (vö. kritikáit Déry Tibor, Kardos G. György, Camus, Sartre műveiről, *Kritikánk helyzetéről, A polgári irodalom „importja” és az ideológiai harc* című eszmefuttatásait, Juhász Ferenc verseskönyvéről írott olvasónaplóját). A tárgyból, problematikából és módszerből adódó elvi és esztétikai optimummal szembeníti az írói tevékenységet: a „mit adott”-hoz társítja a „mit adhatott volna” szempontját.

Ez az elméleti érdekelttség azonban némely vonatkozásban a gyakorlattól mintha távolítaná, ugyanis túlságos optimizmusra készíti a szerzőt. Mintha időnként inkább csak az alakuló kortendenciákat venné számításba, s nem ügyelne kellően az ittmaradt múltra. A hatvanas évek magyar regényirodalmáról szólva például kárhozzatja a végzettszerűen személyes tragédiákba torokló konfliktusok eluralkodását. Úgy gondolom,

ezt a személyi kultusz élményei, majd 1956 traumája nyomán nem lehetett és nem is volt szükséges elkerülni: az íróknak „ki kellett írniok” magukból az elidegenedett hatalom kísértő szorongatását – a művészi megörökítés révén tudtak csak túlélni az ötvenes évek elejének lidércnyomásán. S az sem mellékes, hogy előzőleg a dogmatikus irodalompolitika hallani sem akart tragikus konfliktusok lehetőségeiről: a hatvanas évek tragikumkultusza visszahatás is volt erre a szemléletre.

Irodalomról – kongresszus után című tanulmányában – amely különösen bővelkedik találó észrevételekben – Tóth Dezső úgy vélekedik, hogy a politikai hatalom iránti kétely ábrázolása ma már korszerűtlen. Attól tartok, hogy ezt még sokáig nem tudjuk „korszerűtlené” tenni: a személyi kultusz diszkreditáló hatásával aligha nem még egy történelmi lustrumon át számolnunk kell, s az sem mellékes dolog, hogy egyes korosztályok a fasizmus emlékét is az idegsejtjeikben hordozzák. Ugyanakkor a hatalom gyakorlásába még nem vontuk be egészen mindazokat, akiket abba be kellene vonnunk, e hatalom gyakorlóit pedig még nem szerezték meg azt a belső készséget, amely e gyakorláshoz elengedhetetlen. A politikai hatalom iránti kétely eloszlásának egyetlen orvosszere van: a szocialista demokratizmus állandó kiszélesítése.

A Füst Milán kisregényéről szóló kritikában azt olvassuk, hogy a kétely szüntelen borújának társadalmunkban nincsen aktualitása, mert nálunk nincsen többé végzetes magány. Nos, bár csak így lenne! Tragikus konfliktusok mindig lesznek, a szocializmus építésével együttjáró ellentmondások is nemegyszer szülik azokat, s az emberi természet is olyan, hogy nemcsak másoknak, de időnként önmagának is ellenségévé tud válni. Történelmi tendenciaként el tudom fogadni, hogy a kommunista társadalomban e végzetes magány-érzés egyszer majd megkevesbedik, de a jelent illetően ennek nemigen látom jelét.

Tóth Dezső meggondolkodtató sorokat ír le az ország kulturális életének egyenlőtlen fejlődéséről, a fehér foltokról. Én keményebben fogalmaznék. A művelt nép kialakulásában elért minden nagy eredmény mellett ma is széles tömegek élnek hazánkban, akiktől idegen marad a betű, a kultúra. Egész rétegek élnek még mindig nálunk, akik mellett – hogy egyik tudósunk szemléletes metaforáját használjam – változatlanul elmegy a történelem, s akik elmennek a

történelem mellett. El kellene gondolkodnunk azon, mi az oka e téren a lassulásnak, lefékeződésnek?

S végül egy megjegyzést szeretnék tenni a történetiség problémájáról. Legújabb irodalmunk előszeretettel választ történelmi témákat, megnőtt a múlt iránti érdeklődés. Tóth Dezső ezt a „stabilizálódott” forradalom önismeret-igényéből és egységesülő szocialista tartalmú nemzeti önismeret-igényéből magyarázza. Mindez természetesen él és hat e történetiség-hullámban, de azt hiszem, abban más tényezők is megnyilvánulnak. A hagyományok szerepe a társadalmi tudatban rendszerint akkor nő meg, amikor a társadalom korfordulókat érzékel, amikor egy hosszabb történelmi jelen véget ér. A múlt rendszerint akkor válik érdekessé, amikor elbizonytalanodik a jövő. Ehhez járul a világszerte tapasztalható értékválság, s az, hogy manapság – a fejlődés szükség-szerű következményeként is – a közösségformák a régebbihez képest atomizáltaknak tűnnek. Nem egy író a homogén közösség utáni vágy vezérelte vissza a múltba. Motiválja ezt a problémakört a fiatalok problémája is, akik az átlagos generációváltásnál jobban szabadulni akarnak apáik jelenétől és közelmúltjától, hiszen ők nem kevesebbet mint egy társadalmi rendszert, egy egész életüket sokban meghatározó alapot kaptak tőlük „örökségbe”, amelyet készen kell elfogadniok. Úgy érzik, hogy ez korlátozza egyéni kezdeményezéseiket, kiteljesedésüket. Az ilyen fiatal a maga örök-romantikus hajlamait jobb híján a múltban éli át, – más kérdés persze, hogy igazan van-e valójában?

*

Az Élő hagyomány – élő irodalom szerzője több írásában felveti (néhány vonatkozásban meg is válaszolja) azt a kérdést, hogy a hatvanas évek óta irodalmunk elveszítette kapcsolatát a társadalom belső mozgásával s ezzel együtt kulturális vezető szerepét is, hogy a szocializmus mai, magasabb szintű építésének társadalmi feltételrendszerét, lényeges problémávilágát nem képes művésziileg megragadni. Irodalmunk ma viszonylagosan csakugyan stagnál a régebbi évtizedekhez képest – ennek összetevőit és az előrejutás lehető módjait érdemes lenne mielőbb kimunkálni. E feladat elvégzésére aligha tudnék alkalmasabb gondolkodót megnevezni Tóth Dezsőnél.

Fenyő István

KERECSENYI DEZSŐ VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

A válogatás, a bevezetés és a sajtó alá rendezés Pálmai Kálmán munkája
Bp. 1979. Akadémiai K 302 I.

A mai olvasó talán közönyösen veszi kezébe ezt a könyvet; nem érzi, hogy a tragikum légköre lengi körül. Szerzője kellő orvosi segítség híján halt meg 1945 márciusában, negyvenhét éves korában; felesége a törvénysértések idején ártatlanul börtönbüntetést szenvedett, s ezalatt a halott tudós hagyatéka: előadásai és jegyzetei, könyvei és levelei elkallódtak. Különösképpen felnőtt korából még arcképe sem maradt fenn; a borítóról egy diákkori fényképe néz felénk. Ez a kötet a hű tanítvány, Pálmai Kálmán gondozásában egy gazdag, de kettőtört pályá fájdalmas dokumentuma.

Szeretném, ha szerény soraim nem engednék feledésbe merülni elsősorban Kerecsényi életformáját, amelynek az életszerűség, a szerepvállalás, impulzusok felfogása és továbbadása, egy belső ösztönzésnek való engedelmség volt a hajtóereje. Nem élte azt az életformát, amelyet a szokott értelemben tudósinak lehetne mondani; inkább aktív, mindent figyelemmel kísérő literátor volt. Közvetlen közelből nem a tanárt, nem a szaktudóst, nem a szerkesztőt érezte benne az ember. Amit ma egy hozzá hasonló szerepkörben dolgozó tehetség kapkodva-hajszolva, szétzaggatva, elégedetlenül végez, azt ő valami természetes biztonsággal, mindent felfogva és mindennek eleget téve végezte. Benne élt széles horizonton a maga évtizedeiben.

És nem szeretném, noha ma már a messze múlté, és alig dokumentálható, ha feledésbe merülne Kerecsényi részvétele a magyar irodalomoktatás harmincas évekbeli reformmunkálataiban. Ültem vele együtt tantervi vitákon, bíráltam a tankönyveit, s éreztem, hogy döntő fordulatot élek át: az akkor még nyolcosztályos gimnázium számára, a hagyományos elvi-elméleti tagozódást (stilisztika, retorika, poétika) áttörve, új nevelői célkitűzéseket állított fel, s ezek érdekében válogatta össze a friss, újszerű olvasmánykésletet. Egyebek közt a modern huszadik századi szépirodalom vele vonult be a gimnáziumi oktatásba.

Ami a kötetet illeti: Pálmai Kálmán válogatása húsz tanulmányt és tizenkilenc recenziót foglal magában, különösen ez utóbbiakat erős válogatásban. Az a lehetőség, amit a Protestáns Szemle szerkesztése nyújtott, arra csábította ezt a nyílt szellemet, hogy a jelen irodalmára, a szépirodalomra is figyeljen; alig jelent meg e két év-

tizedben regény, elbeszéléskötet, irodalomtörténeti szakmunka, amelyről a maga tömör, egy-két lapos műfajában véleményt ne mondott volna. A jelentősebbekről alább még ejtek néhány szót. Szaktudósként elsősorban mint régi irodalmárt tartottuk számon. Itt is elsősorban a 16. századnak azokat a jelenségeit elemezte, amelyek a középkorból és a humanizmusból a reformációba, majd a világiságba való átmenetet képviselték. Irodalmi folyamatokhoz és helyzetképekhez néhány szép, esszészzerű portré párosul. Nem érzem magam hivatottnak arra, hogy értékeljem őket – eredményeik azóta már beolvadtak szaktudományunkba. Nem jelentéktelen az a körülmény sem, hogy ugyanezen években készült Horváth János reformáció-monográfiája; Kerecsényi vállalta azt, hogy még ilyen helyzetben is tud újat mondani; nem versenyezni akart, de a mesterhez való ragaszkodás és a tőle való elszakadás, a rajta túlhaladás kettős áramkörében mozgott mindvégig.

Az alábbiakban a tanulmányíró-szintetizáló tudós néhány alkotására térnék ki – s aztán vetek egy pillantást recenzióira is. Horváth János függetlensége külföldi rendszerektől, elméletektől, példaképektől bűvkörében tartja Kerecsényit is: ő is távol tartja magát az akkor már divatos eszmei importtól, független az akkori újszerű irányzatoktól. Magyar elődök: Erdélyi János, Arany János, Gyulai Pál, Horváth János nyomán kialakult szintetikus fogalmakkal dolgozik. Irodalomtudományunknak nem a Péterfy–Riedl-vonalát folytatja a hagyományos hazai szemlélet továbbvitelében. Ellentéte a nála fiatalabb Szerb Antalnak. Ma, amikor már évtizedek óta az irodalomelmélet, esztétikai-stilisztikai szempontok folytonos megújulásának, beáramlásának korát éljük, és olykor meghökkentő tarkaságban dús-kalkodunk, kicsit szürkének hat a Kerecsényi teljesítménye, de talán akkor vagyunk a legigazságosabbak, ha a „puritán” szép jelzővel tiszteljük meg.

A szintetizálás igényével, amely benne kezdetől fogva ott munkált – írta meg a kötet legjelentősebb, ma is figyelemre méltó tanulmányát, amely ezt az egyszerű címet viseli: „Magyar irodalom”. A címhez némi magyarázat kívánkozik. 1940-ben, amaz évek ideológiai nyomása alatt, mintegy eszméltetőként jelent meg Szekfű Gyula szerkesztésében az emlékezetes „Mi a magyar?”

kötet; kollektív tanulmányosorozat, amelynek egyes közleményei a közélet, a jog, a kultúra különböző területeit szemügyre véve óhajtottak válaszolni arra a nem könnyű kérdésre: mi bennük a speciális magyar jellegzetesség. Kerecsényinek is arra a kérdésre kellett tehát válaszolnia: minő jegyek teszik a magyar irodalmat magyarrá. Vállalkozásának komoly elődje csak egy volt: Babits Mihály tanulmánya az Irodalmi problémák kötetben – a témával kapcsolatos vulgáris irodalmat magától értetődően mellőzte. Elismerésünk elsősorban a kiindulásnak szói: a specifikusan magyarart előbb nem tartalmi, poétikai, esztétikai jegyekben próbálja megfogni, hanem irodalmunk fejlődésének különös menetében. Döntő kérdés persze az is: honnan néz vissza a csaknem ezeréves fejlődésre? Vállalta a legkomolyabbat: a maga jelenéből néz vissza Szent István koráig, tehát nem tagad ki az összképből semmit – a legújabb füzeteket sem.

Szóval: kissé erősen megfogalmazva, a magyar irodalom fejlődésében többször találunk katasztrófászerű, radikális megújulásokat és fordulatokat: a keresztény latinítás bevonulása, a reformáció, a Bessenyeieék „világi” nemzeti irodalma, a Nyugat diadala századunkban. „A múlt iránt egy a kötelességünk: elfeledni” – idézi Ignostust: az új mindig a megelőző állapot radikális tagadását kívánja, s az elfelejtéshez olykor radikálisan hozzá is járult. Ebből adódik a magyar irodalom fejlődésének különös kettőssége: a felejtő előresietés – majd a megtagadott múltra való ráeszmélés, a visszamerülés és visszaidézés – a hagyományok felfedezése és feltámasztása. A magyar irodalom múltba néző jellegű – s ennek műfaji következményei nyilvánvalóak: népszerű a történelmi regény és a dráma, a líránk is közösségi elemekkel van telítve. – A múlt mellett a másik magyar színű irodalomformáló erő a „népi” – itt az érvek közt helyt kap Illyés Gyula és nemzedéke is. Irodalmunk nagy korszakait az elfelejtett múlt és az elfelejtett népi gyökerek megragadása jellemzi. Amaz évtizedek ismert képét idézi föl a tanulmány: a magyar irodalom „sziget” vagy ostromlott vár – amelybe nehezen és gyéren jutnak el a külső változások hírei. S a híreket, az új impulzusokat nem a „népek hazája nagy világ” gondoskodása juttatja el hozzánk, hanem ennek a védekezőn zárt világnak nagy utakat járó, nyugtalan vérű, képletes és valóságos peregrinusai. Valóban, szép sort tudnánk százezekön át a mi nagy peregrinusainkból összeállítani. Íróknak és irodalmároknak keserves gondja aztán a fejlődés folytonosságát hirdetni

vagy kiharcolni. Legyen szabad a tanulmány további megállapításaira csak jelzésszerűen utalnunk: a magyar irodalom állandó és szükségszerű közösségi elkötelezettsége, cselekvés-közelsége, a valósághoz való állandó kötődése, a nemzetkritika állandó hangjai, a nemzetelhalálátomása mögül végül mégiscsak kitörő optimizmus. Érdekes az az észrevétele, hogy irodalmunk nem teremtett egyetlen olyan emberalakot, „amelyben mintegy sűrítetten megtalálhatnók önmagunkat”. (Fausthoz, Don Quijotéhoz, Oblomovhoz mérve, ezek az idegen példák.) Viszont alkotott irodalmunk olyan „emberi remek”-eket is, mint Bánk bán, Toldi, János vitéz, néhány kiemelkedő Jókai-regényhős.

Érdekes, a tizlapos tanulmány kereteit szinte túlfeszítő kísérlet: „Két évtized irodalomszemlélete” 1900–1920. Dézsi Lajosnak egy 1904-es, elfelejtett tanulmányával kezdi – „A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól” – és tömören számba veszi azokat az irányzatokat, elveket és szempontokat, amelyek irodalomtörténetírásunkat és irodalomszemléletünket a századfordulótól az 1919–20-as nagy korszakváltásig meghatározták, kezdve a pozitívizmusról, a századfordulói már kiteljesedett Taine-hatáson, folytatva az ekkor erőteljesebben érvényesülő Brunetièrre-hatással – kiterjedt adatgyűjtés, részmunka és szintézis-igény állandó antagonizmusára; kiemel egy-egy ma már elfeledett, jelentős teljesítményt (Horváth Cyrill irodalomtörténete, mint az eszme- és problémakutatás öse). Sajnos, szinte csak jelzésként vehetjük tudomásul: mit jelentett a mondott két évtizedben kibontakozó új irodalom, tehát a Nyugat a hagyományos irodalomtörténeti iskola számára, hogyan reagált ez hallgató, elzárkózó vagy tagadó magatartással, s hogyan próbálta az asszimilációs, mérlegelő kísérletek hitelét is elveszni. Ma sem haszontalan a tanulmánynak az az utalása, hogy az átalakuló irodalomszemléletet masszívan betörő külföldi filozófiai és esztétikai irányzatok is befolyásolták; olyan új hangok hallatszanak, amelyekben Lanson, Dilthey, Worringer, Simmel, Walzel, Haym, Unger, Max Wundt, Gundolf, Burdach eszméi visszhangoznak – akiknek működésével, befolyásával irodalomtudományunk főként a háború alatt ismerkedett meg. – A tanulmánnyal kapcsolatban komoly hiányérzetünk van, amelyet talán a sajtó alá rendező lett volna hivatva pótolni. Kerecsényi sokat idéz, mondatokat, szakkifejezéseket, nemcsak a leelőhely, hanem a személy megadása nélkül. Majdnem az az érzésünk, mintha a „Kunst-

geschichte ohne Namen" jelszavának akarna hódolni. Nincs-e ebben valami óvatos taktikai húzás, amelyet a keletkezés éve: 1933 indokolna? Ma már tudjuk: kik voltak, milyen körök-höz tartoztak azok az akkor még fiatal esszéisták, akik a hivatalos irodalomtudomány ellenében kaput nyitottak a legmodernebb nyugati áramlatok felé, akik a fent felsorolt nevek egyikét-másikát először mondták ki vagy írták le Magyarországon. – Sok minden olvasható ki Kerecsényinek ebből a mondatából: „Az új irodalomszemléletnek nem volt alkalma, hogy előlegezzet elveinek gyakorlati igazságát már akkor nagyobb egészű alkotásokban bebizonyíthassa. Az elgondolások is néha még nyeresek voltak, máskor nem is egészen biztos hitelek elmék propagálták az újat, később meg a háborús évek tudománybénító ereje állt útjában a szélesebb munkának.”

Néhány szót még „A tanulmányíró” szerény címet viselő közleményről. A bibliográfia szerint a Babits-émlékkönyvben jelent meg, tehát nyilvánvalóan Babits halála után – így kronológiailag rossz helyre van beiktatva. A halott költő emlékének áldozó kötet kollektív munka volt, és prizmaszerűen felbontva villantotta rá a fényt a gazdag életmű egy-egy oldalára. Így jutott Kerecsényire az a feladat, hogy a tanulmányíró Babitsról adjon képet. Mindezt nem ártott volna jegyzetben közölni, mint ahogy a kötet egyik-másik darabjához nem ártott volna kommentárt fűzni. Nos, a már szokásos tömör keretek közt Kerecsényi imponáló munkát végzett: egyrészt megpróbálta ennek az időnként gyanakvással fogadott műfajnak: az esszének becületét megmenteni, jogosultságát és előnyeit kifejteni – másrészt vázlatképet adni Babits esszéírói pályájáról. A magyar esszé eredetét Bessenyeire és Kármánra viszi vissza, s jelzi küzdelmes útját a nemzeti klasszicizmusban elért nagy megbecsülésen, a pozitivizmus-korabeli megtagadáson át az újralfeltámadásig: Péterfyig és Babitsig. Természetesen érinti az esszé műfaji jegyeit: a személyességet, az életszerűséget, a probléma-tudatot, amely az alkotó lelkében belső feszültséget kelt, és az esszét olykor lappangó párbeszéddé alakítja. Ha volt írónk, akinek az esszé-formát a testére szabták, hát Babits az – s ahogy önmagát, problémáit és élményeit ebben a formában kifejezi – tanulságos végigkísérni a korai, inkább még játékszerű „Szagokról, illatokról”-on kezdve a második világháború alatti megrendült számvetésekig.

Mint szerkesztőnek műfaja nem a nagyobb arányú recenzió, hanem a rövid tárcaszerű bírálat. Nyíltságát, sokoldalúságát, a napi irodalmi

életben való benneélését dokumentálja ez a bírálat-sorozat, egykor jelentős, esetleg kevésbé értékes alkotások visszhangjai. Nem szűrik ki sem pusztán a szépirodalomra, sem a szűkebb értelembe vett szaktudományokra. Megértő, elismerő kritikus, de ha tapintatosan is, mindig rámutat a sebezhető pontokra: megrója Szerb Antal irodalomtörténetében a mérsékelt megértést a Petőfi–Arany–Kemény-vonal iránt, a pszichanalízisnek szakmánk segédtudományai közé való bevonását, rámutat arra, hogy Babits irodalomtörténete inkább csak antológia, Waldapfel József „Ötven év”-éből hiányzik egy szintetikus zárófejezet.

Egy elsüllyedt kor légkörébe visz vissza a Bartha Miklós Társaság folyóiratának ismertetése. Újraközlését éppen az indokolja: egyrészt meggyőző arról, amit a jóbarátok annakidején tudtak, hogy Kerecsényi nem zárkózott be az irodalomtudomány elefántcsonttornyába – másrészt utólag jól esik megfigyelni: józan realitásérzéke és politikai tájékozottsága hogyan tudja a mozgalom, a cikkek és programok özönében elkülöníteni azt, ami valódi, racionális elemzés és célkitűzés – s ami csak irracionális föllengés és lelkesült ködfaragás.

Az írói egyediség iránti megértés talán legszébben dokumentálódik Sárközi Violájának ismertetésében: az elismerés szavaiból is kiérezzük a Sárközi egyéniségének és epikai alkatainak korlátait.

A kor társadalmi viszonyai iránti megértés tükröződik Kassák Lajos Angyalföld-jéről írt bírálatában; a szerzővel együtt nagy rokonérzéssel merül el Budapest e jellegzetes kerületének mindennapi életében, s emberalakjait, problémáit ismerősökként fogadja el. Az irodalmár-kritikus persze azt is regisztrálja, hogy itt az élet-ábrázolást, a szereplők mozgását, pályáját, beszélgetését öntörvényükön kívül bizonyos tézis-szerű írói szándékok is irányítják – jó füllel hallja ki: hogyan szólal meg mégis a prekonceptió mögött vagy között a spontán, természetes epikus hang.

Tamási Áron életműve ma már lezárt egész-ként áll előttünk. Így különösen jelentőssé válik az a markáns jellemzés, amit Kerecsényi az induló Tamásiról a Szűzmáriás királyfi kapcsán elmond. Megállapítja, hogy a mű minden részlete jobb az egésznél; méltatja stílusának székely ízeit: „lapokat írhatunk le, amelyekre büszke lehetne minden író” – ez a nyelv azonban már kételeyeket ébreszt az olvasóban az egyetemes és örök magyar nyelv törvényei iránt. Tamási nagyon is, csakazértis székely akart lenni; „friss, mókás,

szermeseként tán mint a kifejezés leisztráló hasonlat is, a mélyebb rétegeiben étegekbe kiemelve ely mélyre bocsátotta le y nem tudunk mindent boratóriumába, az iro-

omor 16. századi tanulsmányok üdítő hatásával itikusnak egy recenziójára elmet. 1935-ben Hatvany gjelent egy kötet: Bródy

Sándor legszebb írásai. Kerecsényi különös mélténnyal és elismeréssel fogadja – s túltekintve a kötet anyagán, amely inkább a kései „haladó” Bródyt mutatja be –, visszanyúl a pályakezdeiség és a virágkorig, s egy miniatűr Bródy-portrét vázol elébünk; fölfejtj azokat az összetevőket, amelyekből ez a komplex, bonyolult jelenség összeadódik; az 1870-es, 80-as évek próza-romantikájától a naturalizmuson, a kisembereket ábrázoló próza-balladán és az anekdotikus és mesei elemeken át vezet az út az érett Bródyig, ha ugyan nála érettségről egyáltalán lehet beszélni. A tömör, nehezen olvasható, Bródy-portrétvá kerekedő kis írásnak van egy módszertani jelentősége: a hatóerők közt jó szemmel veszi észre az írói magatartás formálódó szerepét. „Ép kompozíció azokban a kevés számú pillanatokban jött létre, amikor a látó és élvező író testi jelenléte tudta keretezni a kedvtelés szenvedélyének engedelmességgel s állandó ingadozásban levő mondanivalót.”

KOZMA DEZSŐ: MIKSZÁTH KÁLMÁN

Kismonográfia. Kolozsvár–Napoca 1977. Dácia Kk. 184 l. + 16 l. mell.

A sokoldalú: a kutatás, az oktatás, a tan-könyvírás soros feladatait egyforma ambícióval vállaló erdélyi irodalomtörténész különlegesen aktuális témát érintett, amikor a Mikszáth-kérdésben vállalkozott hozzászólásra. Ahogyan ő maga is utal rá, a kritikai kiadás halmozódó kötetei, a Mikszáthról szóló értelmezések, méltatások egymásnak gyakran ellentmondó szempontjai, valamint a századforduló irodalmának eszméletörténeti, műfaji, stilisztikai stb. földolgozása iránt általában megnövekedett igények „elvégzendő feladatokat” jeleznek, „újabb szintézisre ösztönöznek” (6). Napjaink magyar prózai epikájának és esszéjének némely fejleményei, melyek – ironikus módon vagy komolyan –

„Miért hallgatnak az írók?” kérdi Kerecsényi utolsó, életében megjelent cikke 1944. nyár utóján. Néhány olyan cikkre reagál, amely a március 19-i fordulat után prominens magyar írók hallgatását kéri számon. Akik 1944. nyarat átérték, azoknak ma is lehet emlékükk arról: milyen lehetőségeik voltak az íróknak akkor a megszólalásra. Úgy gyanítom, erre a problémára, általában az írók szellemi szabadságára csak azért tért ki Kerecsényi, hogy a cikk második felét megírhatta, amely viszont nyílt tiltakozás a Sztójay-kormánynak s a vele együttműködő német megszállóknak nagyarányú könyvharácsolása ellen, amely hosszú lajstromok alapján ítélte elkobzásra még neves, de politikailag nem konformista magyar költők és írók könyveit. A gesztus szép és bátor – noha ma már irrealitása nyilvánvaló.

A további részletezés helyett ismertetésem hadd zárom le azzal: szép gesztus volt a Magyar Tudományos Akadémiától, hogy egykori tagjának a gyorsuló időben egyre távolodó életművéből ezt a válogatást kiadta. Hadd mondjam meg: ma már talán nem is az a fontos, amit a kötet tartalmilag nyújt: a kötet magát az alkotó irodalomtörténészt, az emberi és tudósi formátumot emeli be ismét köztudatunkba, egy példaadó, a humanum szolgálatában álló egyéniséget, aki nélkül csonka lenne az a kép, amelyet a két háború közötti szellemi életünkről alkotunk. A köszönet szavai illetik meg Pálmai Kálmánt, aki ennek az ébresztésnek a konkrét munkálatait vállalta és megoldotta.

Barta János

analógiát sejtetnek az előző századvég és a mostani között, vagy azok a történeti-poétikai mérlegelések, amelyek egyfajta hagyomány (sajnos, többnyire előítéltszerűen az anekdotikus lekerekítő, nem igazán korszerű próza hagyománya) metaforikus jelölőjeként használják Mikszáth nevét – ezek a tendenciák csak növelik a tárgy újragondolásának, a korszerű portré kíséreltének jelentőségét, a vállalkozás felelőségét.

Kozma Dezső alig hat íves népszerűsítő célzatú kismonográfiája természetesen afféle közbülső szintézisként, vázlatos összefoglalásként kezelendő, amely az érdeklődő olvasók korrekt tájékoztatásán kívül főként abban tölthet be hasznos szakmai szerepet, hogy a megszifárdult

ismeretek, a kialakult „konszenzus” rögzítésével új elemző és összegező megközelítések számára nyitja meg a terepet, jelöli ki az utat. Azt a lehetőséget ugyanis, amelyet a szövegkiadás értékes friss eredményei kínálnak, a szűkre szabott terejedelemben nem lehet igazán jelentős haszonra fordítani: Mikszáth publicisztikájának az utóbbi évtizedekben kötetekbe rendezett részét Kozma többé-kevésbé már ismert tételek szilárdabb alátámasztására idézi (pl. a forradalom és a szabadságharc eszméihez, „negyvennyolc örökségéhez” való viszonya adatolásokor, 11–14.) s inkább csak közvetve jelezheti a politikai pálya és mentalitás eddiginél behatóbb ábrázolásának szükségét, realizálhatóságát. A szakirodalom szövevényéből józan eklekticizmusa segítségével vágja ki magát a monográfus: számon tartja a tartalmas, a kérdés megoldását előbbrevívó koncepciókat, de nem kirekesztőlegesen állítja őket egymással szembe, hanem összegeyztethető és kiegészítő szemelvényeket választ belőlük, vagy arra törekszik, hogy egyensúlyt teremtsen eltérő fölfogások között (az összehangoló igyekezetet maga is méltánylólag veszi észre Kovács Kálmánnak a Király István és Barta János gondolatait közelíteni próbáló kézikönyvfejezetében, vö. 173).

Kozma általában leleményesen tömöríti anyagát, áthathalmozó biográfia helyett az írói szemléletet alakító élménykörök összefoglaló bemutatására szorítkozik, a kritikai visszhangból csak a legfontosabbnak vélt szövegeket idézi, a művek szintetikus interpretációi közé mérték-tartó módon iktat be néhány valamivel részletesebb analízist. Vonzó és újszerű (ha nem is előzmény nélküli) módszertani elvei közül kivált kettőt érdemes kiemelni, következetes törekvését az elbeszélő próza poétikai szempontú megközelítésére és Mikszáthnak a kortársaival való állandó szembesítését, helyének az összehasonlításon alapuló kijelölését. Tanulságos, amit a Mikszáth-novellák „mesébe, cselekménybe ágyazott líraiságáról”, „a környezetet, a tájat a hős belső világa révén” érzékeltető jellegéről, „csak az elbeszélés végén” felgyorsuló előadásmódjáról, szerkezetéről mond (30–31); aláhúzza a nézőpont szándékos kétértelműségét („félíg az író, félíg a szereplők... szemével látunk”, 32) és az emlékek meg a jelen váltogatását, az idősíki gyakori kettősségét (56). A szokásosnál nagyobb figyelmet fordít Mikszáth hagyományosan alábecsült lélektanására, hősei ambivalenciájára, a „belső látásra”, a jellemet művészig hitelesítő pszichológiai mozzanatokra (28). Szóba kerülnek

a Mikszáth-epikát a folklór műfajokhoz – meséhez, balladához, népdalhoz – közelítő poétikai és stilisztikai jegyek is, s nem teoretikus igényrel osztályozó, de rugalmas terminológiát alakít ki a szerző az elbeszélések tipizálható csoportjainak megtagadására. A Mikszáth kortársaira kitekintő megjegyzések nemcsak a korokban kevésbé járatos olvasók figyelmét hívják föl a századvégi irodalom (s főként a novella) mindmáig nem eléggé ismert értékeire, gazdságára, hanem a kutatás számára is megfontolandó szempontokat, közelebbi vizsgálatot érdemlő hipotéziseket ajánlanak; különösen árnyalatosak és pontosak a Petelei-összehasonlítások (az ő novelláira jellemző állóképszerű leírás, személytelenebb hangnem, az írói figyelmet mindenre kiterjesztő objektivitás stb. Kozma fölfogásában ellentétsége révén teszi karakterisztikusabbá a mikszáthi változatot), más analógiák és különböztetések, pl. a Gozsdú-, Gárdonyi-hasonlítások talán kevésbé meggyőzőek, finomításra szorulnak.

A Mikszáth értékelésével kapcsolatos esztétikai vitakérdések közül Kozma a romantika és a realizmus viszonyára irányulót állítja a középpontba, s ha a hangsúly pályaszakazonként, netán művenként máshová esik is, a könyv egésze olyan konklúziót sugalmaz, hogy Mikszáth „a kettőt – a realizmust és a romantikát – egyszerre vállalja”, „kezdettől szabadulni akart a romantika sablonjaitól, ugyanakkor megőrizte, átlényegtette a romantikát” (51, 54). E gondolat a kismonográfia egy sajátos szerkezeti megoldásában is tükröződik, abban, hogy a nyolcvanas, kilencvenes évek problematikáját két, kronológiaiilag párhuzamos fejezet között megosztva tárgyalja (*A romantika új lehetőségei és Megfigyelés és illúzióvesztés*), közben lépten-nyomon érzékeltetve, hogy stílus, irányzat dolgában nem vegyítizta alkotásokról, legfőképpen az egyik vagy a másik elem dominanciájáról van szó; s noha az utolsó évtized mérlege a *Teljesebb igényű realizmus* címet kapta, itt is végig s szinte kivétel nélkül „realizmust és romantikát egyszerre szóhoz juttató” művekről olvasunk (166). Mégis aggályt ébreszt azoknak a kritériumoknak megválasztása és értékelése, amelyek alapján egy-egy meghatározott mű meghatározott oldalai, komponensei romantikusoknak vagy realistáknak minősülnek. Külön választhatók-e pl. *A fekete városban* a „történet romantikus végelei”, a „romantikus kalandok”, az idillek, az „egzotikus-mesei” és az „anekdotikus-játékosan színező momentumok” a regény „realizmusától”,

amely Kozma szerint „a korhangulatban, a környezetfestésben és főleg a jellemzésben mutatható ki leginkább” (158, 161)? Vajon a „korhangulat” nem éppen a végletes fordulatok, a tündéri csodaszerűség és a tragikus kiszámíthatatlanság egybeolvadó atmoszférájában nyilatkozik-e meg, és a felszínen érzéki gazdagsággal csillogó, a lényegyet azonban az ember elől elrejtő, az összefüggéseket szétszabdalo világ látomása nincs-e belső, szükségszerű kapcsolatban a „lélektani elmélyítettséggel” (161)?

Ismeretes, hogy Mikszáth a forrásul használt családtörténeti krónikához képest tudatos önkénnyel választotta *A fekete város* cselekményének idejéül a „sok zűrzavar” korát, az elemzők által talán mind ez ideig nem eléggé gondosan vizsgált első négy fejezetben pedig – javarészt esszéisztikus formában vagy az események összefoglaló szerzői előadásával – a privát és a társadalmi-történelmi élet megannyi bizonytalanságai tényezőjét, a kiismerhetetlenség, a paradoxia, a káros élményének számos változatát halmozta föl (a gyermeke azonosságában kételkedő apa gyanújától az olyan tébolyító történelmi ellentmondásokig, mint hogy az országnak olykor „egyedüli támasza az ellensége volt”, vagy hogy megeshetett, Bécsből kellett megváltást várnia, „Pokolból a messiást”, stb.). A „főszereplők” szerelmi, ill. apai-gyermeki érzéseinek az elhamarkodott, sejtelmetlen tettekkel, valamint az álarc, az inkognitó motívumaival is kapcsolatos tragédiájáról itt nem szólva, még a regényt „színező”, szerkezeti okokból többnyire hibázott anekdotikus betétekben sem nehéz felfedezni a vezérmotívumnak: a látszat és a való tragikomikus összekeveredésének, az ember megteveszthetőségének, elégtelen tájékozódóképességének variációit (a molnárlegény-epizódban és a Bibók-családra alkalmazott vándoranekdótában pl. a történelem szorításában vagy konjunktúrájában élő ember elemi családi kapcsolatai zilálódhatnak össze, válnak kiismerhetetlenné, félreérthetővé). A regény világképéhez, e szorongó modern szkepszishez mérve másodrendűnek, az írói ízlés eszköz-, műfógás-, előadásmódbeli szabadságához, sőt részben a stílussal búvészkedő, parodizáló hajlandóságához tartozó mozzanatok tűnik föl, hogy némely részletekben a realista vagy a romantikus irodalom reminiscenciái erősebbek-e a másikéinál.

Középutas véleményt vall magáénak Kozma az anekdotizmus sok polémiát keltő gondja kapcsán is. Egyetért azokkal, akik szerint „a kész történetek (anekdoták) átvétele háttérbe szorít-

hatja... az írói invenciót” (173), egyszersmind arra figyelmeztet, hogy „az anekdotizmus fékező hatása műfajonként, regénytípusonként változik, más-más mértékű” (173). E problémák továbbgondolásában jól használható vezérfonal lehet Krúdyak az a Mikszáth leveleiről szóló, de más műfajokat illetően sem kevésbé érvényes (a kismonográfiában is olvasható) szép hasonlata, amely szerint a Mikszáth-anekdota a „gondolatok láncszemei” között helyezkedik el, vagy „mint egy kis villamoslámpa gyullad fel... a gondolatok folyójában”. Ez a kongeniális észrevétel arra figyelmeztet, hogy a „derűs anekdoták” intellektuális összefüggéseikben, példázatosságukban, a gondolatrendszer egy-egy elemének sűrített, csattanósan cselekményes, de a pusztá történeten parabolisztikusan túlmutató kifejezéseiként értelmezendők és értékelendők. Így nézve a népies észjárás, a jellegzetesen magyar műfaj mögött könnyebb meglátni az európai századvég érzékenységét, a naturalizmussal és a szimbolizmussal kortárs élményvilágot és bölcséleti keresést (gondoljunk pl. *A fekete kakas* c. kisregény Kozma adta elemzésére, amelyben a folklorisztikus motívumok, a „népi képzeletvilág”, „a népmesei fantázia” szerepének önmagában helyes taglalása mellől elmarad az utalás arra, milyen közel kerül itt Mikszáth szellemben és formában a flauberti, francia mesék, legendák, példázatok biblikus egyszerűségéhez, intellektuális érzelmességéhez, vö. 77–80). A kismonográfiában tudatos elvnek tekinthető, hogy csupán a magyar irodalomtörténet koordinátái között helyezt el hőst, a romantika-realizmus dilemma említett fölöldási kísérletével egybehangzóan úgy, hogy Mikszáth prózája egyaránt „határákő” Eötvös és Móricz, illetve Jókai és Krúdy között. Ez a gondolat, – mely akkor lehet igazán termékeny, ha alkalmazói dialektikusan egyesítik a történeti folyamatban elfoglalt átmeneti, közbülső helyzetből és az esztétikai teljesítmény önálló, autonóm értékelésének követelményéből következő, egymást kiegészítő elveket – summázata, végső konzekvenciája is Kozma Mikszáthról való gondolkodásának, elemzésének. A könyv számottevő érdeme, hogy míg a fő kérdésekben összefoglalja és egyeztetni a polgári és főként a marxista igényű megközelítések legmarkánsabbjait, a részletekben, poétikai, stilisztikai megfigyelésekben, a párhuzamok fölvilágításában jó néhány hasznos, meggyőző gondolattal megy előbe az egyre esedékesebbé váló beható új Mikszáth-értelmezésnek.

Csűrös Miklós

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. 1848–1890.

Főszerkesztő: Kovács Endre. Szerkesztette: Katus László. A kötet szerzői: Diószegi István, Katus László, Kolossa Tibor, Kovács Endre, Orosz István, Spira György, Szabad György, Szász Zoltán, S. Vince Edit, Vörös Károly. 1–2. köt. Bp. 1979. Akadémiai K. 768, 992 I. (Magyarország története 6/1., 6/2.)

A tízkötetes szintézis 1979 őszén megjelent kötetéről bírálatot készíteni sokban nyugtalanító feladat. Az irodalomtörténész laikusként áll szemben e hatalmas terjedelmű, rendkívül sokrétű mű számos részletével szemben, s akár udvarias semmitmondással, akár szűk távlatú bírálgatással leplezi részleges járatlanságát, árt a kritika komolyságának. Ezért célszerű mindjárt bevezetőben leszögezni a recenzió azon korlátait, amelyek részben a szakterület, részben a személyes érdeklődés specializáltságából fakadnak. Az elsőként említett indok készlet arra, hogy mellőzzük a gazdaságtörténeti fejezeteket, Katus László meg Orosz István írásait. Hasonló sorsra jut 1848–49 Spira Györgytől származó, költő 400 lapos tárgyalása, ennek oka azonban a recenzens meg nem felelő fölkészültsége.

A Kovács Endre főszerkesztő bevezetésével kezdődő tudományos rendszerezés három részre oszlik: Polgári forradalom (1848–49) Spira Györgytől, Az önkényuralom kora (1849–67) Szabad Györgytől), A dualizmus első negyedszázada (1867–90) hét szerző összefogásával. E hét munkatárs – Diószegi István, Katus László szerkesztő, Kolossa Tibor, Orosz István, S. Vince Edit, Szász Zoltán, Vörös Károly – nemcsak alkorszakok (1867–75, ill. 1875–90), hanem sajátos szakágak (a politika, a diplomácia, a gazdaság, a kultúra története) szerint is felosztotta anyagát. A 6/2 kötet végén találjuk az alaposan szerkesztett, majd 300 lapos függelékét, ez az időrendi áttekintés továbbá a bibliográfia mellett felöleli a mutatókat, a tekintélyes illusztrációs anyag jegyzékét is. Technikai szempontból mindössze egyetlen kifogás emelhető: hiányolhatjuk a tárgymutatót. Igaz, ez helyet kap majd a sorozatzáró 10. kötetben, ám a meglehetősen távolra kerülő megoldás nem kárpótolhat a jelen kétségtelenségéért. Hiszen erős terjedelményelés nélkül lehetett volna helyet juttatni e mutatónak, mondjuk könyvészeti rövidítések útján, mivel még a legalapvetőbb szakfolyóiratok címe is teljesen ki van írva.

A gyakorlottabb tv-nézők jól tudják, hogy a kontraszt nélküli képek untatják, álmosítják a nézőt. Ha hiányoznak a határozott körvonalak,

akkor minden összefolyik, a látvány érdektelen. Így volt ez az önkényuralom sok régebbi ábrázolásával is: halmazódtak a sötét színfoltok, nem mutatkozott ellentétük sem a kormánypolitikában, sem gazdasági viszonyokban, a tömegek tiltakozása alig vetett egy-egy futó szikrát. Szabad György már vagy két évtizede szakított az efféle historiográfiával. Kiemelte az újabszolutizmus följötté gyér pozitívumait, pl. az iskolareformot, jogi újításokat, az 1859-ben engedélyezett teljes iparszabadságot stb., mindenütt hangsúlyozva: mennyivel többet adott ennél (vagy készült adni) a kései reformkor s a forradalom. Bemutatásában jól kidomborodik, hogy nemcsak magyarelles, németesítő, ellenforradalmi rendszerről volt szó Bachék alatt, hanem torz pénzügyi berendezkedésről, elképesztő pazarlásról. Beszédes példái ennek (594.) a kulturális költségvetési tételek hatvanszorosára [!] rúgó békebeli hadikiadások, a részben regresszív adózás, s az a tény, hogy Ausztriánál csupán Törökország fordított aránylag több pénzt hivatalnokszolgálatára Európában. Az effajta adatok európai mérce mellé állítják az osztrák centralizmust, legjobb ellenszerei holmi magyarközpontúságnak.

Ám az összképet igazában az teszi kontrasztossá, hogy a szerző szervesen beépíti a történeti összefolyamatba korábbi jeles monográfiájának 1860–61-re vonatkozó kettős alaptételét. Sótér István opponensi véleménye szerint ez így summázható: „1. A kiegyezés [...] éppen nem jött könnyen létre, sőt, huzamos és drámai küzdelem vezetett csak el hozzá. 2. A nemzet számára az 1850–60-as évek fordulóján még fennállott a forradalom és kiegyezés közti választás konkrét lehetősége, s ez a dilemma éppen nem volt még eldöntött a Világos utáni korszakban, ill. 1860–61-ben.” (In: *Az ember és műve*. Bp., 1971. 260.)

Nemcsak az emigráció, a hazatért Teleki, az ekkor kialakuló majdani szélsőbal (pl. Böszörményi László, Kubinyi Ferenc, Madarász József, Szilágyi Virgil, Várady Gábor) függetlenségi elkötelezettségét ismerhetjük meg, hanem a plebejus tömegmegmozdulásokat, a parasztság több helyt vérbefojtott tiltakozását a császári elnyomók, különösképp a pénzügyőrök, adószedők ellen (660., 666.). A forrongó közhangu-

latot más oldalról mutatja be a nemzetiségek fölépése: a horvátok, szerbek, románok, szlovákok egyaránt területi önkormányzatot sürgetnek, s követelésüket részben magáévá teszi Kossuth köre (674 skk., 688.). Ily körülmények közt a feloszlítás előtt álló országgyűlés bizonytalan hangvételű határozata a feudális maradványok felszámolásáról éppoly keveset számít, mint a nemzetiségeknek tett általánosságokban mozgó ígérete (693.). Helytállott a magyar vezetőréteg közjogi tekintetben, de minthogy a demokratikus jogkiterjesztésben nem lépett előbbre, önrendelkezési programjának sem tudott elegendő súlyt adni, így rövidesen rákényszerült a jogfeladással együttjáró kiegyezésre.

„Rákényszerült” – e kényszerülés objektív okaiból, összetevőiből sokat tisztázott a régebbi kutatás is. Hallhattunk a nagyhatalmak Ausztriátámogatásáról, szövetségesek hiányáról, ismertek a nyomasztó gazdasági bajok (nincs hitel, aszály pusztít stb.), végül Schmerling kacérkodása szászokkal meg románokkal a magyar szupremácia elvesztésének „rémképével” ijesztette a liberális középnemességet is. Elsősorban azzal nyújt újat a szerző, hogy rámutat a következetes manipulációra, időnkénti brutális beavatkozásra, amellyel a kormányzat 1864 után megtörte a valóságos, akár csak lehetséges ellenzékét. A szélsőbalnak újságja sem volt a 65-ös választások küszöbén, Tisza Kálmánék sem tudták pontosan, milyen büntetés fenyegetheti őket az Almásy–Nedeczky összeesküvésben részvételük miatt (746–47.) – ha akadékoskodnak. Teljesen meggyőző tehát a fejezet cím (737.) „Alkotmányos fordulat önkényuralmi előkészítése”.

A Deák-pártot az ókonzervatívok segítették a kormányrúdhhoz, s a szintézis szerint Deák 1865-i májusi programjának – az egyezkedés döntő okmányának – „legfőbb elemei megtalálhatók az Apponyi (György) által 1862-ben összefoglalt konzervatív emlékiratban”. (737.) Ám ha az ókonzervatívok ilyen odaadóan bábáskodtak a kiegyezés megszületésénél, akkor megerősödik a gyanúnk: alaposan hozzájárulhatott maga az államszerződés is az abszolutizmus és konzervativitás továbbéléséhez. E nézetet vallja Szabad is, amikor részletesen kifejti az új államszerkezetbe: „[. . .] az egykorú európai alkotmányos monarchiákhoz mérten kivételesen széles körű felségjogok beépítése” valósult meg (761.).

Szabad György igen tartózkodóan nyilatkozik Eötvösnek, Keménynek, általában a nagy liberális nemzedéknek politikai, eszmetörténeti érdemei-

ről. Holott a 19. században ez volt az utolsó számottevő politikai csoport, amelynek elméletében és tetteiben a liberalizmus még erősebbnek bizonyult a nacionalizmusnál. Részben keresztény emberszeretettől táplált szabadelvűségük jól tükröződik az 1868-i nemzetiségi törvény első változatában, sőt annak végleges alakjában szintén. Nem hiába tartották ezt végrehajthatatlannak a fúzió utáni türelmetlenebb közéleti légkörben! Katus László – épp ily tekintetben – több megértést mutat irántuk, jelzője róluk „nemzetközi szempontból is kimagasló” (1357.). Nem hagyhatjuk említetlenül, hogy 48-asság vagy 67-esség már ekkor sem perdöntő a nemzetiségi kérdés megítélésében. Velejében ugyanazt hirdeti Mocsáry a nemzetiségek szabad nyelvhasználatáról, iskoláztatásáról stb., mint Eötvös, a korlátaik is ugyanazok: Veszélyesnek és megvalósíthatatlannak ítélik mindketten a nemzetiségi képviselők javasolta területi önkormányzat elvét. (1356.) E megtorpanás választja el őket Kossuthtól s Telekitől, akik ilyen téren legmesszebbre jutottak a múlt század magyarjai közül. Ámde a két nagy emigráns csak a jövőnek üzent az 1851-i alkotmánytervvel, majd a Dunai Szövetséggel, javaslataiktól a nagyhatalmakhoz s a hazai közvéleményhez hasonlóan fordult el az akkori szerb és román vezetőség. (516., 709–13. – Megjegyzendő, hogy a terv utópiás voltát Diószegi István meg Hanák Péter hangoztatja, Szabad György felfogása nyilvánvalóan ellenkező lehet.)

*

A 6/2. kötetben hatalmas bizonyítékanyaggal alátámasztott összkép bontakozik ki a dualista ország mezőgazdaságának, infrastruktúrájának, hiteléletének rohamos fejlődéséről. A rajz itt is kontrasztos, a valósághoz híven. Katus László hangoztatja (960.), hogy a közös vámterületen a fejlettebb osztrák és cseh gyáripár versenye megnegyeztette a hazai termelés, kivált a könnyűipar fontos ágainak kibontakozását. Jól emlékezhetünk arra, hogy az ötvenes években az ilyen megállapítás nyílegyenesen vezetett a dualista gazdaság szerkezet egészében történő elítéléséhez, félgymartati függés emlegetéséhez. Szerencsére, az 1969-ben lezajlott viták eredményeként (vö. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről* Bp., 1971.) ma már messze vagyunk az effajta erőszakolt és ferdítő eljárástól. Meggyőzően mutat rá a gazdaságtörténész az 1890 után bekövetkezett iparosodási lendületre, s főként arra, hogy a gazdasági élet egészét kezdet-

től fogva inkább ösztönözte, mint fékezte a Monarchia integrált piaca (uo.).

Átsaphat azonban a polémia a társadalomfejlődés területére, s ekkor új ellenvetés bukkan fel. Ha a 67 utáni negyedszázad anyagi emelkedésének fő haszonélvezője a korszerű mezőgazdaság, akkor ez – más szóval – a nagybirtok vezetőszerepének tovább éltetését jelenti. Ilyen irányba vág Szabad György summázása a deáki műről, amely szerinte „a történeti múltban (...) kialakult gazdasági és társadalmi torzulásoknak a továbbörökítője”. (768.) Csakhogy már 1969-ben is joggal hangoztatta Hanák Péter (a Lackó Miklóssal, Ránki Györggyel közös, idézett vita-indítójában), hogy a századvégi magyar társadalom kevésbé gyorsan, és kevésbé mélyrehatóan változott meg, mint az egykorú gazdasági élet, de *változott*. Másfelől: tételezzük fel, mi történik, ha Kossuth szándéka valósul meg, így nem érvényesül a Lajtán-túl korlátozó hatása. Vajon akkor Magyarország néhány évtized múltán már részese a nyugat-európai típusú fejlődésnek? Az állami függetlenség nagy historiai erő, mégsem tűntethet el egy csapásra „a társadalomtörténeti mélyrétegekben meghatározó tényezőket”. Ezt állítja Hanák Péter a szintézis 7/1 kötetében (514.), s nagyon kurtán fel is sorolja őket: „az európai agrárfejlődés 16–17. századi elkanyarodását, a városfejlődés és a polgárosodás elsatnyulását” (uo.).

Kétségtől eltekintve vázlatos bizonyítás ez, mégis meggyőzőbben cseng számunkra, mint az, amely történelmi lemaradásunkat csaknem kizárólag a függetlenség hiányára vezette vissza. Mindenesetre baj, hogy a kapitalizmus megalapozó szakaszának e rendkívül fontos jelensége, a gazdasági és társadalmi előrehaladás eltérő üteme nem kerül tüzetes kifejtésre ezúttal. Nem véletlen ez, s a hézag eltűnik a sorozat egészét tekintve, mivel a dualizmus társadalmáról összefoglaló érvénnyel esik szó a 7/1 kötetben (V. fejezet, *Magyarország társadalma a századforduló idején* – Hanák Péter-től). Nemcsak helykimélő, koncentráció elhatározás gyümölcse e megoldás, fakadhat abból is, hogy az 1867–1890 közötti hazai társadalomról ma még sokkalta kevesebbet tudunk, mint a világháború küszöbén állóról. Jelenlegi ismereteink nagy részét megbízhatóan foglalja össze Katus László a 6/2 kötetben *A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai* címmel. Nézőpontja azonban – nyilván tudatosan – inkább a statisztikusé, demográfusé, településföldrajzosé, mint szociológusé. Nagyon jellemzően nem ír pl. a középbirtokos nemesség hanyatlásáról, hanem átengedi

a témát a Tisza-éra politikai berendezkedését tárgyaló Szász Zoltánnak. Szász aztán az agrárius meg antiszemita mozgalmak kapcsán tér ki a 80-as évtized dzsentri-válságára s a polgárság lassú emelkedésére. (1258 skk.)

Másfél évtizede megjelent *irodalomtörténeti kézikönyvünk* IV. kötete (1965) Deákék és Tiszáék között még csak az ellentétet domborította ki. Szembeállítva a polgárosító volt centralistákat „a birtokosi osztályuralmat megőrző” Szabadelvű Párttal, kijelentette, hogy „a kiegyezés a fúzióban telítődött meg visszavonhatatlanul reakciós tartalommal”. (409.) Szász Zoltán igen jól tagolt körképe után félre kell tenni az effajta sommás ítéletet. Tisza származása és dzsentrit hivatalba ültető politikája ellenére is inkább az iparosodást, mint a földbirtok makacs védelmét látta végcélnek. Az agrárius ellenzék nem ok nélkül ismerte föl benne határozott ellenfelét (1320.), s megbuktatása az osztrák liberálisok szemében konzervatív győzelemnek számított. Nem dicsekedhet nagyszabású reformtörvényekkel – hangzott el oly sokszor a cáfolhatatlan igazságú vád. De túl ezen, meggyőződéhetünk róla: Tisza Kálmán 15 éves uralmának kodifikációja mégiscsak termékeny aprómunkát jelentett (1215.), összességében kiépíteni segített polgári rendet, korszerűbb államiságot. E lassú mozgású kor igazi „hősei” nem parlamenti ütközeteket nyerne, hanem szakminiszterek, bírák, műszaki szervezők, művelődés-politikusok. Csemegi Károly, Kvassay Jenő, Baross Gábor, Trefort Ágoston nevét legalább annyira meg kell jegyeznünk, mint a miniszterelnökét. Baross talán a kor legsikeresebb, s mindenesetre leghasznosabb politikusa. Amikor Fiumét meg a Duna-hajózást fejleszti, a magyar vasúthálózatot államosítja, a postát bővíti, akkor valójában felújítja a reformkori hagyományt, folytatja Széchenyi óriási úttörését.

Itt, ahol kevés a kitűnő egyéniség, s így a válogatás és helybiztosítás nem nehéz, nagyon elkel volna néhány kimunkált, kerek arckép. Ilyet végül is nem kapunk, noha Szász Zoltán már felismeri az olvasói igényt, s kétszer bele is fog Tisza generális portréjának felvázolásába (1167–68., 1219–21.). Hasonló a helyzet Andrássy Gyulával. Annál kiábrándítóbb ez, hisz Diószegi Istvánt hajlékony stilisztának ismerjük, aki nem egy plasztikus egyéniségrajzzal járult már hozzá a diplomácia történetének emberibb léptékűvé tételéhez. (Gondoljunk csak *Hazánk és Európa* c. 1970-ben megjelent tanulmánygyűjteményére!)

Lezárva a Tisza-korszak szemlét, elmondható, hogy irodalmunk kiválóságai szélsőségesen eltértek egymástól a generális megítélésében. Még Jókai és Mikszáth mindvégig meggyőződéses tisztelői voltak, Krúdy 1918 végén engesztelhetetlen gyűlölettel állapította meg: „Csak olvasuk el az egykori írókat: Jókai és Mikszáth feljegyzéseit a miniszterelnökről. Nérőlől nem írtak nagyobb hódolattal a legaljasabb Rómában, mint írtak azokról az emberekről, akik [...] az ország élére kerültek.” (*Pesti levelek*. Bp., 1963. 374.) Varga József Ady Endre monográfiájából kiviláglik (Bp., 1966. 87.), hogy a költő – teljesen kiábrándulva a kortársak felhígtat liberalizmusából – Tisza Kálmán 1905-ben ilyen jelzőkkel illette: „magyar (...) puritán, népét szerető, törhetetlen.” Jó tudnunk, a mai történetírás ítéletéből, hogy a hajdani elismerés túlfeszített voltában sem pusztán aránytvesztés, még kevésbé hálálkodás vagy megfizetett lekendezés.

*

Ideje most már, hogy rátérjünk a két kötet művelődéstörténeti vonatkozásaira, kivált Vörös Károly és Szabad György idevágó fejezeteire. A tízkötetes sorozat szerkesztőbizottsága kezdettől fogva szorgalmazta a szellemi és anyagi kultúra speciális tárgyalását is, fenntartva azt a helyes elvet, hogy a politika, gazdaság stb. áttekintése sem szakítható el a művelődés egy-egy részterületétől. (Glatz F.: Magyarország története [...] helyzetéről. Történeti Szemle 1971. 1–2. sz.) Roppant nehézségekkel küzd a historiográfiának ez az ága. Tucatnyi művészet meg tudományág fejlődését kell szintetizálnia, de úgy, hogy ne feledkezzen meg a politikai-társadalmi eszmék továbbá a művelődési intézmények bemutatásáról. Feladata – s ez viszonylag modern követelmény – az egykori életmód ábrázolása is. Éppúgy zavarhatja a művelődés krónikását egyes diszciplínák elhanyagoltsága (pl. tudománytörténet, életmódkutatás), mint mások nagy adatbősége (irodalomtörténet, részben képzőművészettörténet), s mindenképpen vállalnia kell a polihisztorság nehéz igáját.

Persze olyan polihisztorság ez, amelyben megengedett az értékhangsúlyok szabad elhelyezése, lehet valamit kiemelni vagy épp ellenkezően mellőzni a művelődés összetett színekéből. Szabad György és Vörös Károly a művelődés kereteinek s intézményeinek rendkívül alapos, új összefüggéseket megvilágító rajza mellett szinte kizárólag a fontosabb tudományok és művészetek

(ide értve az irodalmat) múltjával törődik, lemond az eszmétörténetről, s az életmódkutatásról. Lemondanak róluk, helyesebben átengedik őket a nem kifejezetten kultúrtörténeti részeknek. A szakágak kidolgozatlansága folytán még megbocsátható döntés ez, de a reprezentatív összefoglalás hézagossága következik belőle, s a nagyközönség számára tartós lesz e hézagosság, hiszen nem minden emberelőz hozza meg a maga nagyarányú történelmi szintézisét. Tegyük hozzá, ez a mellőzés érthetőbb Szabad, mint Vörös esetében. Az előbbi ugyanis feldolgozza az önkényuralom teljes időszakát, egy módja van másutt a hiányok pótlására (társadalomtörténeti elemzésébe pl. remekül beolvastja a paraszti mindennapok freskóját, bőven élve a folklór, sőt a népművészet tanulságaival). Vörös Károly azonban pusztán egyetlen nagyfejezet gazdája (Művelődés 1867–90.), nincs alkalmja az átcsoportosításra, arra számíthat legföljebb, hogy a rákövetkező kötet szintén a dualizmust tárgyalja, ezért információi sokban kiegészítik az ő mondanivalóját.

Ez történik az életmód feltárása terén a 7/1 kötet már említett V. fejezetében, ahol Hanák Péter a századforduló társadalmát ismerteti. (Vö. Glatz Ferenc i. cikkével, i. h. 247.) Bizonyos fókig visszavetíthetők korábbra a 7/2 művelődéstörténetének, Szabó Miklósnak a politikai gondolkodásról tett megállapításai is. Szabó Miklós felvázolja azokat a történetív színezett politikai fikciókat, amelyek a századfordulón a szélesebb tömegek nacionalizmusát táplálták. Legendává lett a magyar államalkotó készség, a parlamentarizmus, és a szabadelvűség – hogy a Papp Dánieltől 1894-ben alkalmazott gúnyos fordulattal éljünk – „vörös fonálként húzódtott végig történelmünkön” (919–23). Mindehhez elsősorban Beöthy Zsolt munkássága folytán csatlakozott a nemzeti jellem mítosza, amelyben a nemesség egykori eszményített vonásai emelkedtek a „magyar kedély”, a „magyar ízlés” normájává.

A nagyhatású gondolatok forrásvidéke kimutatható lenne már a hetvenes, nyolcvanas években, amint ezt Beöthy szerepe is igazolja. Sajnos, vele Vörös Károly éppoly keveset törődik, mint a magyar birodalmi gondolat korai apostolaival, Rákosi Jenővel meg Asbóth Jánossal. Nincs szeme a sokszínű konzervativizmusra: a népiességet lesüllyesztő Nyelvőr nyelvújítást tagadó, parasztos provincializmusba merülése mellett éppoly közömbösen megy el, mint az Asbóth János-féle nivós liberalizmusellenesség mellett. Egyáltalában, kevés figyelmet kapnak a

később hatalommá váló újkonzervatívság előfutárai. Ha velük akarunk megismerkedni, Halász Gábor túlságosan is rokonszenvező tanulmányai – *Magyar századvég* (1937), *Magyar viktorianusok* (1942) – még mindig jobb kalauzul szolgálnak, mint e korszerű rendszerezés. (Simonyi Ivánról Szász Zoltán közléséből (1272.) csupán azt tudjuk meg, hogy antiszemita képviselő. Halász Gábor ismerteti meg az elfeledett politikai gondolkodóval, aki tagadta a korabeli népképviselési rendszer célszerűségét.)

Az általános eszméletörténeti vonatkozásokat vizsgálva sem lehetünk éppen elégedettek. Az önmagában sem bő anyag részterületekre hasad szét, nem mutatja meg az európai filozófia és természetudomány akkori nagyjainak hatását a közgondolkodásra. Hiába keressük a hazai pozitívizmus, darwinizmus valamennyire is összefogott ábrázolását, a könyv nyomán fogalmunk sem lehet arról, a „létért való harc”, a természetes kiválasztódás mennyire központi eszméje a kornak, mily gyorsan elvezet az uralkodó osztályok vagy a magyarság vezetőszerepének hirdetéséhez! Ott van ugyan Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség* c. munkája a könyvészetben, ám a tanulságaival nem nézett szembe Vörös Károly. Felbukkan Schopenhauer neve az egyetemes tudományfejlődésre szánt lapon (1429.), hasztalan kutatjuk azonban a hazai filozófiának illetve irodalomnak szentelt részekben. Summázó jellegűnek csak a *Tömegkultúra* c. alfejezetet mondhatjuk, amely tájékoztat a századvégi átlagember vallásosságáról, információigényéről, a hagyományosabb megújuló szórakozási formákról. Hasznos kezdeményezés ez, már csak annak okán is, hogy a vallásról, sőt az egyházakról, egyházpolitikáról aránylag keveset hallhatunk a műben. Sajnos, Szabad György összefoglalóan nem tér ki a tömegműveltségre, irodalom- és sajtószemlélete határozottan arisztokratikus. Finoman árnyalt, hajlékonyan és tömören megfogalmazott irodalomtörténeti csoportképéből éppúgy hiányzik a népies best seller-szerző Vas Gereben, mint általában a népoktató irodalom (Boross Mihály, Táncsics stb.) vagy az adomásoknyvek, élclapok egykori divathullámára történő utalás.

E túlzott válogatás azonban többet ér, mint Vörös Károly irodalom- s művészettörténeti tárgyalásának helyenként kusza gazdagsága, amelyben eluralkodik az aránytalanság (nézzük meg pl. mennyivel több szó esik Csiky Gergelyről, mint Arany Jánosról, noha a költő számos műve határozottan népszerű ekkoriban). Másutt

egy féligazsága – a túlzott általánosítás következtében – egyértelműen tévedésbe csap át. Mert mindössze féligazság a XIX. század derekán költészetben, zenében, szobrászatban, építésben kibontakozó, népiesen át nemzetire törekvő tendenciák egészen szoros párhuzamosítása. Akkora különbséget érzékelhetünk az egyes területek hagyományai, lehetőségei s maguk az alkotók közt is, hogy 1865–70 körüli, nagyjából egyidejű hanyatlásuk sem jósolt fel valamilyen átfogó, egyetemes érvényű ítélet kimondására. Vörösmarty, Petőfi, Arany és Jókai művészete értékét, szerves nemzeti megalapozottságát tekintve nem ugyanott foglal helyet, ahol Mosonyi muzsikája, Izso szobrai, Feszli Vigadója. Sokkal magasabbra emelkedett az irodalmi népiesség a társ-művészetek rokon törekvéseinél. Vörös Károly kijelenti: „A 19. század első felének nagy kísérlete a magyar polgárosodásnak egy formájában is sajátosan magyar nemzeti kultúrában való kifejezésére, kudarcot vallott.” (1446.) A líra, a verses epika, sőt részben Jókai s Kemény regényírása is ellentmond az ilyen következtetéseknek. Velük kapcsolatban nem eredménytelenségről beszélhetünk, hanem időbeli korlátozottságról: a magyar irodalom nemzeti formáját – s ez természetes – nem egyszer s mindenkorra lelték meg a negyvenes–ötvenes évek nagy géniuszai, európaiság és magyarság szintézisét újra meg kellett alkotni a XX. század elején. Ám nem függetlenül attól, amit Petőfiék, Aranyék tettek! Másfelől csakugyan lehet – a rövid virágzás ellenére – lényegében kudarcról szólni a nemzeti opera, szimfonikus zené meg az építészet tekintetében (így vélekedett Szabolcsi Bence: *A XIX. század magyar romantikus zenéje*. Bp., 1951. 197–98).

Amikor Vörös Károly erősen viszonylagos értékűnek látja irodalmi népiességünk vívmányait, akkor voltaképpen Arany 1850 utáni balladáinak, eposzainak „korszerűtlen és folytathatatlan voltából” (1444.) indul ki. Itt azonban helyénvaló egy ismert logikai formula alkalmazása. „Föltéve, de meg nem engedve” az efféle megítélést, még mindig jogosulatlan annak az egész népies áramlatra történő kiterjesztése!

A recenzió elég számottevő részét foglalta el a vita, a hiányok felsorolása, az utolsó bekezdésekben egyenest uralkodóvá lett mindez. Akkor hát „minden rossz, ha a vége rossz”? Még a látszatát is el akarjuk kerülni az ilyen föltételezésnek! Meggyőződésünk, a tudományos rendszerezés e kötetét évtizedeken át nem csekély haszonnal forgatják majd az irodalom kutatói, oktatói, népszerűsítői. Erről kezeskednek a módszerei: társa-

dalmi megalapozottsága, európai látóköre, a Monarchia egészét tekintő szemlélete, mentessége a belemagyarázástól, visszavetítésektől. Annak is köszönhető az eredmény, hogy a szerzők részben új kutatásokra építettek, elmélyültek a részletekben, s időnként tiszteletre méltó őszinteséggel írtak a még el nem végzett feltárásokról, statisztikai és társadalomtörténeti adatgyűjtésről (pl. Szabad György a nemesség meg a felszabadult

parasztság birtokviszonyait érinti ilyen hangnemben: 586, 601). Noha bírálhatók egyes művelődéstörténeti részek, meg kell gondolnunk, e területen az előmunkálati hiányok, módszertani tisztázatlanságok mellett súlyos akadálynak mutatkozott a határidők rövidege. A csoportmunkák, sorozatok e nyomasztó velejárójával pedig jó néhányan találkoztunk már!

Nagy Miklós

AZ ARCOK ÉS VALLOMÁSOK SOROZAT HAT KÖTETÉRŐL

Z. Szalay Sándor: Gárdonyi Géza alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 289 l., Antal Gábor: Fodor József. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 341 l., Lázár István: Örkény István. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 339 l., Kónya Judit: Szabó Magda. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 275 l., Rónay László: Devecseri Gábor. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 292 l., Szalay Károly: Karinthy Ferenc. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 252 l.

Bizonyára sokan olvassák, forgatják a Szépirodalmi Kiadó *Arcok és vallomások* sorozatának évek óta megjelenő köteteit, melyek fontos igényt elégítenek ki: „emberközbe” hozzák az írókat az olvasóhoz, megrajzolva emberi-alkotói portréját. Nem elhanyagolható a sorozat ismeretterjesztő funkciója sem, valamint az a filológiai felderítő munka, melynek eredményei e kötetekben felhalmozódnak: sok magyar íróról itt jelent meg az első önálló monográfia, s így alapul szolgálhat a további kutatáshoz is.

Sajátos műfajt képviselnek ezek a kötetek: valamiféle átmenetet az életrajz és az önéletrajz között. Az írókat, költőket „alkotásai és vallomásai tükrében” mutatja be a monográfus; vagyis, az író saját magára vonatkozó szövegei (interjúk, önvallomások, művek kiragadott részletei, levél, napló stb.) és a monográfus által írott szövegek, illetve az általa válogatott, az íróra vonatkozó szövegek (kritikák, recenziók) együtteséből alakul a végleges portré. A monográfus szerepe tehát némileg korlátozott: az alkotót és művét belülről kell ábrázolnia: mintegy kirajzolva, felerősítve azokat a vonásokat, melyek már eleve benne vannak a műben, illetve az alkotó egyéb – életrajzi jellegű megnyilatkozásaiban. Joga van persze korrigálni, kiegészíteni és magyarázni is ezt az eleve kialakult – illetve kialakított – önarcképet; ennek a külső beavatkozásnak a mértéke dönti el végső soron, hogy a kép a szubjektív jellegű önarcképhez, vagy az objektív, külső nézőpontból láttatott portréhoz közelít-e jobban. Kényes egyensúlyt kell tartania a monográfusnak: sem a dokumentumok kritikátlan, fenntartások nélküli elfogadása, sem a teljes kivülről való vezethet a kívánt eredményre: az életmű és az életrajz olyan jellegű bemutatására, amelyben a

tények és jelenségek *objektív hitelességét* az alkotói megnyilatkozások szubjektivitása nem gyengíti, hanem ellenkezőleg: még hitelesebbé, autentikusabbá teszi. (Csak zárójelben: a feladat nehézségét, kényes voltát éppen nem csökkenti, hogy nem egyszer élő alkotókról van szó: az életrajz egyes vonatkozásainak feltárása, s a művel való összefüggéseinek felrajzolása igen nagy körültekintést és tapintatot kíván.)

Nem kívánunk kitérni arra a szerteágazó problémakörre, hogy vajon mennyiben tekinthetők autentikusnak és dokumentumértékűnek az alkotó művész önmagára vonatkozó szövegei, valamint arra sem, hogy élet és mű egymásra vonatkoztatása sem mindig problémamentes: gyakran ellentmondásoktól zsúfolt; a költő által papíron lefektetett gondolatok, eszmék s a gyakorlatban képviselt magatartás, életmód stb. között néha áthidalhatatlan szakadék tátong. (Közismert szépirodalmi példaként idézzük fel Rousseau életét és művét.) Az egység, az egymásból-következő koherenciája tehát nem feltétlenül adott; azonban itt is nehéz dolga van a monográfusnak, aki – főként az időben közel álló vagy élő alkotók esetében – érthető módon inkább az ellentmondások elsimítására, s nem hangsúlyozott feltárására törekszik. Vagy itt van annak a problémája, hogy mi az egyáltalán, ami az írói életrajzból megőrzésre, megörökítésre érdemes; mennyiben fontosak esetleges, apró részletek, mozzanatok a mű jobb megértése (végül is ez a cél) szempontjából; mi a jobb, hasznosabb: a részletező, mindent kidolgozó esetkezelés, vagy a nagyvonalúbb?

Mindezek az itt csak röviden jelzett problémák természetesen minden egyes konkrét esetben más és más módon, más előjellel vetődhetnek fel.

Mint ahogyan az itt ismertetendő hat kötet mindegyike is más és más módon közelít a tárgyat szerzőhöz; más az ecsetkezése, a nézőpontja, azonosulásának, illetve távolságtartásának mértéke.

A *Gárdonyi Géza* életét és műveit bemutató kötet írója, Z. Szalay Sándor meglehetősen járatlan úton taposott ösvényt; hiszen a Gárdonyiról szóló irodalom elég sovány, s nagyobb-részt régebbi keletű, így a szerző vállalkozását mindenképpen úttörő jellegűként kell üdvözlö-nünk.

Annál is inkább, mivel az életrajz írójának különleges nehézségekkel kellett számolnia. Kevés olyan író tart számon a magyar irodalom, akinek egyénisége, élete és műve ellentmondásoktól zsúfoltabb, problematikusabb lenne, mint éppen Gárdonyié.

A végletek embere: sajátosan futnak össze benne a századforduló és a századelő irodalmi és eszmeáramlatainak, különböző ízlésrétegeinek gyakran ellentétes pólusokból kiinduló szálai. Barátai közt tartotta számon Szabolcska Mihályt – és Bródy Sándort is; szabadgondolkodó, majd elfogadja a deista világszemléletet; ír nótaszöveget, népszerűvé vált karácsonyi dalt, Göre Gábor-történeteket – de ő írta az *Egri csillagok*at is. Nyomorgó tanító, újságíró – majd, a századfordulón, a pesti társaság egyik központi figurája – hogy aztán mindent hátrahagyva, mint „egri remete” vonuljon vissza a világtól.

Talányok, titkok, legendák fonódtak alakja köré – s ő maga is táplálta ezeket a legendákat –, személyiségének elidegeníthetetlen részévé vált a különőség, a kuriczitás tudatos felvállalása. Nincs tehát könnyű dolga az életrajzíróknak, ha rendet akar teremteni ebben a furcsa szövevényben. Z. Szalay Sándor körültekintően végezte el ezt a munkát; feltárta az életrajz legapróbb mozzanatait, a fellelhető filológiai és történeti apparátus segítségével. Azokon a pontokon azonban, ahol az összefüggésekre még így sem derült fény, nem bocsátkozott tetszetős feltételezgetésekbe, hanem megmaradt a tények regisztrálásánál. Gondolunk itt elsősorban a Gárdonyi házassága körüli „titokra” vagy a hirtelen Egerbe költözés mélyebb okaira.

Igen hiteles és aprólékos a Gárdonyi alakja mögé festett háttér: a korrajz önmagában is számos fontos és érdekes adalékot tartalmaz. A családi örökség és a tanító-évek ábrázolása, a korabeli falusi tanítók életéről, a „falusi Magyarország”-ról is hitelesen szól. (*Papok, tanítók asztalánál*.) A századelő irodalmi élete harcait –

melyben Gárdonyi valóban sajátos szerepet játszott, nem tartozván egyértelműen sem a konzervatív, sem a modern irányhoz – is sokrétűen érintkezteti a könyv.

A hatalmas Gárdonyi-életmű részletes elemzésére és értékelésére e keretek között természetesen nincs mód. Lényegében egyetérthetünk legfontosabb műveinek, történelmi regényeinek értékelésével – pusztán kiegészítésképpen szeretnénk hangsúlyozni, hogy Gárdonyi e művei alapvetően romantikus jellegűek – különösen az *Egri csillagok*; az alakok rajzát és a meseszöveget tekintve.

Gárdonyi verseit kissé túlbecsüli – a korabeli kritikákra hivatkozva – a szerző. Nem csekély lírai életműve – néhány kivételtől eltekintve – bizony csak a kor átlagszínvonalán mozog; s mai értékelésünk szerint eljárt felettük az idő, akár csak a századelő több más lírikusának verstermése felett is. Ugyancsak a korabeli megítélés, a „történeti érték” alapján értékelt a szerző *A bor* című színmű esetében is, amely megjelenése, illetve színre kerülésekor számíthatott ugyan újdonságnak a korabeli „hamis” népszínművekkel szemben; mai ízlésünk azonban *A bor*-t is csak népszínműnek – noha kétségtelenül jól megírt és hatásos, esztétikailag sem értéktelen népszínműnek – érzi. Gárdonyi életművén belül persze fontos szerepet játszik, s bizonyára nagymértékben járult hozzá az író népszerűségéhez, széles körű ismertségéhez is.

A többi mű elemzéséhez képest – bár ez indokolt is – kicsit háttérbe került a társadalmi regények elemzése. Jóllehet, ezek nem remekművek, mint az *Egri csillagok*, helyenként igen modern pszichológiával íródtak, s számos kitűnően megformált alak mozog bennük. Ha a terjedelem engedte volna, a szerzőnek bizonyára még lett volna mondanivalója az olyan ma is eleven problematikájú regényekről, mint például *Az öreg tekintetes* vagy az *Ida regénye*.

Nem látszik valószínűnek a szerző azon feltételezése, hogy Gárdonyi stílusát – a játékos, sokszor saját maga által alkotott szavakkal díszített nyelvezet – a gyermekek tudják igazán értékelni, a felnőttek kevésbé. Feltehető, hogy a mai gyerekek Gárdonyi tájszavaiból, szó-le-ményeiből még csak nem is sejtik, mit jelenthetnek – történelmi regényekben elsősorban a kalandot, a meseszöveget élvezik.

Gárdonyi kiegyensúlyozatlan élete és életműve, szélsőséges egyénisége végül is közelebb került a mai olvasóhoz Z. Szalay Sándor könyvével; ma is népszerű regényeinek kedvelői is sok

újat tudhatnak meg belőle, s megismerhetik az életrajz és a mű – a szerző által gondosan feltárt – összefüggéseit.

Az irodalommal hivatásszerűen foglalkozók számára is sokat mond a könyv, s végső tanulságaiban felveti a Gárdonyi-életmű elemző újrértékelésének szükségességét, fontosságát is. Kár, hogy helyenként pontatlan megfogalmazások, nyelvi, mondatszerkezeti pongyolaságok nehezítik az olvasó dolgát.

Antal Gábor *Fodor Józsefről* írt pályaképet. Rokonszenvesen személyes hangú *Bevezetőjében* a könyv megírásának belső indítékairól, a Fodor Józseffel való kapcsolatáról beszél; ezzel mintegy legalizálja is az elfogult nézőpontot. Saját maga vonja meg elemzésének határait is: „A romantika kérdését és a többi irodalomtörténeti, esztétikai, verstani kérdést, amit Fodor József költészete felvet, e szerény (és szerénytelen) vállalkozás nyilván nem fogja megfejtani. Be kell érni annak felismerésével – és felismertetésével –, hogy Fodor József pályája több érdekes tételt és ellentétet kínál, mint amiről akár a költő hívei is tudnak.”

A vállalt feladatot Antal Gábor korrektül, a költői biográfia és életmű igen alapos, részletekre is kiterjedő ismeretében teljesíti. Pedig neki sincs egyszerű dolga; Fodor életútja, „magánemberi” mivolta is nem egy olyan mozzanatot is tartalmaz, mely – a kívülálló szemében – méltatlannak tűnik a költőhöz, aki – műveiben – mindig a magasrendű erkölcsiség váteszi dalnokaként jelenik meg. Hogyan is fogjuk fel – például – azt a kis epizódot, amikor a költő – felesége segítségével, s egy vallási szekta (majd Hatvány Lajos) pénzén tartózkodik Berlinben szerelmével? Fonák helyzet; s Antal Gábornak sikerül az ilyen epizódokat igen mértéktartó tárgyilagossággal, emberi megértéssel érintenie. Gördülékeny stílus, fordulatos előadásmód jellemzi az életrajzi részeket, melyek mint történelem is érdekessé válnak az olvasónak: Fodor József hosszú pályája feleleli az utolsó félszázad eseményekben meglehetősen gazdag történetét; Fodor kezdettől aktív, az eseményekben részt vállaló egyénisége lehetővé teszi, hogy valóban élővé váljon ez a történelem, s ne csak az egyén mögé aggatott kulissza maradjon. Legérdekesebb és legtöbb tanulsággal szolgál a negyvenes évek elejének rajza, a kitűnően megrajzolt publicista Fodorral az előtérben; a felidézett hírlapi csatározások által érzékeltetett légkör talán még a fiatalabb olvasók – gyakran kritizált – történelmi tudatának alakításában is fontos szerepet játszhat;

amennyiben jól és érzékletesen demonstrálja Horthy-Magyarország egyes liberális jellegű összetevőit, így például a sajtó – igen viszonylagos – függetlenségét.

A művek értékelésével kapcsolatban Antal Gábor a lehető legtárgyilagosabb megoldást választotta: a kritikusok – hol egybehangzó, hol egymástól gyökeresen eltérő – véleményét hagyta beszélni, legtöbbször önmaga helyett is. Talán nem ártott volna, ha többször is állást foglal az ellentmondásos értékelések valamelyike mellett, esetleg közli saját különvéleményét; vállalva a tévedés mindig fennálló kockázatát is. A szerző nem zárkózik el teljesen az értékeléstől, helyenként visszafogott hangú kritikáját is közli egyes művekkel kapcsolatban. Nem ártott volna azonban – az olvasó érdekében is – világosabban és egyértelműbben leszögezni, amit itt-ott csak pedzeget: hogy Fodor József költői műve igen tiszteletreméltó, impozáns méretű, *esztétikai* értékekben gazdag és egy magasrendű morális attitűdöt fejez ki – ám költészetének nagyobbik hányada *irodalomtörténetileg* alatta marad ennek az értéknek; lényegében egy már meghaladott költészeteszmény jegyében fogant.

Lehetséges, hogy Fodor József költészete ügyében „esztétikai perújrafelvételre” van szükség, mint azt Antal Gábor írja – ez azonban csak akkor lesz valóban célravezető, ha egyaránt vezérlik irodalomtörténeti, líratörténeti és esztétikai szempontok. Fodor költészetének valóban értékes korszakai is tisztábban csillognak majd, ha sikerül leválasztani róluk a – bizony nem kevés – silányabb anyagot. (Ezt a munkát természetesen – nem kérhetjük számon ettől a monográfiától.) A pályakép kerek és lezárt: egy érdekes, színes egyéniség változatos életútját, s gazdag költészetét kíséri végig Antal Gábor – tárgyilagosan, szuggesztív lendülettel, nagy filológiai apparátus segítségével.

Lázár István *Örkény Istvánról* szóló írása már egy – sajnálatosan korán – lezárt életművet térképez fel. A könyv írása idején azonban Örkény még élt, alkotott. Lázár erről az élő, eleven íróról készít ugyancsak eleven, színes portrét. Nem elégszik meg a már rendelkezésre álló – igen nagyszámú – interjúval, beszélgetéssel, önéletrajzi jellegű vallomással; ő maga is faggatóra veszi Örkényt életének egy-egy epizódja, nem eléggé világos mozzanata felől. Így tehát ennek a könyvnek a műfaja erősen egy *riportkönyv* irányába tolódik; főként az első – életrajz-központú – részben, s igen sok eddig ismeretlen, fontos új adalékkal gazdagítja az eddig kialakult Örkény-képet.

A módszer csak dicsérhető; valóban eleven, emberközeli kép rajzolódik ki az íróról: sajátosan szelektív memóriáját éppúgy megismerjük, mint visszafogott zárkózottságát, fanyar ironiáját. Az önéletrajz nem vélegességében és lezártágában kerül így az olvasó elé, hanem keletkezése folyamatában, bizonytalanságaival, eldönthetetlen mozzanataival együtt. A szerző nem szobrot mintáz, s nem is tiszteli az író mindenek fölötti tekintélyként; állításait gyakran korrigálja, vagy legalábbis enyhe kétkedéssel veszi tudomásul. Mint ahogyan a kritikusok, az Őrkényről szóló írások állításait is. Kétkedő, hitetlenkedő megjegyzéseit, gyakori kérdőmondatait azonban ritkán kíséri az állító mondatok határozottabb véleményalkotása.

Őrkény gazdag életművének önéletrajzi vonatkozásai, a műveket egymáshoz kapcsoló motívum-szálak azért így is tisztán állnak előttünk; a művek mélyebb elemzését nem is kérhetjük számon a sorozat jellege folytán. Lázár István nem takargatja az életmű gyengéit sem; őszinte és szókimondó az ötvenes évek műveiről szólván. Sajnálhatjuk ezért, hogy a könyvben „több az élet, mint a mű”, s hogy a színesség, változatoság, olvasmányosság gyakran visszajára fordul: az események folyamata néha kissé összekuszálódik, s csak nehezen tekinthető át. Ugyancsak hibáá torzul helyenként a könyv egyik erénye: a közvetlen, könnyed stílus. Őrkény egyik idézett interjújában azt mondja, hogy ő felnőttek tekintetű olvasóit: nos, Lázár István mintha nem egészen tekintetű felnőttek a monográfia potenciális olvasóközönységét. Nemcsak arra gondolunk, hogy talán valóban felesleges külön kitérni olyan mozzanatok magyarázására, mint például a nyilas „testvér” megszólítás; vagy legalábbis nem kellene még külön is magyarázni a magyarázatot. Inkább a stílus túlzott közvetlenségére, a poénokra élezett előadásmódra, a figyelemfelkeltés, érdeklődés-megtartás számos – egyébként ötletes és hatásos, de itt mértéktelenül felhasznált – eszközeire.

A szerző módszere a tanórak „kérdve kifejtő” módszerre emlékeztet. Ez a módszer – mértékkel alkalmazva – valóban képes feszültséget teremteni az olvasóban, aki a szerző által feltett kérdésre várva a választ, mintegy oknyomozásként élheti meg az egyes életrajzi vagy művész-irodalmi problémák, szövevények felfejtését. Őrkény életműve azonban – úgy gondoljuk – „felnőttesebb” közelítést igényelt volna; még akkor is, ha feltételezhetjük, hogy a könyv olvasói között számos gimnazista korú is akad.

Oda nem illőnek tűnik számos, az élőbeszéd közvetlenségét felkeltő kiszólás; például ez: „Tisztelettel kérdezzük ezután (...) tetszenek már érteni, hogy ki ez a Pisti, és hogy mit képvisel?”

Ez a fajta bizalmaskodás nemcsak a stílusban leihető fel, hanem a könyv gondolati-tartalmi szintjén is. Mert csak annak tekinthető, hogy több ízben olvashatunk olyan – hálomáson alapuló – eseményekről, tényekről, melyeket semmiféle forrás sem támaszt alá. Egy monográfia természetesen nem törvénytörési vallomás, ahol csak szigorúan bizonyítható tények szerepelhetnek; mégis, talán óvatosabban kellett volna bánni néhány – tényként közölt – életrajzi s egyéb mozzanattal; legalább is hangsúlyozni kellett volna a szóbeli közlések bizonytalan voltát.

A fenti kifogások talán kedvezőtlenebb színben tüntetik fel Lázár István könyvét, mint amilyen az valójában. Ismét hangsúlyozzuk: a könyv anyaga igen gazdag, számos új gondolatot és adalékot tartalmaz; s olvasmányuk is érdekes. Kár, hogy helyenként stílust tévesztett a szerző, s ez a stílustévesztés – részben – beárnyékolja a könyv kétségtelen erényeit, értékeit is.

Őrkény Istvánnal ellentétben, *Szabó Magda* azon íróink közé tartozik, akik sokat és szívesen beszélnek önmagukról, életük személyes vonatkozásairól. Szabó Magdának egyik kitűnő könyve – az *Ókút* – elemző részletességgel tárja föl az író gyermekkorát; a bontakozó személyiséget és az azt motiváló, befolyásoló szűkebb és tágabb környezetet. Számos interjú, visszaemlékezés idézi fel életének későbbi eseményeit is; Kónya Juditnak, a monográfia szerzőjének tehát bőséges anyag áll rendelkezésére Szabó Magda élete és pályája megrajzolásához. Ez, amennyire könnyíti munkáját, annyira meg is nehezíti: az igen részletes és bő anyag inkább megbéklyózza, mint-hogy felszabadítaná a monográfus önállóságát. Ha Lázár István kérdőjeleit néhol már sokalltuk, most épp ezeket a kérdőjeleket kell hiányolnunk: a szerző bizonyos fokú távolságtartását a vizsgált anyagtól. Kónya Judit az *Ókút* és a különböző Szabó Magda-interjúk, vallomások alapján építi fel könyvét, de annyira azonosul az anyaggal, oly mértékben magáévá teszi az író eredeti látásmódját, hogy néha úgy tűnik, hiányzik az a bizonyos, a sorozat alcímében szereplő „tükör”, amely mégiscsak más optikát ad – a kívülről, jelen esetben a monográfus optikáját –, az egyszer már leírtaknak. Természetesen, így is fontos munkát végzett a szerző a meglévő dokumentumok gondos, értő elrendezésével, az élet-

rajz és mű közös pontjainak érzékeny felvillanásával.

Annál fontosabbnak tekintendő ez a munka, mivel Szabó Magda egyike legnépszerűbb íróinknak, s bizonyára sok olvasója várja már a róla szóló, elemző összefoglalást.

Az életmű ismertetését az életrajzhoz hasonló gondossággal végzi el Kónya Judit. Kár, hogy legtöbbször megelégszik a regények pusztai tartalmi leírásával; az értelmezés és értékelés csak igen kis helyet kap. Pótolhatta volna ezt a kritikák nagyobb számú és bővebb idézése; ebből azonban csak ritkán részesül az olvasó. Ismét a rálátás, az anyagon való kivülről nézőpontját kell hiányolnunk: s az esetleges kritikai mozzanatok, melyekkel a szerző rendkívül óvatosan bánik. Így az életmű egységes, törekés és hullám-völgyek nélküli fensikként tárul az olvasó elé, pedig az még egy-két idézett kritikából is sejtethető, hogy legalábbis nem mindenki látta ilyennek Szabó Magda életművét. Összemosódik így az életműben a kitűnő, a jó és a kevésbé jó teljesítmény, ami nem használ a gyengébb műveknek, rontja viszont az igazán jók hitelét. Egyik legszembetűnőbb példa erre a *Katalin utca* című regény értékelése: ami ugyan nem rossz regény, de nem is hasonlítható Szabó Magda más (korábbi és későbbi) kimagasló teljesítményeihez. Ezért túlzás a monográfus részéről a *Katalin utcát* az író „minden eddigi regényének eredményét összegező művé”-nek aposztrofálni, olyan kimagasló írói teljesítménynek, melyben „az életmű minden kezdeményezése benne szintetizálódik”.

A felsőfokú dicső jelzők talán hatásosabbak és meggyőzőbbek lettek volna, ha ritkábban írja le őket a monográfus. Megállapításai, pozitív értékelései néhol a közhelyszerűség peremét súrolják. Ilyesmikre gondolunk: „olyan lélektani mélységekbe lát, ami minden olvasóját lenyűgözi, s olyan könnyedén vív mesterségének nehézségségi kardjával, a stílussal, mint kevesen a mai magyar irodalomban.” (232.) – Vagy: „Múlhatatlan élménnyé karcolja olvasójába az óvodás Kati sárga lepkeszárnyát...” (201.) Több visszafogottság, józanság, tárgyilagosság lett volna szükséges az életmű reális feltérképezéséhez.

A kötet bőséges képanyaga hangulatot teremt, s érzékletessé teszi az életrajzi adatokat.

A Devecseri-monográfia szerzője, Rónay László így ír a bevezetésben: „Amikor a munkába kezdtem, jórészt az ő saját emlékezéseiből indultam ki. Aztán ráébredtem, hogy a valóságban nem egészen olyan volt, hanem több is, kevesebb

is. Valóban az istenek gyermeke lehetett, akit az emberek nem mindig ismertek fei teljes valójában.”

Ennek a felismerésnek köszönhető, hogy Rónay könyvében működésbe lép a „tükör” – ami végül is önálló, szuverén portrévá szervesíti a feldolgozott anyagot. Devecseri, az „istenek gyermeke” ember, a személyiség valóban élménytadó intenzitással elevenedik meg a lapokon; s vele együtt a kor és környezet is: nem pusztai háttérdíszletként, hanem a kép azonos értékű összetevőiként. Hiszen Devecseri esetében maga a korrajz is hatalmas irodalom- és művelődéstörténeti anyagot görget: kezdve a gyerekkor, az indulás körülményeivel, motívumaival. Itt nem a kalandos regényesség dominál, mint Örkénynél, vagy kisebb mértékben Fodornál: Devecseri életének eseményeit és helyszíneit nem a változatoság, hanem elsősorban szellemi és érzelmi élmények: emberek, eszmék, művek változatos sokasága teszi színessé és gazdaggá.

Ez a változatoság adja a könyv alapélményét: azt a tanulságot és felismertetést, hogy egy filológiai probléma, egy verstani vagy műfordítás-elméleti kérdés is lehet izgalmas és érdekfeszítő. Devecseri azt a – letűnt – világot képviselte, amelyet Szerb Antal regényeiből, Karinthy Ferenc *Kentaurjából* ismerhetett meg az olvasó: a szellemi kalandozások végtelen, titokzatos tengereit és szárazföldjeit. Rónay László biztos kézzel vezeti az olvasóját ezeken az utakon. Otthonosan mozog az antik költészet – avatlanoknak ijesztőnek tetsző – labirintusaiban; s értőként szól hozzá azokhoz a műfordításelméleti vitákhoz, amelyek – például a teljes Horatius kapcsán – hozták lázba a magyar kulturális életet. Szakavatottan, mégis közérthetően világítja meg ezeket a – laikusoknak nehezen megközelíthető – szakmai problémákat; az antik költészet magyartásának számos vitatott kérdését, melyekhez Devecseri egy egész, hatalmas fordítás-életművel szól hozzá. Hogy nem mindig ő képviselte a helyes álláspontot, hogy lelkes és fanatikus tökéletesség-igénye néha tévutakra is vitte, azt Rónay sem hallgatja el.

Mint ahogyan – kevéssé ismert – költészetnek teljességre törekvő bemutatását is a higgadt tárgyszerűséggel párosult beleérző kritikusai attitűd jellemzi. Rónay mindig a korba, a történelembe ágyazva látja és láttatja a költő világkép alakulását: a harmincas évek homéroszi derűjétől – melyekre már rávetülnek „a látóhatár peremén fenyegető árnyak” – az ötvenes évek bénító és Devecseri költészetét mélypontra süllyesztő lég-

körén át egészen a *Bikasírató* katartikus erejű humanista szintéziséig. A szerző kirajzolja a pálya emelkedőit és buktaóit; a hangsúlyt azonban mindig az egységre, a kontinuitásra teszi, azzal, hogy a költő gyengébb periódusait is – így az ötvenes évek hullámvölgyét – a költői személyiség alapvonásaiból vezeti le, az egyéniség koherenciájának rendeli alá.

Devecseri személyisége az, ami talán a legtöbbet mond a könyv olvasója számára. Ez fogja össze a történelmi, a környezeti, szellemi és műveltségi tényezőket egységes egészé: a monográfiából nyilvánvalóvá lesz, hogyan válnak a műveltségi-szellemi tényezők életvitel, attitűd és jellemformáló erővé, s fordítva: hogyan nyilatkoznak meg a személyiség jellegzetességei a szellemi-művészi-költői, sőt tudományos szférában.

Teljes, intenzív életet élt: varázslatos egyéniség volt. Egyénisége, alakja színesen rajzolódik elénk a könyvből: nemcsak a vele készült interjúkból (ezek viszonylag kis helyet foglalnak el a kötetben), a kedves és rendkívül szórakoztató anekdotákból (a nyomdászokkal való viszonyáról szólók irodalomtörténetileg is érdekesek!), hanem egész életművének belső sugárzásából, melyet a szerzőnek sikerült átmentenie a monográfia lapjaira. Ez a sugárzás: az életszeretet, életöröm, a harmónia, szépség és szerelem mindeneket legyőző hite ad Devecseri költészetének – véleményünk szerint – a jelenen is túlmutató értékét.

Példázat is tehát ez a portré, példázat az élet lehetséges – a mai korban is megvalósítható – teljességéről; élet és mű, személyiség és szellem egységéről. A könyv befejezéseknél idézett utolsó, haláléletrajzi szavak, melyek „Frici bácsit”, az útnak indító, fiatalkori példaképet, Karinthy Frigyeszt hívták, úgy zárják le az életet és a művet, hogy egyetlen ívbe fogják össze a kezdetet és a véget: a teljesség, a megbonthatatlan egész képzetét sugallva.

Karinthy Ferenc ugyanabból a szellemi körből, a „*Lágymányosi istenek*” köréből érkezett az irodalomba, mint Devecseri Gábor. Alakja ugyanazt a légkört idézi. Még életútjukban

is van hasonlatosság; a „filoszként”, nyelvészként való indulás – ha természetesen nem is oly mértékben, mint a műfordító Devecseri esetében – Karinthy Ferenc pályáján is nyomot hagyott. Közös az ötvenes évek, a szematismus térhódítása idején való attitűd is: a követelményeknek való megfelelés igénye, a pálya ívének megtörése ebben az időben.

Szalay Károly – aki Karinthy Frigyes- és humor-szakértő – közel érezhette magához Karinthy Ferenc életművét. Arányos és mérték-tartó könyvet írt; nem hagy nagyobb teret az apai ház, az „örökség” jellemzésének, mint amennyi valóban indokolt és szükséges. Hasonlóképpen megfelelőnek látszik az idézett és az önálló szövegrészek aránya is. A művek értelmezésében azonban néhány ponton vitába kell szállnunk a szerzővel.

Az *Epepe* című regény véleményünk szerint fontosabb állomás Karinthy pályáján, mint az a monográfiából kiderül, s nem hihetjük, hogy az író pusztán csak afféle játéknak szánta volna. Noha nem mondható el róla, hogy teljesen új utakat tört a magyar irodalomban – elődeit, mintáit Szalay is megnevezi –, mégis megjelenésének idején igen fontos eseménye volt a hatvanas évek prózájának. Fontos, hogy itt Karinthy mintha visszatérne ifjúkora regényeszményéhez; akárcsak a *Kentaurban*, itt is a kereső-kutató, magányos entellektuel kerül a középpontba – noha gyökeresen más körülmények és helyzetek közé ágyazva. A *Kentaur* ismertetésénél viszont megemlítendő lett volna az igen erős Szerb Antal-hatás; Karinthy hiába ismerte a pesti diáknegyedet és tipikus figuráit – a Szerb Antal regényei adta ihletés nélkül nehezen születhetett volna meg a *Kentaur*.

Karinthy Ferenc nemcsak író – jelenség is; olyan jellegzetes alakja a budapesti életnek, aki kőré történetek, legendák szövődnek. Ezt a jelenséget is sikerült Szalay Károlynak érzékeltetnie, segítségül hívva a bőséges és igen közvetlen, intim hangulatú fényképeket is.

Erdődy Edit

NIEDERHAUSER EMIL: A NEMZETI MEGÚJULÁSI MOZGALMAK KELET-EURÓPÁBAN Bp. 1977. Akadémiai K. 385 l.

A kelet-európai polgári átalakulással és a felvilágosodással összefüggő, a polgári nemzeti eszme jelentkezésével és a nemzeti öntudat fölbredésével járó széles medrű történelmi folya-

mat ábrázolására törekvő könyv historiográfusokat és művelődéstörténészeket egyaránt érdeklő, s tegyük hozzá, elismerést érdemlő nehéz vállalkozás. Sem a hazai, sem a külföldi szak-

irodalom nincs bővebben az ilyen átfogó, a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak geneziséét jónakul s fölkészülten taglaló, szükség szerint polémikus, ugyanakkor tartózkodó hangnemű s kiegyensúlyozottságát megőrző színvonalas munkáknak. Az ilyen összefoglalás magyar nyelven ritkaságszámba megy.

E nagy átalakulást jelző korszak törekvései iránt változatlanul erős, sőt fokozódó érdeklődés nyilvánul meg Európa-szerte, kutatva s fölfedezve azokat az indításokat, amelyek innen erednek, s máig hatnak a modern politikai és társadalmi gondolkodásra, a nemzeti hagyományok, a kulturális élet, és a tudományos vizsgálódás minden területén. Az egyes nemzeti – gazdasági és társadalmi alapokat érintő – kutatási eredmények, a korabeli politikai áramlatokat föltáró tanulmányok összességükben teret engednek az egyetemes történeti vonatkozásoknak, még abban az esetben is, ha bizonyos publikációk inkább csak vitaalapot szolgálnak, vagy külön véleményt képviselnek a kelet-európai népek fejlődésének közös sajátosságaira, ill. eltérő vagy egyező vonásaira vonatkozólag. Bonyolítja a helyzetet az amúgy is sok összetevőre épült kutatás kiterjesztése a korabeli társadalomtörténet művelődési területei felé, színezve s szaporítva a nemzeti kultúra és politika jegyében szemlélt jelenségek megítélésében megmutatózó vitatémákat. Közben számosan megfelelően kezdnek arról, hogy a nagy korforduló nemzeti mozgalmainak és a társadalmi haladás fejlődéstörténeti tényezőinek módszeres vizsgálata elválaszthatatlan egymástól, s hogy a „haza és haladás” nem egymással ellentétes fogalmak, hanem összefonódtak a „népek tavasza” legjobbjainak eszméiben. Niederhauser ki tudja mutatni a modern nemzeti érzés ösztönző erejét, de hangsúlyozza a nemzeti és társadalmi haladás egységének igazát, rávilágítva a nacionalizmus egy és több nemzetben belüli retrográd szerepére is, mind a magyarországi, a Habsburg-monarchia belüli, mind tágabb kelet-európai viszonylatban, miközben rámutat a nemzeti öntudat fölébresztésére és kifejlesztésére irányuló összetett törekvésekre a különféle társadalmi, etnikai és nemzeti közösségek keretében.

A nemzeti megújulási mozgalmak elemző vizsgálata, a szerző szavaival, „két, egymást metsző síkon”, nemzetenként és jól átgondolt problémakörönként (a források; a kulturális program; a nemzeti program; a társadalmi program; felkelések és forradalmak) történik. Bevezetése kényszerűen vázlatos, de a maga

nemében így is egyedülálló áttekintését adja a nemzeti megújulási mozgalmakkal foglalkozó soknyelvű történeti irodalmunk (7–32), kitérve a mozgalmak megítélésének tarkaságára, máig ható koncepcióinak változatosságára. A munka felépítéséből adódóan a kelet-európai társadalmak fejlődéstörténetének fölvázolása (33–62) következik, főleg a társadalmi struktúrával s változásával összefüggő kérdésekre összpontosítva. „A kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában bontakoztak ki és a burzsoá nemzet kialakulásának kelet-európai típusát képviselték.” Ami időben a XVIII. század végétől a XIX. század derekáig vagy második harmadáig tartott. A Habsburg, az orosz és a balkáni török, tehát három nagy birodalom területén élő népek társadalmi megoszlása és politikai helyzete meglehetősen eltérő volt, a szerző elrendezésében mégis két nagyobb csoportba sorolhatók; az egyik típusba tartoznak azok, amelyeknek saját feudális nemesi uralkodó osztályuk volt (orosz, lengyel, magyar, horvát, román – a két dunai fejedelemségben s bizonyos polgári jellegzetességgel a cseh és a görög), a másikba a jobb híján nem nemesinek nevezettek (észtsek, lettek, a magyarországi szlovákok, szerbek, kárpát-ukránok, az erdélyi románok). S bár az egyes népek jellemzésekor a csoportosítás el is hagyható, a szerző mégis fontosnak tartja e szempont érvényesítését, mivel az előbbieket előnyösebb helyzetben vannak az utóbbiaknál, különösen ott, ahol nem nemesi népek éltek nemesi nemzetek uralma alatt. Ez a szempont különösen a mozgalom vezetése kapcsán merül föl. Míg az első típusnál a nemesség vagy nemesi rétegek alkotják a mozgalom vezető erejét, a második típus esetében a nem nemesi osztályok, a parasztság vagy kispolgárság (egyházi értelmiség), ill. bizonyos polgári rétegek. „Nyilvánvaló – hangsúlyozza a szerző –, hogy ez a kettősség végig nyomom követhető majd, elsősorban és legszembetűnőbben természetesen a polgári átalakulás gazdasági és társadalmi teendői terén, de az átalakulás nemzeti mozzanataira is rányomja bélyegét.” A nemzeti mozgalmak (62–131) sok tanulságos megfigyeléssel, differenciálással és bizonyos közös vonások kiemelésével a fentiek szem előtt tartásával kerülnek reális bemutatásra.

Ami azt hinné, hogy a megalapozottnak látszó munkafolyamat rendszerező szempontja osztatlan megértésre talált a nemzet-típusok kérdésében, annak számolnia kell a polémiával. Niederhausernek a probléma lényegét a kelet-

európai felvilágosodás tipológiájával összefüggésben kifejtő francia nyelvű szövegéhez fűzött hozzászólásában a második mátrafüredi konferencia egyik román résztvevője kétségesnek tartotta a kelet-európai nemzeteknek a magyar szerző által javasolt tipológiáját, óva a sémák és elsiertetett általánosítások veszélyétől. A román szakember kifogásolta a románok két különböző kategóriába sorolását, mondván, hogy ma már általánosan elfogadott, és csaknem közhely, hogy a román nemzeti öntudat azonos módon nyilvánult meg a Kárpátok mindkét oldalán, egyképpen hatva a historiográfia, a nyelvészet, az oktatás, az irodalmi megújulás területén. Szerinte a felvilágosodás Erdélyben és a dunai fejedelemségekben lényegében egyforma specifikus vonásokkal nyilvánult meg, ami bizonyítja, hogy a „társadalmi helyzet” (különösképpen ha azt le-redukálják az uralkodó osztály problémájára) nem magyarázhat meg mindent. A komplex jelenséget „globális kontextusban” kell vizsgálni. Ellenvetéseit fölerősítve megismétli a Cahiers roumains d'études littéraires 1977. évfolyamában, állítván, hogy a román példa elegendő egy ilyen séma hamisságának bizonyítására; Niederhauser tévedése, hogy számos tényező közül egyet emel ki, túlzásba vite meghatározó jellegét; s így a konkrét történelmi helyzet dialektikus elemzését túlságosan sommás elképzeléssel helyettesíti. A román vitaközörség fél nézetét tisztelgetben tartva, a magunk részéről nem osztjuk Niederhauser tipologizáló szempontja elleni érvelését; az ugyanis olyan fejlődéstörténeti tényeken alapul, amelyek tárgyilagos elemzése szemünkben inkább megalapozzák, mint kétségesse teszik konklúziójának hitelét. Maga Niederhauser jól ismerve az ilyen polémiák lehetőségeit és történeti indítékait, arra céloz könyve végén, amit nemzetközi viták résztvevőjeként is helyesen képviselt, munkájával „az indulatoktól mentes megértést” kívánta szolgálni, számítva a problémák közös erőfeszítéssel történő tisztázására.

Niederhauser eljárásának helyességét meg erősíteni látszik könyvében említett problémakörönként következő (132–376), „a mozgalom modelljé”nek felállítását megkísérlő összegezést is magában foglaló jelentékeny rész, amelyben bizonyos mértékben a tényleges fejlődési menetet követve tárgyalja az egyes kérdésköröket (a

kulturális programon belül pl. nemzeti nyelv és nyelvújítás, az oktatás, irodalom, színház, zene, képzőművészet, történetírás és történeti tudat, a nemzeti tudományok és a népművelés), mintegy kielemezve a „megújulási mozgalmak anatómiáját”. A szerző tájékozódásának és anyagismeretének imponálóan széles köre, s a mozgalmak kulturális szakaszának kiteljesedéséről nyújtott differenciált képe, az általános közös mozzanatokra irányuló figyelme, könyvének olyan erényei, amelyek támaszul szolgálhatnak a korszakkal foglalkozó összehasonlító módszerű kutatásnak.

De ő sem zárja ki bizonyos finomítások lehetőségét, hiszen maga mondja, hogy célja nem az egyes nemzeti megújulási mozgalmak párhuzamos történetének rendszerezett megírása volt, s így a célnak megfelelő legszükségesebb tényanyag felvázolására szorítkozott. Ezért nem is bocsátkozhatunk a terjedelmi okokból is szűkített tényanyagot részlegesen kiegészítő megjegyzésekbe. Esetleg olyasmire gondolunk, hogy pl. a nemzeti öntudatot teremtő új irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom terjesztése kapcsán erősebb hangsúlyt adnánk a tudatos közönségszervezés eszközeinek és intézményes formáinak. S bár így is rendkívül gazdagnak tartjuk a feldolgozott szakirodalmat, Jancsó Elemérnek az erdélyi magyar és román felvilágosítók együttműködését föltáró munkái kár, hogy hiányoznak belőle. A kelet-európai országok kölcsönhatásairól szólva kiemelendőnek tartanánk azt a kevésbé ismert, de újdonság számba menő jelenséget, hogy a külföldi irodalmak iránti olvasói érdeklődés kiterjedése folytán, illetve jórészt német s francia közvetítéssel, a romantika korai évtizedeiben kezdik fölfedezni hazánkban a közép- és kelet-európai (cseh, orosz, délszláv, lengyel stb.) nemzeti irodalmakat, ami fordulatot jelentett a kölcsönös megismerés hagyományainak menetében.

Az utóbbi években több oldalról is fölmerült egy kelet-európai irodalmak történetét összefoglaló nemzetközi vállalkozás időszerűségének kérdése. Irodalom- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt nélkülözhetetlen lesz a korszak tematikájának kidolgozásához a szerző sokéves munkásságát összegezõ, s nyitott kutatói szemléletével is ösztönzõ könyve.

Hopp Lajos

Kozocsa Sándor neve egybeforrott a magyar irodalmi bibliográfia történetével. Rendkívüli kitartásra és talán megszállottságra is szükség lehet ahhoz, hogy egy bibliográfus 1933-tól kezdve egészen napjainkig minden évben összeállítsa az irodalomtudomány szakirodalmának bibliográfiáját, ráadásul mindezt tegye bármifajta intézményi háttér nélkül, jórészt egyedül és önerőből. Már önmagában ezért a több évtizedes teljesítményéért kiérdemli az irodalomtudomány képviselőinek és híveinek tiszteletét. Az utóbbi évek-évtizedek rohamosan megszorított szakirodalmával azonban a mégoly lelkes, ám magányos bibliográfus sem tudja tartani a lépést, ennek következménye, hogy a kurrensnek szánt, legfőbb értelmét éppen a szakirodalom gyors követésében rejtő bibliográfia az utóbbi időkben egyre távolabbról tudta csak követni a feldolgozott tárgyét. Az 1960-as évet feldolgozó bibliográfiai kötet tízéves késéssel jelent meg, a most kezünkben tartott, öt évet magába foglaló kétkötetes munka pedig 13 évvel a legutolsó tárgyév után látott napvilágot. Ez a jelentős késés, valamint a megváltozott tartalom – a korábbi, esetenként egy-egy tárgyét tartalmazó kötetekkel szemben a jelenlegi munka öt év, az 1961–1965 közötti időszak irodalomtudományi termését dolgozza fel – lényegesen módosította, illetve még jobban módosítania kellett volna a bibliográfia szerkezetét. Nehezítette a szerkesztő helyzetét az is, hogy időközben az MTA Irodalomtudományi Intézetében megkezdődtek a magyar irodalomtudomány több kötetes retrospektív szakbibliográfiájának munkálatai: e nagyszabású vállalkozás két kötete már megjelent, és a harmadik is megjelenés előtt áll. Jóllehet a két bibliográfia alapjellege más, a Kozocsa-bibliográfia jelentős késése, mivel egyik legfőbb értékét, aktualitását halványítja el, összevethetővé teszi az intézeti bibliográfiával, bár azzal tudományos rendszerben, tagoltságban konkurrálni nem tud, mert eleve nem is akar.

Kozocsa Sándor bibliográfiája anyagában, összeállításában értékes, hasznosítható munka, jó segítője lehet tudósoknak, tanároknak, könyvtárosoknak, diákoknak egyaránt. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy a mű egynéhány aránytalanságára, hiányosságára felhívjuk a figyelmet, nem is elsősorban a szerkesztő számára, aki megnyerő következetességgel állítja össze évtizedek

óta azonos, vagy alig módosított szerkezetű és gyűjtőkörű bibliográfiáját, hanem főleg a felhasználók részére, a bibliográfia minél pontosabb és könnyebb hasznosítása érdekében. A bibliográfia gyűjtőköre, tekintettel az ötéves, extenzív, teljességében szinte áttekinthetetlenül bőséges anyagra, mértéktartóan szűkített és redukált. Szemben az előző kötet több mint száz feldolgozott periódikájával, itt csupán a felével, jól megválogatott 54 időszak kiadvánnyal találkozunk. Az arányok azonban mások lehetnének: ezúttal is sajnálatosan hiányoznak a külföldi magyar nyelvű periodikák, amelyek nélkül pedig érdemi teljesség az irodalomtudományban nem érhető el. A terjedelmet nem növelték volna, ha helyettük elmaradnak a kötetben nagy számban szereplő, szerző nélküli egyszerű híradások (*A könyvkiadás általános kérdései*, az *Ünnepi könyvhét* című fejezetek egymást is ismétlő napilapcikkei, vagy az *Irodalmi és művészeti díjak, pályázatok* című fejezet annotáció nélküli, jelen formájukban nem informatív cikkei). Másutt az azonos tartalmú, különféle hírlapokból származó cikkeket tömörítéssel, összevonással lehetett és kellett volna áttekinthetővé sűríteni (könyvhét, könyvvásárok, viták, események). Ezek azonban csupán formai kérdések. Sokkal lényegesebbek azok a problémák, amelyek a bibliográfia szerkezetének, tagolásának elemzésekor bukkannak fel.

A bibliográfia hagyományosan három nagy egységre tagolódik: az *Általános részre*, a *Gyűjteményes munkák* fejezetére és a *Személyi részre*. Az *Általános rész* szerkezeti felosztása a Kozocsa-bibliográfiák immár hagyományos része, Kozocsa Sándor Géza munkája. Egészében jól tagolt, áttekinthető és logikus. Legfontosabb egysége, minden irodalmi bibliográfia gerince az irodalomtudomány és irodalomelmélet alfejezete; kétéseinket most csak e két alapvetően fontos fejezettel kapcsolatban fogalmazzuk meg. Sajnálatos, hogy az *Irodalomtörténet*, amely az egész bibliográfia legterjedelmesebb alegysége, teljességgel tagolatlan, ezáltal szinte áttekinthetetlenül kusza. Ha egy egyéves kötetben nem is, egy ilyen nagy anyagot átfogó bibliográfiában feltétlenül szükség lett volna az irodalomtörténet korszakok szerinti tagolására, ahogy azt minden szakmunka magától értetődően teszi. Az *Irodalomtörténet* fejezet azonban ettől eltekintve is vegyes tartalmú: tartalmaz színháztörténeti szakcikkeket, zene-

tudományi és képzőművészeti munkákat, amelyek részint külön alfejezetet érdemeltek volna, részben pedig nincs irodalomtudományi értékük, valamint érthetetlen módon ebbe a fejezetbe került néhány folyóirat története is, jöllehet a bibliográfia külön folyóirattörténeti fejezetet is tartalmaz. Néhány példa: Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon* – művészettörténet; Berkovits Ilona: *Zichy Mihály élete és munkássága* – művészettörténet; Csatkai Endre: *A soproni színészet története* – színház-történet; *Az opera történetéből* – zenetörténet; M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig* – tudománytörténet. A *Könyv, könyvkiadás* fejezetben található folyóirat-történeti alfejezet jól tagolva közli néhány kisebb irodalomtörténeti jelentőségű folyóirat történetét, viszont a *Nyugat*, a *Válasz*, a *Korunk*, a *Tett*, a *Ma*, a *Szabad Szó*, a *Kelet Népe*, a *Magyarok*, a *Gondolat*, a *Szép Szó* és még jó néhány jelentős folyóirat szakirodalma az *Irodalomtörténet* fejezetben szétszórva, a cikkek szerzői szerint besorolva szinte megelhetetlenül elrejtőzik a kutató elől (hisz csak az találhatja meg, tárgymutató híján, aki regényként, sorról sorra olvassa végig a bibliográfiát). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy néhány folyóirat az *Összehasonlító irodalomtudomány* alfejezetében található (a *Híd*, a *Kassai Munkás*, az *Új Hang*), amit csak részben magyaráz az, hogy ebbe a fejezetbe szorult a külföldi magyar nyelvű irodalom teljes szakirodalma is, akkor viszont miért szerepel a *Korunk* az előző fejezetben. Tudománytalan és történetietlen, hogy a bibliográfia az *Összehasonlító irodalomtudomány* címszó alatt sorolja fel a külföldi magyar nyelvű irodalom teljes anyagát, a romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai és egyéb országbeli magyar nyelvű irodalom cikkeit. Ezeknek semmiféle felosztás szerint nincs itt a helyük: Ha a *Személyi rész*ben egy betűrendben szerepelnek a hazai és külföldi magyar nyelvű írók, akkor itt is helyük lenne az egységes irodalomtörténetben, vagy ha ott nem, akkor pedig külön alfejezet illett meg a határainkon túli magyar nyelvű irodalmat.

A bibliográfia egészen végigvonuló gyakorlat, amely különösen az irodalomtudomány fejezeteiben szembeszökő és zavaró, hogy egyes tanulmánykötetek illetve egyetemi, múzeumi, intézményi évkönyvek recenziói nem a kötetek címlírását követően szerepelnek, mint a *Személyi rész*ben vagy a *Gyűjteményes munkák* fejezetében is, hanem a recensens nevével, a recenzió címével. Pl. Futala Tibor: *Három nagykönyvtári*

évkönyv. A Könyvtáros 1963. (64. l.) (Ez a cím feltétlenül annotációt érdemelt volna.) Horváth Károly: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 5. köt. ItK 1962. (68. l.) – majd oldalakkal később: Kókay György: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 6. köt. ItK 1962. (71. l.) Egyetlen esetben szerepel az évkönyv teljes leírása a szerintünk helyes formában: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, amely a címlírás után sorolja fel az öt évfolyam recenzióit (87. l.).

Az *Irodalomelmélet, esztétika* fejezet – igen helyesen – műfajelméleti alfejezetre tagolódik, ezek azonban eléggé vegyes jellegű anyagot tartalmaznak; nemcsak műfajelméleti cikkeket, hanem főleg irodalomtörténeti vagy az irodalmi életre vonatkozó írásokat. Jellegzetes példa: Faragó Vilmos: *Hét költő* [Ágh István–Bihari Sándor–Jobbágy Károly–Niklai Ádám–Mátyás Ferenc–Fodor József–Nagy László]. *Élet és Irodalom* 1965. 37. sz. (131. l.) Ennek a cikknek az annotációban megnevezett hét költő személyi fejezetében lenne a helye, vagy a tömörség érdekében az irodalomtörténetben, vagy a mai magyar irodalmi életben, de semmiképp sem a líraelméletben. Az irodalomelmélet fejezetében még jó néhány hasonló jellegű cikk található, némelyikük annotáció nélkül, ami a címlírás minden információs értékétől megfosztja. Pl. Pomogáts Béla: *Új verseskönyvek*. A Könyvtáros 1964. (134. l.) Helyenként zavaros az irodalmi vitákat tartalmazó fejezet is, mivel a viták egy része nem összefoglalva, hanem a vitacikk szerzőjének neve szerint, szétszórva szerepel. Pl. a paraszt-ábrázolásról szóló vita Csák Gyula, Darvas József, Mocsár Gábor, Nagy Sándor, Szabó Pál, Tóth Dezső, Veres Péter és mások neve alatt. Az elvi tisztázatlanság következménye az alábbi címlírás: Erdélyi József és Hollós Korvin Lajos fel-szólalása. *Élet és Irodalom* 1962. 21. sz. (193. l.) Hogy hol, milyen témában szólaltak fel, az annotáció híján nem derül ki.

A *Személyi rész* egészében áttekinthető, alapos munka, néhány, számunkra problematikus megoldás azonban itt is található. Az egyik a filmek feldolgozása. Címlírásuk sokszor hiányos, elhelyezésük esetleges és – a kritikus számára legalábbis – nem mindig érthető. Amikor egy Jókai- vagy Gárdonyi-regényből készült film az író fejezetében kap helyet, a rendező nevének említése nélkül, az legfeljebb hiányosnak mondható, de elhelyezése érthető és vitathatatlan. De amikor egy mai műből készült filmet vagy egy úgynevezett szerzői filmet dolgoz fel a bibliográfia, akkor nem értjük, miért csak az egyik társ-

szerezőnél szerepel a címléírás, és miért esetleges a film igazi alkotójának, a rendező nevének a felvétele. Pl. Almási István–Galambos Lajos–Kékesdi Gyula: *Megszállottak*. Film. (264. l.) Ez a címléírás Almási István nevével található, ugyanitt a film recenziói és néhány egyéb, a filmről szóló írás. Galambos Lajos szerzői fejezetében már csak Almási István neve szerepel társszerzőként, Kékesdi Gyuláé nem, valamint ismét a film néhány recenziója; egészen mások, mint ugyanennek a filmnek Almási Istvánnal található ismertetései. Kékesdi Gyula nevével, bár van szerzői fejezete egy másik film címléírásával, a *Megszállottak* című film nem szerepel. Mindenhonnan hiányzik a film rendezőjének, Makk Károlynak a neve. Az alapvető kérdés azonban nem is a címléírással kapcsolatos, hanem az, hogy véleményünk szerint maga a filmművészet – konkrét alkotásaiban legalábbis – nem az irodalmi bibliográfia gyűjtőkörébe tartozik.

Egy másik probléma a kötetek megjelenési éve szerinti gyűjtőköri határ tisztázatlansága. Logikusnak látszana, hogy a szerkesztő az 1961 előtt megjelent, de a tárgyidőszakban ismertett köteteket felvegye, de ez nem mindig történik így. Van azonban olyan 1961 előtti kötet, amelynek címléírása szerepel a bibliográfiában, tárgyidőszaki recenziója azonban nem. Néhány tárgyidőszakon kívül eső kötet nem recenzió formában került felvételre, hanem tanulmányként, így viszont néha nem derül ki, milyen könyv ismertetéséről van szó. Példák: Pór Péter: *Megjegyzések Vargha Balázs Berzsenyi-könyvéhez*. It 1961. (337. l.); Gárdonyi Géza versei 1958. A kötet teljes címléírása szerepel a 458. oldalon, viszont Pomogáts Béla ismertetése (It 1961. 341–343.) kimaradt; Salyámosy Miklós: *Makay Gusztáv könyvéről és a verselemzéséről*. It 1961. (735. l.) Ebből a címléírásból nem derül ki, hogy a cikk Makaynak *Édes hazám, fogadj szivedbe!* című, 1959-ben megjelent kötetéről szóló recenzió.

Az annotációk elmaradása több esetben zavarossá, értelmetlenné teszi a címléírást. Pl. Péter László: *Miscellanea*. It 1962. (77. l.) A több részből álló cikk igen érdekes és értékes irodalomtörténeti adalékokat tartalmaz (alcímei: *A Tengeri-hántás kézírata; Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse; Móra Ferenc – Ady Endréről; A Szegedi Fiatalok Juhász Gyulánál*), ez azonban a bibliográfia címléírásából nem derül ki. Annotáció híján a cikk egyik irodalomtörténeti személynél sem szerepel, információértéke tehát gyakorlatilag elveszett. Az utalások hiánya, vagy a nem megfelelő helyen történő leírás

szintén hibákhoz vezet: Kovács Kálmán: *A népies epika elmélete*. It 1961. (148. l.) Ez a tanulmány az *Epika* fejezetében található, holott Gyulai Pál esztétikájáról szól, alcíme szerint részlet a Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása című dolgozatról, amely egészében Gyulai Pál személyi fejezetében szerepel. Hasonló sorsra jutott Hegedűs Géza: *A természettudományos világkép első megjelenése irodalmunkban* című írása (It 1962. 167. l.), amely az *Irodalomtörténet* fejezetében kapott helyet, jóllehet Rimay Jánosról szól, akinek személyi fejezetében viszont nem találjuk ezt a cikket. Az írók, irodalmárok levelezését feldolgozó cikkek is megcsonkulnak annotáció nélkül, illetve megfelelő utalás híján. Sáfrán Györgyi–Szűz Rezső: Kner Imre levelezéséből közöl az *Irodalomtörténetben* (1961). Ez az írás csupán Kner Imrénél szerepel (661. l.), jóllehet olyan alkotók Knerhez írott leveleit tartalmazza, mint Laczkó Géza, Szabó Dezső, Füst Milán, Bartók Béla, Balázs Béla, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Radnóti Miklós. Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: Móricz Zsigmond két levelét közli, (It 1962). A címléírás csak Móricznál található meg (783. l.) a levelek címzettjei Heltai Jenő és Kiss József, de az ő nevük annotációban sem szerepel. Szintén hiányos Dienes András: *Négy nap című regényének címléírása*. Imre Lajos ismertetése *A monográfia és a regényírás mesgyéjén* címmel (It 1962.) Petőfi szerzői fejezetében található (841. l.), a recenzens nevével, zárójelben Dienes nevével, a regény címére való leghalványabb utalás nélkül. Dienes András szerzői fejezetében, amely közli a regény teljes címléírását és recenziót, Imre Lajos írása nem szerepel. Rosszul járt Nemeskürty István: *A mozgóképtől a filmművészetig* című könyve is. Igaz, két helyen is szerepel, először az *Irodalom és filmművészet* című általános fejezetben egy recenzióval, majd Nemeskürty szerzői fejezetében másik két recenzióval, de Voit Krisztina ismertetése (It 1962. 453–454.) egyik helyen sem szerepel.

Egyéb észrevételeink: Sándor László–Botka Ferenc: *A kárpátukrajnai magyar könyvkiadás bibliográfiája*; nem az Irodalomtörténeti Közleményekben, hanem az Irodalomtörténetben jelent meg. (8. l.) Csapodi Csaba: *Wesselényi Miklós ismeretlen naplója az Akadémiai Könyvtár kézirtárában* (62. l.) Wesselényi szerzői fejezetében nem szerepel. – Redl Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatió-jában*. (78. l.) Gellért püspöknek nincs személyi fejezete; a tanulmánynak ott lenne a helye. – Bónis György: *Uzsai*

János Ars Notariája. FK 1961. 229–260. A tanulmány nem szerepel a bibliográfiában. – Barta János: *A politikus Kemény*. (Válasz Pándi Pálnak.) It 1962. 269–274. Ez a vitacikk nem szerepel a bibliográfiában, Pándi Pál viszontválasza azonban, amely ugyanabban a folyóirat-számban jelent meg, igen.

Merényi Oszkár: *Berzsenyi Dániel élete és művei* című kandidátusi disszertációjának vitája. Összefogl. Bán Imre. MTA I. OK 1961. 311–315. A közlemény, hasonlóan a többi irodalomtörténeti tárgyú akadémiai minősítési vitához, nem található meg a bibliográfiában, talán elvi okokból: Akkor sem helyeseljük kihagyásukat.

A személyi rész 520. oldalán felbukkan az irodalmi bibliográfiák időnként vissza-visszatérő „bakija” is, Horváth Ödön személyében, aki természetesen Ödön von Horváth, osztrák író. Ideje volna már végleg elosztatni a tévhitet, és leszögezni: Ödön von Horváth nem magyar író.

A hibák felsorolása természetesen nem törekedhetett teljességre, erre a bibliográfia természeténél fogva nem ad lehetőséget. Igyekeztünk tipikus példákat kiragadni, hogy a felhasználók számára tanulságul szolgálhassanak, és elő-

segíthessék a bibliográfia jobb, pontosabb használatát. Megjegyezzük még, hogy Kozocsa Sándor bibliográfiájáról az Irodalomtörténet is közöl részletes hibajegyzéket is tartalmazó recenziót, ezért az ott feltárt hibákat nem tartjuk szükségesnek ismételtlen leírni.

Végezetül engedtések meg a recenzensnek egy személyes megjegyzés. Kozocsa Sándor nagy bibliográfusi vállalkozása, a személyétől szinte elválaszthatatlan magyar irodalmi bibliográfia több évtizedes sorozata a vége felé közeledik. Még egy, a mostanihoz hasonló, öt éves időszakot átölelő könyv vár megjelenésre az ő szerkesztésében, hogy aztán átadja a helyét az intézményes feldolgozásnak, egy új, közösségi keretek között létrehozott szakbibliográfiai sorozatnak. Kozocsa Sándor neve és munkássága a magyar szakbibliográfia történetének fontos fejezete, bibliográfiai sorozata visszavonhatatlanul a tudománytörténet szerves része. Utolsó szavunk ezért, az irodalomtörténészek, a könyvtárosok, a tanárok, minden felhasználó nevében, a köszöneté!

Lichtmann Tamás

Péczy László

(1906–1980)

Szomorú és fájdalmas a végső búcsú baráttól, közeli munkatárstól, kollégától, emberi községből, ismert tudóstól, nevelőtől; nehezebb és fájdalmasabb elkísérni utolsó útjára, ha az ember benne saját tanárát, pályaválasztásának ösztönzőjét, első mesterét is búcsúztatja. Nem csupán személyes emlékezőként idézzük föl nemes alakját, hiszen nemzedékekbe oltogatta az irodalom s az értő olvasás szeretetét; az egyetemes kultúra s művészet iránti érdeklődés élményét s szenvedélyét keltette föl tanítványaiiban; a nemzeti örökség ápolásának kötelességét, a népi kultúra hagyományainak megbecsülését véste lelkünkbe. Ő maga is ezen munkálkodott. Az iskolai s kollégiumi nevelő, fáradhatatlan oktató, falukutató, esztéta és irodalomtörténész példamutató komolysággal fogta föl hivatását „Igric” tanár úrnak sok tanítványa őrzi emlékét, s nem felejt el, hogy a magyar órákon halk szavú, szigorú, irodalmi művek esztétikai magyarázatába elmerülő, népköltészeti emlékeket zenekísérettel előadó, megfontolt beszédű puritán tanárember, egy igazságosabb iskola- és szociálpolitika s oktatási reformprogram elkötelezett híveként munkálkodott a felszabadulás előtti életútja küzdelmes szakaszában. Olyan időben segítette iskolába, áldozatkészen támogatta, tanította a mórizzsigmondi „szegény emberek” gyermekeit, a „puszták népe”-nek ivadékeit, amikor az irodalom és a társadalmi haladás humánus elveire és a népi írók tanúságtételére valló népművelő tanári, nemzeti önismeretre ébresztő pedagógiai buzgalmat nem nézték jó szemmel. A „magyar ugar” értelmiségi munkása volt a hazai nagybirtok-rendszer kasztjainak dunántúli zónájában, egy olyan válságos korban, amikor szociális igazságérzettel megáldott emberségéért hivatalos fórumokon nem pályázhatott babérokra.

Péczy László Kiskomáromban született; egyetemi éveit az Eötvös kollégiumban és a Collegium Hungaricumban töltötte, a budapesti és a bécsi tudományegyetem magyar–német szakos hallgatójaként. Horváth János tanítványa volt, hozzá írta doktori értekezését. Első dolgozata a vers és dallam témaköréből *A XVII. századi énekköltés formái* (Keszthely, 1931) címmel jelent meg. A keszthelyi, majd dombóvári gimnáziumban végzett közel két és fél évtizedes (1930–1953) középiskolai munkája időszakában publikálta *Hét balladájáték* c. (Bp. 1947) kis könyvét, amelynek darabjait, zömében székely népballadákat, saját hangszerelésben falujáró útjain diákcsoportjával mutatta be. 1953-tól a pécsi Pedagógiai Főiskola kollégiumi vezetője és a Magyar Irodalmi Tanszék tanára lett; a Tanárképző főiskolán folytatott csaknem negyedszázados működése és nyugalomba vonulása után, végleg csak halálával vált meg az oktatói munkától.

Tudományos ambícióit egyetemi éve óta melengette, s oktatói, kutatói munkásságának szolid eredményeiről, a tartalom és versforma összefüggésének néhány kérdéséről (Pécsi Ped. Főisk. Évl. 1956) egy régóta érlelődő verstani munka megírását elindító tanulmányban számolt be. Ide vág mesterének *Vitás verstani kérdések* c. művével kapcsolatos vitában történt megszólalása is (ItK 1958), jelezve, hogy esztétikai érdeklődése elsősorban verselméleti problémákra irányul. Erre vall *Verstan-esztétikai kérdések* tanulmány-sorozata is (Ped. Főisk. Évk. 1959–1960–1961), s *Ady rímelő művésze* (Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1964). A *Tartalom és versforma* c. könyvével (It Füz. 1965), amellyel a következő évben elnyerte az irodalomtudományok kandidátusa tudományos fokozatot, a funkcionális verstan egyik hazai úttörője s kidolgozója lett. Különleges zenei képzettsége és énekkultúrja sokban hozzájárult a vers és dallam, a téma, műfaj, rím, ritmus, versakusztika összefüggéseit szem előtt tartó eredményeihez, finoman árnyalt – Ady, Arany, Babits, Csokonai, Illyés, József A., Kosztolányi, Petőfi, Szabó L., Vörösmarty, Weöres S., Goethe, Rilke és mások elemzéseire épülő –, a funkcionális verstan kérdéseinek első rendszerbe foglalási kísérletéhez. Ilyen természetű írása *Ady*

rimelő művészetének néhány funkcionális vonása (Kortárs 1969) is. Sok évtizedes műelemző gyakorlatának, egyéni kutatásainak és modern nemzetközi szakirodalmi tájékozódásának szintézise az először fősikolai jegyzetként (Bp. 1970), majd a műelemzés elvi kérdéseit föltáró s ezek további vizsgálatára ösztönző tankönyv átdolgozásával önálló kötetként megjelent *Bevezetés a műelemzésbe* (Bp. 1973). Műelemzés-vázlatai (Juhász Ferenc *A múlt-idő arany ága*; Móricz Zsigmond *Szegény emberek* valódi iskolapéldák; a legszebbek: Petőfi, *Rongyos vitézek? (Az év végén)*, *Egy gondolat bánt engemet* (Jelenkor, 1973). *A kuruc költészet egyik remeke (Siralmas ének...)* (Jelenkor, 1976), Kecskeméti Vég Mihály, *LV. zsoltára* „Exaudi Domine orationem meam...” (A régi magyar vers c. gyűjt. 1979), amely Kodály Psalmus Hungaricusát inspirálta; a *Rákóczi-nóta* (Rákóczi-tanulmányok, 1980), a „Jaj régi szép magyar nép...” hiteles szövegének Arany János népdalgyűjteményéből vett dallama kíséretében műgonddal végzett – utolsó verselemzése. Gyöngyszemek ezek a műértő tudós fejfáját borító koszorúján... Ha el távozott is közülünk, műveit, emberi példáját, tiszta emlékét megőrizzük.

Hopp Lajos

A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom

(Tudományos ülésszak)

Nyíregyháza, 1980. május 14–16.

A tudományos ülésszakot Szabolcs-Szatmár megye Tanácsának és a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának védnöksége alatt rendezte: az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja; a budapesti Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszéke; a debreceni Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszéke; a szegedi Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszéke, valamint a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola magyar irodalmi tanszéke.

Május 14-én délelőtt az első ülés keretében, amelyen Klaniczay Tibor elnökölt, Margócsy József nyitotta meg az ülésszakot. Beszédéből a Szabolcs-Szatmár megye reneszánsz kori emlékeiről szóló részt közöljük:

„Ha kimondjuk azt a szót: reneszánsz, akkor könnyen eszébe jut valakinek egy sereg olasz vagy francia város, műemlék, akár járt arra, akár nem, lexikonért sem kell nyúlni, hogy politikusokat, művészeket, írókat nevezzen meg bárki a *külföldi* reneszánsz kori nagyjai közül. Ha szűkítjük a kört és *magyarországi* területről akarunk beszélni, akkor még mindig előkerül Janus Pannonius, Mátyás király év Visegrád, vagy a „második hullámban” a reformáció, a XVI. század – és akkor már a nem távoli Erdély is emlegetésre kerülhet, vagy a közelebbi Sárospatak és Debrecen, más okból Gönc és Vizsoly, Vilmány és Tállya – mind a Hegyaljáról.

A szorosabban vett Nyírség, Szabolcs, Szatmár és Bereg, akár tágabb történelmi értelemben véve, legfeljebb a reneszánsz és a reformáció kori *kutatóknak* jut eszébe. Emlékezhettek arra, hogy a briberi Melithek késő utódai, a Szuhányiak a XX. század közepéig Csengerben éltek – nyomuk azonban nem maradt. Arra is, hogy a kisvárdai *Várday* család, amelyik nagyon gazdag volt, utolsó leszármazottjával, Várday Katával azt a *Telegdy* családot kapcsolta a közeli környékhez, férje, Telegdy Pál révén, amelyik csatlakozott Békés Gáspár hadjáratahoz és nyíltan pártot ütött a *somlyói* Báthoryak ágából származó István, erdélyi fejedelem ellen 1575-ben, amikor július 8-án, a kerellőszentpáli csatában vereséget szenvedtek. Ekkor Telegdy Mihály, az említett Várday Kata apósa elvesztette jelentős erdélyi birtokait.

Már csak e kor szakértői tudják, hogy az említett utolsó kisvárdai Várday főúri asszony férjének, Telegdy Pálnak leánytestvére az a bizonyos *Telegdi Kata*, az első magyar költőnő. Ő Kisvárdáról írta 1595 körül azt a szép levelet egyik rokonának, amelyiknek egy rövid részlete, Lukcsics kutatásai nyomán, belekerült pl. Horváth János *Magyar Versek Könyvébe*, hogy először nagyobb nyilvánosságot kaphasson most 45 éve. S ha ezt a verset, afféle töredéket, olvassuk, amelyben a „szép parlagon, *sétáló kis nyulakat*” találunk, *gazdag gyöngyhalmazt*, kedvtöltő *kerrecskéket*, vadászó *ebeket*, *örömet*, *mulatságot*, – akkor nem kell túlságosan nagy fantázia ahhoz, hogy eszünkbe jussanak azok a fali szőnyegek, amelyeket ugyanennek a századnak az elején, 1510 körül szőtttek és Párizsban, a Cluny-apátság mai múzeumában egy kőralakú teremben mutatnak be a világ gyönyörűségére. *A Dame à la*

licorne – sorozatra gondolok, amelyhez van hasonló kép itthon is a quattrocentóból. Megjegyzendő, hogy ez, az esztergomi Keresztény Múzeumban látható festmény, a *Ledny egyszarvúval*, a feltételezett 1450–60 közötti keletkezésekor még a szüzesség mélabújával ábrázolja az együttlétet, míg a Clunyban látható egyszarvú és környezete az *A mon seul désir* felirathoz kapcsolódik és az érzékszervek sorba allegorizálásával éppenséggel az *érzékiséget* emeli ki a XVI. század elején, – ahogy majd a végén, Tegledi Kata leveleiből is hasonló hangulat árad. – Ugyanaz a kor, ugyanaz az atmoszféra – de az ottani szövegek buja növényzete helyett itt a levélíró »sovány homokot« emleget és hasonlókát. Sőt, említett levele befejezésében ányának külön is felhívja figyelmét: lám, nem kell azt hinnie, hogy csak forrás mellett laknak poéták, hiszen – idézem – »sütnek az homokba is néha tiknak monyát, – noha csak ritkán azért«.

Uti figura docet. Tolnai Gábor könyvében, a régi magyar főurak között *e táji* szereplők nincsenek; a Báthoriaknak is más ágáról beszél. Eckhardt Sándornak a Két vitéz nemesúr c. kötetében vannak levelek, amelyek emlegetik Balassi Bálint Losonczy Annáját, hiszen Várday Kata anyja Losonczy lány, Annának sógora az *ecsedí* Báthori István, a teológiát végzett országbíró, aki már 1605-ben a közeli Ecseden halt meg és szarkofágja a nyírbátori templomban látható. De ugyan mi lett azokból a földvárakból Kállóban, Ecseden, Tiszaszentmártonban, Nyírbátorban és azokból az egykori »sásfészkekből«, ahonnan reneszánszéletük korlátlan portyáira indultak, – hol a hazáért, vitézkedő céllal, hol kevésbé tiszteltreméltó szándéktól vezetette?

Elpusztultak, nincs számbavehető, látható nyomuk, legfeljebb a nyírbátori múzeumban egy-egy balusztrád, olyan kályhacsempe, amelyikhez megfelelő palota is tartozott, valószínűleg, vagy pl. a kisvárdai téglahekatomba – amelyik századokon át és még a felszabadulás után is, egy ideig, a környező lakásokhoz, a városi templomhoz adott építőanyagot. S kellett ahhoz a kenyérmezei csata, hogy az 1479-ben ott győztes ecsedí Báthori István hadvezér, erdélyi vajda megépíthesse az igazán emlékezetes és a korról hitelesen valló templomokat Nyírbátorban.

Horváth Jánost éppen akkor hallgathattam, amikor, alapvizsga előtt végig, a XVI. századról beszélt, későbbi könyvének részleteit adva elő. *A reformáció jegyében* c. kötetében is éppen csak megemlíti a Mátészalka melletti Hodászról származott Hodászi (Pap) Lukács későbbi püspököt, nem túlságos elismeréssel; s a Zoványi féle egyháztörténeti lexikon is úgy jellemzi Hodászit, hogy »püspöki hivataloskodásának legérdekesebb mozzanata a Szilvásújfalvi Imrével folytatott *viszálykodás* volt«, – ami, minden bizonnyal, szintén *reneszánsz* jellemvonásként könyvelhető el . . .

És a szatmári részről ismerős az 1570. évi *cserengeri* zsinat, amelyik Melius Péter püspök elnöklete alatt főleg a Dávid Ferenc ellen hozott határozatokkal vált híressé, ha nem hírhedtté. – Tudunk Milotai Nyilas Istvánról, aki Móricz Zsigmond későbbi szülőfalujának közvetlen szomszédságában született 1571-ben és aki külföldi tanulmányok és rövid nagykállói lelkészkedés után lett püspök, szatmári paróhként, de lemondott, hogy Bethlen Gábor udvarában lehessen prédikátor Gyulafehérváron.

Itt-ott emléktábla őrzi meg egyikük-másikuk emlékét, de nem kapcsolódva hozzájuk »igazi látnivaló«, hanem »csak« szellemi hagyatékuk érdekes és izgalmas – egyháztörténész kutatók számára, nevük, egykori munkásságuk mély feledésbe tűnt.»

Margócsy József előljáró beszéde után Cserenyák László, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgatója üdvözölte az ülészak résztvevőit.

Az első lépésen hangzott el Varjas Béla *Irodalom és társadalomtörténet* c. előadása.

Ehhez elsőként Karácsonyi Béla szólt hozzá. Szerinte az irodalmi élet kibontakozása nem a XVI., hanem már a XV. században megtörtént. A XVI. században az irodalmi élet sokkal intenzívebb volt, mint hinnénk; az énekvers alacsonyabb formatechnikája már a hanyatlás következménye, amelynek oka nem a poétikai szabályok ismeretének hiánya, hanem a tömegtermelés.

Pirná Antal hozzászólása elsősorban az előadó által felvetett orális kérdéséhez kapcsolódott. Szerinte ennél primitívebb egy társadalom, annál inkább be kell kapcsolni az előadási lehetőségnek, „a társadalmi alkalomnak” vizsgálatát. Igen fontos szerepet játszott a rítus: így például az istentisztelet, mint az ének és prédikációk terjesztésére szolgáló konvencionális alkalom.

A másik általa érintett kérdéskörben azt fejtegette, mit tarthatunk a szó mai értelmében költészetnek, szépirodalomnak a régiségben.

Németh Jenő úgy vélte, az előadó nem az irodalom és a társadalom viszonyával, hanem irodalom-szociológiai kérdésekkel foglalkozott. Részben ehhez a hozzászóláshoz kapcsolódott Kocziszy Éva is,

aki szerint a mai befogadás-esztétika kategóriáit kellen alkalmazni a reneszánsz irodalomra is, így az „írószerepet”, a „társadalmi elvárást, mint szociológiai aspektust”.

Horváth Iván a Pirnát Antal által felvetett kérdést boncolgatta: mi az irodalom? Szerinte intézmény; ennek csiráit Balassi és Rimay körül megtaláljuk.

Várkonyi Ágnes azt vizsgálta, milyen volt a XVI–XVII. századi ember absztraháló képessége. Úgy gondolja, a végvári katonák számára a históriás énekek nemcsak a megtörténtre, a történelemre utaltak, hanem ennek kapcsán a végvári élet jelentőségét, társadalmi fontosságát is kifejezik.

Bitskey István kifogásolta, hogy az előadó a közvetítőt is egyenrangú tényezőként iktatta be a Horváth János-i hármasszerbe, jóllehet az nem kreatív elem. A társadalom vizsgálata sem kecsegtet új eredménnyel. Meg kell tartani a három fő tényezőt, de ki kell egészíteni egy negyedikkel: a mecénással.

Klaniczay Tibor az irodalmi alkalom kérdéséhez fűzött néhány gondolatot. A XVI. századi udvarokban mind az orális, mind az írott irodalom jelen volt. De más alkalom is nyílt az irodalmi szövegek terjedésére; Decsi G. például helytelenítve leír egy mezővárosi összejövetelt, ahol is kocsmában egyházi énekeket énekeltek. Klaniczay hiányolta, hogy Varjas a dolgozatában nem vette eléggé figyelembe a korabeli latin nyelvű irodalmat. Fontosnak tartja a közönség, a címzett szociológiai vizsgálatát, hiszen még a szerelmes versek is meghatározott alkalmakra születtek.

Varjas Béla válaszában kifejtette, hogy az irodalmi élet kialakulásának folyamata természetesen korábban kezdődött, mint ahogy dolgozata szűkös terjedelmében tárgyalta; már a Mátyás- és Jagellókorban létrejöttek irodalmi csoportosulások. Igen fontosnak tartja a mecénás inspiráló szerepét, ám nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a megrendelő azonos a közönséggel. Vitába száll Bitskeyvel és hangsúlyozza, hogy a közvetítő – előadó, megjelenítő – különösen az oralításban jelentős szerepet játszik.

Arra, hogy mit tekintünk a XVI. században irodalomnak, elmondja, hogy szerinte Tinódi mind irodalmi, mind zenci értelemben igenis poeta akkor, amikor éneket ír, s ebbe a gyűjtőmedencébe belefér a história és a bibliai történet is.

Május 14-én délután, a második ülés keretében, Karácsonyi Béla elnökletével hangzott el Nemeskürty István *Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon* c. előadása.

Nemeskürty előadásához elsőként Pirnát Antal szólt hozzá.

Szerinte a kor fogalmait figyelembe véve Tinódi nem volt költő, s ezt ő minden jel szerint tudatosan vállalta is. Jóllehet ismerte, mégsem követte a horatiusi *ars poeticát*. Elvetette az *in medias res* szerkesztést, s mindig szigorú kronológiai rendben haladt előre a cselekmény elbeszélésében. Ennek okai mindenekeelőtt hallgatóságának igényeiben keresendők. Zrínyi előtt igazában nem is volt költő, aki vállalta, s leírta volna, hogy fabulát kever históriával; pl. Heltai Gáspár még azt is jelzi, forrásaiból mit tart hihetőnek, mit nem. Tinódi históriás énekei probabílisek, ellenben a költészet a retorikai szabályok szerint verisimilis.

Virágh László helytelenítette a mai fogalmak – költő, historikus – múltba való visszavetítését. A vers, akárcsak a madárdal, nem csupán művészet, hanem kommunikáció is, a funkciók keverednek.

Balázs Mihály úgy érezte, az előadás provokálón optimista képet festett a XVI. századi irodalomról. Eszerint sok vers és prózai mű létezett, s mellettük élt a közhasznú írásbeliség is, amely képes volt kikapcsolni a szórakoztató irodalmat. Ellenérvként elmondja, hogy az *Argiruson* kívül nem ismerünk olyan művet e korból, amely kimondottan szórakoztatni vágyó szépirodalmi alkotás. Pesti Gábor művei valóban gyönyörködtetnek, ám ő Erasmusszal együtt mondja: mindegy, melyik úton indulunk el, csak Krisztushoz jussunk. Ezzel szemben Heltai nem tűri, hogy az olvasó értelmezze művét, ezért fabuláihoz hosszú moralizáló magyarázatokat fűz. Ez a prakticista, utilitárius szemlélet nyilatkozik meg mind *Lucretia históriájában*, mind Balassi *Szép magyar Comediájának* előszavában is.

Horváth Iván szerint a *dulcét* és *utilét* nem lehet mereven elválasztani, a kettő – Horatius szerint is – együtt él. A bibliai parabola – és ezt az erasmista Pesti jól tudja – már az antikvitás irodalmában is jelen volt. Így aztán Pesti a *dulcét* és az *utilét* nem választja külön.

Karácsonyi Béla a legendairodalom szórakoztató történeteire – ahogy ő nevezi: ál-legendáira – hívta fel a figyelmet. Példának Gregorius pápa históriáját idézte. Hozzászólásában kitért arra is, hogy az irodalmi szövegnek elsősorban nem tartalmi, hanem formai kritériumai vannak, hiszen az antikvitásban kötött szórendű és formájú prózai szövegeket is neveznek *carmennek*.

Heltai János szerint az irodalom a XVI. században az, ami annak hatott, tehát a gyönyörködtetés nem elsődleges követelmény. Ne felejtjük el – mondta –, hogy a nyomdák elsősorban bibliakiadás céljára szerveződtek.

Pirnát Antal újbóli hozzászólásában kifejtette, hogy Arisztotelésznél a *γραμματικά* az irodalom, tehát az, ami megfelel a nyelvi normának. Cicerónál ezt a litteratúra kifejezés váltja fel, irodalom nála az, ami le van írva. Irodalomnak ezek szerint azt kell neveznünk, ami a nyelvi normának megfelel, ezen belül költészetnek pedig a fikciót.

Klaniczay Tibor hozzászólásában Balázs Mihály kérdéseire kapcsolódva elmondja, a *delectatio* fogalma nem csak az úgynevezett szórakoztató irodalomra alkalmazható, a XVI. századi ember még nem tett különbséget hasznos és szórakoztató irodalom között. Hogy Magyarországon olvasták és hallgatták a kor közismert szórakoztató irodalmát, arra közvetett bizonyítékunk van: főúri családok gyermekei gyakorta kapták a históriás énekek hőseinek nevét.

Válaszában Nemeskürty István elmondta, hogy dolgozata vizsgálódásának célja annak megállapítása volt létezett-e a XVI. században szórakoztató irodalom, s ez hogyan, mikor jelentkezett. E korszak írójában az a kérdés vetődött fel, hogy a szépen gyönyörködtetés vagy a hasznos tanítás útján lehetünk-e jobbak. Természetesen itt a szép nem a mai hédonisztikus gyönyörködtetés értelmében szerepel. A szórakoztató irodalom különválását ő az 1575-től 1580-ig terjedő évekre helyezi, s megjelenésének okát a tridentinum utáni nyugodtabb légkörben látja.

Május 15-én délelőtt, Bán Imre elnökletével került sor a harmadik ülésre, amelyen a szegedi tudományegyetem munkaközösségének *Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására* c. előadása hangzott el. Az előadás szövegét a munkaközösség vezetője, Horváth Iván olvasta fel.

Az előadáshoz elsőként Papp Ferenc fűzött megjegyzéseket. Javasolta a műfaji osztályok bináris ábrázolását, valamint óvatosságra intett a statisztikai adatok ún. súlyozásával kapcsolatban. A következő felszólaló, Jékel Pál kifejtette, hogy lehet ugyan súlyozott számokat használni a statisztikában, de csak akkor, ha a korpuszok nem térnek el egymástól túlságosan. Véleménye szerint a számítógép alkalmazása megköveteli, hogy az információk egzaktak legyenek, mert különben a komputer adta eredmények nem reálisak.

Szuromi Lajos azt ajánlotta, hogy mielőtt metrikai feldolgozást végeznénk, tisztázzuk azt, hogy mit értünk a „metrumon”. Szerinte erre azért is szükség van, mert az előadásban ismertetett munka – alcímével ellentétben –, *nem* metrikai repertórium. Úgy véli, hogy itt talán a „verstudomány” komplex kategóriáját lehetne alkalmazni, mely elnevezés a verstani kérdések legátfogóbb, körü vizsgálátát jelentené. Mint ilyen, Magyarországon az első. Kérdés, hogy miért nem voltak hasonló kísérletek korábban? Valószínűleg azért, mert a komplex kutatást alapos részvizsgálatoknak kell megelőzni, s ezek még nem történtek meg. Maga a metrum szó jelentése is igen problematikus, a régi magyar versre nézve pedig különösen az, hiszen a metrikai leírás ebben az esetben rendkívül homályos. Tisztázandónak tartja a műfajelméleti kategóriákat is, melyeket szerinte merészség volt a feldolgozásban szerepeltetni. Kifogásolja, hogy a munka eredményeit tartalmazó könyv nem közöl teljes versegeket, csak kezdősorokat és bizonyos jeleket. Véleménye szerint így, a vers sorainak személyes kontrollja nélkül, csak poszta számokkal dolgozva, igen ingoványos talajra tévedünk.

Zemplényi Ferenc nem értett egyet az előtte szólóval. Szerinte a rímképlet és a szótagszám leírása az adott esetben megvalósítható és elégséges, egyéb problémákra (ütemelőző, főmetszet, időmérték kérdései stb.) a feldolgozás – jellegeből következően –, nem térhet ki.

Pirnát Antal hangsúlyozta, hogy ilyen nagyszabású munkánál elengedhetetlen az elemi fogalmak definíciója, s amíg ez nem történik meg, féltő, hogy objektivitásuk, egzaktitásuk csak látszat. Az első feladat: definiálni kell, hogy mit tartunk versnek a XVI. század irodalmából. A graduális szövegek kérdése – vers? nem vers? – pl. máig eldöntetlen. Hová soroljuk a segesvári drámatörédeket? Tekintsük szabadversnek? A második kérdés: mi a verssor? Gondoljunk arra, hogy Balassi versei is kétféle írásformában hagyományozódtak. Sok szempontból megoldhatatlan a belső rím problémája is. Az sem egyértelmű, hogy mit értünk én-versen. Például a zoltár következő sorát: „Én fiam vagy, ma szültelek téged” vajon az előadó én-versnek tekinti-e? Végül a műfaji hovatartozás kérdése sem dönthető el egyszerűen. Csak az a megjelölés fogadható el, amely a forrásban található.

A következő hozzászóló, Zombori István, a történészek és irodalmárok közti együttműködés szükségességéről, a statisztikai feldolgozások – legyen az a Mohács előtti oklevelek adatbankja, vagy metrikai repertórium – kölcsönös hasznáról beszélt.

A Pirnát Antal által felvetett, műfaji hovatarozással kapcsolatos kérdésekre Húbert Gabriella válaszolt. Elmondta, hogy munkájuk során ők is a korabeli, lehetőleg a forrásból származó műfaji meghatározásokat tartották elsődlegesnek, de ahol erre nem volt mód, ott felhasználták a XVI. századi asust, illetve saját szempontjaikat, amelyeket a feldolgozás során alakítottak ki.

Karácsonyi Béla a számítógépes adattárolásnak a Szegedi Egyetemi Könyvtárban való alkalmazását ismertette.

Varjas Béla szerint még a szótagszám sem dönthető el sok esetben (Heltai változtatásai stb.), gyakran éppen az első sor a hibás, s a repertórium mindig csak ezt tartalmazza. A műfaj meghatározása ugyancsak fogós kérdés, pl. mi van akkor, ha a korabeli szöveg – amelyet pedig mi szentírásnak tekintünk – téves? Figyelmeztet arra, hogy milyen könnyen lehet a statisztikával manipulálni. Mindezekkel együtt a munkát hasznosnak tartja, és a hasonló módszerek alkalmazását az irodalomtudományban feltétlenül követendőnek.

Csapodi Csaba megkérdezte az előadót: vajon figyelembe vették-e azt, hogy a versek fordítások, vagy eredeti alkotások? Javasolta, hogy a fordítások esetében az eredeti nyelvet és a szerzetetés helyét is tüntessék fel. Hasznos lenne az a megkülönböztetés is, hogy a vers kéziratos – ezen belül autográf vagy másolat –, vagy nyomtatott formában maradt-e ránk. Végül felhívta a figyelmet a possessor bejegyzések információ értékére.

Papp Ferenc kifejtette, hogy ha a feldolgozás során van egy szubjektívnek minősíthető kategória, az még nem baj.

Jékel Pál a számítógép alkalmazásának lehetőségeit taglalta, amerikai példán mutatva be korszerű használatának előnyeit.

Vayerné Tóth Rózsa is a műfaji besorolás nehézségeiről beszélt. Szerinte is csak a korabeli kategóriák fogadhatók el. Több példát hozott fel a félreértési lehetőségekre. Többek közt Pápai Páriz Ferenc szótárát, amelyet azért tart alkalmatlan segédeszköznek a műfajok azonosítására, mert szerzője egyrészt kompilálja a középkori és a humanista latint, másrészt a kontextusból spekulálja ki a szó értelmét. Ennek alapján pedig a korabeli klasszifikáció nem rekonstruálható.

Klanciczay Tibor elmondta, hogy ő jóindulatú szkepszissel figyelte a vállalkozást. A számítógép alkalmazásától azt várná, hogy gyorsan kapjon megbízható információt. Csatlakozik Pirnát Antal véleményéhez: csak 100%-ig biztos adatot szabad feldolgozni; e munkában viszont túl sok a hipotetikus adatfelvétel. Tudtával a feldolgozás az RMKT befejező kötetblokkja érdekében készült. Ő a fordított utat tartotta volna helyesebbnek: ha már készen lenne az RMKT XVI. századi sorozata, akkor lehetne jó lelkiismerettel ilyen jellegű munkákba kezdeni. Így viszont a bizonytalan adatokat tároljuk a biztos megállapítása érdekében. Az elmondottak miatt a vállalkozást jobban el tudná képzelni XVII. századi anyagon. Nem hiszi, hogy az előadó ismertette módon irodalomtörténeti problémák megoldhatók lennének. Például arra a már régebben felmerült kérdésre, hogy vajon van-e a XVII. századi szövegek (székelyföldi énekeskönyvek) között középkori, az irodalomtörténész hamarabb megadja a választ, mint a számítógép, ha az adatelőkészítésre fordított időt figyelembe vesszük.

Horváth Iván válaszában minden elhangzott problémát érintett. Kifejtette, hogy praktikus szempontok miatt, a kódolt adatok „részben rendezett halmaznak” foghatók fel. Tiltakozott a verstudomány elnevezés és a munka metrikai hasznosíthatatlanságának vádja ellen, utalva a nemzetközi metrumkatalógusok gyakorlatára. Leszögezte, hogy a komplikált algoritmizálhatóság miatt a Szuromi Lajos felvetette igényekkel a versek géppel nem elemezhetők. Elismerte annak a vitathatóságát, hogy mit vettek középkori versnek, azonban ezzel nem számoltak statisztikát. Tény, hogy nincs komplett metrikai elméletünk, de szerinte ennyi hapaxnál nem is lehet. Egyetért a műfaji hitelesség kérdését felvetőkkel, e problémának – akárcsak részleges – megoldására sincs más út, mint a XVI. sz.-i nyomtatványok figyelmes analízise. Munkájuk legnagyobb értékének azt tartja, hogy – ellentétben néhány hozzászóló véleményével – valójában csak biztos adatokat dolgoztak fel.

Pirnát Antal véleményére reflektálva elmondta, hogy a graduális szövegeket külön csoportba rakták, külön mindent, ami énekelt próza, valamint külön kategória lett a Segesvári töredék is. Feldolgozásokban a belső rímetek nem vették figyelembe. Az Én-verseken egyszerűen a grammatikai egyes szám első személyt értették, ez természetesen nem függ össze a lírai énnel. Varjas Bélának felelve: a versek első sorának csak azonosító szerepe van. Csatlakozik Klanciczay Tibor véleményéhez: a gép valóban nem tud dönteni irodalomtörténeti kérdésekben, de nem is ezt várjuk tőle. Nagyon sok esetben viszont adhat ötleteket. A átírásnál az RMNY gyakorlatát követték.

Május 15-én délután, Varjas Béla elnöklésével került sor a negyedik ülésre, amelyen Holl Béla *Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében* c. előadása hangzott el.

Kovács József hozzászólásában a korabeli olvasók típusairól és a soproni könyvtárak összetételéről szolgált adalékokkal. Felhívta a figyelmet a possessor-kutatások fontosságára. Vászárhelyi Judit a Győri Főszékesegyházi Könyvtár állományát és az ott folyó munkát ismertette. Szerinte a possessor-kutatásokat országos keretek között, intézményesen kellene folytatni. Ludányi Mária a Thurzók könyvtárával kapcsolatos két, 1611. évi keltezésű levélről számolt be, melyekből jól rekonstruálható a kor könyvtári rendszere, a szakozások stb.

Heltai János a mecénások szerepéről beszélt. Példaként felhozta, hogy Felső-Dunántúl polgárai miként segítettek a Heidelbergben tanuló magyar diákokat könyvvásárlásaikban. A városi polgárság (pl. a nagyszombati) szívében viselte nemcsak a könyvkiadás ügyét, de az oktatási és művelődési élet egészének a szervezését is.

Kocziszy Éva szerint a XVII. század művelődéstörténetének a vizsgálatakor nem hanyagolhatók el a magánkönyvtárakról szóló leírások sem. Ezek összegyűjtését és kiadását a JATE I. számú magyar tanszéke már megkezdte. A munkálatok felső időhatára 1720. Hozzávetőlegesen 130 magánkönyvtár anyagáról van szó. A feldolgozás összesített mutatóval is rendelkezik.

Pirnát Antal arra az érdekes jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy a 15 éves háború pusztításai miatt az ország lakossága a XVII. század első felében nem nő, a gazdasági élet is stagnál, a könyvnyomtatás műhelyei sem gyarapodnak, ugyanakkor – Holl Béla előadása szerint – a könyvtermelés mintegy 100%-al emelkedik. Kérdés, hogy milyen típusú kiadványok ezek?

Klanczay Tibor is érdekesnek tartja a Pirnát Antal felvetette kérdést. Továbbá arról kérdezi az előadót, hogy ki és miből fizette a gyulafehérvári nyomdát? Feltehető-e, hogy közöltségből – nem közvetlenül a fejedelem pénzből – fizettek? Ez esetben az idézőjelben használt „állami nyomda” kifejezésből talán el is hagyható az idézőjel. A kor valóban állami jellegű nyomdájának egyébként a Ferenczffy-féle vállalkozás tekinthető.

Péter Katalin az arisztokrácia vallási hovatartozása és a birtokaikon élők vallása közötti összefüggést tárgyalta. Az lett volna a természetes, hogy a földesúr szabja meg jobbágysági vallását. Magyarországon azonban éppen ellenkezőleg volt. Pl. Nádasdy katolizált, de még a hatvanas években is voltak protestáns jobbágysági, akiknek templomuk és papjuk is volt. Az sem ritka, hogy a más vallású földesúr gyakorolja a kegyúri jogokat. Azt kell tehát kivételesnek tekinteni, ami az ellenreformáció alatt történt! Az előbbieket irodalomszociológiai szempontból is igen fontosak, nem kell ugyanis semmi meglepőt látni pl. abban, hogy Bethlen támogatta a Káldi-féle bibliafordítást.

Karácsonyi Béla az 1945 után megindult vízjelkutatás jelentőségét emelte ki. Bitskey István a Debreceni Egyetemi Könyvtárban folyó possessor-kutatásokra irányította a figyelmet. R. Várkonyi Ágnes a Pirnát Antal vázolta problémához szolt hozzá. Jakó Zsigmondnak Tótfalusi Kis Miklósról szóló tanulmányára hivatkozva kifejtette, hogy a XVII. század végén a nyomdák kérdése nem volt elválasztható a papírmalmokétól. A vizsgált időszakban 33 papírmalom működik, ebből nyolcat a század második felében építettek. Termelésüket állandóan bővítették. A könyv társadalmi megbecsülésében nagy szerepe volt az erdélyi iskolapolitikának is. De jellemző, hogy az igazán értékes, megbecsült tárgyak közé – ilyenek voltak pl. a követi ajándékok – nemigen tudta beverekedni magát. Mégis, a könyv, a könyvtár növekvő megbecsülését példázza az is, hogy örökléskor a könyvtár általában nem volt felosztható, csak egy örökös lehetett. Jankovics József az értelmiségiek könyvküldési gyakorlatát ismertette. Húbert Ildikó – a könyv presztízs-növekedését szemléltető – a könyvkölcsönzési összegek komoly summa voltát hangsúlyozta.

Tarnai Andor a könyvszociológiában igen fontosnak tartja a vásárcatalógusokat. Egyébként szerinte magyarországi nyomtatványt Bécsen túl nem lehetett találni, magyar nyelvűt esetleg, ha azt külföldön nyomtatták. Magyar könyvexport nem volt, csak import. Pirnát Antal elmondta, hogy a 16. században volt export, csak nem nyugatra, hanem keletre. R. Várkonyi Ágnes arról beszélt, hogy a követjelentések – valószínűleg forrásként Bonfini használva – gyakran adnak tájékoztatást Magyarország és Erdély történetéről. A követek irodalmi anyagot is gyakran vittek magukkal. Varjas Béla – csatlakozva néhány korábbi hozzászóláshoz – a magyarországi könyvkiadásnak a papírmalmoktól való függését emelte ki. Jelentős könyvkvitelünk szerinte sem volt.

Válaszában Holl Béla hangsúlyozta a vízjel- és possessor-kutatásoknak az irodalomszociológia szempontjából kiemelkedő jelentőségét. A könyvkiadás kérdésével kapcsolatban figyelmeztetett arra, hogy

a könyvek darabszáma szerinti – így az általa ismertetett – statisztikák félvezetőik is lehetnek, hiszen a nyomtatvány terjedelme 1 levélnyi is lehet. Megbízható képet akkor kapunk, ha ívre kiszámítjuk a könyvtermelést. Az „állami” vagy „fejedelmi” nyomda kifejezéseket szinonimaként használta, megjegyzendő azonban, hogy ezek – ha nem is elsődlegesen – gazdasági vállalkozások voltak. Péter Katalin hozzászólására reflektálva elmondta, hogy pl. nemegyszer a nádor asztalánál disputált a katolikus és az evangélikus pap, – az ilyen esetek korántsem mentek ritkaságyszámba. A vizsgált kérdések szempontjából igen érdekesek lehetnek a könyvekbe írt árak is. Sajnos, nálunk olyan jellegű vásáryegyzékek mint a német vagy franciaországiak nincsenek. Külföldre pedig – ha nem is nagy tételekben –, eljuttattak a magyar könyvek (Prága, Zwikau stb.). A hazai könyvtermés lényegében igen szegényes volt, csak a legszükségesebbekre szorítkozott. Ezt jól mutatja, hogy a korból mintegy 2000 bécsi nyomtatványt ismerünk, ezzel szemben az RMNy hozzávetőlegesen 800 kiadványról tud.

Az ülészak Varjas Béla elnöki zárszavával ért véget.

*

Az ülészak résztvevői május 16-án tanulmányi kirándulás keretében Szabolcs-Szatmár megye reneszánsz emlékeit tekintették meg a Nyíregyháza–Nyírbátor–Vaja–Vásárosnamény–Tákos–Csaroda–Tarpa–Kisvárdra útvonalon.

(A vitát összefoglalta: Kőszeghy Péter és Lázcs Sándor)

A Reneszánsz-kutató Csoport 1976–1980. évi munkája

1970-től 1975-ig évenként közöltünk beszámolót a Reneszánsz-kutató Csoport munkájáról. (A legutolsó az ItK 1976, 281–282. lapján jelent meg.) Az alábbiakban az 1975-öt követő öt esztendő munkásságáról adunk tájékoztatást.

Személyi adottságok

A Csoport munkájának irányítását Klaniczay Tibor és Varjas Béla látták el, az előbbinek 1979 végéig tartó római egyetemi megbízása miatt a tényleges vezetés azonban Varjas Béla kezében volt. A Csoport korábbi állandó munkatársai közül mindvégig az Intézet státusába tartozott Bónis György, Horváth Iván, Komlós Tibor, Pirnát Antal és Stoll Béla. Két kiváló munkatársunk időközben eltávozott az Intézet kötelékéből: Varga Imre 1978-ban nyugdíjba ment, V. Kovács Sándor pedig 1977-ben a budapesti egyetem Régi magyarirodalomtörténeti tanszékére távozott; a Csoport munkájában azonban mindketten továbbra is részt vesznek. Ugyanakkor a Csoport két új munkatárssal gyarapodott: Uray Piroska 1977-ben előbb gyakornok, majd 1979 óta segédmunkatárs lett; Jankovics József pedig 1978-tól kezdve a Csoport tudományos munkatársa. A Csoport titkári teendőit ez alatt az idő alatt is mindvégig Sántha Teréz látta el. Szorosabban a Csoport belső munkájához kapcsolódott Balázs Mihály mint aspiráns (1975–1978), valamint Húbert Ildikó, János István, Kőszeghy Péter, Lévy Edit és Máté Györgyi, mint tanári ösztöndíjasok. – A tárgyalt időszakban a Csoport munkatársai közül Varjas Béla megvédte doktori (1978), Horváth Iván pedig kandidátusi (1979) disszertációját.

Tervmunkák

Az elmúlt öt év alatt tovább folytatódtak és részben be is fejeződtek a Csoport kollektív tervmunkái.

A montaubani barokk intézet számára készített francia nyelvű kötet a magyarországi barokkról 1976-ban megjelent, *Le Baroque en Hongrie* címmel, Klaniczay Tibor és Varga Imre szerkesztésében.

A moszkvai Gorkij Intézettel közös szerkesztésben készülő, francia nyelvű reneszánsz-kötet szerkesztői munkálatai befejeződtek és a kötet 1978-ban megjelent. *Littérature de la Renaissance. A la lumière des recherches soviétiques et hongroises* címen. A kötet szerkesztői N. I. Balasov, Klaniczay Tibor és A. D. Mikhaïlov; a szerkesztők munkatársa: Horváth Iván.

Tovább folytatódott az AILC égisze alatt készülő európai irodalomtörténet reneszánsz-köteteinek az előkészítése. Az öt év alatt befejezésre került a mű első kötete, mely a végleges szerkesztői munkálatok befejeződése után 1981 első felében kerül átadásra a Kiadónak.

Nagy erővel folytak Stoll Béla irányításával a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi kötetekének a munkálatai; a VIII. és IX. kötet megjelent, s elkészült s részben szedés, részben szerkesztés alatt van a

X–XIII. kötet. Egyúttal megindult, Varjas Béla vezetésével, a XVI. századi sorozat folytatása, s előkészületben van a IX. kötet sajtó alá rendezésének befejezése.

Dudith András levelezésének a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetével együttműködésben tervezett kiadása a vártnál lassabban haladt előre. Ennek legfőbb oka, hogy oly nagyszámban kerültek elő (különösen Bécsben) Dudith-levelek, hogy az anyag teljes összegyűjtésére a tervezettnél lényegesen több időt kell fordítani. Várható, hogy 1981-ben készen lesz a Dudith-levelek inventárium, és elkezdhető az egyes kötetek megtervezése és sajtó alá rendezése. Magyar részről a Dudith-kiadás Csoportunk és a Klasszika-filológiai Tanszéki Kutatócsoport közös vállalkozásaként folyik, Szepessy Tibor vezetésével, Uray Piroska részvételével.

Tovább folytatódott a nemzetközi reneszánsz bibliográfia (*Bibliographie internationale de l'humanisme et de la Renaissance*) számára a magyar anyag évenkénti összeállítása Horváth Iván munkájaként (1979 óta Húbert Ildikó közreműködésével).

Az elmúlt öt évben mint új, fontos tervmunka jelentkezett a nemzetközi használatra szánt 3 kötetes új magyar irodalomtörténet első kötetének a megírása. A Varjas Béla irányításával folyó munka alapszövegének 1980 végére el kellett volna készülnie, egyes belső illetve külső munkatársak késése miatt azonban ez a munka áthúzódik 1981-re.

Havi előadások

A budapesti Régi magyar irodalomtörténeti tanszékkel közösen, illetve évente egyszer Szegeden vagy Debrecenben rendezett havi felolvasó ülések az elmúlt öt év során megszakítás nélkül követték egymást. Az elhangzott előadások a következők voltak:

1976

Dán Róbert: *Vehe Glirius és Dávid Ferenc* (január 21.)

Cs. Gárdonyi Klára: *Újabb adalékok Bartholomeus Fontius magyarországi kapcsolataihoz* (február 18.)

Holl Béla: *Ozorai Imre vitairatának kiadásáról* (március 17.)

Csonka Ferenc: *Christianus Schesaeus-problémák* (április 21.)

Barlay Ö. Szabolcs: *Batthyány Boldizsár humanista köre és a németújvári könyvtár első évtizedei* (június 16.)

August Buck (Marburg/Lahn): *Das Selbstverständnis des italienischen Humanismus* (szeptember 29.)

Lévay Edit: *Egy ismeretlen kódex históriás énekei* (október 29. Debrecen)

Bán Imre: *Az arisztotelizmus, mint a barokk filozófiai alapja* (október 29. Debrecen)

Tolnai Gábor–Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós halotti chartája* (október 30. Debrecen)

Csapodi Csaba: *A sevillai Janus-kódexek és a Janus-szöveggyűjtemény* (november 24.)

Cesare Vasoli (Firenze): *Le dottrine filosofiche di Galeotto Marzio* (december 15.)

1977

Mészáros István: *XVI. századi iskoláink és a „studia humanitatis”* (január 19.)

Cs. Gárdonyi Klára: *A száz évvel ezelőtt Konstantinápolyból ajándékképpen visszaérkezett kódexek* (február 16.)

Nagy Zoltán: *Mátyás királyt dicsőítő korabeli művészeti alkotások* (március 23.)

Feuerné Tóth Rózsa: *Humanitas, Studia Humanitatis, Umanistà, Humanizmus* (április 20.)

Jean-Claude Margolin (Tours): *État présent et l'avenir des études néolatines* (május 18.)

Julius Domański (Varsó): *Der Begriff des Scholastischen und des Humanistischen in der Philosophie* (május 18.)

Maria Cytowska (Varsó): *Erasmus et la philosophie antique* (május 18.)

Székely György: *Az európai városfejlesztés fő tendenciái a XV. és XVI. században* (június 22.)

Vásárhelyi Judit: *Két XVI. századi magyarországi ciceroniánus* (szeptember 28.)

Horváth Iván és Pirnát Antal: *Vita a Balassi előtti szerelmi líráról* (október 14. Szeged)

Balázs Mihály: *A kelet-európai antitrinitarizmus egy változata* (Simon Budny nonadorantizmusa és magyar kapcsolatai) (október 15. Szeged)

Varjas Béla: *Tinódi politikai pártállása* (október 15. Szeged)
Barlay Ö. Szabolcs: *A „Missio Transsylvania” és a Kolozsvári Disputa* (november 30.)
Nemeskürty István: *Balassi Anna-verseinek időrendje* (december 21.)

1978

Uray Piroska: *Irévizmus és ortodoxia Magyarországon a 17. század elején* (január 11.)
Kovács József: *Lackner Kristóf és a soproni gimnázium kialakulása* (február 22.)
Dán Róbert: *Egy „ismeretlen” antitrinitárius ideológia világi tanításai* (március 15.)
Szabó Géza: *Bogáti Fazekas Miklós históriás énekei* (kutatási beszámoló) (április 26.)
Tóth István: *Van-e hiteles Janus Pannonius-portré?* (június 28.)
Riccardo Scrivano (Róma): *Retorica e Manierismo* (szeptember 27.)
Klaniczay Tibor: *Az európai reneszánsz szintézisének egy fejezete* (A XV. századi humanista dicsőítő irodalom) (október 13. Debrecen)
Szőnyi György Endre: *Balassi Bálint és a XVI. századi titkos tudományok* (október 13. Debrecen)
Amedeo Di Francesco (Nápoly): *Wathay Ferenc költészetének átmeneti jellege* (október 13. Debrecen)
Gombáné Lábos Olga: *Szenci Molnár Albert humanista kapcsolatai* (október 14. Debrecen)
Bitskey István: *Emlékirat és esztétikum* (A magyar memoáriróladalom kezdeteiről) (október 14. Debrecen)
Cs. Gárdonyi Klára: *Janus Pannonius néhány epigrammájának ismeretlen első kiadása* (november 29.)
Tóth István: *Balassa János hűtlenségi pere – Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára* (december 20.)

1979

Kocziszkó Éva: *Janus Pannonius kései elégiaköltészete* (január 17.)
Ludányi Mária: *A szerelem-kép alakulása a magyar irodalomban a 16. század végén és a 17. században* (február 21.)
Tóth Tibor: *Erdélyi királytükör* (Pataki Füsüs János: Királyok tüköre) (március 21.)
Magyar Róza: *Adalékok Petrőczy Kata Szidónia életéhez* (április 25.)
Székely György: *Mátyás király és a morva főváros* (Diplomatika és nyomdatörténet) (június 20.)
Paul Raabe (Wolfenbüttel): *Bibliotheksgeschichte und Leserforschung* (október 3.)
Nemeskürty Harriet: *Magyarország a 17. század német geográfiai-útleíró irodalmában* (október 24.)
Ritoókné Szalay Ágnes: *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantüncula* (november 23. Szeged)
Kovács Sándor Iván: *Zrínyi verseskönyve és a magyar epigramma születése* (november 23. Szeged)
Ács Pál: *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő* (november 24. Szeged)
Jankovics József: *Bethlen Miklós stílusa, levelei alapján* (november 24. Szeged)
Heltai János: *Dávid Pareus magyarországi tanítványai* (december 12.)

1980

Szigeti Csaba: *Arisztokrata poéta és versificator a 17. században* (január 16.)
Téglásy Imre: *Zsámboky János nyelv- és történelemszemléletéhez* (február 20.)
Virágh László: *Adalékok Balassi Bálint „ad notam” jelzéseihez* (március 19.)
Pirnát Antal: *Elias Gczmiedele levele Heltai Gáspárhoz* (április 23.)
Klaniczay Tibor: *Zrínyi Mátyás-tanulmányának nemzetközi politikai összefüggéseire* (június 18.)
Pajorin Klára: *Bonfini Symposion-ja* (szeptember 17.)
Bartók István: *Medgyesi Pál: Doce praedicare* (Az első magyar nyelvű egyházi retorika) (október 15.)
Nagy Ilona: *A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól* (november 19.)
Lelkes István: *A reneszánsz perspektíva és előzményei* (vetített képekkel) (december 10.)

A hagyományos májusi ülősszakok több-kevesebb nemzetközi részvétellel változatlanul megrendezésre kerültek:

1976 május 11–15. (Eger): Balassi Bálint életműve. A magyarországi előadókon kívül előadást tartott Amedeo Di Francesco (Nápoly), Gömöri György (Cambridge), Jan Slaski (Varsó) is, továbbá az ülősszak vendége volt Sante Graciotti (Róma) és Bori Imre (Újvidék). Az ülősszak előadásainak teljes anyaga az ItK 1976. évi 5–6. számában jelent meg.

1977 május 11–14. (Győr): A magyarországi barokk kezdetei. Külföldi vendégeink közül előadást tartott az ülősszakon: Werner Welzig (Bécs) és Amedeo Di Francesco (Nápoly), s vendégként résztvettek rajta még Bori Imre (Újvidék), Alois Eder (Bécs), Robert Pichl (Bécs), Sibylle Badstübner (Berlin). Az ülősszak előadásai a MTA I. OK XXXI. kötete (1979) 3–4. számában jelentek meg.

1978 május 15–21. (Visegrád): Politikai gondolkodás és történelemszemlélet a reneszánsz korban. Az egy hétig tartó ülősszakon, mely az 1975. évi mátrafüredi ülősszakon hasonlóan inkább szeminárium-jellegű volt, külföldi előadó nem szerepelt. Az ülősszak előadásai együttesen nem kerültek kiadásra, egyeseket azóta szerzőik különböző folyóiratokban már közreadtak.

1979 május 15–19. (Siklós): Antitrinitarizmus a XVI. század második felében (Dávid Ferenc halálának 400. évfordulója alkalmából). Tudományos fontossága tekintetében valamennyi eddigi ülősszak közül ez a nemzetközi-jellegű kollokvium volt a legjelentősebb. Az ülősszak végig idegen nyelven folyt, s az előadók többsége a külföldi vendégek közül került ki. Összesen 20 külföldi kolléga vett részt a tanácskozáson: Bori Imre (Újvidék), Silvano Cavazza (Firenze), Růžena Dostálová-Jeništová (Prága), Erdő János (Kolozsvár), John C. Godbey (Chicago), Jan van Goudoever (Amstelveen), Kovács Lajos (Kolozsvár), Werner Lenk (Berlin), Valerio Marchetti (Faenza), Zbigniew Ogonowski (Varsó), Paul Philipp (Heidelberg), Adriano Prosperi (Bologna), Ingeborg Spriewald (Berlin), Aldo Stella (Padova), Lech Szczucki (Varsó), Janusz Tazbir (Varsó), Waclaw Urban (Krakkó), Cesare Vasoli (Firenze), Georg H. Williams (Cambridge, USA), Giampaolo Zucchini (Bologna). A kollokvium ismeretétét, Dán Róbert tollából, lásd: Acta Litteraria XXI (1979), 121–122. Az ülősszakon elhangzott előadások külön kötetben fognak napvilágot látni, a „Studia humanitatis” c. sorozat keretében.

1980 május 14–16. (Nyíregyháza): A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom. A külföldi résztvevők nélkül megtartott, szerényebb jellegű, de tudományos eredményekben gazdag ülősszak előadásai, a viták ismertetésével együtt az ItK jelen füzetében jelennek meg.

Kiadványok

A Csoport publikációi jelentős számban gyarapodtak az elmúlt öt év alatt; számos esetben régóta megkezdett munkák eredményei értek be. Ennek eredményeképpen 1979-ben szükségessé vált kiadványaink külön francia nyelvű katalógusának (*Publications du Centre de recherches de la Renaissance*) a kiadása is, mely a Csoport kiadványain túl, az Akadémiai Kiadó egyéb reneszánsz tárgyú könyveinek a felsorolását is nyújtja. A Csoport egyes sorozataiban az elmúlt öt év alatt az alábbi kötetek jelentek meg:

Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (szerk.: Pirnát Antal; 1979-től kezdve Pirnát Antal és Szőrényi László). A „Series nova” első öt kötete jelent meg: Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*-ének zárókötet (1976) Kulcsár Margit és Kulcsár Péter; Ransanus *Epithoma*-ja (1977) Kulcsár Péter; Vitéz János művei (1980) Boronkai Iván; Schesaeus művei (1979) Csonka Ferenc és Simon Proxenus *Commentarii de itinere Francogallico* c. munkája (1979) Daná Martinková gondozásában. Előkészületben van Thuróczy krónikájának kiadása Mályusz Elemér és Kristó Gyula, valamint Brodarics műveinek kiadása Csapodi Csaba és Kulcsár Péter munkájaként.

Régi Magyar Költők Tára, XVII. század (szerk. Stoll Béla). Megjelent a 8. és 9. kötet: Bethlen Gábor korának költészete (1976) Komlowszki Tibor és Stoll Béla; A két Rákóczi György korának költészete (1977) Varga Imre gondozásában. Előkészületben van az 1660-as évek költészetének, az első kuruc küzdelmek költészetének a kötete, valamint a század kisebb műköltőinek (Beniczky, Felvinczi stb.) két kötete, valamennyi Varga Imre munkája.

Bibliotheca Hungarica Antiqua (szerk. Varjas Béla). A sorozat X. köteteként megjelent Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása (1979), Kurcz Ágnes kísérő-tanulmányával. Előkészületben van

Sambucus *Emblemata*-jának August Buck, valamint Huszár Gál és Kálmáncsehi Márton nemrég felfedezett 1560–1561. évi énekeskönyvének kiadása, Borsá Gedeon tanulmányával.

„*Studia Humanitatis*” (szerk. Klaniczay Tibor). A sorozat harmadik köteteként jelent meg a moszkvai Gorkij Intézettel közösen előkészített, fentebb idézett kötet a reneszánsz irodalom elvi kérdéseiről (1978). Előkészületben van a sorozat további három kötete: Dán Róbertnek Mathias Vehe-Gliriusról, Csapodiné Gárdonyi Klárának Vitéz János könyvtáráról szóló munkája, valamint az 1979. évi siklói antitrinitárius kollokvium előadásainak Dán Róbert és Pirnát Antal által szerkesztett kötete.

Humanizmus és Reformáció (szerk. Klaniczay Tibor). Az elmúlt öt év során megjelent a sorozat 6–9. számú kötete: Zoványi Jenő posztumusz műve, *A magyar protestantizmus története 1565-től 1600-ig* (1977); továbbá Botta Istvánnak Melius ifjúságáról (1978); Bitskey Istvánnak Pázmány prédikációiról (1979) és Lech Szczuckinak Palaeologusról és Franckenről szóló munkája (1980). Előkészületben van Csapodi Csabának a Janus Pannonius szöveggyűjteményéről és Mészáros Istvánnak XVI. századi városi iskoláinkról szóló könyve.

Reneszánsz–Füzetek (szerk. Komlövski Tibor). Az öt év folyamán (1980 decemberéig) 12 új füzet jelent meg (31–42. szám): Dán Róbert, Holl Béla, Komlövski Tibor, Varjas Béla, Horváth Iván, Amedeo Di Francesco, Kovács Sándor Iván, Ács Pál, Kocziszky Éva, Ludányi Mária, János István és Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányaival.

A Csoport által gondozott vagy támogatott kötetek jelentek meg más sorozatokban is, így a *Memoria Saeculorum Hungariae* (szerk. V. Kovács Sándor) 3. köteteként napvilágot látott *A régi magyar vers* című tanulmánykötet Komlövski Tibor szerkesztésében; s ugyanitt előkészületben van az *Irodalom és ideológia a XVI–XVII. században* című tanulmány-gyűjtemény, Varjas Béla gondozásában. – Az *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (szerk. Keserű Bálint) című szegedi sorozat 4. köteteként kiadásra került az 1974. évi sárospataki Szenci Molnár-kollokvium anyaga, további tanulmányokkal kiegészítve (1978). – Végül az *Irodalomtörténeti Füzetek* (szerk. Bodnár György) c. intézeti sorozat 95. számaként napvilágot látott Amedeo Di Francesco *A pástor-játék szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében* (1979) c. dolgozata; s előkészületben van ugyanitt Bónis Györgynek Révay Péterről szóló munkája. – Megemlítjük még, hogy kiadás előtt áll – sorozaton kívül – Horváth Ivánnak *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben* és Varjas Bélának *Irodalom és nyomtatott könyv a XVI. század magyar társadalmában* c. könyve.

K. T.

Intézeti hírek

(1980. január 1–december 31.)

Külföldi tudósok előadásai Intézetünkben 1980-ban

1980. október 7–8-án az Irodalomtudományi Intézetben tartotta harmadik ülését *A világ-irodalom fejlődésének törvényszerűségei* elnevezésű Sokoldalú Nemzetközi Irodalomtudományi Problémabizottság. G. P. Berdnyikov akadémikus, a Bizottság elnöke referált a társadalomtudományokért felelős akadémiai alelnökök prágai értekezletének határozatairól a Problémabizottság munkájával összefüggésben. Az ülésen felszólaltak a bolgár, a csehszlovák, a kubai, a magyar, az NDK-beli, a lengyel, a szovjet és a

vietnami szekciók és az illető országokból irányított témák vezetői, ismertették a kutatómunka állását és problémáit. Az ülészak keretében zajlott le a magyar irányítással folyó téma (*A huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődése*) szakmai tanácskozása, melynek bevezető előadását Szabolcsi Miklós akadémikus tartotta. Ezt követően a téma Nemzetközi Koordinációs Bizottsága meghatározta a munka irányelveit és kijelölte a szerkesztőbizottságot T. Balasova, Illés László és S. Schlenstedt

személyében. Szakmai értekezlet keretében vitaták meg a szovjet valamint a kubai irányítással megvalósuló témák elvi tervezetét is. Az ülés-
szakon harminckét külföldi és több mint harminc magyar irodalomtudós vett részt, köztük nagy számban a modern filológia egyetemi szakemberei.

*

Ho Ton Trinh, a vietnami Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese, az MTA I. Osztálya-

nak tiszteleti tagja 1980. október 9-én tartotta székfoglaló előadását *Notre travail de recherche littéraire et certains problèmes concernant la littérature comparée* címmel.

*

Prado Coelho, a liszaboni egyetem komparatistikai tanszékének professzora 1980. október 29-én előadást tartott intézetünkben *Les tendances actuelles de la critique littéraire* címmel.

Intézetünk munkatársainak előadásai külföldön 1980-ban

Szegedy-Maszák Mihály 1980. első hónapjában előadásokat tartott az East Anglia egyetemen (Norwich). Előadássorozatának címe *Post-Modernism in Contemporary Hungarian Prose* volt.

*

A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Romantika Bizottsága meghívására Sötér István 1980. április 17-én előadást tartott Belgrádban *Romantisme yougoslave et hongrois* címmel.

*

A zágrábi egyetem Filozófiai Fakultásának Irodalomtudományi Intézete 1980. április 22–27 között magyar–horvát szimpoziumot rendezett Opatijában a két világháború közötti világ-irodalom kérdéseiről. A szimpoziumon magyar részről a következő előadások hangzottak el:

Bojtár Endre: *Katastrofismus als literarische Richtung in Ost-Europa*

Illés László: *Die Bündnispolitik der internationalen proletarischen Literatur*

Kulcsár-Szabó Ernő: *Der „verlorene“ Staat un der Roman*

Szabolcsi Miklós: *Zur Periodisierung der Literatur des 20. Jahrhunderts*

Vajda György Mihály: *Die Moderne und die Strömungen der Literatur des angehenden 20. Jahrhunderts*

A Szerb Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság és az Ivo Andrić Alapítvány 1980. május 26–28-án nemzetközi konferenciát rendezett Belgrádban *Ivo Andrić műve az európai kultúra és irodalom kontextusában* címmel. A konferencián Szabolcsi Miklós *Quelques aspects com-*

paratistes de l'oeuvre d'Ivo Andrić, Vujicsics D. Sztóján pedig *Delo Ive Andrića kod Madjara u kontinuitetu pola veka* címmel tartott előadást.

*

A tudományos-technikai forradalom és az irodalom kapcsolatáról rendezett nemzetközi konferenciát 1980. május 26–27-én Szmolenicében a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Intézetünket Nyírő Lajos képviselte, aki előadást tartott *La révolution technique et scientifique et l'interprétation de la littérature* címmel.

*

Bonyhai Gábor részt vett a konstanzi (NSZK) egyetem „A dialogicitás az irodalmi kommunikációs folyamatban” c. szimpoziumán 1980 júniusában, s előadást tartott *Leó Popper und die neuere Hermeneutik* címmel.

*

Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Turku, 1980. augusztus 19–27) két munkatársunk tartott előadást: Illés László *Entstehung und Auflösung der internationalen proletarischen Literatur – ein Modell des kulturellen Umstrukturierung*, József Farkas pedig *Zu Fragen der Ethik und Revolution in der neueren ungarischen Literatur* címmel.

*

A IX. Nemzetközi Esztétikai Kongresszuson, melyet Dubrovnikban rendeztek meg 1980. augusztus 25–31 között, Kálmán C. György

Context: the Main Factor of the Receiver's Creativity. A Summary címmel tartott előadást.

*

Kenyeres Zoltán 1980 szeptemberében két előadást tartott a roskilde-i egyetemen (Dánia), melyek címe *The young Lukács and his cultural environment in Hungary* illetve *Georg Lukács's last synthetical works* volt.

*

Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1980. november 17–19-én József Attila szimpoziумot rendezett. A tanácskozáson részt vett Stoll Béla és József Attila verseinek új kritikai kiadásáról címmel előadást tartott.

*

1979 októberétől Bene Ede az Université de Haute Bretagne, Rennes vendégprofesszora és a 18. századi francia irodalom, valamint a magyar művelődéstörténet témakörében tart előadásokat.

*

A szláv kultúrák tanulmányozására és terjesztésére alakult nemzetközi szövetség és az UNESCO Titkársága 1980. november 3–7 között nemzetközi konferenciát rendezett *A tudomány szerepe a szláv kultúrák fejlődésében* (18–19. század) témáról. A konferencián Sziklay László *Spolupráca slovanskyh i neslovanskyh učencov v XVIII a XIX storoči* címmel tartott előadást.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. okt. 17. – Terjedelem: 18,55 (A/5) ív
81.8850. Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Kronika

Péczely László	(1906—1980) (<i>Hopp Lajos</i>)	759
A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom (A vitát összefoglalta: <i>Köszeghy Péter és Lázs Sándor</i>)		760
A Reneszánsz-kutató Csoport 1976—1980. évi munkája (<i>K. T.</i>)		766
Intézeti hírek (1980. január 1-december 31.)		770

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Твердома, Дь.</i> : Атила Йозеф и Бенедетто Кроче	561
<i>Киши, Э.</i> : «На конвейере истории»	581
<i>Бокаи, А.</i> : Тема личности, родины и человечества в поздних стихотворениях Атилы Йозефа	591

ЖАНРЫ ВЕНГЕРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ОБЩЕСТВО ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ Научная сессия (Ниредьхаз, 14—16 мая 1980 г.)

<i>Варьяш, Б.</i> : Литература и история общества	607
<i>Немежкюрти, И.</i> : Развлекательная литература и ее читатели в Венгрии XVI века	620
Сегедский эксперимент по разработке на ВЧМ венгерского стиха XVI века	630
<i>Холл, Б.</i> : Автор, печатник, читатель в первой половине XVII века	639

Краткие сообщения

<i>Ритокне Салаи, А.</i> : О развлекательной литературе наших предков	650
<i>Бански, И.</i> : Личностный характер и строение в первом венгерском сборнике эссе (Дьёрдь Бешшеней)	656
<i>Селеш, К.</i> : Понятия народности, народного и национального у Яноша Эрден до 1848—49 гг.	666
<i>Чатлош, Я.</i> : Петёфи в Швеции	673
<i>Вузинкаи, Г.</i> : Просветительная печать в первой половине дуалистической монархии	681
<i>Яноши, А.</i> : Эндре Ади в Граце	691
<i>Ковач, Й.</i> : «Из Америки просили стихотворения»	696
<i>Штолл, Б.</i> : История создания стихотворения А. Йозефа «Арань»	700

Мастерская

<i>Бечи, Т.</i> : Теоретические вопросы лирической драмы	702
--	-----

Обзор

Миклош Саболчи: Зреет свет (<i>Бокаи, А.</i>)	716
Путями Атилы Йозефа (<i>Петер, Л.</i>)	721
Деже Барта: По следам классиков (<i>Вереш, А.</i>)	726
Деже Тот: Живая традиция, живая литература (<i>Феньё, И.</i>)	730
Избранные произведения Деже Керечени (<i>Барта, Я.</i>)	736
Деже Козма: Кальман Миксат (<i>Чюрёш, М.</i>)	739
История Венгрии 1848—1890 гг. (<i>Надь, М.</i>)	742
Шесть выпусков серии «Портреты и признания» (<i>Эрдёди, Э.</i>)	747
Эмиль Нидерхаузер: Процесс национального возобновления в Восточной Европе (<i>Хопп, Л.</i>)	752
Библиография венгерской литературы с 1961 по 1965 гг. (<i>Лихтманн, Т.</i>)	755

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90,— Ft, 1 szám ára: 15,— Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Tverdota, Gy.:</i> Attila József et Benedetto Croce	561
<i>Kiss, E.:</i> «A la chaîne de l'histoire»	581
<i>Bókay, A.:</i> Individu, patrie et humanité dans la poésie tardive d'Attila József	591

LES GENRES DE LA LITTÉRATURE HONGROISE ET LA SOCIÉTÉ DE LA RENAISSANCE

Session scientifique (Nyíregyháza, 14—16 mai 1980)

<i>Varjas, B.:</i> Littérature et histoire sociale	607
<i>Nemeskürty, I.:</i> La lecture amusante et son public en Hongrie au XVI ^e siècle	620
Préliminaires à un répertoire du vers hongrois jusqu'à 1600	630
<i>Holl, B.:</i> Auteur, imprimeur, lecteur dans la première moitié du XVII ^e siècle	639

Bulletin

<i>Mme Ritoók-Szalay, Á.:</i> Sur les lectures amusantes de nos ancêtres	650
<i>Bánszki, I.:</i> Traits individuels et spiritualité dans le premier volume d'essais hongrois (György Bessenyei: <i>A holmi</i>)	656
<i>Széles, K.:</i> La notion de la «popularité», du «populaire» et du «national» chez János Erdélyi jusqu'à 1848/49	666
<i>Csatlós, J.:</i> Petőfi en Suède	673
<i>Buzinkay, G.:</i> La presse de l'éducation générale dans la première moitié du dualisme	681
<i>Jánosi, A.:</i> Endre Ady à Graz	691
<i>Kovács, J.:</i> «Vous demandez des vers de l'Amérique»	696
<i>Stoll, B.:</i> La date de la naissance du poème d'Attila József, intitulé <i>Arany</i>	700

Atelier

<i>Bécsy, T.:</i> Sur les problèmes théoriques du drame lyrique	702
---	-----

Revue

Szabolcsi, Miklós: Érik a fény (La lumière murissante) (<i>Bókay, A.</i>)	716
József Attila útjain (Sur les routes d'Attila József) (<i>Péter, L.</i>)	721
Tóth, Dezső: Élő hagyomány, élő irodalom. (Tradition vivante, littérature vivante) (<i>Fenyő, I.</i>)	730
Les écrits choisis de Dezső Kerecsényi (<i>Barta, J.</i>)	736
Kozma, Dezső: Mikszáth Kálmán (<i>Csűrös, M.</i>)	739
Histoire de la Hongrie 1848—1890. (<i>Nagy, M.</i>)	742
Sur six volumes de la série <i>Arcok és vallomások</i> (Visages et confessions) (<i>Erdődy, E.</i>)	747
Niederhauser, Emil: Les mouvements du renouveau national en Europe Orientale (<i>Hopp, L.</i>)	752
La bibliographie de la littérature hongroise 1961—1965. (<i>Lichtmann, T.</i>)	755

Chronique

H I L A R I I
C A N T I V N C V L A E
H E N D E C A S Y L L A
B O R V M L I B E R .

V E N E T I I S . M D L V .

IANI PANNONII
QUINQUE ECCLESIAE EPI-
scopi, antiquis uatibus comparandi,
Ad Guarinum Veronensem

PANEGYRICVS.

*Eiusdem Elegiarum liber. Et
Epigrammatum Syluula. Item
Lazarus Bonamici Carmina nonnulla.*

VENETIIS, Apud Gualterum Scottum.

M D L I I I.